

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**19. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OSMANLI-İNGİLİZ İKTİSADİ
İLİŞKİLERİ**

Doktora Tezi

TUĞRUL ARIK

İSTANBUL, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**19. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OSMANLI-İNGİLİZ İKTİSADİ
İLİŞKİLERİ**

Doktora Tezi

TUĞRUL ARIK

Danışman: PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

İSTANBUL, 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi
TUĞRUL ARIK'ın 19.YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OSMANLI-İNGİLİZ İKTİSADİ
İLİŞKİLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 20.03.2015 tarih ve 2015-10/20
sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul
edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 01 / 04 / 2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. AHMET TABAKOĞLU	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. MUSTAFA ÇELEN	
3. Jüri Üyesi Prof. Dr. TIĞINÇE OKTAR	
4. Jüri Üyesi Prof. Dr. GÜLFETTİN ÇELİK	
5. Jüri Üyesi Doç. Dr. HAMDİ GENÇ	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Tuğrul ARIK
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora – Nisan 2015
Anahtar Kelimeler	: Osmanlı, İngiliz, Ekonomi, Tarih, Ticaret

ÖZET

19. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OSMANLI-İNGİLİZ İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

Çalışmamızda Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki iktisadi ilişkilerin 1826 senesine kadarki seyrini inceledik. Bu süreçte öncelikle her iki ülkenin siyasi, askeri, idari ve hukuk yapıları anlaşılmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise bu minvalde her iki ülkenin başta mali, üretim ve ticaret alanları olmak üzere ekonomik özellikleri izah edilmiştir. Zira ülkelerin kendine has ekonomik özellikleri anlaşılmadan, aralarındaki ekonomik ilişkinin mahiyeti de tam olarak kavranamaz. İncelediğimiz yaklaşık 250 yıllık süreçte Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki iktisadi ilişkilerin çoğunluğu, ticari sahada kurulmuştur. Tezimizde sözkonusu ticari ilişkinin niceliksel büyüklüğüne odaklanmaktan ziyade bu ticari ilişkinin; ülkelerin toplam ticaretlerinde, ekonomik ve sosyal yaşamlarında ne gibi bir ağırlığa ve öneme sahip olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Bu arayış esnasında daha önce yazılmış eserlerden ve toplanan istatistiki verilerden yararlanılmıştır. Ancak sözkonusu iki buçuk yüzyıllık süreçte istatistiki verilerin eksiksiz ve tam güvenilir olamayacağı da öngörülmüştü. Bu husus da gözardı edilmeden yapılan basit hesaplamaların ardından kısaca Levant ticareti diye tabir edilen iki ülke arasındaki ilişkinin, en azından 1826 yılına kadar, her iki ülke için vazgeçilemez bir mahiyette olmadığı tespit edilmiştir. İki ülke arasında kurulan bağların, bu süreçte, iki tarafın ekonomisine de zarar verici bir özelliği görülmemiştir. Bunun yanısıra sosyal yaşam ve diğer alanlar cihetinden iki ülke arasındaki bağların, faydalı sonuçlar doğurduğu da söylenebilir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname	: Tuğrul ARIK
Field	: Economics
Programme	: Economic History
Supervisor	: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Degree Awarded and Date	: Doctorate – April 2015
Keywords	: Ottoman, British, Economy, History, Trade

ABSTRACT

OTTOMAN-BRITISH ECONOMIC RELATIONS UNTIL THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY

In our study, we have examined the course of the economic relationships between Ottoman Empire and the United Kingdom until 1826. First, we have tried to understand the political, military, and juristic structures of two states throughout this course. Then, we have tried to explain the economic features of two states especially in the fields of finance, production and commerce, because it would not be possible to fully understand the nature of economic relationship between countries without first understanding their special economic characteristics. Throughout the 250-year long period that we have examined, most of the economic relationships between Ottoman Empire and the UK were established in the field of commerce. In this dissertation, instead of focusing on quantitative size of the commercial relationships, we have looked for an answer to the question of how much significance and influence those commercial connections had on the total commercial transactions, social and economic lives of the two countries. In our research, we have benefited from the previously written works and collected statistical data. However, we have also been predicting to encounter some incomplete and unreliable data related to two and a half centuries under examination. Keeping this in mind, we have found out that the commercial relationships between the two countries, which is also called the commerce of the Levant, had an inalienable character for both countries at least until the year 1826. The relationships established between the two countries during the period in question had no harming effect on their economies. Moreover, it can also be said that there had been positive and beneficial results of the economic relationships between the two countries regarding social and other aspects of their lives.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ.....	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYILA KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU-İNGİLTERE KRALLIĞI ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU ve TİCARET.....	15
A. Osmanlı Ekonomisinde Ticaretin Önemi ve Yapısı....	15
1. İç Ticaret.....	17
2. Dış Ticaret.....	18
3. Gümrük Sistemi.....	22
B. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Yolları, Ticaret Yollarının Güvenliği ve Denetimi.....	23
1. Derbentler.....	24
2. Kara ve Deniz Yolları.....	25
C. Müdahalecilik.....	26
II. İNGİLTERE KRALLIĞI ve TİCARET.....	32
A. İngiltere ve Ticaret.....	33
1. 10. Yüzyıldan 16. Yüzyıla İngiltere'nin Ticaret Hayatındaki Gelişmeler.....	34
a. Nüfus, Üretim ve Ticaret Yolları.....	35
b. Fiyat ve Ücretler.....	37

c. İngiliz Siyasi Yapısındaki Gelişmeler ve Ticarete Etkileri.....	38
III. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA 17. YÜZYILDAKİ SİYASİ GELİŞMELER ve OSMANLI EKONOMİSİNE ETKİLERİ..	42
A. Osmanlı Ekonomisinin Genel İlkeleri Çerçevesinde 17. Yüzyıldaki Gelişmeler.....	43
1. Yüzyıl Boyunca Genel Görünüm ve Mali Alanda Yenilikler.....	43
a. İltizam, Mâlikâne.....	45
2. 17. Yüzyıl Boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Üretim ve Ticaret Hayatında Gözlenen Değişimler.....	48
a. Nüfus ve Üretim Yapısı.....	48
b. Ticaret ve Ticaret Yolları.....	50
IV. COĞRAFİ KEŞİFLERDEN 1675'E KADAR İNGİLTERE'NİN TİCARET HAYATI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'YLA İLİŞKİLERİ.....	53
A. Coğrafi Keşifler.....	54
B. Akdeniz'de İlk Temaslar.....	55
C. Osmanlı İmparatorluğu Tarafından İngilizlere Verilen İlk Ahidname ve Kurulan Kumpanyalar.....	57
1. Levant Kumpanyası.....	58
D.İngiltere'nin Merkantilist Politikaları.....	62
E. Levant Ticareti'nde Yaşananlar.....	65
V. BÖLÜM DEĞERLENDİRMESİ.....	68

İKİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU-İNGİLTERE KRALLIĞI ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

I. 18. YÜZYILDAKİ SİYASİ GELİŞMELER VE OSMANLI EKONOMİSİNE ETKİLERİ.....	74
--	----

II. OSMANLI EKONOMİSİNİN GENEL İLKELERİ	
ÇERÇEVESİNDE 18. YÜZYILDAKİ GELİŞMELER.....	76
A.Yüzyıl Boyunca Genel Görünüm ve Mali Alandaki Gelişmeler.....	76
1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlar.....	77
2. Esham Sistemi.....	81
B. 18. Yüzyıl Boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Üretim ve Ticaret Hayatında Gözlenen Değişimler.....	84
1. Üretim Alanındaki Gelişmeler.....	84
2. Ticaret Alanındaki Gelişmeler.....	88
III. 1675 Yılından 1775 Senesine Kadar İngiltere'nin Ticaret Hayatı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri.....	93
A. İngiltere'de Kentler ve Kentliler.....	94
B. İngiltere Krallığı'nın Ticaret Yapısındaki Değişmeler ve Burjuva Sınıfı.....	96
C. Levant Kumpanyası'nın 1675-1775 Dönemindeki Faaliyetleri.....	98
1 .Levant Kumpanyası Ticaretinin Gerileyişindeki Etkenler.....	99
2.Levant Kumpanyası Ticaretinin Gerileyişi Bilinçli Bir Tercih mi?.....	103
D. İngiliz Siyasi Gelişmeleri ve Levant Ticaretine Etkisi...	107
1. Levant Kumpanyası'nın Bilinçli Yöneticileri.....	109
2. İngiliz Ekonomisinde İngiliz Siyasetiyle Uyumlu Dönüşüm.....	112
3. Amerika'daki İngiliz Kolonileri ve Levant Ticareti...	114
a. İngiliz Gemi Taşımacılığı.....	115
b. İngiliz Tekelciliği.....	119
c. Karantina Uygulaması.....	120
d. İngilizlerin, Amerika'daki Kolonileri ve Levant Limanları ile Ticaret Hacimleri.....	123
4. Bölüm Değerlendirmesi.....	133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE BÜYÜK
BRİTANYA ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

I. Osmanlı Ekonomisinin Genel İlkeleri Çerçevesinde	
1775-1825 Dönemindeki İktisadi Gelişmeler.....	137
A. 19. Yüzyıl Yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki	
Siyasi Gelişmeler.....	138
1. III.Selim'in Şehzadeliği.....	139
2. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı.....	141
3. Osmanlı – Rus – Avusturya Savaşları,	
1787-1792 ve İngiliz Dış Politikası.....	144
4. III.Selim Dönemi ve Islahatları.....	147
a. İdari Alandaki Islahatlar.....	148
b. İrad-ı Cedid Hazinesi ve Mali Alandaki	
Islahatlar.....	149
c. Diplomasi Alanındaki Yenilikler ve İlk Daimi	
Elçiliğin Londra'da Açılması.....	151
d. Ekonomi Alanındaki Düzenlemeler.....	154
5. Taşra-Merkez İlişkisinde Diplomasi Unsuru.....	155
6. İmtiyâzât, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye	
Tüccarları.....	158
a. Şehbenderlik Kurumu ve Hayriye Tüccarları...	161
b. Dış Ticarete Osmanlı Tebaası Aracılar.....	165
B. 1808-1825 Döneminde Osmanlı Siyasi ve Ticari	
Hayatındaki Gelişmeler.....	168
1. II. Mahmud'un İktidarında Siyasi Faaliyetler ve	
Mali Alandaki Gelişmeler.....	169
a. El Koyulan Terekeler ve Tağşiş Uygulamaları...	171
b. Toprak Kayıpları.....	173
c. Gümrük Resimleri.....	177
2. Ara Değerlendirme.....	179
II. 1775 Yılından 1825 Senesine Kadar Birleşik Krallık'ın	
Ticaret Hayatı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri.....	181

A. Sanayi Devrimi.....	181
1. Sanayi Devrimini Hazırlayan Etkenler.....	182
a. Nüfus.....	182
b. Tarım.....	183
c. Nakliyât.....	185
d. Sanayi Sektörü ve İşgücü.....	187
B. 1775-1825 Döneminde Levant Kumpanyası'nın Faaliyetleri.....	192
III. Levant Ticaretinin Uzun Dönemli Eğilimi.....	201
A. Birleşik Krallığın Bölgelere Göre Uzun Dönemli İthalat ve İhracat Hacmi.....	202
B. Güney Bölgesi ve Levant'ın İngiliz Dış Ticaretindeki Önemleri.....	205
C. 18. Yüzyılda Akdeniz Güvensiz miydi?.....	208
D. Levant Ticaretinin İngiliz Ticaretindeki Payı, 1697-1825.....	210
E. Levant Kumpanyası Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, 1697-1820.....	212
IV. 1775-1825 Döneminde İngilizlerin Levant Ticareti.....	214
A. Levant Kumpanyası Ticaretinin Güney Bölgesi ve Birleşik Krallık Ticaretindeki Payları, 1793-1820.....	218
B. Levant Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, 1809-1825.....	221
C. Levant Ticareti ve Gemi Taşımacılığı.....	222
D. İzmir Limanı Ticaret Hacmi, 1775-1820.....	224
V. Bölüm Değerlendirmesi.....	227
SONUÇ.....	237
EKLER.....	248
KAYNAKÇA.....	299

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: 1714 ile 1783 Arasında Dönemler İtibariyle Levant Kumpanyasının Ticareti (£).....	104
Tablo 2: Kumpanya Vergi Defterine Göre Gemi Taşımacılığı.....	116
Tablo 3: 1714 ile 1783 Arasında Dönemler İtibariyle Büyük Britanya'dan Amerika'daki İngiliz Kolonilerine Yapılan İhracat ve Büyük Britanya'ya Kolonilerden Yapılan İthalat (£).....	124
Tablo 4: 1714 ile 1783 Arasında Dönemler İtibariyle İngiltere ve Galler'in Toplam İthalat ve İhracat Rakamlarının Yıllık Ortalama Değerleri (£).....	127
Tablo 5: Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Kayıpları (Yaklaşık Tarihleri)....	173
Tablo 6: 18. Yüzyılda İngiliz Dış Ticaretinin Coğrafik Dağılımı.....	190
Tablo 7: Levant Kumpanyası'nın Ticareti 1793-1800 (£)	194
Tablo 8: Levant Kumpanyası'nın Birleşik Krallık'tan Toplam İhracat ve Birleşik Krallığa İthalat Rakamları (£).....	199

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Büyük Britanya'dan Yapılan İhracatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)	125
Şekil 2: Büyük Britanya'ya Yapılan İthalatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling).....	126
Şekil 3: İngiltere ve Galler'den Yapılan İhracat ile Britanya'dan Levant'a Yapılan İhracatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)...	128
Şekil 4: İngiltere ve Galler'e Yapılan İthalat ile Levant'tan Britanya'ya Yapılan İthalatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)...	129
Şekil 5: İngiltere ve Galler'den Yapılan İhracat ile Britanya'dan Kolonilere Yapılan İhracatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling).....	130
Şekil 6: İngiltere ve Galler'e Yapılan İthalat ile Kolonilerden Britanya'ya Yapılan İthalatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling).....	131
Şekil 7: Çeşitli Ülkelerin Osmanlı İhracatındaki Payı.....	176
Şekil 8: Birleşik Krallığın Dış Ticaretinin Coğrafi Bölgelere Göre Uzun Dönemli Trendi, İhracat (Bin £).....	201
Şekil 9: Birleşik Krallığın Dış Ticaretinin Coğrafi Bölgelere Göre Uzun Dönemli Trendi, İhracat (%).....	202

Şekil 10: Birleşik Krallığın Dış Ticaretinin Coğrafi Bölgelere Göre Uzun Dönemli Trendi, İthalat (%).....	204
Şekil 11: Levant'tan Britanya'ya Yapılan Dış Ticaretin, Güney Bölgesi'nden Britanya'ya Yapılan Dış Ticarete Oranı (%).....	206
Şekil 12: Levant Ticaretinin, Güney Bölgesi Ticaretindeki Yeri ve Güney Bölgesi Ticaretinin, Britanya Ticaretindeki Yeri, 1700-1798 (%).....	207
Şekil 13: Güney Bölgesi ile Britanya'nın Dış Ticaret Değerleri (Bin £).....	209
Şekil 14: Levant Ticaretinin, Britanya Ticaretindeki Payı (%).....	211
Şekil 15: Osmanlı İmparatorluğu-Britanya Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%).....	213
Şekil 16: Birleşik Krallığın İthalatının Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı (%).....	215
Şekil 17: Birleşik Krallığın İhracatının Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı (%).....	217
Şekil 18: Levant Ticaretinin, Güney Bölgesi Ticaretindeki Yeri ve Güney Bölgesi Ticaretinin, Britanya Ticaretindeki Yeri, 1793-1820 (%).....	218
Şekil 19: Birleşik Krallığın Toplam İthalat ve İhracat Rakamlarında Levant'ın Payı (%).....	220
Şekil 20: Osmanlı İmparatorluğu-Birleşik Krallık Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı(%).....	221
Şekil 21: İzmir'den Batı-Avrupa'ya Yapılan İhracatta Yabancı Ülkelerin Payı (%)...	224
Şekil 22: İzmir'e Batı Avrupa'dan Yapılan İthalatta Yabancı Ülkelerin Payı (%).....	225

GİRİŞ

Çalışmamız Osmanlı-İngiliz iktisadi ilişkilerini başlangıcından 1826 yılına kadar incelemektedir. Dönemlendirmenin bu surette yapılış nedeni, Osmanlı ekonomisinde büyük bir dönüm noktası olduğu düşünölen 1838 Baltalimanı anlaşmasına kadar geçen süre içerisinde iki öлке arasındaki ekonomik ilişkinin ne mahiyette olduğunun tespit edilebilmesidir.

Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı açıklanmaya çalışılırken ekonomik cihetten en çok bu anlaşma zikredilmektedir. Her ne kadar bu anlaşmanın, evvela Osmanlı dış ticareti üzerinde sonrasında ise imparatorluğun genel iktisadi sisteminde yapısal değişikliklere vesile olduğu düşünölse de; bu vakte kadar geçen sürede iki öлке arasındaki ekonomik ilişkinin mahiyeti düzgün tespit edilemeden sağlıklı bir değerlendirme yapmak da pek mümkün olmamaktadır.

Zikronulan bu anlaşma malum olduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu ile Birleşik Krallık arasında yapılmıştır. Dolayısıyla bu anlaşmanın Osmanlı iktisat tarihindeki ve bilhassa dış ticaretindeki önemi tespit edilmeye çalışıldığında daha çok bu iki öлке arasındaki ticari ilişkilere odaklanılmaktadır. Lâkin bu dönüşümü izleyebilmek için öne sürölen kanıtlar, anlaşma sonrası dönemdeki ticari ilişkiler ağırlıklıdır. Hatta kimi çalışmalarda anlaşma öncesi dönem hakkında yapılan yorumlarda yine, anlaşma sonrasındaki durum birincil kanıt olarak sunulmaktadır ki bu anakronik bir yaklaşımın tezahürüdür. Zira anlaşma sonrasında iddia edildiği gibi yapısal bir dönüşüm gerçekleşmiş ise ortaya çıkan bu yeni yapı ile geçmişin açıklanması makbul değildir.

Bu durum bir açıdan mevcut istatistikî verilerin, anlaşma öncesindeki döneme kıyasla 1850'ler ve sonraları için daha ulaşılabilir olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir yönden ise konuyla alakalı olarak 1838 öncesi tarihlere dair yapılmış çalışmaların azlığından kaynaklanmaktadır.

Halbuki konumuz açısından bizce, kronolojik bir yaklaşımın baskın olduğu çalışmalar daha faydalı olacaktır. Bu tip çalışmalara örnek olacak şekilde literatürde önemli

eserler mevcuttur. Bu eserler arasında Mübahat Kütükoğlu'nun 1580-1838 dönemine dair "Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri" isimli çalışması ile Alfred Wood'un "Levant Kumpanyası Tarihi" isimli çalışması bilhassa zikredilmelidir.

Kütükoğlu'nun çalışması, doktora tezi olarak kaleme alınmıştır. Kendisi bu eserinin önsözünde de belirttiği üzere Wood'un çalışmasından birinci derecede istifade etmiştir. Çoğunlukla bu esere dayanarak Levant ticareti hakkında bilgi sunduktan sonra, Osmanlı gümrük sistemi ve ticaret ile kapitülasyonlar hakkında malumat arz etmiştir. Son bölümde ise 1838 Balta Limanı Muâhedesini tahlil etmiştir. Ancak eserinde bu konuların Osmanlı genel ticareti ve iktisat tarihi açısından konumuna ve önemine dair bir bölüm kaleme alınmamıştır.

Osmanlı-İngiliz doğrudan resmî ticari ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu tarafından İngilizlere 1580 senesinde verilen imtiyazlar ile birlikte başlamıştır. Ayrıca İngiltere kraliyeti tarafından bu ticaretin tekel hakkı; evvela Türkiye Kumpanyası adlı bir anonim şirkete, sonrasında ise bu şirketin Venedik Kumpanyası şirketiyle aynı çatı altında birleşip oluşturduğu Levant Kumpanyası adlı şirkete verilmiştir. Bu şirket, 1825 senesinde tekel hakkını ve sahip olduğu tüm imtiyazları İngiliz Krallık tahtına devretmiştir. Dolayısıyla iki ülke arasındaki ticaretin miktarının, Levant Kumpanyası şirket kayıtlarından kolaylıkla tespit edilmesi beklenir. Bu amaçla Alfred Wood'un eseri, hem şirket kayıtlarına hem de İngiliz gümrük kayıtlarına dayanılarak yapılmış olduğundan, iki ülke arasındaki ticareti (kısaca "Levant ticareti") önemli düzeyde açıklayan bir çalışmadır.

Ancak dönemin koşulları çerçevesinde şirket kayıtları haricinde kaçakçılık yoluyla ve diğer limanlar üzerinden iki ülke arasında dolaylı ticaretin de olduğu bilinmektedir. Ancak tarihi vesikaların noksanlığı dolayısıyla sözkonusu diğer ticaret türlerinin niceliksel kıymetleri hakkında bilgimiz pek azdır. Bununla birlikte Wood'un eserinde de Levant ticaretinin, İngiliz toplam dış ticareti açısından konumu ve önemine dair bir bölüm yer almamaktadır.

Bu iki eser haricinde literatürde yer alan çalışmalar hem iki ülke arasındaki ticarete dair hem de Osmanlı genel dış ve iç ticaretine dair yeni bir bilgi sunmakta zorluk çekmektedir. Konuyla ilgili yapılmış çalışmalar, tezler ve diğer eserler incelendiğinde

farkedildiği kadarıyla bu durumun ana sebebi belge eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Konuyla ilgili birçok araştırmacı, özellikle son yıllarda İngiliz arşivlerinden bilgi elde etmek amacıyla yaptıkları değerli çalışmalarda, Wood'un kullanmış olduğu kaynaklardan fazlasına pek az rastlamaktadırlar. Bu durum bizce, hem kısaca Levant ticaretini hem bu ticaretin her iki ülke için ne ifade ettiğini açıklama noktasında literatürde bir eksiklik olarak addedilmektedir. Bu eksiklik dolayısıyla da daha evvel zikrettiğimiz üzere bilhassa 1838 sonrasına dair yapılan değerlendirmelerde de hata payı yükselebilmektedir.

Bizim çalışmamız, literatürde yer alacak değerlendirmeleri bir nebze olsun tahkim etmeye yöneliktir. Bu minvalde çalışmamızda hem Osmanlı ekonomisi ve İngiliz ekonomisi hakkında genel bilgiler sunulması hem de Levant ticareti hakkında istatistikî veriler eşliğinde yapılacak değerlendirmelerin sonucunda bu ticaretin her iki ülke için ne ifade ettiğinin anlaşılması hedeflenmektedir. İktisadî cihetten yapılacak bu değerlendirmelerin aynı zamanda her iki ülkenin siyaset tarzı ve dönemsel siyasi durumları çerçevesinde ne gibi etkiler içerdiğine dair işaretlerin yakalanmasına gayret edilecektir.

Konu hakkında ayrıntılı bilgi içeren başlıca eserlerden; Kütükoğlu'nun eseri 1974 tarihli iken Wood'un eseri 1935 tarihlidir. 1974 tarihi üzerinden konuşursak, Osmanlı iktisat tarihi alanında son 40 yılda yapılmış birçok çalışma mevcuttur ve bu çalışmalar Osmanlı ekonomisinin anlaşılması noktasında 40 yıl öncesine kıyasla çok daha ileri bir noktadadır. Zikredilen eserler, gelinen bu noktadaki bakış açısından da doğal olarak yoksundurlar. Bizim çalışmamız özellikle güncel bakış açısıyla konuları ele alacağından dolayı, Kütükoğlu'nun eserinde zamansal olarak oluşan en azından 40 yıllık bilimsel boşluğu da doldurmayı amaçlamaktadır.

Bu amaçla tezimiz üç ana bölüm halinde ele alınacaktır. Birinci bölümde Levant ticareti ve bu ticaretin iki ülke için önemi 1675 yılına kadar, ikinci bölümde 1675-1775 dönemi için, üçüncü bölümde ise 1775-1825 dönemi için tahlil edilecektir.

Birinci bölümde evvela osmanlı ekonomisinin ticaret hayatı hakkında bilgi sunulacaktır. Ardından İngiltere Krallığı'ndaki siyasi ve ekonomik gelişmelere değinilecektir. Akabinde ise Levant ticaretinde yaşananlar zikredilerek bölüm değerlendirmesi yapılacaktır.

İkinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl boyunca başta siyasi ve mali alanlardaki gelişmeler olmak üzere genel durumuna değinilerek üretim yapısı ve ticaret hayatında ekonominin genel ilkeleri çerçevesinde ne gibi değişimlerin gözlemlendiğine değinilecektir. Sonrasında 1675-1775 dönemi için İngiltere'nin ticaret hayatını etkileyen faktörler açıklanmaya çalışılacaktır. Sonrasında ise Levant ticaretinin durumu, bu ticarete etkin olan unsurlar ayrıntılarıyla incelenecektir ve sonrasında bölüm değerlendirmesi yapılacaktır.

Üçüncü bölümde ise, aynı usûl izlenerek 1775-1825 dönemi için evvela Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik hayatına odaklanılacaktır. Sonrasında ise sanayi devrimi diye tabir olunan bir devir yaşayan Büyük Britanya Krallığı'nın ekonomik hayatına dair bilgiler sunulduktan sonra Levant ticaretinin gidişatı incelenecektir. Bu bölümde ayrıca Levant ticaretinin 1697-1825 uzun dönem eğilimi izlenmeye çalışılacak ve grafikler eşliğinde 1826'ya kadar Levant ticaretinin her iki ülke için ne ifade ediyor olduğunun anlaşılmasına gayret edilecektir.

Bu çalışma esnasında bizim de kullanacağımız istatistikî veriler, tam güvenilir ve eksiksiz olmayacaktır. Dolayısıyla verilerin işlenmesi yoluyla elde edilecek sonuçlarda birincil amacımız sayısal net bilgiler elde etmek değil; iki ülke arasındaki iktisadî, bilhassa ticari ilişkinin iki ülkenin genel durumu için ne ifade ettiğinin anlaşılabilmesi olacaktır. Bunu yaparken kullandığımız istatistikî verilerin dezavantajlarının da farkındayız ancak aynı zamanda, bu tarz verileri kullanmadan bazı genel kanılara ulaşmanın mümkün olmadığını da farkındayız.

Birinci bölüme geçmeden evvel Osmanlı ekonomisinin genel ilkeleri ve üretim yapısı hakkında ayrıntılı bilgi sunmakta fayda vardır. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun genel ekonomik sisteminin nasıl olduğu görülür ise, bu sistem üzerinde yazacaklarımız ve zaman içerisinde yaşanan gelişmelerin anlamı daha iyi anlaşılabilir diye düşünmekteyiz.

Osmanlı İmparatorluğu, Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye namıyla meşhur, Devlet-i Ebed-Müddet niyetiyle kurulmuş ve dünya sahnesinde ancak 600 yıldan biraz fazla hüküm sürebilmiş bir organizasyondur. Zaman her şeyi değiştirmektedir.¹ Dolayısıyla bu devletin ekonomik yapısını anlamaya çalışırken, bu devletin resmi bir ideolojisinin olduğu hususu² ve uzun zaman faktörünün etkilerinin neler olabileceği her daim hatırdta tutulması gereken konulardır. Bu değişimin yapısı kaba hatlarıyla gözlenecek olursa özellikle 18. yüzyılın ardından bu değişimin yapısında ciddi değişimler olduğu ve halen de günümüzde bunun artarak devam ettiği rahatlıkla söylenebilir.³

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisinin genel ilkelerinin iaşecilik(provizyonizm), gelircilik (fiskalizm) ve gelenekçilik (tradisyonalizm)⁴ olduğu, günümüzde hemen her Osmanlı iktisat tarihçisi tarafından kabul görebilmektedir. Bu genelleme her ne kadar iddialı görülse de en azından başlangıç olarak Osmanlı ekonomik yapısının bu ilkelerle açıklanması bizce de gayet uygundur. Nihayetinde bu ilkeleri sahiplenen tek ülke Osmanlı İmparatorluğu değildi. Söz konusu ilkeler her devlet için vazgeçilmez ilkelere. Ancak bu ilkelerin sahiplenilmesi, biraz önce söylediğimiz zaman faktörünün yanısıra; devletlerin organizasyon yapıları, amaçları, coğrafik durumları vesaire gibi daha birçok etkenlerin biraraya gelmesiyle farklılık arzedeabilmektedir.

Burada kısaca bu ilkelerin tanımlarını yapmakta fayda vardır. İktisadi faaliyete ve bu faaliyetten doğan mal ve hizmetlere başlıca iki açıdan -üretici ve tüketici- bakmanın mümkün olduğu düşünülecek olursa; iaşecilik ilkesinin bu olgu ve olaylara tüketici

¹ Bu değişim insan tabiatının, ahlakının da bir gerçeğidir. İnsan kendince kalıcı "iyi"yi elde edebilmek için devamlı hareket halinde olmalıdır. Bu hareketlilik bir devamlılığı ve sürekliliği beraberinde getirir. "İşte bu devamlılık, ahlakın kendi içindeki daha iyiye doğru olan 'değişim'le temin edilecektir. Zira iyi yerinde durmaz ve duramaz ; o, başka bir iyiyi ve daha iyiyi doğurmaya hazırdır." Nihayet ana özelliği değişmezlik, süreklilik olan en büyük saadete ulaşana kadar insan durmadan değişecektir. Bkz. Muhyî-i Gülşenî, **Ahlâk-ı Kirâm**, Abdullah Tümsel (Haz.), İstanbul: İnsan Yayınları, Şubat 2004, s.77-78.

² "Kısacası, 'Osmanlı resmî ideolojisi', Osmanlı Devleti'nin dünya görüşü, zihniyet yapısı, inandığı değerler sistemi ve bu sistemle olan bağlantısı çerçevesinde, kendisine, yönettiği tebaasına, başka devletlerle ilişkilerine bakış ve bu ilişkileri değerlendiriş tarzı olarak anlaşılabilir. Başka bir ifadeyle 'Osmanlı resmî ideolojisi', Osmanlı Devleti'nde, başta bizzat padişah olmak üzere, yönetici kesiminden oluşan egemen sınıfın, yani merkezî iktidarı bilfiil temsil eden ve kullanan hâkim tabakanın bu iktidar desteğinde bütün imparatorluk sathında geçerli kılmaya çalıştığı dünya görüşü, yahut zihniyettir denilebilir." Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)**, Genişletilmiş Dördüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2013, s.83.

³ "Modernleşme olgusu, kaba bir deyişle, var olan değişiminin değişmesidir." Bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 30. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, Nisan 2010, s.15.

⁴ Bkz. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Üçüncü Basım, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2003.

açısından bakan görüşe dayandığı söylenebilir.⁵ Özetle ürünlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olarak bulunduğu, mal arzının mümkün olan en yüksek noktada tutulduğu durumu işaret eder. Mal arzının en yüksek noktada tutulması derken günümüz şartlarının değil, incelenen dönemin şartlarının düşünülmesi elzemdir. Zira zaman içindeki değişimler ile birlikte iaşecilik ve diğer ilkelerin uygulamasında da değişimler görülmüştür.

Bu değişiklik konusuna değinmişken şunu da belirtmemiz gerekmektedir ki; çalışmamız boyunca kronolojik bakış açısından mümkün olduğunca istifade edilmeye çalışılacaktır. Çünkü “Gemicilik sanatı nasıl kaptanlara esas yollarından ayrılmamaları için gerekli kaideleri temin etmişse, geçmişin uzun ve karanlık dehlizlerinde yolumuzu bulmamızı da kronolojiye borçluyuz” diye düşünmekteyiz.⁶

İaşe ilkesinin iktisadi politikanın temeli olarak yaşaması için gerekli olan objektif şartlar olarak şunlar söylenebilir: Birinci olarak, ekonomide genel olarak verimlilik (prodüktivite) düşüktür ve bunun artırılması da son derece zordur; ikinci olarak, mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği arttırıcı olmaktan çok, düşürücü etki yapması kuvvetle muhtemeldir; üçüncü olarak ise, ulaştırma çok zor ve pahalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu şartlar içerisinde bir devlet olması durumu, iaşe ilkesini onun iktisat politikasının en önemli ilkesi haline getirdi. Osmanlı İmparatorluğu, iaşe ilkesinin başarılı bir şekilde geçerliliğini sağlayabilmek için yani “ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için *üretim* ve *ticaret* üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir *müdahaleciliği* benimsemiş bulunmakta idi.”⁷

Gelircilik ilkesi, hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca en yüksek seviyeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı seviyenin altına inmesini engellemek olarak tarif edilebilir. “Osmanlı rejimi, öncelikle merkezi hazinede mümkün olduğu kadar çok maden (külçe veya

⁵ “Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir. Ekonominin görevi insan refahını arttırmak olduğuna göre öncelikle piyasalarda yeterli mal bulunmalıdır. Arz yönlü (provizyonel) ekonomiden kastedilen budur.” Bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Gözden Geçirilmiş Yedinci Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, Aralık 2005, s.143.

⁶ Bkz. Paul Hazard, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, Erol Güngör (Haz.), Üçüncü Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996, s.57; “...toplumun tarihinin boyutlarından birisi gerçek kronolojik zamandır” Bkz. Eric Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, Osman Akınhay (Çev.), İkinci Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2001, s.120.

⁷ Genç, s.46.

para halinde altın ve gümüş) biriktirmeyi amaçlıyordu. Van Klaveren'in deyişiyile fiskalizm her durumda kamu gelirlerini ekonomi dışı amaçlarla azamiye çıkarma çabasıdır".⁸

Fiskalizmin ana gayesi gelirleri mümkün olduğunca yükseltmek iken, bu hedefe ulaşmada zorluk yaşandığı zaman harcamaları kısmak vesilesiyle dolaylı yoldan⁹ hedefe ulaşmaya çalışılmaktadır. Harcamaları kısma yönü de fiskalizm çerçevesinde mütalaa edilmelidir. Gelirleri arttırma noktasında yaşanan zorluklardan bahsetmek gerekirse bunları ekonominin objektif ve sübjektif şartlarından doğan zorluklar olarak iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar şöyle zikredilebilir: Birinci olarak, daha önce de belirttiğimiz gibi ekonomide verimlilik çok düşüktür ve uzun vadede dahi yükseltilmesini sağlamak mümkün görünmemektedir; ikinci olarak yine daha önce belirttiğimiz gibi ulaştırma zor ve pahalıdır; üçüncü olarak ise üretimin kısma-ı azamı yerel tüketime yöneliktir ve pazarda alım-satıma konu olan bölümü düşüktür yani parasal ilişkiler sınırlıdır. Ekonominin sübjektif şartlarından doğan zorluklara gelince; evvela ekonomide fiskalizm ilkesi, iaşe ve gelenekçilik ilkeleriyle birlikte dengeli bir şekilde uygulanmak mecburiyetindedir. Bu durum da parasal ilişkilerin yani ticaret ve mübadele hacminin genişlemesine müsaade etmemektedir. İkinci olarak ise parasal ilişkilerin genişlemesi ekonomik dengeyi bozmakla kalmayacak, bununla beraber sosyal/siyasal düzen ve hiyerarşiyi de bozmak suretiyle toplumda etkisi meçhul yeni toplumsal zümrelerin ortaya çıkmasına imkan verecek özellikteydi.¹⁰

Bu şartlar altında bu ilkenin işletilmesi son derece zor olmuş ve hatta birçok durumda diğer ilkelerin uygulanabilmesi için gelircilik ilkesinden tavizler verilmiştir. Fiskalist ilke ile provizyonist ilke çatıştığı zamanlarda devlet her zaman fiskalizmi, provizyonizme feda etmiştir. Mesela devlet vergi gelirlerini arttırmak için ihracatın artmasını teşvik

⁸ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600**, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, s.81.

⁹ "Ali'nin Nushat'ı yazmasıyla ilgili olarak son bir noktaya daha değinmek gerekir. Yapıttaki girişlerin büyük bölümü imparatorluk maliyesine, israfı kısmak yöntemlerine ve tasarruf yollarına ayrılmıştır. Bu dönemde hazır nakit bulundurmak, merkezi hükümet için çok acil bir sorundu; enflasyon, uzayan savaşın gerekleri, fetihlerin son bulmasının ve köylünün toprağı terk etmesinin yol açtığı gelir kaybı, tımar sisteminin çözülmesi, sürekli ordunun genişlemesi ve toplumsal karışıklık bir araya gelerek mali konulara büyük öncelik kazandırmıştı." Bkz. Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Ayla Ortaç (Çev.), Üçüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 2008, s.105-106.

¹⁰ Genç, s.64-65.

edebilecekken; tebaanın iaşesi iyi olsun, iyi ürünler devlet içinde tüketilsin diye tavır takınmıştır.

“Gelenekçilik, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişim çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir.”¹¹

Bu ilkenin uygulanmasında dayanılan kuramlardan en önemlisi “kanun-ı kadim”dir. En eski, ilk kanun anlamına gelen bu kuram Osmanlı rejiminin dinsellikten çok gelenekselliğe dayanmasını mümkün kılmaktadır. Sonrasında ister çağdaşlaşma ister başka isimle anılabilecek olguların açıklamasında geleneksellik ilkesi ve “gelenek” kavramı büyük öneme haizdir.¹²

Ancak burada ekonomik anlamdaki gelenekçilik ilkesi ile gelenek kavramı birbirine karıştırılmamalıdır. Zira gelenek kavramı, kullanıldığı yere göre anlamı farklılaşabilen bir kavramdır. Gelenekçilik denildiğinde anlaşılması gereken gelenekler ise zaman içerisinde denenmiş olup yararlı bulunan “iyi”lerdir dolayısıyla bunların değişmesi de “kötü”dür. Bu düşünce çağdaş Avrupa’da da geçerli olan bir düşüncedir. Yukarıda değindiğimiz şartlar içerisindeki bir ekonomide herhangi bir değişimin bütün dengeyi bozabileceği düşünülmekteydi. Öyle ki bu düşünce çerçevesinde hareket edenler, ekonominin herhangi bir noktasında sözügeçen bir denge bozukluğu gördüklerinde bunun düzeltilmesi için yeni bir şey keşfetmeye çalışmadan en kısa yoldan “kadim olana uyma” saikiyle eskiye dönüşü salık vermişlerdir. Ancak zamanla bir kısım değişmelerin daha yararlı olabildikleri görüldükçe değişmek de bir gelenek haline gelebilmiştir.¹³

Osmanlı İmparatorluğu’nda bu gelenekçilik ilkesi çerçevesinde, herhangi bir yenilik sözkonusu olduğunda bu yeniliğin şu üç soru ile murat edilen ana özelliklere sahip olup olmadığına bakılırdı: Birinci olarak, bu yenilik ‘ibadullaha yani halka faydalı mı?’, ikinci olarak ‘devlet sistemi açısından faydalı mı?’ ve üçüncü olarak ise ‘herhangi bir kimseye,

¹¹ age, s.48.

¹² Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 17. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ocak 2012, s.30.

¹³ Genç, s.82.

kuruma vesaire zararı var mı?'. Eğer bu üç sorudan ilk ikisine olumlu, üçüncüsüne ise olumsuz olarak cevap verilebiliyor ise bu yenilik karar aşamasına geçebilirdi.¹⁴ Aksi halde gelenekçilik ilkesi diye tarif ettiğimiz durum ortaya çıkarak bu yeniliği devredışı bırakırdı. Eğer yine de bir değişiklik yapılacaksa da bu değişiklik daha önce belirttiğimiz gibi eskiye, geçmişe dönük olarak yapılırdı.

Bu üç soruyla sınıanan şeylerin 19. yüzyıl öncesinde arzu edilen şekilde biraraya gelmesi dönemin ekonomik şartları çerçevesinde pek mümkün olmuyordu. Bu durum da gelenekçiliğin toplumda, devlette daha da yerleşmesine yardımcı oluyordu. Ancak bizim tezimizin kapsadığı dönemin sonuna doğru başlayan yenilikçi hareketler, bu ilkedan taviz vermeyi de kaçınılmaz kılmıştır.

İaşe ilkesini anlatmaya çalışırken yer verdiğimiz bir alıntıda üretim, ticaret ve müdahalecilik kavramlarına değinilmişti. Aşağıdaki kısımda, bu kavramların Osmanlı ekonomisindeki tezahürlerine yer verilecektir. Zira 18. ve 19. yüzyıldaki değişimleri iyi izleyebilmek için Osmanlı ekonomisinin klasik dönemindeki genel görüntüsü hakkında bilgi sahibi olmak kesinlikle faydalı olacaktır.

Yukarıdaki ilkeler gözönünde tutulduğunda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlayışının temelinde "ihtiyaç ekonomisi" mantığının yattığı görülmektedir. Devlet yetkilileri üretimin, tüketimi karşılayamayacağından hep endişeliydiler. 19. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı tarım kesiminde toprak faktörünün görece bol iken emek ve sermaye faktörlerinin kıt olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda emeğin kıt oluşu daha fazla toprağın ekilmesine, işlenmesine; sermayenin kıt oluşu ise teknik imkanlardan istifade edilmek suretiyle emeğin daha etkin kullanılmasına engel olmuştur.¹⁵ Nüfus durağanlığının da etkisinin olduğu bu durum, yüksek ücretlere de yol açarak üretimi olumsuz etkilemekteydi.¹⁶

Bu yüzden kökleri yüzyıllar öncesinde aranabilecek yeni bir sistem kurdular. Ekonominin yaklaşık %90'ı ziraate dayalıydı ve bunun sonucunda çift-hane tarzı üretim,

¹⁴ Bu durum modern iktisattaki Pareto verimliliğini çağrıştıracaktır. Ancak Osmanlı arşiv belgelerine de yansıdığı üzere sözkonusu dengenin sağlanmasının gayesi, 'ibadullahın terfih-i ahvalleri' idi. Bu denge bozulursa bunalım ortaya çıkar ve geçmişe yani dengenin sağlandığı duruma dönmek (kadime dönüş) gerekirdi. Bkz. Tabakoğlu, s.143, 270.

¹⁵ Gülfettin Çelik, **Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası**, Divan Dergisi, 1999/1, s.54.

¹⁶ Tabakoğlu, s.238.

temel olarak kabul edildi. Bu, köylü ekonomisi teorisyeni A.V. Chayanov'a göre "yalnızca çalışan ailelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir ekonomik yapı"ydı ve burada köylünün dürtüsü kendi çıkarını maksimize etmek değildi; bütün üretim süreci, "işin ağırlığı ve zahmeti ile marjinal fayda arasındaki denge" tarafından belirleniyordu. Osmanlı tarzı çift-hane sisteminin başlıca üç unsuru olarak şunlar sayılabilir: emek kaynağı olarak hanehalkı, koşum gücü olarak bir çift öküz, bu bir çift öküzle işlenebilir boyutlarda bir birim meydana getiren ve tahıl üretimine hasredilmiş bulunan tarlalar.¹⁷

Bu minvalde ziraatte, üretimi en yüksek noktaya taşıyacak işletme tipi olarak orta büyüklükte aile işletmesinde¹⁸ karar kılındı. Tespit edilen aile işletmelerine, büyüklükleri toprağın verimliliği gözönüne alınarak 60 ile 150 dönüm arasında değişen araziler tahsis edildi.¹⁹ Üretimin sağlıklı yürümesi için gerekli tedbirler, yaptırımlar, cezalar düzenlendi. Bu üretim biçimiyle uyumlu mali kalemler tesis edildi. Üretimin daha önce de anlattığımız üzere iaşe ilkesi çerçevesinde evvela talebi karşılamaya yöneltilmesine, ondan sonra fazla ürün kalırsa bunun ticarete konu edilmesine büyük ehemmiyet gösterildi. Bu yönde ihraç yasakları vs. gibi gerekli hukuki düzenlemeler de yapılmaya çalışıldı.

Osmanlı toprak sisteminin çağdaşları ile karşılaştırılması sonucunda sözkonusu sistemin, verimliliği azami seviyeye çıkarma noktasında çok başarılı olduğu gözlenmiştir. Özellikle Avrupa ile kıyaslandığında Osmanlı'nın sonradan fethedip kendi arazi sistemini kurmaya çalıştığı Rumeli bölgesinde bu verimlilik farkı net bir şekilde gözükmetedir.²⁰

Çiftçiliğin yanısıra gerek et ihtiyacının karşılanması gerekse dokumacılık, dericilik gibi sınaı üretim faaliyetlerinin mümkün kılınması için hayvancılık da önemli bir sektör olarak Osmanlı ekonomisinde yer bulmaktaydı.²¹ Hayvancılık ayrıca taşımacılık için de önemli bir faaliyetti.

¹⁷ İnalçık, s.187,190.

¹⁸ "XVII. ve XIII. yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hakim üretim tipi küçük ziraat işletmecilikti." Bkz. Tabakoğlu, s.238.

¹⁹ Genç, s.60.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bruce McGowan, **Economic Life in Otoman Europe**, Digitally printed version: Cambridge University Press, 2010.

²¹ Hayvancılık zaten Osmanlılar için ziraatten önce geliyordu. Osmanlı beyliğinin kurulduğu yere yerleşildikten sonra ziraat başlamıştır. "Coğrafi yerleşimin ve onun ekonomik öneminin çözümlemesine daha sonra tekrar döneceğiz çünkü sonraki gelişmelerin de gösterdiği gibi bu bölge yalnızca hayvancılık yapılamayacak kadar

Taşımacılık için Türkmenler melezleştirme yoluyla hem cüsse itibariyle hem de yük taşıma kapasitesi açısından büyük develer üretmişti. Tek hörgüçlü Arap develeri ile çift hörgüçlü Orta Asya (Baktriane) develerinin çiftleştirilmesi ile oluşan bu yeni ırk özellikle Tebriz ile İstanbul arasındaki kervan trafiğinde ve seferlerde rahatlıkla kullanılabilirdi.²² Uzak seferler için devenin ne kadar kullanışlı olduğu, İngiltere'deki bir düğüne katıldıktan sonra Osmanlı topraklarına Avusturya elçisi olarak gelen Busbecq tarafından da belirtilmişti.²³

İstanbul'un et ihtiyacının²⁴ karşılanmasının karlı bir iş olmaması nedeniyle bu iş, devlet tarafından tefecilikle uğraşanlara veya aşırı zenginleşenlere bir nevi ceza olarak kasaplık vazifesi verilmesi yoluyla yapılmaya çalışılıyordu.²⁵ Hayvanlardan alınan ağnam gelirleri gibi vergilerin, bütçelerde çoğu zaman dördüncü büyük kalem olarak kaydedilmesi de hayvancılığın önemine işaret etmektedir.²⁶

“Besin maddelerinin yanısıra, kent sanayine yün ve deri gibi temel hammaddeleri temin eden hayvancılık, gerek doğuda gerekse Avrupa'daki sanayi-öncesi toplumlar açısından hayatî bir ekonomik önem taşıyordu. Bu bağlamda, Osmanlı egemenliğindeki Anadolu ve Balkanlar'dan Avrupa'ya ihraç edilen ürünler listesinde ilk sıraları

elverişli bir yerdî.” Bkz. Rudi Paul Lindner, **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, Müfit Günay (Çev.), İstanbul: İmge Kitabevi, Haziran 2000, s.52.

²² İnalçık, s.77.

²³ “Görüşüme göre Türklerin en çok faydalandığı iki şey var: tahıllar arasında pirinç ve yük hayvanları arasında deve. Bunların ikisi de uzak seferler için fevkalade uygun” Bkz. Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, Derin Türkömer (Çev.), Gözden Geçirilmiş Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Mayıs 2011, s.119. Pirinçle ilgili tespiti yaklaşık 75 yıl sonra Doğu Akdeniz' e gelen bir başka seyyah da katılıyor: “Yanlarında hep kurabiye, kurutulmuş et ve bir tür tereyağıyla bolca pirinç oluyor, bu şekilde en büyük çöllerde bile yiyecek sıkıntıları olmuyordu.” Bkz. Henry Blount, **Doğu Akdeniz'e Yolculuk**, Dilek Berilgen Cenkçiler (Çev.), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, Şubat 2010, s.63.

²⁴ “...İstanbul'un artan gıda ve hammadde talebi, Bucak'ın bâkir ve bereketli topraklarında eşi görülmedik bir tarım ve hayvancılık patlamasına yol açtı.”, “İstanbul'un tahıl ve et talebindeki artışın, Dinyeper ile Varna arasındaki step kuşağını büyük bir ticari tarım ve hayvancılık bölgesine dönüştürdüğünü...” için Bkz. İnalçık, s.217,235.

²⁵ “Kasaplar seçilip ve teşkil olunduktan sonra, kendilerine açıklarını kapamak için para verildi. Buna 'kasap sermayesi' ve bu sermayeyi vücuda getirmek için ahaliden toplanan paraya da 'kasap akçesi' derlerdi.” Bkz. Ahmet Refik Altınay, **Sokollu**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2010, s.117. Bu kitapta kasaplık vazifesinin genellikle Yahudilere verildiği söylenmektedir. Ancak 1580-81 tarihli bir fermanan anlaşılıyor ki İstanbul Musevileri, dinlerinin Cumartesi günleri çalışmalarına izin vermediğini gerekçe göstererek ve maden onarımı vs. için belli bir meblağ ödemeyi taahhüt ederek kasaplık vazifesinden muaf olmuşlardı. Yine de yalnızca birkaç on yıl uygulanan kasaplık politikasının etkisi abartılmamalıdır. Ayrıntılar için bkz. Faroqhi, s.289, 363.

²⁶ Tabakoğlu, s.242-243.

*ondördüncü yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar hep yün ve derinin almasına şaşmamak gerekir.*²⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi üretim yapısını, tarım ve hayvancılığa dayanan sanayiler ile maden sanayii olarak iki ana kola ayırabiliriz. Sanayi sisteminin temelini küçük sanayi esnaf teşkilatları oluşturmaktaydı. Mesela 17. yüzyılda İstanbul'da 1.100 esnaf birliğine bağlı 25.000 işyeri vardı ve bu işyerlerinde usta, kalfa, çırak olarak ortalama 3-4 kişiden toplam 80.000 kişi çalışıyordu. Yine İstanbul'da devlet işletmesi olarak mevcut olan 29 işletmede ise ortalama olarak 300, toplamda 10.000 kişi çalışıyordu. İşletme başına düşen ortalama işçi sayısı, büyük işletmelerin devletin elinde olduğunu, onun haricinde küçük işletmelerin sanayiye hakim olduğunu göstermektedir. Ayrıca eldeki dış ticaret verileri incelendiğinde sözkonusu küçük sınıfların üretiminin, 19. yüzyılın başlarına kadar kendi tüketimini karşılayabilecek kadar iyi bir seviyede olduğu görülmüştür.²⁸

Yukarıda hayvancılığın gelişme sebeplerinden birinin hayvancılık ürünlerine dayalı sanayi olduğu belirtilmişti. Bu minvalde gelişen sanayi kollarından biri dokuma sanayii idi. Dokuma sanayisi; birincisi keten, kenevir, pamuk gibi lif bitkilerini kullanan, ikincisi yünlü kumaşlar üretenler, üçüncü olarak da ipekli dokumacılar olarak üç kısımda incelenebilmektedir. Dokuma sanayinin işleyişi vesaire gibi konulara girmeden tezimizin ilgi alanı olarak şu hususu belirtmemiz yerinde olacaktır ki; 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye dokuma ve boyama teknolojisi, ihraç edilebilmişti.²⁹ Dönemin yabancı elçileri de bu dokuma ve boyama alanlarındaki gözlemlerini kayıt etmişlerdi.³⁰

Dokumacılığın yanısıra gelişen sanayi kollarından biri de dericilik alanı ile alakalı olandı. Ham deri ve tabaklama, ayakkabı, eyer imali ve diğer alanlarda faaliyet gösteren debbağhaneler ve imalathaneler vardı. Dericiliğin küçümsenmeyecek boyutlarda bölgesel bir uzmanlaşmayı da doğurduğu söylenebilir. Çizme, koşum gibi deri eşya üretiminin de

²⁷ İnalçık, s.77.

²⁸ Tabakoğlu, s.244-245.

²⁹ age, s.247, 250.

³⁰ "...keçi yününlü ıslatarak yapılan camlet'in (moher) nasıl boyandığını ve bir baskı aletiyle üzerine su dökülerek dalgalı görüntüsünün nasıl verildiğini gördük." Bkz. Busbecq, s.55.

18. yüzyıla kadar tüketimi karşılamakta zorlanmadığını ve bundan dolayı da bu dönemde deri eşya ithalatının önemsiz miktarda kaldığını söyleyebiliriz.³¹

Madencilik alanında, hem Osmanlı para sisteminin hem de savunma sanayiinin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan işler yürütülmekteydi. Bunun yanısıra yukarıda belirttiğimiz deri tabaklama işi için de şap madenleri faaliyeteydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlıca maden ocakları; bakır, gümüş, güherçile, altın, şap, demir, kurşun ve kükürt madenlerini iktisadi oldukları sürece çıkarmaya çalışmışlardır.³² Madencilik alanındaki faaliyetlerin Osmanlı ekonomik hayatında çok özel bir yeri vardı ve bu alandaki üretim ve ticaret, diğer sektörlerle nazaran Osmanlı devletince daha fazla düzenlenirdi.³³

Genel olarak Osmanlı ekonomik üretim yapısına dair bilgileri böylece sunmuş bulunmaktayız. Artık tezimizin kapsadığı alan hakkında ayrıntılı bilgiler sunabiliriz. Ancak son olarak şunu belirtmek isteriz ki; bizim bu çalışma boyunca yapmak isteyeceğimiz şey, ne gökkubbe altında söylenmemiş bir sözü söylemek ne de şu ana kadar elde edilmiş bilgileri anlamsızca biraraya getirmek olacaktır. Biz, 1572'de Montaigne'in îzâh ettiği gibi;

“Arılar her çiçekten devşirirler ve sonra bunlardan bal yaparlar. Bal tamamen onlarındır, artık ne kekiktir ne de mercanköşk. Aynı şekilde, başkalarından yaptığı alıntıları dönüştürecek, karacak ve bunlardan tamamen kendine ait, yani kendi değerlendirmesi olan bir eser meydana getirecektir. Öğretimin, emeğin ve okumanın tek amacı onu yetiştirmektir.”³⁴

ilkesince hareket etmeyi tercih ediyoruz.

³¹ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650**, Neyyir Berktaş (Çev.), Beşinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2011, s.210.

³² Tabakoğlu, s.254.

³³ Faroqhi, age, s.230.

³⁴ Bkz. Montaigne, **Denemeler (Birinci Kitap)**, Temel Keşoğlu (Çev.), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010, s.210.

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYILA KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU-İNGİLTERE KRALLIĞI ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

Bu bölümde ilk olarak Osmanlı ekonomisinin ticaret düzeni ve Osmanlı ekonomisini destekleyen, ekonomisine yön veren müdahalecilik gibi diğer uygulamalardan bahsedilecektir. Ticaret düzeni iç ticaret, dış ticaret ve sistemin işleyişini sağlayan gümrük sistemi olmak üzere yine üç alt başlık halinde incelenecektir. Ticaret yolları ve bu yolların güvenliği meselesi ise ayrı bir kısım olarak ele alınacaktır.

Sonrasında İngiltere Krallığı'nın 16. yüzyıla kadar geçen sürede oluşmuş ekonomik yapısına dair değerlendirmelerde bulunulacaktır. Evvela İngiltere'nin nüfus ve üretim yapısındaki değişmelere değinilecek, sonrasında ise fiyat ve ücretlerdeki seyir izlenmeye çalışılacaktır. Akabinde de bu süreçte İngiltere'nin siyasi yapısında ne gibi hadiselerin yaşandığına bakılarak bu hadiselerin ticaret hayatındaki etkileri görülmeye çalışılacaktır.

Akabinde Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıl boyunca nasıl bir seyir izlediğine odaklanılacaktır. Mali alanda yer alan, iltizam ve mâlikâne kurumlarının özellikleri ve işlevlerine dair bilgiler sunulacaktır. Devamında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ve üretim yapısı, ticaret hayatı ve ticaretine etki eden ticaret yolları gibi faktörlerin Osmanlı ekonomisine etkileri değerlendirilecektir.

Son olaraksa İngiltere Krallığı'nın, coğrafi keşiflerin başlamasıyla, 1675 yılına kadar geçen süre içerisinde ne gibi ekonomik gelişmelere sahne olduğuna

odaklanılacaktır. Coğrafi keşifler ve Akdeniz’de İngiliz denizciliğinin bu süreçteki haline dair değerlendirmelerde bulunulduktan sonra İngilizlerin, Osmanlı padişahları ile iletişime geçmesi ve birçok görüşmenin, haberleşmenin sonrasında Osmanlı İmparatorluğu’nca İngilizlere bahşolunan ilk ahidnameye değinilecektir. Bu ahidnamenin verilmesini izleyen süreçte kurulan Türkiye ve Venedik Kumpanyalarından kısaca bahsedilip esas olarak, 1592 yılı başında kurulan, kısa ismi Levant Kumpanyası olan anonim şirketin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi sunulacaktır. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere Krallığı arasındaki ticari ve iktisadi ilişkilerin mahiyeti anlaşılacaktır.

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU ve TİCARET

Bu kısımda evvela Osmanlı ticaret yapısı iç ticaret ve dış ticaret olmak üzere iki alt başlık altında incelenecektir. Ticaret alanında iaşe, gelircilik ve gelenekçilik ilkelerinin izleri bulunmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu ticaretlerin düzeninini sağlama ve kontrolünü elde tutma noktasında büyük öneme sahip olan Osmanlı gümrük sistemi hakkında da bilgi sunulacaktır.

Daha sonra ticaretin gelişmesinde temel etkenlerden biri olan ticaret yolları ve bu yolların güvenliği mevzusu ayrı bir başlık altında incelenecektir. Bu güvenliğin sağlanması noktasında mühim vazifeler üstlenen derbent teşkilatı hakkında bilgi sunulacaktır. Özellikle dış ticarete ve bilhassa da İngilizlerle ticarete tarih boyunca kritik öneme sahip olmuş olan deniz yolları ve ayrıca kara yolları hakkında da bilgi verildikten sonra son bir alt başlık olarak; Osmanlı devlet yöneticilerinin Osmanlı ekonomisine müdahaleciliği tartışılacaktır.

A. Osmanlı Ekonomisinde Ticaretin Önemi ve Yapısı

İslam’da ticaretin yeri ile alakalı tartışmalara girmeden³⁵ şunu söyleyebiliriz ki; bir İslam toplumu olarak Osmanlılar, ticarete kimilerince sanıldandan daha çok önem

³⁵ “Müslümanların ellerinde, bu dünyalık yönelişin başlı başına bir göstergesi olan büyük bir iktisadî güç toplanmış olması, bu dünyadan yana iktisadî tutumların sağlam bir yer edinmelerini büyük ölçüde kolaylaştırıyordu...Adım adım ve büyük bir karşılıkla birlikte dünya-benimseyici bir iktisadî ahlâk, kural-koyucu

veriyorlardı.³⁶ Ticarete küçümsenen, ayıplanan bir şey olarak değil aksine övülen ve korunan bir faaliyet olarak hayatlarında yer veriyorlardı. Sosyal hayat içerisinde tüccarlar; köylü, esnaf ve hatta askeri zümrenin bir kısmından daha prestijli bir konuma sahiptiler.³⁷ Ziraat ve madencilikçe göre vergi yükü çok daha düşük tutulan ticaret, baskıya değil himayeye mazhar bir sektördü.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren siyasi fetih politikasının dahi ticaret ile yakın alakalı olduğu günümüzde kabul görmektedir.³⁹ Osmanlılar bu minvalde doğudan batıya kadar uzanan İpek yolunu daima güvenilir kılmaya ve denetim altında tutmaya çalışmışlardır.⁴⁰

Zira ticaret hem üretimi destekliyor hem de mali gelir sağlıyordu. Bir başka deyişle ticaret, daha evvel açıkladığımız Osmanlı ekonomisinin iki ilkesini – provizyonizm ve fiskalizm- birleştiriyordu. Avrupa'daki merkantilist politikalar gözönüne alınacak olursa Osmanlıların farkı; ticareti Avrupalılar gibi amaç olarak değil işe ilkesini destekleyen bir araç olarak görmeleriydi. Ayrıca ticaretten sağlanan mali gelirler hazinesini güçlendiriyordu. Devlet, güçlenen hazinesiyile yine ticareti destekleyen politikaları yürütüyordu. Çok sayıda kervansaraylar, çarşılar, bedestenler gibi dönemin şartları düşünüldüğünde çok büyük

oldu. Ancak dünyanın siyasî ve iktisadî olumlanışının dinî bakımlardan meşrû' kılınması gerekti." Bkz. Ahmet T. Karamustafa, **Tanrının Kuraltanımaz Kulları**, Ruşen Sezer (Çev.), Üçüncü Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Şubat 2011, s.37.

³⁶ "Genelde Osmanlılar bir yeri fethedince üç şeyi hemen yerine getirirlerdi: Bir kadı, bir subaşı tayin edilir, pazar yeri belirlenirdi." Bkz. Halil İnalçık, **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Mart 2010, s.28.

³⁷ "Haricî ticaretle uğraşan büyük sermaye sahibi tâcirler, hükümdar sarayının ve büyük ricalin ihtiyaçlarını tatmin ettikleri cihetle siyasî bir ehemmiyet de kazanıyorlar, hatta bâzen uzak devletler nezdinde diplomatik bir vazife ile, yahut istihbarat vazifesi ile de tanzif olunuyorlardı." Bkz. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Beşinci Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2009, s.89.

³⁸ Genç, s.205-206.

³⁹ Osmanlılar doğuya uzanan ipek yolunun başlıca ticaret merkezleri olan Ankara, Osmancık, Amasya ve Erzincan'ı ele geçirmeye çabalamışlardır ve hatta I.Bayezid'in 1402 Ankara savaşında Timur'la karşı karşıya gelmesinin nedeni de bu pervasız çabalarıdır. Bkz. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.274; "Benzer şekilde, anlayışına temel oluşturan bir başka kanım da, Osmanlı idaresinin daha başlangıçtan itibaren, düzenli vergilendirme ve güvenli bir ticaret ağının getireceği kazançlarla belirlenen bir fethin uzun vadeli kazançlardan daha avantajlı olduğunun bilincinde olduğudur." Bkz. Heath W. Lowry, **Hakim Paradigmaların Ötesinde**, Donald Quataert ve Baki Tezcan (Der.), "Osmanlı Balkanları'nda 'Çorba Müslümanları': Bir 'Batı' ve 'Doğu' Osmanlı İmparatorluğu Var mıydı?", Ankara: Tan Yayınları, Şubat 2012, s.126.

⁴⁰ Kuruluş döneminde bu yol üzerinde tüccarların etkileri hızla artmıştı. Huzursuzluklar baş göstermeye, ticaret yolları kapanmaya başladığında ise "bu insanlar kitle halinde girişim olanaklarının daha verimli olduğu Kırım, Konstantinopolis ve Levant'taki öteki liman şehirlerine göç etme eğilimi içindedirler." Bkz. William L. Langer ve Robert P. Blake, **Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, Oktay Özel ve Mehmet Öz (Haz.), İkinci Baskı, *Osmanlı Türklerinin Doğuşu ve Tarihsel Arkaplanı*, Ankara: İmge Kitabevi, Mayıs 2005, s.221.

hacimli sayılabilecek yatırımlar, “ya doğrudan doğruya hazineden finanse edilerek yahut da yüksek askeri zümre mensuplarını, ekseriya vakıf olarak yapmaya teşvik ederek gerçekleştirilmiştir. Bunların hedefi, ticareti desteklemekten ibaretti”.⁴¹

Osmanlılar sözkonusu fetih politikasıyla birlikte bir de iskan politikası gütmüşlerdir ki bu da hem üretimi ve devletin gelirlerini olumlu yönde etkileyen⁴² hem de ticareti destekleyen bir politika olmuştur. Bu doğrultuda bazı meşhur tüccarlar dahi isim isim bildirilerek iskana davet olunmuşlardır ve bu kişiler için iskan cazip kılacak tedbirler alınmıştır.⁴³ Osmanlı makamlarının, ticareti teşvik için Yahudileri bilinçli olarak kullandığı dahi birçok araştırma sonrasında tespit edilmiştir.⁴⁴

Ticaret konusu iç ticaret ve dış ticaret olmak üzere iki başlık altında incelenebilir.⁴⁵

1. İç Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisinin % 90'ının ziraate dayalı olduğunu belirtmiştik. Ziraat yapan köylünün elde ettiği ürün üç ana yerde harcanmaktaydı. Birinci

⁴¹ Genç, s.206.

⁴² “Bu suretle devleti şümüllü bir iskan ve kolonizasyon siyaseti takip etmeğe sevkeden sebeplerden birincisi, şüphesiz kendi gelirini arttırmak hususunda yaptığı hesaplardır.” Bkz. Ömer Lütfi Barkan, **Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt.13, No.1-4, 1951-1952, s.56.

⁴³ Çelik, s.85.

⁴⁴ Machiel Kiel, *“Via Egnatia Üzerinde Osmanlı Bayındırlık Faaliyetleri: Pazargâh, Kavala ve Fereceik Örnekleri”*, Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, s.171. Yazar bu tespitini yaptığı kaynaklar olarak şunları işaret etmektedir: Bkz. M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg, 1980, özellikle s.42-47 ve Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey, 1992, s.21-28; 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer rakipler, Yahudilerin -Osmanlı sanayisi ve uluslar arası ticareti gibi kurulumlarında önemli roller üstlenmiş oldukları- birçok alanlardaki etkilerini bertaraf etmişlerdir. Kıtalararası değiş-tokuştaki Yahudi etkisinin azalışının farklı kökenleri vardır. Bilhassa Akdeniz'deki ticaret değiştiği Yahudi tüccarlar da yerlerinden edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Daniel Goffman, *“Jews in Early Modern Ottoman Commerce”*, Avigdor Levy (Ed.), **Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century**, New York: Syracuse University Press, 2002, s.15; Sözkonusu dönemde Yahudilerin sadece ticaret ve parayla ilgili işlerle meşgul oldukları sanılmamalıdır. Osmanlı tıp alanında da Osmanlı Yahudi cemaatine mensup bazı ailelerin liderlik ettiği, tüm Yahudiler arasında tıbbi mesleklerde genel bir yaygınlaşma vardı. Bu kişilerin saray hizmetlerindeki temsil oranları da 1536 yılında 20 doktordan beşi yani % 25'i seviyesindeyken, 1548'de 30 doktordan 14'ü yani % 47 seviyesine yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Rhoads Murphey, *“Jewish Contributions to Ottoman Medicine, 1450-1800”*, age, s.65.

⁴⁵ Transit ticaret ise bu başlıklar içinde dağınık olarak düşünülmelidir. İleride gümrük rejimi anlatılırken transit ticaretin, iç gümrük sistemine dahil olduğunu belirteceğiz.

olarak köylü, üretilen ürünün içinden kendi hanesinin bir senelik tüketeceği kadarını kendine ayırmaktaydı. İkinci olarak; vergilerini karşılayacak kadarını, bu maksatla ayırmaktaydı. Üçüncü kısım olarak ise; kendisinin üretemediği ancak ihtiyaç duyduğu ürünleri temin etmek için köylünün, üretim fazlası vermeye çalıştığı kısım sözkonusu olmaktadır. Hatta bu maksatla yani alışveriş yapmak, satmak ve benzeri amaçlarla Osmanlı köylüsü, toprağının küçük bir bölümünü “mix-karışık” üretime ayırmaktaydı. İşte bu üretim fazlası öncelikle yerel bölgenin ihtiyacı için yerel pazarlara gönderilmekteydi. Bu minvalde klasik dönemde, Batı ve Orta Anadolu’nun pek çok yerinde köy ve kent pazarları mevcuttu.⁴⁶

Bu noktada pazarlar, bir yandan ticaretin devletin denetimi altında tutulmasını sağlarken diğer yandan mali denetimi temin edip vergi gelirlerinin düşmesini önlemekteydi. Vergisini düzenli veren esnaf da devlet tarafından korunur; seyyar satıcılık⁴⁷, düşük fiyata mal satma gibi esnafın aleyhine olacak davranışlar yasaklanırdı. Aynı zamanda pazarlarda narh sistemi vesilesiyle fiyat denetimi de mümkün kılınırdı. Bu denetimler genel ilkelerin sağlıklı işleyişini sağlamaktaydı. Bununla birlikte tekelliliğin, ihtikarın önüne geçilmeye gayret edilerek aracılardan ortadan kalkmasına ve malların, üreticiden tüketiciye en kısa yollardan intikal edebilmelerine çalışılırdı. Üretim sürecinde olduğu gibi belirsizliklerin giderilmesi amacıyla, ticaret alanında öne çıkan unsurlar anlatıldığı üzere esnaf ve narh sistemi idi.⁴⁸

2. Dış Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu’nun, kuruluşundan itibaren başta İpek yolu olmak üzere ticaret merkezleri ve yolları üzerinde hakim olmaya çalıştığını söylemiştik. Bu amaçla fethettikleri bölgelerin dış ticaret ile alakalı durumlarını tetkik etmişler ve acele, radikal

⁴⁶ Faroqhi, age, s.69-70.

⁴⁷ Koltukçu diye tabir edilen seyyar satıcılar, rekabet ettikleri dükkanların önüne mallarını sererek düzenli vergilerden vesaire kaçtıklarından dolayı daha ucuza satış yapıyorlardı. Veresiye satış da yaptıkları bilinen koltukçulardan ticarete başarılı olanlar arasında tefeciliğe kayanlar da olmuştu. Ayrıntılar için Bkz. age, s.345.

⁴⁸ Tabakoğlu, s.269-273.

değişikliklere gitmeden kurulu düzenin devamını –devlet politikalarıyla çelişmediği sürece- sağlamaya çalışmışlardır.⁴⁹

Hemen 1300'lü yılların başlarında Anadolu beylikleri, Venedik ve benzerleriyle ticaret anlaşmaları yaparak Batı Anadolu kıyılarını hareketli Levant⁵⁰ ticaretine bağlamışlardır.⁵¹ Osmanlılar da 1352 yılında Cenevizliler ile ticaret anlaşması yapmış sonra Haziran 1387'de bu anlaşmayı yenilemişlerdir. Fatih döneminde de Levant ticaretinin gelişmesine gayret gösterilmiştir. Bölgeler arası ticaret ağları birleştirilmeye çalışılırken bir yandan Arabistan yolu ile Hindistan ticareti diğer yandan Dubrovnik yolu ile Floransa ticaretinin gelişmesi sağlanmıştır.⁵²

Ticaret, sadece fetih hareketleriyle değil diğer tüm siyasi faaliyetlerle de yakından irtibatlıydı. Siyasi olarak yakınlaşan devletler arasındaki ticari ve iktisadi faaliyetlerde de olumlu gelişmeler izleniyordu. Tabiatıyla bunun tersi de geçerliydi. Yavuz Sultan Selim'in Safevilere karşı sefer başlatırken bu devlete karşı İran ipeği üzerinden ticari bir ambargo başlattığı, Kanuni döneminde ise ilişkilerin normale dönmesiyle bu ambargo kararının kalktığı bilinmektedir.⁵³

16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı dış ticaretinde Venedikliler hakimdi. Ancak o dönemde Osmanlı ile Venedik arasındaki savaşlar, doğal olarak Venedik'in Osmanlı ticaretindeki önemini zayıflattı. Bu noktada Fransızlar ve İngilizler gibi diğer devletler, dış ticarete konumlarını geliştirmeye başladılar. Henüz kapitülasyon sahibi olmayan Batı ülkeleri de onaltıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar “ya kapitülasyon sahibi bir ülkenin

⁴⁹ “İç ve dış ticaretin gelişmesi için Bizans'ın takip ettiği bazı usuller, Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de devam etmişti: Ticaret yollarının emniyeti maksadiyle, mühim merhalelerde, ticaret kervanlarını içine alabilecek kervansaraylar inşası âdetinin Bizans'ta mevcudiyetini O. Tafralı söylediği gibi, mühim geçit noktalarının korunması ve kervanların oralarda taarruza uğramaması için hükümet tarafından derbentçiler konulması âdetinin Bizans'ta da bulunduğunu lorga iddia etmektedir.” Bkz. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İkinci Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, s.172. Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısı ve kendinden önceki devletlerin teşkilatları ile irtibatı hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara: Türk Tarih Basımevi, 1988.

⁵⁰ “Latince ‘meydana çıkma, yükselme’ anlamındaki *levareden* türetilen kelime güneşin doğduğu yönü işaret eden bir anlam taşır. İtalyanca *levante* Fransızca ve İngilizce'ye *levant* şeklinde girmiştir.” Bkz. Şerafettin Turan, **Levant**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2003, C.27, s.145.

⁵¹ Cemal Kafadar, **İki Cihan Âresinde Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, Ceren Çıkin (Çev.), Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010, s.8.

⁵² İnalçık, **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481**, s.102, 189.

⁵³ “Çıkılan sefer sadece dinî gerekçelere değil, iktisadî sebeplere de dayanıyordu. Ticarî ambargolar bunun en iyi göstergesiydi.” Bkz. Feridun M. Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Şubat 2011, s.67, 103.

bayrağı altında seyahat ve ticaret ayrıcalığından, ya da Cenova, Venedik ve Dubrovnik'lilerin aracılığından yararlanarak, Levant'ta rahatça faaliyet gösterebiliyorlardı.”⁵⁴

Venedik ile ticarete etkin olan tüccarlar sadece Venedikliler değildi. Her ne kadar müslümanlar, diğerleri kadar ticarete etkin olmamış gözüküyorlarsa da Osmanlı tüccarları 16. yüzyılın ilk yıllarında dahi Orta İtalya çevresinde yüksek bir ticari faaliyet düzeyi tutturabilmişlerdi. Venedikli yetkililer müslüman Osmanlı tüccarları için düzenlemeler yapıyor, Dubrovnik ile mücadele için Split limanını açmak dahil birçok adımlar atıyorlardı.⁵⁵

Veziriazamlıktan -İmparatorluk dışına sık seyahat etmeleriyle tanınan- çavuşluk makamına kadar Osmanlı üst düzey yetkilileri⁵⁶ de Venedik ile ticarete etkin rol oynuyorlar, hatta bizzat sermaye yatırıyor, gemi tutup ticaret yapıyorlardı.⁵⁷

İmparatorluk sınırlarının gelişmesiyle birlikte Hint Okyanusu'ndaki ticaret yolları, Kızıldeniz, Akdeniz ticareti üzerinde hakimiyet kurabilmek için Osmanlılar büyük çabalar harcamışlardır. Coğrafi keşiflerin, sayılan bu ticaret yollarının önemini kısa bir sürede düşürmediği de son zamanlarda yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir. Ancak coğrafi keşiflerin bir parçası olan Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'daki maden miktarında ciddi artışların olması, Avrupa kıtasındaki fiyatlar genel seviyesini yükseltmişti. Bu durum Osmanlı topraklarından Avrupa'ya ihracatı cazip kılmaktaydı. Devlet ise daha önce belirttiğimiz gibi iâşe ilkesi ile çelişen ihracat hareketlerinde ihraç yasakları koymaktan imtina etmiyordu. Birçok durumda bu yasakların dahi cazip olan ihracatı önleyemediği, kaçak yoldan mal satımının yani kaçakçılığın sözkonusu olduğu arşiv belgelerine yansımıştır.⁵⁸

⁵⁴ İnalçık, age, s.237.

⁵⁵ Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**, Dördüncü Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Ocak 2012, s.82,92-96.

⁵⁶ “Ayrıca, yüksek düzeyli pek çok hükümet görevlisinin ticaretle uğraşıyor olması da Osmanlı idaresinin İstanbullu tüccarların faaliyetlerine daha büyük bir sempatiyle yaklaşmasını sağlamış olmalıdır.” Bkz. Faroqi, age, s.126.

⁵⁷ Eric R. Dursteler, **İstanbul'daki Venedikliler Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş**, Taciser Ulaş Belge (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ocak 2012, s.243-244.

⁵⁸ Tabakoğlu, s.276-277.

Coğrafi keşifler ile beraber ticaret yolları –diğer devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyet alanının dışına çıkmak istemeleri⁵⁹ ve hatta kudretini zayıflatabilmek ümitleriyle- okyanuslara kaymaya başlamıştır. Buna mukabil İmparatorluk, kapitülasyonlar olarak bilinen ticari anlaşmaların yapıldığı devlet sayısını arttırmak yoluyla mevcut ticaret yolları üzerindeki hakimiyetini devam ettirmeye çalışmıştır. Söz konusu yolların ticari öneminin bir anda azalmamış olması da bu politikanın başarılı olduğunun bir göstergesidir.

Kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu açısından genel olarak üç boyutunun olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi, dönemin siyasi hali içerisinde Avrupa devletlerini birbirine karşı hamle yapmaya yöneltmek siyasi menfaat elde etmek; ikinci olarak, Akdeniz ticaretinin canlılığını koruyarak mali menfaatler elde etmek; üçüncü olarak ise, ekonominin genel ilkeleri çerçevesinde iktisadi menfaat elde etmektir. Birinci boyutunun bir delili olarak şu söylenebilir:

“Venedik, çoğu zaman bu tür ticari ayrıcalıklarla tarafsızlaştırılabilir ve güçlü donanmasını haçlı zihniyetindeki Papaların emrine vermesi önlenbiliyordu.⁶⁰ Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Batı ulusları ise kapitülasyonlarını, Babîlî tarafından; gerek Habsburglar ve Papalık gibi ortak düşmanlara, gerekse “putperestliğe karşı savaş” içinde görüldükleri bir dönemde koparmışlardır.”⁶¹

Diğer boyutlar olarak zikredilen mali ve iktisadi hususlarda da anlaşılabilir gerekçeler mevcuttur. 1569 yılında Fransızlarla ve ardından 1580’de İngiltere, 1612’de Hollanda ile yapılan kapitülasyon anlaşmalarının ayrıntısına -İngiltere ile yapılan anlaşma anlatılırken girileceğinden- burada şimdilik değinmiyoruz. Bu anlaşmaların konumuzla ilgili

⁵⁹ Osmanlılar, 16. yüzyılın ortalarına doğru Ortadoğu’dan Hindistan’a kadar tüm ticaret yollarının hakimiyetini ellerine geçirmiş ve Bağdat’ta da bir beylerbeylik ihdas etmişlerdi. Bkz. Tom Papademetriou, **Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries**, New York: Oxford University Press, 2015, s.129.

⁶⁰ Venedikliler, Türklere savaşmak yerine anlaşma sağlamayı tercih etmekteydiler. Çünkü savaş maliyetliydi ancak Levant ticareti kârlılığını devam ettirmekteydi. Bkz. Kenneth M. Setton, **The Papacy and The Levant (1204-1571) Volume 4**, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1984, s.908; Ancak bu durum Venediklilerin her zaman Osmanlılarla barış halinde olmasını da sağlayamadı. Bkz. age, s.1090.

⁶¹ İnalçık, age, s.238.

en önemli hususlarından biri, ilgili ülkeler arasındaki ticarete uygulanan gümrük politikası ile alakalı olanıdır.

3. Gümrük Sistemi

Osmanlı gümrük sistemi iç ve dış gümrükler olarak ikiye ayrılır. Osmanlı gümrük sistemine dahil olan ticaret ise iç, dış ve transit ticaret olarak incelenebilir. Bunlardan iç ve transit ticaret, iç gümrüklerin; dış ticaret ise dış gümrüklerin ilgi sahası olup bu usulle mali kayıtlar tutulurdu. Her bir ticaret çeşidinden alınan vergiler (iç gümrük sisteminde mevcut olan âmediye, reftiye, masdariye, mürûriye vergileri gibi)⁶² farklıydı ve bu vergilerden ticaretin hangi tür ticaret olduğu da kolaylıkla anlaşılabilir. Gümrük sisteminde bir verginin sözkonusu olması da vergiye tâbi ürünün bir yerden başka bir yere nakliye edildiğinin göstergesidir. Zira aynı yerde üretilip tüketilen bir üründen, gümrük resmi adı altında bir vergi alınması mümkün değildi.⁶³

Şöyle ki: *“Genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilâtı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire teşkil eder; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece bac⁶⁴ almakla yetinilirdi. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticarî mübadelede gümrük ödenmezdi.”⁶⁵*

⁶²Âmediyye, Osmanlı hududları içinde herhangi iki yer arasında –kara ve deniz yoluyla- naklonulan eşyadan vardığı yerde alınan resimdir. Reftiye, Osmanlı memleketleri dâhilinde bir yerden bir yere veya bir ecnebî memleketine nakledilen emtiadan mahrecinde alınan resimdir. Masdariyye, yabancı bir memleketten Osmanlı toprakları dâhilindeki herhangi bir şehir veya iskeleye getirilen ve orada satılan emtiadan alınan resimdir. Mürûriyye (Transit resmi), bir ecnebî memleketten diğer bir ecnebî memleketine götürülen emtiadan Osmanlı topraklarına uğradığında alınan resimdir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974, s.62.

⁶³ Tabakoğlu, s.288.

⁶⁴ “Karada seyrekleşen gümrük merkezleri arasında biraz daha sık olarak yayılmış bulunan ‘Bac’ merkezleri yer alıyordu. Çoğunluğu dağlık, ormanlık ve ıssız yerlerde geçit ve konaklama emniyetini sağlamak üzere örgütlenmiş koruma görevlilerine ait giderlerin karşılanması için tahsil edilen baclar, aynı zamanda, gümrük yerine ödediği ve gümrüğe oranla 1/10 ilâ 1/50’si arasında değişen çok düşük bir resimden ibaretti.” Bkz. Genç, age, s.198.

⁶⁵ Genç, age, s.198.

Genel olarak *ad valorem*⁶⁶ tarzı vergilendirmenin olduğu gümrük sisteminde, bir malın değerinin bölgelere ve zamana göre sürekli değişim gösterebilme durumu vergilendirme süreçlerinde bir anlaşmazlığı da beraberinde getiriyordu. Özellikle yabancı tüccarlar nezdinde dış gümrüklerde rastladığımız tartışma ve anlaşmazlık durumunun yansımaları olarak vergilendirmeden kaçmak için türlü yollar aranıyordu.

*“Yaygın hile ve sahtekârlık biçimleri şunlardı: malları alışılmış yolların dışındaki yollardan nakletmek; resmen saptanmış olanların dışındaki kent kapılarını veya başka aktarma noktalarını kullanmak; ya da gümrük binaları olan limanların dışındaki iskelelerde yük boşaltmak. Oysa, normal olarak bir mültezimin, simsarın veya sözkonusu mahalden sorumlu kişinin izni olmaksızın hiçbir tacir yük yükleyip boşaltamaz, ya da bulunduğu liman, kervansaray veya kamuya ait uğrak noktasından ayrılamazdı.”*⁶⁷

Bu durum ticaret yolları üzerindeki denetimlerin sıkı tutulmasının önemini bir kere daha bize hatırlatmaktadır. Dolayısıyla ticaret yolları hakkında biraz bilgi vermemizin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

B. Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaret Yolları, Ticaret Yollarının Güvenliği ve Denetimi:

Osmanlı ticaret yolları ağında kara ve deniz yollarından oluşan bir yapı vardı. Bu yollar birbirini tamamlayan bir görünüm sunmaktadır. Ayrıca ana yolların haricinde çok sayıda ara yollar da mevcuttu. Bu hususlar yolların güvenliğini, denetimini zorlaştıran bir durumu ortaya çıkarıyordu.

⁶⁶ “Ad valorem vergi, malların fiziksel ölçülerine (kilo, litre, metrekare vb.) göre değil, değerleri üzerinden ve belirli bir yüzdeye göre hesaplanan vergidir.” Bkz. **Ansiklopedik Ekonomik Sözlüğü**, İstanbul: Dünya Yayınları, Mart 2002 (Sekizinci Baskı), s.9.

⁶⁷ İnalçık, age, s.252.

1. Derbentler

Osmanlıların ticaretteki dış tehditlere veya tehlikelere karşı fetih ve siyaset politikası takip ettiğini belirtmiştik. Yine ticaret yollarının güvenli ve kullanışlı olabilmesi için kervansaray, han yapımını teşvik edici tutumlarına değinmiştik. Ayrıca bir de derbentçilik uygulamasını devreye sokmuşlardır ki kurulan derbentler ile hem bir bölgenin ve yolun emniyeti sağlanıyor hem de derbentler vasıtasıyla ıssız yerler şenlendirilebiliyordu. Bu derbentler ya yurtluk ve ocaklık şeklinde timar yolu ile tasarruf olunarak (derbendçi timarlar) kuruluyordu ya da derbendin kurulduğu yerin tehlikeli olması sebebiyle oranın halkına vergi muafiyeti getirip derbendin güvenliği ile halkın mesul tutulduğu bir halde kuruluyordu.⁶⁸

17. yüzyıldan itibaren muafiyet usulüne aykırı olarak derbend reayasından fazla vergi talep edilmesi, derbend idarecilerinin niteliksiz ve sorumsuz oluşları, kalabalık isyancı gruplara karşı tesirsiz kalmaları gibi sebeplerle derbentler, bir nevi bozularak vazifelerini yerine getirememeye başlamışlardır. Ayrıca sözkonusu isyancı grupların zararlarından emin olmak gayesiyle çevrelerindeki köy ahalisiyle birlikte tamamen terk-i diyar etmişlerdir. İç karışıklıkların azaldığı 18. yüzyıldan itibaren ise bu derbentler; onarım, reaya iskanı, gerekirse yeni imar faaliyetleri ile yeniden şenlendirilmeye çalışılmıştır. Fakat bütün bu yeniden tanzim ve mamur hale getirme çabaları *kısmen* başarıya ulaşmıştır. Her ne kadar 19. yüzyıl boyunca da bu faaliyetlere kimi bölgelerde rastlanmışsa da tam anlamıyla bir başarı sağlanamamıştır.⁶⁹

Bu yeniden tanzim faaliyetlerinin olduğu dönemlerde yukarıda genel özelliklerini verdiğimiz gümrük sisteminde, bilhassa konuyla ilgili iç gümrüklerde bazı değişimler yaşanmıştır. İleride bu değişikliklere daha çok odaklanacağız ancak şimdiden söylememiz gerekirse bu gelişmeleri birbirleriyle alakalı ve bütüncül olarak düşünmek elzemdir. Derbentlerin üzerinde kurulduğu kara yolları ile bu yolların denizdeki devamı olarak gözüken deniz yolları hakkında kısaca bilgi sunabiliriz.

⁶⁸ Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.95.

⁶⁹ a.g.e., s.96, 108.

2. Kara ve Deniz Yolları

Osmanlı iaşe ilkesinin anlatımında ulaşımın masraflı ve zor olduğunu belirtmiştik. Coğrafi koşullar itibariyle kara yollarının bir kısmı tekerlekli ulaşımına elverişliken önemli bir kısmı ise ancak deve gibi hayvanlardan oluşan kervanlarla aşılabilecek kadar engebeli bir doğaya sahipti. Bütüncül olarak baktığımızda bu kara yollarının çoğunun, doğal coğrafik yapının elverdiği ölçüde uygun bir rotaya sahip olup geçmişten beri kullanılagelmiş yollar oldukları görülmektedir. Mesela; Osmanlı İmparatorluğu'nun "sol kol"u olarak bilinen ancak Romalıların, Adriyatik'i İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bağlama amacıyla inşa etmiş olduğu "Via Egnatia" yolunun tarihi geçmişi milattan öncelere dayanmaktadır.⁷⁰ Bu yol Osmanlı İmparatorluğu zamanında da Balkanların en önemli ana yollarından biridir.

Derbendler ve diğer tedbirler ile bu yollar güvenli bir şekilde açık olduğu sürece ticaretin de sağlıklı bir halde işlemesi sözkonusuydu. Karayollarındaki emniyet artışıyla birlikte ticaret de artıyordu. Ayrıca bu yollar ile alakalı olarak derbent sisteminin yanısıra bir de menzil sistemi ihdas edilmişti. Menzil sistemi dahilinde kurulan menzilhaneler ile haberleşmenin sağlanması amaçlanıyordu. Ancak menzilhanelerde bunun yanısıra bir de hububat anbarı vardı ki bu anbara avarız vergileri olarak köylüden alınan erzak konulur ve bu erzak kimi zaman sefer halindeki orduların iaşesi için kullanılır kimi zamansa darlık dönemlerinde hükümet tarafından alınırdı. Menzil sistemi, Osmanlı lojistik sisteminin iyi işlemesi için de önemli bir faktördü.⁷¹

19. yüzyılın orta kısmı ve sonrasında derbent sisteminde olduğu gibi hem demiryollarının inşası ile kara yollarında hem de posta teşkilatının kurulması ile menzil sisteminde ciddi değişiklikler⁷² meydana gelmiştir.

⁷⁰ Anna Avramea, "MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, s.3.

⁷¹ İnalçık, age, s.140-141.

⁷² "1691'de gerçekleştirilen reformlar doğrultusunda, imparatorlukta mevcut menzilhaneler 'muayyen' ve 'gayri muayyen' olmak üzere sınıflandırılmıştı. Ancak bundan sonraki beş-altı yıllık süreçte, imparatorluğun üç cephede birden sürdürdüğü savaşın baskısıyla, sistem yine çöküşün eşiğine geldi ve devlete bağlı ulaklara hizmet verme olan başlıca işlevi, başka taleplerin gerisinde kaldı. Bunun sonucunda 1108/1696-97 yılında sistemde yeniden reforma gidildi ve bütün imparatorlukta ulak/menzilhane ağı için Tanzimat'a dek yürürlükte kalacak olan model belirlendi." Bkz. Colin Heywood, "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhaneler", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), Özden Arıkan, Ela Güntekin ve

Deniz yolları, kara yollarının bir tamamlayıcısı olarak hem Akdeniz'de hem de Karadeniz'de önemli bir rol oynamaktaydı. Bunun yanısıra Dicle ve Fırat nehirlerinde sınırlı bir nehir taşımacılığından da söz edilebilir. Karadeniz'i Hazar denizine bağlayabilmek için Don-Volga nehirlerinin birbirine bağlanması dahil birçok su ile taşımacılık seçenekleri değerlendirilmiş olsa da nehir taşımacılığının Osmanlı ticaret yolları açısından pek bir önemi yoktur. Ancak deniz yolları vasıtasıyla ticaretin canlı tutulabilmesi için deniz seferleri dahil ciddi gayretler sarfedilmiştir. Kuvvetli bir donanma ile deniz yolları üzerinde hakimiyetin, güvenliğin sağlanmasına çalışılmıştır. Akdenize alternatif olarak coğrafi keşifler ile ortaya çıkan okyanus yollarına karşı da daha önce belirttiğimiz kapitülasyonlar dahil birçok hamle yapılarak bu yolların canlı tutulmasına çaba harcanmıştır.⁷³ 19. yüzyılla birlikte buharlı gemi teknolojisinin gelişmesiyle deniz taşımacılığında da ciddi değişimler yaşanmıştır.

C. Müdahalecilik

Osmanlı İmparatorluğu, ekonomi politikası gereğince ekonomisine müdahale etmeyi normal kabul eden bir devlettir. Bu anlayışla ekonominin hemen her tarafında düzenlemeler yapıyor ve denetleme mekanizmasını çalıştırmaya gayret ediyordu.

Bu müdahalelerin nihai amacı, ekonominin genel ilkeleri diye sunduğumuz iase, gelircilik ve gelenekçilik ilkeleri arasındaki dengeyi sağlayabilmektir. Bu minvalde bu dengeyi sağlayabilmek gayesiyle ziraatten sanayiye, ticaretten servete kadar geniş alanda müdahaleci davranışlar sergilemiştir.

Bu müdahaleciliği iyi anlayabilmek için çok ayrıntılı okumalar yapılması gerekmektedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu siyasi sınırları sıklıkla değişkenlik gösteren bir devlettir. Bununla ilgili olarak ekonomik ve sosyal etkilerinin sınırları da değişmekteydi. Ayrıca sefer halleri, iç karışıklıklar gibi siyasi arenadaki gelişmeler, bu müdahaleciliğin kuvvetini ve yaptırım gücünü de doğrudan etkilemekteydi. Yine devletin politikalarında

Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, s.143.

⁷³ Tabakoğlu, s.261.

merkez-yerel unsurların payı olsun veya İmparatorluk sınırları içerisindeki bölgelerin kendilerine has özellikleri olsun bunların hepsi müdahaleciliğin boyutlarına etki eden hususlardı.

Konumuz açısından bakarsak Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren güttüğü siyasi ve askeri faaliyetlerinin amaçlarından birisinin mutlaka ekonomi olduğunu açıkça belirttiğimizi düşünüyoruz. Bu minvalde kuruluş döneminde Anadolu'nun parçalı yapısı, ekonomiye müdahaleyi zorlaştıran hususlardan biri olarak tespit edilmiştir.⁷⁴ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu için Fatih Sultan Mehmed'in döneminde ülkenin dört yanında karada ve denizde yapılan hareketler ile merkezileşme yönünde büyük bir adım atılmıştır.⁷⁵

Ancak bu adımların istenen sonuçları ne kadar sağladığı tartışılır. Zira Fatih döneminde merkezileşme adına yaşanan büyük gelişmelerin yanısıra mali, iktisadi ve idari konularda şeri hukukun yanısıra örfi hukukun da devreye girmesiyle kökleri İslam'da olan veya olmayan düzenlemeler yapılmış, bu alanlarda devletin müdahaleleri ciddi ölçüde artmıştır. Bu müdahalelerin etkinliğinin, devletin gücüyle yakından alakalı olduğu zikredilmişse de; genel olarak bir merkezi devlet tarafından her ne kadar sıkı müdahale edilmek istense de dönemin şartları içerisinde -özellikle ekonomiye⁷⁶ müdahale noktasında- devletler, tam kontrolü sağlayamamaktaydılar.

"Nitekim, devlet müdahaleleri hedeflerine ulaşmakta yetersiz kalınca, Osmanlı yönetimleri güçlerinin sınırlarını görerek öğrendiler ve II.Mehmed (1444, 1451-1481) döneminin kapsamlı ve sert

⁷⁴ Burada iki boyut söz konusudur. Devletler sadece ekonomik menfaatlerini arttırmak için askeri faaliyete girişmezler ayrıca ekonomik menfaatlerini azaltan girişimleri önlemek için de siyasi ve askeri müdahalede bulunurlar. Bu müdahale kimi zaman ekonomik sorunu çözer kimi zamansa yeni ekonomik sorunlar ortaya çıkarır. Mesela toprak rejimindeki değişiklikler bazı bölgelerde köylüler için olumlu olabilirken konar-göçerler için olumsuz olup bir isyan hareketini doğurabiliyordu. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, Dördüncü Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, Ekim 2009, s.39. Ayrıca Anadolu'daki bu sorun sadece Osmanlı'nın değil ondan evvelki zamanların da sorunudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Onuncu Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010, s.398.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Selahattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

⁷⁶ Dönemin ekonomisi siyasi, mali ve idari alanlardan tam bağımsız olarak düşünülmemelidir.

müdahaleciliğinden, zaman içinde daha seçici bir müdahalecilik anlayışına kaydılar.”⁷⁷

Üretim faktörlerine müdahale noktasında birkaç somut örnek vermemiz faydalı olabilir. Mesela zirai üretimde daha evvel de belirttiğimiz toprak mülkiyetinin, devletin eline alınması ama kullanımının köylüye ait olması gibi özelliklere sahip timar sistemi mevcuttu. Devlet çift-hane sistemi çerçevesinde toprakları köylülere dağıtırdı. Kabaca söylersek; köylünün toprağı terketmesi yasak, toprağı ekmeden bırakması yasak, elde ettiği ürünü devlete sormadan satması yasaktı. Bu sistemde başarılı olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak biz timar sisteminin İmparatorluğun her tarafında geçerli olmadığını biliyoruz. Bu minvalde bir örnek olarak Mısır bölgesinden bahseder isek; Osmanlı Mısır'ının yönetimi, ne eski Memlûk sisteminin bir devamı, ne de klasik Osmanlı sisteminin yeniden uygulanması olarak kendine has özellikler taşımaktaydı.⁷⁸ Dolayısıyla ziraate müdahale, bölgelere göre çeşitlilik arz etmekte idi.

“Ülkenin tapu ve çift-hane sisteminin egemen olduğu Anadolu ve Rumeli’de, bu kırsal örüntü ve toplumsal yapının –hepsi onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na ilhak edilen Mısır ile Suriye ve Irak’ın bazı kesimleri gibi- çevre kuşağındaki eyaletlerden önemli farklar göstermesi tesadüf değildi. Kuşkusuz, bu sonuncu diyarların fiziksel koşulları, sulamalı tarımı ve Osmanlılarca fethedilmelerinden çok önce İslâmlaşmış olmalarıdır ki, pratikte tapu sisteminin uygulanmasını imkansız kılıyordu.”⁷⁹

Sanayi alanında da müdahalelere rastlanmaktadır. Bu alanda zaten fütüvvet-ahilik geleneğinden gelen bir esnaf yapılanması mevcuttu. Bir nevi kardeşlik teşkilatı olan ahilik

⁷⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2010, s.9.

⁷⁸ I.Selim, Osmanlılara bağlılığını ifade eden Memlûk kuvvetlerinin üyelerini Mısır ve Suriye’de yönetime kattı. Selim’in bu politikayı izlemekteki stratejisi, isyan etmeye eğimli Osmanlı askerleriyle nadim Memlûklular arasında bir denge sağlama isteği gibi görünmektedir. Memlûk sistemi toprakların 24 kırata bölünmesi şeklindeydi, Osmanlılar da fetihden sonra bu sistemi mümkün olduğunca korumuştur. Ancak farklı bir uygulama olarak I.Selim, tüm iktaları kaldırmış ve yerine emin adı verilen, sarayın atadığı maaşlı yöneticileri getirmiştir. Bunlar, tüm toprak vergilerini toplamakla görevliyidiler. 17. yüzyılın başında eminlik görevi iltizama dönüşmüştür. Bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Mısır’ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi**, Nalan Özsoy (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2009, s.7-10.

⁷⁹ İnalçık, age, s.202.

kuruluşu; 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar “ahilik”, o zamandan 20. yüzyılın başlarına kadar da “gedik” yani lonca örgütü olarak toplumun ekonomik ve ticari alanındaki oluşumları düzenlemiştir.⁸⁰

Sanayi alanında hangi iş kolundan kaç dükkanın açılacağı, dükkanlarda kaç tezgah vesaire olacağı, kimlerin ustalığa terfi edip kimlerin ustalıktan tenzil-i rütbe edeceği, zanaatkarların ihtiyaç duydukları hammaddelerin temini ve bunların tevzii, ürünlerin hangi fiyattan satılacağı ve diğer ilgili hususlar belirlenmişti ve alınan kararlar bu kuruluşlar vasıtasıyla hayata geçirilmeye çalışılıyordu. Devlet de atadığı görevliler eliyle denetleme vazifesi ile sorumluydu. Ahilik kuruluşunun temelleri başlangıcından itibaren çok sağlam atılmıştı. Ayrıca zamanın ve toplumun gerekleri ve gerçekleri gözetilerek kuralları o denli uydurulmuştu ki, “bu kurallar sonradan, şehir ve kasabaların belediye hizmetleri ve bu hizmetlerin kontrolleri için örnek alınmış narh nizamnameleri ya da kanunnameleri şeklinde resmîleştirilmiştir.”⁸¹

Ticaret alanında da benzer tabloyla karşılaşmaktayız. Üretilen ürünlerin ne kadarının, üretildiği bölgede tüketime tabi tutulacağı; ne kadarının, başkentin iaşesi için nakliye edileceği; ne kadarının, üretimi tüketimini karşılamayan bölgeler için iç ticarete yönlendirileceği; ne kadarının, ihraç edileceği; hangi ürünlerin ihraç edilip edilemeyeceği; hangi hammaddelerin, mamul maddelerin ithal olunacağı gibi hususlar yine kontrol edilmeye çalışılmaktaydı.

“Aslında devletin piyasaya müdahalelerine verilebilecek örnekler gerçekten de sayıca çoktur. Piyasanın kendiliğinden iç dinamiklerini hareketsiz kılması başta üretim vasıtalarından, toprağın mülkiyetinden ve fiyatlara müdahale edilmesinden kaynaklanmakta, sonra üreticiye bir dizi mecburiyetler getirmesiyle bu devre tamamlanmış görünmektedir.”⁸²

⁸⁰ Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, İkinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.43.

⁸¹ age, s.97.

⁸² Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II.Abdülhamid'e)**, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s.138.

Müdahalelerin ne kadar çeşitli olduğunu böylece görmüş oluyoruz. Ancak son zamanlarda araştırmaya açılan yeni arşivler ışığında yapılan çalışmalar ile bu müdahalelerin sıklığı ve etkinliği noktasında bazı şüpheler ortaya çıkmıştır. Bunun sebepleri arşiv kayıtları ile ilgili olmaktadır. Şöyle ki; evvela, kayıtlar neredeyse tamamen bir müdahale olduğunda (buna ilaveten şikayet, ceza, tedbir, narh uygulamaları gibi durumlarda) tutulur. Halbuki sayısal olarak adedi bilinemeyecek kadar çok olağan yani müdahalenin olmadığı durumun kaydı tutulmaz. Dolayısıyla kayıtlar, devleti sürekli müdahaleci göstermektedir. İkinci olarak sözkonusu müdahalenin görüldüğü kayıtların çok büyük kısmı İstanbul'un (ve benzeri büyük şehirlerin) iâşesi gibi önemli konuları içeren başkente dair kayıtlardır. Başkente mahsus sıkı denetimlerin görüldüğü bu kayıtlardan yola çıkarak İmparatorluğun her alanında, bölgesinde sıkı müdahaleciliğin olduğu fikrine varılamaz. Bilakis başkentten uzaklaştıkça devletin müdahale gücü azalmaktaydı ve yerel unsurlarla çözüm ortaklığına gidilmekteydi. Ayrıca görülen bütün bu müdahaleler de sanki her zaman başarılı sonuçlar vermiş gibi addedilmektedir. Halbuki devlet, birçok müdahalesinin başarısız, beklenilenden olumsuz sonuçlar verdiğini görerek zaman içerisinde daha seçici müdahaleciliğe yönelmiştir diyebiliriz.⁸³

Burada anlatmak istediğimiz şu değildir: başkentten uzaklaştıkça devletin yaptırım gücü azalır, dolayısıyla müdahaleleri kimi zaman etkisiz kimi zamansa tamamen başarısız olur, oradaki iâşe-gelircilik-gelenekçilik dengesi bozulur, adalet ve refah azalır.

Bilakis anlatmak istediğimiz; merkezi yapının, İmparatorluğa yeni katılan topraklar da dahil her bölgeyi mümkün mertebe iyi tanımaya çalıştığı⁸⁴, zamanla tanınan bu yerlere özgü uygulamalara gittiği, yeri geldiğinde İmparatorluğun merkezi olarak düşünülebilecek Anadolu ve Balkanlar'da bulunan önemli kurumları (timar gibi) dahi uygun bulmadığı

⁸³ Pamuk, age, s.24.

⁸⁴ Andre Raymond'un Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap kentlerinin modernite öncesi durumu ile alakalı bir tespiti şöyledir: "(Bu kentler, imparatorluğun diğer kısımlarında yer alan benzerleriyle birlikte) gayet farklı alanlarda çok mühim roller üstlenen çok çeşitli cemiyet örgütleri (tâ'ife, çoğ. tavâ'if) ile şekilleniyordu: Mesleki cemiyetler (esnaf ve zanaatkâr loncaları), dini ve millî cemiyetler (azınlık grupları- Hıristiyanlar, Yahudiler ve 'ecnebi' Müslümanlar), yöresel cemiyetler (belirtilen bölgelerde)... Tebaa böylelikle yaşamın her yönünü kapsayan ve çoğu kez üst üste binen bir dizi ağın içinde yer alırdı: Belli bir şahıs gün boyunca çalıştığı çarşıda mesleki faaliyeti dahilinde bir loncaya mensuptu; ailesi ile birlikte yaşadığı mahallenin cemaatine de mensuptu. Kentlerdeki bu temel ekonomik toplumsal yaşam hücreleri sayıca epey fazlaydı; bu yüzden de boyutları ufaktı, bu da nüfus üzerinde toplumsal ve idari denetimin gayet sıkı olmasını sağlıyordu." Bkz. Karl K. Barbir, **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Der.), *Giriş*, Zeynep Nevin Yelçe (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, s.2.

yerlerde ihdas etmediği ve bunların yerini -meşhur dengeyi sağlayabilmek için- başka mekanizmalar ile doldurmaya çalıştığıdır.⁸⁵

Bu amaçla bir yandan anlattığımız üzere zanaatkarların ürettikleri denetlenmekteydi, loncalar eliyle tekelleşme sağlanmaktaydı, tarım ürünlerinin yer değiştirmesi kontrol edilmekteydi. Ama bunun yanısıra talebe dayalı bir pazar ekonomisi de Osmanlıların kaynakların dağılımını denetleme çabalarıyla birlikte erken tarihlerden itibaren hep yan yana var olmuştur. “Her iki ekonominin de görece verimliliği, bulunulan noktaya, ticaretle uğraşan kesimlerin ve onlarla bağlaşıklık yerel seçkinlerin gücü gibi çeşitli etmenlere bağlıydı.”⁸⁶

Bundan dolayı daha evvel belirttiğimiz bütüncül (holistic) yaklaşım önem arz etmektedir. Bütüncül bakış açısı derken kastettiğimiz: bir yerde görülen düzenleme, olgu, olayın İmparatorluğun her tarafında yani bütününde de geçerli olduğu değil; Osmanlı İmparatorluğu’nu anlayabilmek için bütün bölgeler, alanlar, kurumlar vesaire arasındaki ilişkilerin benzerlikleriyle farklılıklarıyla iyi mütalaa edilerek bunların birarada, bütüncül bir şekilde tefekkür edilmesi gerektiğidir.

Toparlarsak, bu bölümde incelediğimiz dönem boyunca Osmanlılar, Akdeniz kıyıları özelinde düşündüğümüzde, “çıkarları ve girişimleri Hodgson’un tarif ettiği Afro-Avrasya ekümenin kara ve deniz alanlarını kapsayan rakip imparatorluk güçlerine göre çok daha büyük kısmı üzerinde, herhangi bir imparatorluk ne ölçüde ‘kontrol’ kurabilirse o ölçüde ‘kontrol’ sahibiydi.”⁸⁷

⁸⁵ “Bütün bunlar, merkezin gözyumduğu bir yerelcilik temeli üzerinde ortaya çıkıyordu; çünkü, Osmanlı toplumsal yöneticiliği, başa çıkılmaz örgütlenme işleriyle karşı karşıya kalmıştı. İmparatorluk genişledikçe Osmanlılar, karşılaştıkları yeni toplumsal kurumlara, yerel törelere yasallık tanıyarak ve etnik, dinsel ve bölgesel özelliklere yönelik ve merkezsiz olmayan bir uzlaşma sistemini pekiştirerek bahşettiler. Gevşek bağların işe yaradığını gördüklerinde, daha kapsamlı bir bütünleşmeye girişmediler.” Bkz. Şerif Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), “*Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri*”, 16. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.40.

⁸⁶ Dina Rizk Khoury, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834**, Ülkün Tansel (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 2008, s.4.

⁸⁷ Palmira Brummett, **Hakim Paradigmaların Ötesinde**, Donald Quataert ve Baki Tezcan (Der.), “*Osmanlıları Akdeniz Dünyasına Yerleştirmek: Ekâbir ve Kapılar Meselesi*”, Ankara: Tan Yayınları, Şubat 2012, s.111.

Bu minvalde son olarak Via Egnatia üzerindeki durumu da zikredelim. “Genel olarak ... devletin düzenleme çabalarına dair bulgularla⁸⁸ karşılaşmamız, hemen bu çabaların kalıcı başarı sağladığı sonucuna varmamızı gerektirmez. Özellikle kentlerin dışında kalan bölgelerdeki geniş ekonomi alanları, ne yönetilebilmiş ne de yönetilir hale getirilebilmiştir; devlet buraları ancak uzaktan izleyip denetiminde tutmakla yetinmiştir. Via Egnatia bağlamında, devlet kendi ulaşım ve haberleşme faaliyetleri için bir menzilhane ağı kurdu ve derbendci köylerine sağladığı teşviklerle (vergi muafiyetiyle) yollardaki kolluk hizmetini finanse etti diye, yolun kullanımı üzerinde her anlamda tekel ve denetim kurduğunu varsaymak, büyük bir hata olur.”⁸⁹

II. İNGİLTERE KRALLIĞI ve TİCARET

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde 16. yüzyılın sonlarına kadar hakim olan milletin Venedikliler olduğunu daha evvel belirtmiştik. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise Avrupa devletlerinin ilgisinin hem Akdeniz'e hem de coğrafi keşifler dolayısıyla Hint Okyanusu'na kaymasının ardından Venedikliler bu hakim konumlarını kaybetmişlerdir. Coğrafi keşifleri gerçekleştirmiş olmalarının da etkisiyle Hint Okyanusundaki ticarete Portekizli gemiciler ağırlıklarını koymuşlardır. Hatta Osmanlı İmparatorluğu da Portekizliler ile sözkonusu ticaret yollarına hakim olmak için uzun yıllar mücadele etmiştir⁹⁰ ancak

⁸⁸ Mesela 1634 (H. 1043) tarihli bir Manastır sicilinde, tereyağı ve bal gibi temel tüketim ürünlerini kendi memleketleri dışına gönderen bakkallara 3.000 akçeye varan ağır para cezaları getirildiği belirtilir. Bu bulgu iki türlü yorumlanabilir tabii: Birincisi (tam anlamıyla uygulanabildiği kabulüyle) bunu, mikro düzeyde, hükümetin nizamnamelerle sağladığı başarının göstergesi saymak; ikinci yorum ise (para cezasının bu kadar ağır olmasından hareketle) devletin, taşra pazarlarında tam anlamıyla denetim kuramadığı sonucuna varmaktır. Sicillerde hem iç hem dış ticarete yönelik kısıtlamaların sıklığı, bunun nizamnameleri hazırlamakla yükümlü devlet görevlileri açısından, kronik güçlükler taşıyan bir alan olduğunu gösterir.” Bkz. Rhoads Murphey, **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**, Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), “17. Yüzyılda Via Egnatia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri”, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, s.195.

⁸⁹ Rhoads Murphey, age, s.213-214. “Via Egnatia (ya da Osmanlıların terimleriyle Rumeli yol sisteminin “Sol Kol”u) gibi, trafik akışı, büyük ölçüde yerel kökenli özerk güçlerce belirleniyordu. Devlet, talimatlar yayınlarak ekonominin gidişatını etkileyebilirdi, ama asla tam anlamıyla denetimi altına alamazdı.”

⁹⁰ “Osmanlı İmparatorluğu muhtemelen birçok bakımdan Portekiz'den daha ileriydi, ama Portekiz daha çabuk ve manevra kabiliyeti daha yüksek gemileriyle üstünlük sağlamıştı...Portekizlilerin yeni taktikleri deniz savaşıyla ilgilenenler için büyüleyicidir.” Bkz. Joyce Appleby, **Amansız Devrim Kapitalizm Tarihi**, Ali Cevat Akkoyunlu (Çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım, Ocak 2012,s.32.

okyanus yollarında kati bir başarı sağlamak mümkün olmamıştır. Levant ticaretine ilgileri itibariyle Avrupalı diğer devletler arasında öne çıkanlar ise donanma gücü yüksek olan İngiliz ve Hollandalı gemiciler olmuşlardır.

A. İngiltere ve Ticaret

İngiltere'nin Levant'taki ticarete dahil olmaya başlaması bir anda olmamıştır. İngilizler, 16. yüzyılda Akdeniz ticareti ile daha fazla ilgilenene kadar geçen sürede sıkıntılı süreçler yaşamışlardır. İngiltere, bu devire kadar kendi bünyesinde sürekli savaşlarla uğraşmıştır. Evvela 1337-1453 yılları arasında “yüzyıl savaşları” olarak adlandırılan uzun bir savaş dönemi geçirmiştir.⁹¹ Bu savaşların ardından ise 1455-1485 yıları arasında “Gül Savaşları” adıyla bilinen iç savaş yaşamıştır. Bu savaşlar boyunca ise İngiltere ada ülkesinden dışarıya çıkamamıştır. Ancak bu savaşlardan sonra VII. Henry'nin (Hükümdarlığı: 1485-1509) barış siyaseti, VIII. Henry'nin (Hük: 1509-1547) ise Kıta Avrupa siyasetini kısır ve seyrek seferlerden çok diplomasi ve para yardımlarıyla yönetme stratejisini benimsemesi ile İngiltere'nin dış dünyayla ilişkisi artmaya başlamıştır.⁹²

Dolayısıyla hem zikredilen savaşların son dönemlerinde hem de sözkonusu iki kral döneminde İngiltere'nin Akdeniz'e göndermiş olduğu gemiler hakkında biraz bilgiye sahibiz. Ancak bu dönemlerde İngilizler Akdeniz'e geldiklerinde Osmanlılar ile değil başka milletler ile muhatap olmaktadır. Hatta 1453 yılındaki İstanbul'un fethinin İngiliz kroniklerinde yer bulamaması bilgisi de bize gösteriyor ki Türkler henüz İngiltere devletini⁹³ pek alakadar etmiyorlardı. Birkaç örnek vermek gerekirse; 1446 yılında Bristollü Robert Sturmy, “Cog Anne” adlı gemisini yün, teneke ve diğer mallarla Akka'ya göndermişti ve Akka o sırada Memlûkluların⁹⁴ hakimiyetindeydi ve de ayrıca bu gemi dönüş yolunda

⁹¹ Bu dönem, öncesi ve sonrasında askeri tarih açısından İngiltere hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. C.W.C. Oman, Ok, Balta ve Mancınık, **Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515**, İsmail Yavuz Alogan (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, Ekim 2002.

⁹² age, s.116.

⁹³ Haçlı seferlerinde Türklere karşı savaşan az sayıdaki İngiliz askerleri, bu süreçte Osmanlı ile İngiltere arasındaki tek kesişme noktası olarak görülmektedir. Bkz. Halil İnalıcık, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları, s.69.

⁹⁴ Memlûk sultanları her ne kadar ticareti geliştirmek isteseler de kimi sultanların, Kıbrıslı korsan Franklar ile Batı Avrupalı tüccar Frankları karıştırarak tüccarların mallarına el koyduğu Haziran 1424'deki hadise de bize, ticaretin Avrupalılarca ne çeşit riskler içerdiğini göstermektedir. Bkz. Holt, s.186.

Yunanistan açıklarında batmıştır. 1457 yılında Katherine Sturmy adlı gemi ise kurşun, teneke, yün ve kumaş yüklü olarak Levant'a doğru yola çıkmış ancak bu yolların hakimiyetini paylaşmak istemeyen Cenevizli gemiciler tarafından Malta yakınlarında bozguna uğratılmıştır. VII. Henry döneminde Kandiye, Sakız ve diğer Venedik sömürgelerine tatlı şarap bulmak amacıyla düzenli seferler yapıldığı tespit edilmiştir ki bu dönemde Kandiye, Venediklilerin elindeydi ve ancak 1646-1669 savaşı sonrası Osmanlı hakimiyetine geçmiştir; Sakız adası ise Cenevizlilerin elindeydi ve 1566 yılında Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. VIII. Henry döneminde ise 1511 seferiyle Girit, Kıbrıs ve Suriye'ye İngiliz kumaşı taşınıp karşılığında ipek, baharat, yağ, halı ve tiftik yünü alındığı saptanmıştır. VIII. Henry ayrıca 1513 yılında Sakız adasına, 1530 yılında Girit'e ticaret işleriyle de alakalı olmak üzere konsolosluk atamıştır. Bu iki yere 1534, 1535, 1550 ve 1553 yıllarında İngilizlerin seferler düzenledikleri tespit edilmiştir.⁹⁵

Görüldüğü üzere İngiltere, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Levant cihetinde uluslararası ticarete yönünü dönmüş, Batı Avrupa'dan uzaklara tüm riskleri göze alarak seferler düzenlemeye başlamıştır. Her ne kadar giriştiği savaşlar, bu ticaret teşebbüsündeki ağırlığını arttırmasına engel olmuşsa da İngiltere'yi tamamen de men edememiştir. Biz Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ticaretteki hareketlerini takip ederken askeri seferlerin, iç karışıklıkların, ticaret yollarının vesaire ticaretin gelişmesi üzerindeki etkisini gayet net olarak izledik. Aynı şeyin İngiltere için karşılığına bakmakta fayda görüyoruz.

1. 10. Yüzyıldan 16. Yüzyıla İngiltere'nin Ticaret Hayatındaki Gelişmeler

Avrupa'da kabaca 8. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başı feodalizmin⁹⁶ hakim olduğu bir sistemin mevcudiyetinden bahsedilmektedir. Biz ise o kadar eskiye gitmeden İslam

⁹⁵ Alfred C. Wood, **Levant Kumpanyası Tarihi**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, Ekim 2013, s.20-21.

⁹⁶ Feodal yönetim sistemi, üç tane temel düzenlemenin Gefolgschaft kurumu ile birleşmesi sonucu yeni ortaya çıkmış bir oluşumdur. Bu üç düzenlemeden Commendatio, ilk şekliyle, genelinde özgür ama güçsüz olan bir kişinin daha güçlü birinin himayesine sığınması, ona teslim olması hatta hükmü altına girmesi ve gerekirse, özel hizmetkârı olması; Beneficium (fief), dini ya da yönetim görevlerini yüklenmiş bir kişi ya da topluluğun maddi gereksinimlerini karşılamak için verimli toprak imtiyazı; Immunitas, bir bireyin ya da genellikle dinsel otoritelerden oluşan bir topluluğun mal ve mülklerinin, tabi oldukları otoritenin mali, askeri ve yargı gücünden

kuvvetlerinin Avrupa'dan yavaş yavaş çekilmeye başladığı dönemden itibaren konumuzu yani ticaret hayatındaki gelişmeleri ele alabiliriz. Bu minvalde aslında 10. yüzyılda İslam'ın Akdeniz üzerindeki baskısının gerilemesinin de etkisiyle Akdeniz ve İngiltere'nin muhiti olan Kuzey Denizi ile Baltık Denizinde ticaretin canlandığı izlenmiştir. 10. ve 11. yüzyıllar Hristiyan dünyasının güç kazandığı asırlar olmuştur.

a. Nüfus, Üretim ve Ticaret Yolları

Her ne kadar ayrıntılı veriler olmasa da ve bizim de ayrıntılara girme durumumuz yoksa da bu dönem içerisinde Avrupa için mütevâzî' bir gelişme tahmin edilmektedir. Savaşların nispeten dindiği bu dönemde nüfus artışından bahsedilmektedir.

“Slicher Van Bath'ın yaptığı elli yıllık artışı gösteren endeksler 1000-1050 arasında 109.5, 1050-1100 arasında 104.3, 1100-1150 arasında 104.2, 1150-1200 arasında 122, 1200-1250 arasında 113.1, 1250-1300 arasında 105.8'dir. Fransa'nın nüfusunun 1200-1340 arasında 12 milyondan 21 milyona, Almanya'nın nüfusunun 8 milyondan 14 milyona, İngiltere'nin nüfusunun ise 2.2 milyondan 4.5 milyona çıktığı sanılmaktadır.”⁹⁷

Görüldüğü üzere bu tahmine göre İngiltere'nin nüfusu 140 yıllık bir dönemde yaklaşık iki katına çıkmıştır. 12. yüzyıldan itibaren işte bu nüfus artışı ve ticaretin canlanmasının da etkisiyle kentleşme⁹⁸ birbirlerini karşılıklı olarak besleyen⁹⁹ olgular olmuştur. Ticaretin canlanmasıyla birlikte kentlerin cazibesi artmış, kırsal kesimden nüfus

muaf tutulması anlamlarına gelir. Bkz. Gianfranco Poggi, **Modern Devletin Gelişimi**, Şule Kut ve Binnaz Toprak (Çev.), Beşinci Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Nisan 2009, s.36.

⁹⁷ Jacques Le Goff, **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, Hanife Güven ve Uğur Güven (Çev.), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, Aralık 1999, s.194. 1340'lı yıllardan sonra ise gerek savaşlar gerekse Kara Veba salgını ve diğer sebeplerle kıta Avrupa'sının nüfusu yaklaşık olarak yarı yarıya azalmıştır.

⁹⁸ Kentleşmenin sözkonusu dönemde en çarpıcı yanı, tek başlarına güçsüz olan bireylerin kaynaklarını ve özgür iradelerini kullanmak suretiyle ortak hareket edebildikleri merkezler kurabilmeleridir. “Bir kez daha, bu anlaşmanın kökeninde barbar olan bir kurum vardı. Bu sefer, feodalizmde olduğu gibi, ilham kaynağı Gefolgschaft değil, ‘arkadaşlık’ ya da ‘dostluk’ anlamına gelen Genossenschaft idi.” Bkz. Poggi, s.55.

⁹⁹ Kentler ve sahip oldukları imtiyazlar ile imtiyaz verenler arasındaki ilişkiden yola çıkarak, kentler ile bunların cezbettikleri nüfus arasındaki ilişkinin üç türlü olduğu söylenebilir: Birincisinde, imtiyazlar ortaya çıkmadan önce toplumsal bir bilinç ile kente nüfus akışı olur; ikincisi, birtakım imtiyazlar vadedilerek nüfus çekilir; üçüncü olarak imtiyazlar verildikten sonra bu haklardan faydalanmak isteyenler kente göç eder. Bkz. age, s.54-55.

çeken bir hale gelmişlerdir. Nüfusun da artıyor oluşu kentlere göçü mümkün kılmıştır.¹⁰⁰ Kentlerde zanaat gelişmeye başladı, esnaf örgütleri kuruldu. Bu esnaf örgütleri menfaatleri gereği daha iyi çalışabilmeleri için kendilerince hukuki düzenlemeler yapmaya¹⁰¹ ve güvenliklerini sağlamaya¹⁰² çalıştılar. Kısaca feodal sistemin içerisinde yerel unsurlar kuvvetlenmeye başladı.¹⁰³ Zanaatkar sınıfının yanında tüccar sınıfı da oluşmaya başladı.¹⁰⁴

Doğal olarak bu kentleşmeyi besleyen, insan ve yiyecek tedariki ile kentleri ayakta tutan bir de tarımsal gelişme vardı.¹⁰⁵ İngiltere’de dönemin koşulları içerisinde toprakların önemli bir kısmı ihracata uygun ekin için kullanılmaktaydı.¹⁰⁶ “14. yüzyıl bunalımı” diye anılan bunalıma kadar bu tarımsal büyüme devam etti. Söz konusu bunalımda ise nüfus

¹⁰⁰ “Kentler, bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar (11-13. yüzyıllar), feodal toprak sahiplerinin tasarrufundaki mülklerinden sayılıyordu; feodal beyler kentlilere istedikleri vergi ve harçları koyabilirdi; kentler de örfi feodal hukuk kurallarına tabiydiler...İngiltere özelinde lordlar, serfleri topraklarından atarak ilk kez (14. yüzyıl) piyasa için koyun (yün) yetiştirmeye başladılar. Topraktan atılan serfler ise, kentlere gidiyor ve orada yiyecek-giyecek talep eden bir kitle pazarı oluşturuyordu.” Bkz. Oya Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar**, İstanbul: Yordam Kitap, Eylül 2008, s.36-37.

¹⁰¹ “Eski yasal düzenlemeler kentlerdeki yeni ekonominin gerektirdiği kuralları türetebilecek esneklikte değildi. Kent ekonomisi, daha karmaşık bir işbölümü, yeni beceriler ve araçlar isteyen üretimi, ticari işlemlerin ve ticari girişimlerin yürütülmesindeki yeni yönetimleri ile farklı yasal düzenlemeler gerektiriyordu.” Bkz. Poggi, s.57.

¹⁰² “...kentler iki tür askeri kaynaktan yararlandı: Kent surları ile diğer kaleler ve kent milisleri. İki tamamen savunmaya yönelikti. İkincisi ise, hem savunma hem de saldırı amacıyla kullanılabilirdi.” Bkz. age, s.56.

¹⁰³ Fieflerin 11. yüzyılın ortalarından itibaren kayd-ı hayat şartıyla malikâne statüsünde verilmesi ve hatta miras olarak kalması durumu ortaya çıktı. Bu durumun etkisiyle zamanla fief sahiplerinin, hem yetkileri ve siyasal ayrıcalıkları hem de mülkiyet hakları ve ekonomik çıkarları içiçe geçti. Dolayısıyla (İngiltere, bir istisna olarak Avrupa’nın diğer devletlerine nazaran kralın hakimiyetini ve ülkedeki diğer lordların vs itaatini sağlamada daha başarılı oldu.) “siyasal ağırlığın merkezi giderek daha dar, yerel kökleri olan ve zamanla birbirinden bağımsız yönetim birimlerine doğru kaydı.” Bkz. Poggi, s.44-48; Yerel unsurlar haricinde soylular sınıfı vardı. “Güçü, serveti ve yaşam biçimi, hatta ahlâki açısından farklılaşan soyluların toplumsal sınıfı, XII. yüzyılın ortalarına doğru, hukuksal ve kalıtsal bir sınıf olarak temellerinin güçlendirmeye hazırды. Bu sınıfa mensup olanları tanımlamak için giderek daha sık “gentilhomme” (iyi ‘gent’ ten yani iyi soydan olan adam) sözcüğünün kullanılması, giderek artan bir biçimde kanın niteliğine verilen önemi göstermektedir.” Feodal sistem ve toplum hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Marc Bloch, **Feodal Toplum**, Melek Fırat (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, Eylül 2007, s.522.

¹⁰⁴ Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Uygur Kocabaşoğlu (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.35, 81.

¹⁰⁵ “...çiftçi nüfusun ve saygın yönetim görevlerine yazgılı grupların dışında, kendi içine kapalı bir tüccarlar ve zanaatkârlar çekirdeği de her zaman varolmuştur. İkinci feodal çağın ekonomik devrimi bu tohumdan ortaya çıktı ve buradan, çok sayıda yeni katkıyla, güçlü ve çok farklılaşmış bir kitle olan kentsel sınıflar gelişti.” Bkz. Bloch, s.594.

¹⁰⁶ Bu durum geçmişte yaşanan içe kapanmaya tezat teşkil ediyordu. Dışa açıldıkça tarımda yaşanan büyüme, içe kapandııkça ise tarımsal gerileme kendini göstermekteydi. “Ekonomik antropolojinin, kullanım için üretim ile mübadele için üretim arasındaki bu ayrımı büyük ölçüde görmezden gelmesi üzüntü vericidir. Üretkenlik açısından bu ikisi arasındaki farkın kabul edilmesi, ekonomi tarihinin incelenmesine layıkıyla ve gayet iyi hizmet etmiştir...Erken Ortaçağ’da Arapların Akdeniz’i ele geçirmesiyle birlikte ekonominin dışa açılabilceği alan kalmamış, bu nedenle Avrupa birdenbire ticari mübadeleden yerel kendine yeterliliğe ve yüksek üretkenlikten düşük üretkenliğe gerilemiş ve tarımda bir çöküş yaşanmıştı.” Bkz. Marshall Sahlins, **Taş Devri Ekonomisi**, Taylan Doğan ve Şirin Özgün (Çev.), İstanbul: bgst Yayınları, Ekim 2010, s.89-90.

patlaması sonucu ekine açılacak yeni toprak kalmaması sonucu niteliksiz ve vasat toprakların terkedilmesi sözkonusu olmuştur. Özellikle İngiltere’de daha 13. yüzyılın başlarından itibaren verim düzeyleri asgari üretimin altında kalan topraklar terkedilmeye başlanmıştı ve bu toplumsal ve ekonomik olarak ciddi sorunların işaretiydi.¹⁰⁷

Bütün bunların beraberinde ticaretin gelişmesini yavaşlatan kimi unsurlar da vardı ki Osmanlı İmparatorluğu da bu sorunlarla karşılaşmıştı. Şöyle ki Avrupa genelinde ticaret yolları kötü ve bakımsızdı, bununla beraber güvenlik sorunu vardı ve düzensiz gümrük noktalarından alınan aşırı gümrük resimleri vardı. Bunlar sebebiyle İngiltere, kara yolları üzerinden ticarete çok dahil olmamıştır. Onun yerine ada ülkesi olmasının da verdiği avantajla deniz ve daha az önemde olmakla beraber nehir yolları üzerinden taşımacılığa yönelmiştir. Yolların bakımına çok önem verilme de nehirler üstüne köprü yapımına daha çok önem verilmiştir. Bununla birlikte doğal olarak limanlar tesis edilmiştir. Pusulanın bulunup yaygınlaşmasından evvel 14. yüzyıla kadar Akdeniz ve 15. yüzyıla kadar Kuzey denizinde gemiler yolculuklarını kıyı boyu yapmaya dikkat etmişlerdir. Sonrasında ise malum olduğu üzere coğrafi keşiflerin önü açılmıştır.¹⁰⁸

b. Fiyat ve Ücretler

Sözkonusu üretim ve ticaret hacmindeki artış İngiltere’deki fiyat ve ücretlere de yansımıştır. İngiltere için 1160 yılı öncesine ait fiyat eğrileri olmasa da çeşitli verilerden yola çıkarak düzenlenmiş bir fiyat endeksine göre; 1160-1179 dönemi buğday fiyatları endeks 100 olarak kabul edildiğinde 1180-1189 dönemi 139.3, 1200-1219 dönemi 203, 1220-1239 dönemi 196.1, 1240-1259 dönemi 214.2, 1260-1279 dönemi 262.9, 1280-1299 dönemi 279.2, 1300-1319 döneminde ise 1315-1316 yıllarındaki büyük kıtlığa bağlı olarak 324.7, 1320-1339 döneminde ise bir önceki dönemin aşırılığını düzeltir şekilde 289.7 değerleri çıkmıştır. İngiltere’de ücretler ise 1251-1300 döneminde gerçek ücretler, 1301-1350 döneminde de tarım işçilerinin ücreti 100’den 105.1’e, oduncuların ücreti 100’den

¹⁰⁷ Le Goff, s.57. İngiltere hakkında bu bilgileri vermemizin nedenlerinden bir diğeri de Osmanlı İmparatorluğu hakkında anlattıklarımızı çağrıştırması ve iki ülkenin yaşadığı benzer hadiseleri, zaman-mekan ölçeğinde karşılaştırma imkanı vermesidir.

¹⁰⁸ Pirenne, s.105-107.

109.4'e yükseliş göstermiştir. Ücretlerin fiyatlara nispeten düşüklüğü feodal sistem içerisinde ücretle çalışanların azınlık olmalarına yolculmuştur.¹⁰⁹ Sonuç itibariyle yadsınamayacak bu ekonomik büyüme, doğal ekonomiden para ekonomisine geçişi işaret etmektedir.¹¹⁰

9. ve 12. yüzyıllar arasındaki dönem doğal ekonomi tanımlamasına bir yönden uyarken diğere yönden uymamaktadır. Zira bu dönemde paranın rolü ve dolaşımı gayet sınırlıydı ama özellikle alım-satım işlemlerinde para, normal bir değışim aracı olma özelliğini de korumaktaydı. Bu dönemin hemen öncesinde yani para dolaşımının çok düşük olduğu bir dönemde İngiltere Krallığı'nın tüm parasal sistemi kalıcı olarak tesis edilmişti ve bu, Roma'nın para sisteminden tamamen kopuşu temsil etmekteydi. İngiltere'de para basma hakkı sadece krala aitti ve bu hakkı ele geçirmek isteyen lordların zararlarından pek etkilenmeden İngiliz parası, kalitesini koruyabilmiştir.¹¹¹

c. İngiliz Siyasi Yapısındaki Gelişmeler ve Ticarete Etkileri

Buraya kadar çizmeye çalıştığımız tablo, İngiltere'de ticaretin gelişmesi için İngiltere'nin atlatması gereken sıkıntıları, aşması gereken engelleri ve düzenlemesi gereken sistemleri göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zira İngiltere, 14. yüzyılın ortalarına kadar esasen bir tarım ülkesiydi. Üretimini kendi tüketimini karşılayacak miktarda tutuyordu. Ancak yukarıda zikredilen bütün gelişmeleri birarada yürütmeye başladıktan yani iç huzurunu sağlayıp, 1389 yılında bütün İngiltere'de tek ölçü ve tartı sisteminin getirilmesi örneğinde olduğu gibi ekonomik sisteminin yerleşmesine dair adımlar

¹⁰⁹ "...hiyerarşinin her derecesinde, belli tutarda bir paranın düzenli aralıklarla ödenmesi üzerine kurulu ücret sisteminden başka bir yolla yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlama zorunluluğu söz konusuydu. İki çözüm ortaya çıkıyordu: Ya hizmetine gereksinim duyulan adamı eve alarak beslenme ve giyinme gereksinimlerini yani o zamanlar dendiği gibi iaşesini (provende) karşılamak; ya da hizmetlerinin karşılığı olarak, doğrudan kendisinin işleteceği veya toprağı işleyen çiftçiler üzerinden topladığı vergilerle gereksinimlerini sağlayabileceği bir toprak parçasını ona bırakmak. Dolayısıyla, tümüyle karşıt yönde olmakla birlikte bu yöntemlerden ikisi de ücret sisteminden çok farklı insanî ilişkiler yaratmaya yardımcı oluyordu." Bkz. Bloch, s.139.

¹¹⁰ "Doğal ekonomi sözünden değış-tokuşun, bütün değış-tokuşların en az düzeye indirildiği bir ekonomik sistemi anlamak gerekir.O halde, doğal ekonomi aşağı yukarı kapalı ekonomi ile eşanlamlıdır. Senyör ve köylü kendi arazilerinin gelirleriyle geçinir, özellikle köylü ev işleri çerçevesinde ekonomik gereksinimlerini giderir." Bkz. Le Goff, s.195-196.

¹¹¹ Pirenne, s.124, 130.

atılıp, mal nakliyesinde güvenliğin sağlanmasından¹¹² sonra benzer süreçleri yaşayan diğer civar ülkeler ile uluslararası ticarete daha iyi yönelebilmıştır. Zira 13. yüzyıl içinde Akdeniz'den Baltık'a, Atlantik'ten Rusya'ya kadar Avrupa'nın tümü ticarete açılmıştı. Ticari şirketler kurulmuştu -ki Alman tüccarlardan oluşan Hansa birliği, bu bölgedeki ticarete hakim olan organizasyondur- bu şirketler eliyle kredi sistemi geliştirilmeye çalışılmış ve paranın itibarı yükseltilmişti.¹¹³ İngiltere'nin ilgisi dış ticaret manasında baharat ve şarap ticaretine yönelmişti ve gemiciliği gittikçe gelişmekteydi. İngiltere'nin gemiciliği dahil bu gelişmelerini destekleyen en önemli unsurlardan biri kendi tebaasına karşı gösterdiği ilgiden çok yabancı tüccarlara gösterdiği ilgiden kaynaklanmıştır. Zira mali olarak daha iyi bir konuma ulaşmak isteyen İngiltere'nin hazinesini besleyenler yabancı ticaret üzerine konan vergiler ve Londra'ya yerleşmiş sermayedarlardan alınan ödünç paralar idi.¹¹⁴

Ayrıntısına girmeden belirtmemiz gerekirse daha evvel de söylediğimiz nedenlerle 14. yüzyılın ilk yıllarından itibaren zikredilen bütün bu alanlarda bir duraklama hali (gerileme değil) ortaya çıktı. Ancak ticari faaliyetler bundan pek etkilenmedi. 14. ve 15. yüzyılın çarpıcı olaylarından biri olarak, Avrupa kıtasının değişik yerlerinde ticari şirketler, kendi komisyoncu, muhabir ve uzantılarıyla hızla büyüdüler. Bu dönemin kapitalistleri, büyük lordlarla dayanışma içerisine girerek ilişkilerini geliştirdiler. Bu durum, başlangıçta lordların arzu ettiği birşey olmamasına rağmen kendi menfaatleri gereği zamanla bu dayanışma ilişkisini geliştirdiler çünkü krallarla birlikte güçlenen büyük lordlar, devlet kavramını ortaya çıkarmak üzereydiler ki bununla birlikte devletin koruyucuları arasında yer alacaklardı.¹¹⁵

Çünkü değişik topraklar üzerindeki değişik lordların varlığı ticaret yolları üzerinde bir karışıklık ortaya çıkarmakta ve ticaretin gelişmesini olumsuz yönde etkilemekteydi.

¹¹² Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Murat Belge (Çev.), Altıncı Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.87-88.

¹¹³ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar)**, Birtane Karanakaç (Çev.), Dokuzuncu Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Aralık 2002, s.45.

¹¹⁴ "Ortaçağ ticaretinin, onaltı ve onyedinci yüzyılların ticaretinin beşte biri kadar olduğu varsayılmışsa da, sayısal verilerin yokluğunda bu anlamsız bir formüldür. Bize gerekli olan bu ticarete ilişkin istatistiklerdir, oysa bunlar yaklaşık olarak bile ortaya konamamaktadır. Söyleyebileceğimiz tek şey, Ortaçağ ticaretinin hacminin, Venedik, Cenova ve Bruges limanlarının, Doğu Akdeniz'deki İtalyan kolonilerinin, Hansa kentlerinin gemiciliğinin ve Champagne panayırılarının gelişmesinin yeterince tanıklık ettiği büyüklükte bir ticarî faaliyete uygun düşüğüdür." Bkz. Pirenne, s.172-173, 180-181.

¹¹⁵ Pirenne, s.214, 236, 241.

Dolayısıyla büyük lordların, kralın yanında yer aldığı bir merkezileşme sözkonusu olmuştu. Bu vakte kadar yaşananlar ile ailenin yerini almış olan kent aidiyetinin de miadı dolmuştu ve kentlerin yerini uluslar almaya başladı. 15. yüzyıl boyunca ticaret ve endüstrinin gelişmesiyle ilgilenen İngiltere kralları, bir yandan mali merkezileşmeyi sağladılar diğer yandan da ticaret ve endüstrinin gelişmesi önünde ayak bağı olan lonca yönetmeliklerini ilga edip merkezi bir hukuk sistemi getirdiler. Ekonomiye yön veren güçler artık şehirler olmayacaktı. Onların yerine devlet, şehirlerin yerini alarak güçlü merkezi hükümet ve ekonomik etkinlik için orta sınıfların da yararına olan bir sistem getirmiş oldu. İngilizler ülkenin ithalat ve ihracatında hakim olan yabancı tüccarların ayrıcalıklarını ellerinden aldılar ve sonunda Hansa birliğini dahi dağılmaya mecbur ettiler.¹¹⁶ Uluslaşma sürecinden sadece endüstri, yasalar, ticaret, diller değil kilise dahi nasibini aldı ve sonunda 1517'de Martin Luther'in 95 maddelik metni kaleme almasından¹¹⁷ kısa bir süre sonra Roma'daki papadan ayrı ulusal bir kilise de kuruldu. Zira ulusal krallar, bir devlete iki baş düşünemiyordu.¹¹⁸ Krallar ile papalar arasındaki mücadeleler iktisadi kaynaklar üzerinde hakimiyet sağlama mücadelesi olarak cereyan etmekteydi.¹¹⁹

Eskiden kilise Tanrı barışını kabul ettirerek toplumu feodal savaşımlardan koruyorken artık krallar bu kavgaları durdurmada daha başarılı oluyorlardı, eskiden kiliseler bütün eğitim sistemini denetlerken artık tüccarlar kurdukları bağımsız okullar ile eğitim sisteminde yerlerini alıyorlardı, eskiden kilise getirdiği yasalar ile toplumu şekillendirirken artık ticari toplumun ihtiyaçlarına daha uygun bir hukuk vardı, eskiden devleti yönetecek kalitede insanları sadece kilise yetiştirebiliyorken artık ticari pratik içinde yetişmiş, ülkenin ticaret ve endüstrisinin ihtiyaçlarını çok iyi anlayabilen yeni bir sınıf yönetici vardı ki devlet yönetiminde bu kişiler, güvenilir kişiler olarak kralın hemen yanındaydılar. Bu mücadele, adına Protestan Reformu denilen dini bir kisve altında

¹¹⁶ İngiltere 1496 yılında Intercursus Magnus adında bir ticaret anlaşması yapmıştı ve bu anlaşmadan büyük fayda temin etmişti, Flandre ise büyük kayıp yaşamıştı. Hansa birliğinin ayrıcalıkları da gittikçe kısıtlanmıştı ve en son olarak 1597 yılında Hansa birliğinin Londra şubesi kapandı. Bkz. Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, Özden Arıkan (Çev.), İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları, s. 47.

¹¹⁷ Bu tarihten kısa bir süre önce 1509 yılında kaleme aldığı "Deliliğe Övgü" eseriyle Desiderius Erasmus, kilise mensuplarına ciddi eleştiriler getirmişti. Kilisenin yenilenmesini düşünse de Luther'in reformları başladığında kargaşa çıkmasına şiddetle karşı durmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Desiderius Erasmus, **Deliliğe Övgü**, İkinci Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, Şubat 2010, s.168-179.

¹¹⁸ "Bir samurayın iki efendisi olmaz." Bkz. Bloch, s.363.

¹¹⁹ Piskoposların seçiminde dahi piskoposluk makamının getireceği gelir arttıkça papalar ile krallar arasındaki mücadele daha da kızışmaktaydı. Her iki taraf da kendi adamının göreve gelmesini istemekteydiler. Bkz. Huberman, s.84-93.

yürüdü. Aslında sözkonusu olan yükselen orta sınıfın mücadelesiydi ve zafer, feodal sisteme karşı ilk önemli savaşını kazanan, orta sınıfın oldu.¹²⁰

Toparlamamız gerekirse bu gelişmelere coğrafi keşiflerin etkisinin de katılımıyla 14. yüzyıla kadar Büyük Okyanus'a kadar uzanan ve Orta Asya'nın Moğol egemenliğindeki topraklarını eksen alan dev bir ekonomik sistemin sadece kuzeybatı sınırı olan Avrupa, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim olduğu sularda ve Hint Okyanusu'nda ticarete dahil olan bir konuma ulaşmıştı. Bir yüzyıldan fazla süren savaşların ardından da Avrupa'da merkezî, farklılaşmış, özerk ve bürokratik devlet tipi oluşmaya başlamıştı.¹²¹

Bir yanda feodal lordlardan krallara doğru bir siyasi egemenliğin devri sözkonusuydu ama bununla birlikte daha evvel feodal lordların yapmış oldukları vazifelerin sorumluluğu da bu merkezileşme çerçevesinde krallara geçiyordu. Kurulan merkezi sistemin işleyebilmesi için kralların ihtiyaç duyduğu en önemli şey paraydı. Bu miktardaki parayı sağlayacak bir burjuva sınıfı bu döneme kadar henüz oluşmamıştı. Bu sınıfın oluşması için ticaretin gelişerek sermaye birikiminin sağlanması gerekecekti. Dolayısıyla paranın temini için ortaya atılan kıymetli maden birikimine dayalı sistem, merkantilist iktisadi düşünce güdümünde yaşam alanı buldu.¹²²

“16. yüzyılda ve daha sonra üretici-güdümlü ekonomiler ve merkantilist politikalar, Avrupa devletlerini ticaret şirketlerini koruyup ekonomik enerjilerini yoğunlaştırmaya ve ticari faaliyetleri teşvik etmeye yönelmişti. Batı Avrupalılar Hindistan ve Endonezya'da sadece tüccarlar değil, yöneticiler olarak yerleşip deniz güçlerinin yardımıyla baharat ve diğer önemli malların Asya ve Afrika arasındaki ticaretini ele geçirdiklerinde ticari faaliyetlerin boyutları önemli bir artış göstermişti.”¹²³

¹²⁰ Huberman, s.97-98.

¹²¹ Tilly, s.43-48.

¹²² Abdullah Mesud Küçükcalay, **İktisadi Düşünce Tarihi**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011, s.174-175.

¹²³ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Mehmet Harmancı (Çev.), İstanbul: Yeni Binyıl Yayıncılık, 1996, s.95.

III. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA 17. YÜZYILDAKİ SİYASİ GELİŞMELER ve OSMANLI EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu ekonomi tarihinin siyasi gelişmelerden ayrı düşünülmemeyeceğini daha evvel belirtmiştik. Bir ülkenin ekonomi politikasını dünya sahnesinde uygulama sahasına başarılı yansıtabilmesi için iç huzurunun sağlanmış olması gerektiği de bir gerçektir. Bu gerçekler ışığında 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde öne çıkan hususlar, ülkenin ekonomi politikasını ciddi ölçüde etkilemeye başlamıştır. Bu etki sonucunda İmparatorluğun ekonomi politikasının ne kadar başarılı olduğuna ise bölümün sonunda kanaat getireceğiz.

İmparatorluk, 17. yüzyıla girmeden evvel başlayan savaşların etkisiyle olağanüstü hal içerisindeydi. 1593 yılında Habsburglarla başlayan savaş¹²⁴ 1606 yılında bitene kadar Batı sınırlarını tehdit ederken, 1603 yılında İran ile başlayan savaş ise 1639 yılına kadar Doğu sınırlarına huzur vermedi. Zaten ekonomik olarak coğrafi keşiflerin vesaire etkisiyle devletin, kapitülasyonlar dahil birçok hamle yapmaya çalıştığı bir dönemde; bu savaşlar da mecburi olunca –mevcut araştırmalar çerçevesinde- Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıl boyunca ticaret özelinde başarılı addedilebilecek bir ekonomi politikası uygulamasından doğal olarak bahsedilemez. Ancak başarısız olduğunu söylemek için de bir sebep görünmemektedir. Böyle bir durumda genel ekonomik ilkelerinden sapmamaya özen göstererek ihtiyaç duyduğu gelirleri, mali alanda yaptığı yenilikler ile toplamaya çalışmış, başkentin iâşesi için azami çaba sarfetmiştir.

¹²⁴ “Osmanlı İmparatorluğu'nda bir de, sıcak savaştan yana olanların ileri sürdüğü bir iktisadi gerekçe yaygındı. Yitirilmekte olan Eflak, Erdel ve Boğdan'ın elde tutulması büyük öncelik taşımaktaydı; çünkü İstanbul, başkentin iâşesinde önemli yer tutan et ve tahıl için buralara bağlı olduğu gibi, bir vergi kaynağı olarak da bu zengin tarım ülkelerine güveniyordu.” Bkz. William J. Griswold, **Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611**, Ülkün Tansel (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, Şubat 2011, s.28.

A. Osmanlı Ekonomisinin Genel İlkeleri Çerçevesinde 17. Yüzyıldaki Gelişmeler

1. Yüzyıl Boyunca Genel Görünüm ve Mali Alanda Yenilikler

16. yüzyıldaki Mısır dahil yeni fetihler ile devlet bütçelerindeki gelirlerde ciddi artışlar gözlenmiştir.¹²⁵ Bunun yanısıra Osmanlı ekonomisinde başarıyla sonuçlanan seferlerden sonra genel olarak üretim faktörlerinde –yani toprak, emek, sermaye- artışlar gözlenmiştir. 16. yüzyıldaki olumlu siyasi gelişmelerden sonra da bu durum gerçekleşmiştir.

İktisat tarihçileri 16. yüzyılın Osmanlı ekonomisi için zirve dönemlerden biri olduğu konusunda hemfikirlidir. Genel olarak kabul edilen hususlar; nüfus artışının olması, bunun sonucu olarak daha fazla toprak ekilebilmesi ve üretim fazlalığının ortaya çıkması, bunun da ticarete konu olan mal miktarını arttırarak ticareti olumlu yönde etkilemesi, bir diğer yönden ise Avrupa'daki değerli maden artışıyla beraber fiyatlarda artışın olması olarak sıralanabilir.

Her ne kadar bu konularda genel olarak hemfikir olunsa da sıra ayrıntılardan bahsetmeye gelince önemli ölçüde tartışmalar da gündeme gelmektedir.

Mesela nüfus artışının olduğu, dönemin vergi tahrirlerinden anlaşılmaya çalışılmaktadır.¹²⁶ Ancak bunlar her bölgede tam sağlıklı olarak yapılan tahrirler değillerdir. Kayıtlarda yaşanan sorunlar bir yana vergiye konu olan kişiden yola çıkarak toplam nüfusun hesaplanması da bir diğer önemli sorundur. Kimi araştırmacılar vergiye tâbi olan kişinin hanesinin beş kişiden oluştuğunu söylerken kimileri daha az kişiden oluştuğunu söyleyerek toplam nüfus hakkında tahminde bulunmaktadırlar. Doğal olarak biz bunların ayrıntısına burada giremeyeceğiz ama yüzyıl boyunca yaşanan gelişmeleri zikrederken bu

¹²⁵Baki Çakır, **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 2**, Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.), *“Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri”*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ağustos 2006, s.168; Bu durum seferin yararlı sonuçlarından biridir. Kimi seferler ise başarıyla sonuçlansa dahi, maliyetleri nedeniyle her zaman ekonomik olarak yararlı sonuçlar getirmezdi. Zaman içerisinde fütuhatin maliyeti artmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmed Güner Sayar, **İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları**, İkinci Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, Kasım 2011, s.221.

¹²⁶ Nüfus istatistikleri için ayrıntılı bilgi için Bkz. Cem Behar (Haz.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Mayıs 1996.

hususların akılda tutulması gerektiğini belirtmek için bu kadar da olsa bu sorunlara değinmek istedik.

Mevcut monografik çalışmaların, İmparatorluğun geneli hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamız noktasında yetersiz olduğu unutulmamalıdır. Bu durumla birlikte nüfus artışının, üretime yansıyan olumlu yanlarının yanısıra bazı olumsuz gelişmelere de yol açtığı zikredilmiştir. Şöyle ki; artan nüfus ile ekilen arazi miktarı artmıştır ancak bu durum 17. yüzyıla girerken klasik köylü-göçebe sorununu tekrardan alevlendirmiştir. Çünkü genişleyen ekilen arazi, otlakları daraltmıştı.

Bu gelişmeleri takiben yukarıda saydığımız savaşların yanısıra zaten ülkede mevcut medrese öğrencileri hareketlerine bir de “celali isyanları”¹²⁷ ismiyle maruf ayaklanmalar eklendi. Bu hareketler, büyüyen ekonomiden pay almak gayesi ile ilişkilendirilebilecek davranışlardır.¹²⁸

Bu hususta da göçebe unsuru rahatsız edici gelişmelerin olduğu konusunda genel kanaat vardır ama ayrıntısında yine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mesela sözkonusu dönemde askeri sistem içerisinde de bazı değişiklikler oluyordu ve nüfus artışının ortaya çıkardığı baskıyla reyanın topraklarını terk edip levend gruplarına katıldığı söyleniyordu. Ancak daha sonra yapılan araştırmalar, böylesine bir nüfus artışından kaynaklanan baskının mümkün olmadığını göstermektedir.¹²⁹ Bu konularda yapılan çalışmaların İmparatorluk geneli hakkında kesin bilgiler vermemiz için yetersiz olduğu açıktır.

Gerek dış savaşlar gerekse iç karışıklıklar içerisinde açık olan bir şey vardı ki o da ülkenin nakit para ihtiyacının artıyor oluşuydu. Bu sebeple mali alanda yeni düzenlemeler devreye girdi. Maliye alanında zaten hem yeni fetihler olunca hem de diğer ihtiyaç olunan zamanlarda yeni defterdarlıkların kurulması gibi değişikliklere gidilmekteydi. 16. yüzyılın son çeyreğine kadar İmparatorluğun önemli yerlerinde taşra hazineleri ya da

¹²⁷ “Araştırmalarım sonunda iki sonuca vardım: Birincisi, Celalilerin Osmanlı devlet sistemine yeniden katılmak istedikleridir; yoksa onu alaşağı edip yerine ayrı devletler kurmak değil.” Bkz. Griswold, age, s.10.

¹²⁸ İngiliz elçisinin 1607’deki yorumu ise hayli ilginçtir: “Görebildiğim kadarıyla Türk imparatorluğu büyük bir çöküşte; yıkıldı yıkılacak.” Bkz. Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, Ruşen Sezer (Çev.), Dokuzuncu Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2007, s.56.

¹²⁹ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914**, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), Üçüncü Baskı, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, s.565.

defterdarlıkları teşekkül etmişti.¹³⁰ Bunlara ilaveten mukataa¹³¹ların işletilme çeşitlerinden¹³² biri olan iltizam¹³³ diye tabir olunan sisteme ağırlık verilmeye başlandı.

a. İltizam, Mâlikâne

Vergi toplama sistemi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nu, tarihte önemli rol oynamış olan Mısır, Babil, Bizans imparatorlukları gibi, yeniden dağıtım ilkesinin geçerli olduğu toplumların tipik bir örneği olarak kabul edebiliriz. Burada söylemek istediğimiz “güçlü bir merkezi otoriteye bağlı, gelişmiş bir bürokrasinin yürüttüğü vergi toplama ve vergi gelirlerini kullanma işleminin, ekonomik faaliyetin en önemli yönünü oluşturması”dır.¹³⁴

Bu çerçevede uygulamaya konulan iltizam sisteminin, diğer faydaları bir yana ihtiyaç duyulan mali geliri sağlama noktasında sağladığı avantajlar önem arz etmektedir. Öncelikle zirai üretimin getireceği belirsiz vergi miktarının yerine mevsimsel dalgalanmalardan etkilenmeyen düzenli bir vergi gelirini garanti etmekteydi. Bu düzenli gelir, bilhassa üç ayda bir ödenmesi gereken asker maaşları gibi düzenli giderleri karşılamak için -bilhassa sözkonusu çalkantılı dönemde- büyük önem taşımaktaydı. Ayrıca ikinci olarak, iltizam vazifesini ihale sonucunda üzerine alan kişi belli miktarda bir peşin ödeme yapmaktaydı. Bu da sözkonusu dönem için bir nevi iç borçlanma hükmü taşımaktaydı. Sistemin dezavantajı ise; bir-iki yıllık kısa dönemlerde mültezimler değiştiği için “vergi kaynağı” uzun vadede zarar görmekteydi.

¹³⁰ Erol Özvar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş”, XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 4-8 Ekim 1999, III.Cilt, III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s.1606.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Genç, **Mukâtaa**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2006, C.31, s.129.

¹³² Diğer işletilme çeşitleri olarak emin, voyvodalık kavramlarına bakılabilir. Voyvodalık hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Erol Özvar, **Voyvoda**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2013, C.43 ss.129-131. Diğer bir voyvodalık örneği için Bkz. İbrahim Yılmazçelik, “Malî ve İdarî Bir Birim Olarak Diyarbakır Voyvodalığı”, XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 4-8 Ekim 1999, III.Cilt, III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s.2029-2048.

¹³³ İltizamın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk uygulamasına ne zaman başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Genç, **İltizam**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2000, C.22, s.154.

¹³⁴ Dolayısıyla, ekonomik olan ile siyasal olanın içiçe geçmişliği de açıkça görülmektedir. Bkz. Ayşe Buğra, **İktisatçılar ve İnsanlar**, Sekizinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.52.

Bu zararın büyüklüğü zamanla ortaya çıkınca devlet, bu sistemde ıslahat yaptı ve 1695 yılında mâlikâne¹³⁵ uygulamasını başlattı.¹³⁶ Malikane sisteminin avantajları ise şöyledir: Öncelikle, vergilendirme sistemi ile ekonomiyi kalkındırma projesi denilebilecek bu sistemde; vergi kaynağı, bir kişiye ömür boyu (mültezim olarak) verilerek özelleştiriliyordu. Böylece yeni sorumlunun, vergi kaynağı üzerinde kısa süreli mültezimlere oranla yıkıcı etkisi çok azalıyordu. Vergi kaynağı da bu yolla korunmuş oluyordu. İkinci önemli avantajı; iltizam sistemine oranla çok daha büyük miktarda peşin ödeme yapılmasıydı. Bu da borçlanma¹³⁷ ile yapılan ciddi bir gelir kalemi oluyordu. Bu sistem 18. yüzyılda çok yaygınlaştı ve çoğaldı.

Maliye alanındaki bu gelişmeler devletin gelirler üzerindeki denetimiyle alakalıydı. Bu durum bize müdahalecilik başlığı altında tartıştığımız, devletin daha iyi denetim için merkezileşme çabalarını anımsatmaktadır.¹³⁸ Mali alandaki bu gelişmelerin “maliyede merkezileşme” olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusu ise görecelidir.

“Ne var ki bir yandan mali kaynaklar üzerindeki denetim ve etkinliği sürdürerek, verimliliği arttırmak gayesiyle taşradaki tahsilat, irsalat ve ihracat işlerinin özel kesime transferi anlamında deyim yerindeyse bürokratik-kurumsal bir desentralizasyonun; diğer yanda ise iltizama konu olan gelir kaynaklarının gittikçe artan oranda merkezden tahsis ve tahsil edilmesi anlamında da bir sentralizasyonun yaşandığını söylemek mümkün görünmektedir.”¹³⁹

¹³⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Genç, **Mâlikâne**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2003, C.27, s.516(ss.516-518).

¹³⁶ Malikane sisteminde gözlenen, deneyimlenen gelişmeler ile uygulamaya sokulan hukuki şartlar kısaca şöyledir: 10 Kasım 1695’de Malikane uygulamasının yaygınlaştırılması; 13 Mayıs 1705’te Malikane sahibinin, başka bir şahsa satış yapması için suiistimallerin (ölümü gizlemek, ölümünden önce başkasına satış yapmış gibi göstermek vs.) önlenmesi amacıyla satış esnasında isbat-ı vücud şartının getirilmesi; 1714 yılında reayaya malikane verilmesinin yasaklanması; 17 Ocak 1716’da sınırlı numuneler haricinde İmparatorluk çapında bütün malikanelerin lağvedilmesi; 1717 yılında bir yıllık gerçek değerlerinin (emanet ve iltizam ile) hesaplanmasının ardından (% 50 muaccelle miktarının ödenmesi ile eski sahiplerinin de olabilmesi imkanıyla) tekrardan malikane uygulamasının başlatılması; 8 Mayıs 1735’te fertler arası malikane alım satımında muaccelenin %10’u kadar bir resim alınmasına karar verildi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Genç, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, s.99-152.

¹³⁷ Bu zamanlara kadar Osmanlı Devleti, çağdaşı devletlere nazaran iç borçlanmaya çok başvurmamıştır. Ancak bu sistemlerden doğan düşük bir borçlanma vardı. İltizam sistemlerinden alınan peşinlerin, genel bütçeye oranı %5-10’u bulmamaktaydı. Malikane sisteminde ise bu oran biraz daha fazlaydı.

¹³⁸ 1691 yılında yapılan Cizye reformuyla da bütün cizye gelirleri tek bir kalem altında toplanmış, bu gelirlerin bütçelere fonksiyonel bir şekilde yansıtılması için kontrolü sağlayan önemli bir adım atılmıştı. Bkz. Tabakoğlu, s.199.

¹³⁹ Özvar, age, s.1629.

Yapılmış bazı bölgesel çalışmalardan öyle anlaşılıyor ki mali alanda yapılmış bu değişiklikler, İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu gelirleri elde etmesinde çok faydalı olmuştur. Bu noktada iltizam sistemi aracılığıyla yerel unsurlarda ortaya çıkan bir takım gelişmeler, İmparatorluk merkezinin hakimiyet gücünü kaybetmesi olarak değil bilakis hakimiyet sağlamanın yeni bir metodu olarak okunmalıdır.

“...iltizamların intikal, transfer ve hissedarlarının ortaklıklarını incelerken modern öncesi ‘özelleştirmenin’ siyasal hoşnutsuzluğa katkıda bulunmadığını, aksine farklı bir sosyopolitik bütünleşme tarzını beslediğini yani; dikey düzlemde, Osmanlı hizmet aristokrasisi ve saray mensuplarının yani rical-i devletin varlıklarını yönetmek üzere imparatorluğun bir ucundan diğerine yaygın ağlar oluşturduğunu, yatay düzlemde ise taşra ileri gelenleri yani eşraf ile ayanın şehir ve kırsal kesimde nüfuz alanları oluşturmanın bir aracı olarak daha küçük ölçekli iltizamlara yatırım yaptıklarını fark ettim. İltizam ‘dolaylı’ bir yönetim ya da imparatorluğun yapısını çözen bir sistem olarak değil devlet oluşumunun başka araçlarla sağlanması biçiminde değerlendirilmelidir.”¹⁴⁰

İltizam¹⁴¹ ve sonrasında malikane sistemi bu yanılla ekonomik etkisinin yanısıra siyasal anlamda da bazı değişikliklerin habercisiydi. Bu mali sistemler doğalarındaki yapının gerektirdiği şekilde öncelikle yerel unsurların kendi aralarında daha fazla rekabete girmelerine ve sonrasında da yerel yönetimlerde her alanda güç sahibi olmaya yaklaşmalarına sebep olmuştur. Öyle ki 18. yüzyıl, kimi araştırmacılar tarafından “ayanlar çağı” olarak tanımlanmıştır. İleride bu konuda biraz daha ayrıntılı bilgi sunabiliriz ancak şimdi 17. yüzyıl boyunca İmparatorluğun üretim ve ticaret alanlarında ne gibi değişikliklerin gözlemlendiğine değineceğiz.

¹⁴⁰ Ariel Salzmänn, **Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime’i**, Ayşe Özdemir (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.34.

¹⁴¹ 1571 İnebahtı savaşında esir düşüp Cezayir’de iki sene esaret hayatı yaşayan Cervantes 1613 yılında kaleme aldığı hikayelerinden birinde Osmanlı İmparatorluğu’nda makam satışı gibi görünen ama o tarihler düşünüldüğünde bizce, muhtemelen şahit olduğu iltizam sistemini belki de her ikisinin içiçe geçmiş halini şöyle anlatır: “Çünkü orada mevkii ve memuriyetler, layık olduğu için değil para için verilir. Her şey satılır ve her şey satın alınır. Mevkii ve memuriyetleri veren kişiler buralara tayin ettikleri kişileri soyarlar, onlar da kâr vaat eden işleri satın alacak olan parayı, tayin edildikleri memuriyetlerden çıkarırlar. Her şey anlattığım şekilde oluyor.” Bkz. Miguel De Cervantes Saavedra, **Örnek Alınacak Hikâyeler**, Nazlı Hülya Soydan (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, Şubat 2010, s.96.

2. 17. Yüzyıl Boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Üretim ve Ticaret Hayatında Gözlenen Değişimler

Yaşanan savaşlar, ayaklanmalar ve bazı doğal felaketler neticesinde 17. yüzyıl boyunca Osmanlı nüfusunun, genel olarak durağan olduğu ve hatta azaldığı genel bir kanaat olarak kabul görmüştür. Bu döneme dair ele geçmiş sağlıklı nüfus bilgileri olmadığından ve yapılmış güvenilir araştırmaların eksikliğinden azalış miktarı bilinmemektedir. En yakın izlerine ise ancak 19. yüzyılda yapılan nüfus sayımlarında rastlanmaktadır.¹⁴²

a. Nüfus ve Üretim Yapısı

Bizim konumuz açısından ise bu nüfus azalışının üretime sekte vurduğu dolayısıyla ticarete konu olan üretim fazlasının gittikçe daraldığı konusu ortaya çıkmaktadır. Yine bu üretim azalışının iâşe sorununu gündeme getirdiği, bir yandan da fiyatları yükselttiği zikredilmektedir.¹⁴³ Bunun sonucunda narh uygulamalarının sıklaşması sözkonusu olmaktadır.¹⁴⁴ Ayrıca üretim eksikliğinden dolayı hammadde sıkıntısı çeken sanayi kollarında da daralma gündeme gelmektedir. Bütün bu gelişmeler yapılmış bazı çalışmalar ile desteklenmektedir.

Ancak 17. yüzyıldaki bu gelişmeler için delil olarak sunulan çalışmalar o derece azdır ki bunlardan İmparatorluk geneli hakkında kanaat sahibi olmak mümkün değildir.

¹⁴² Tabakoğlu, s.152.

¹⁴³ Fiyatlar üzerine son zamanlarda yapılan bazı çalışmalar, Osmanlı'da fiyatların; 1650-1780 döneminde istikrarlı olduğunu, 1780'den 1860'a kadar ise 12-15 kat arttığını söylemektedir. Bu artışı ise sözkonusu dönemde yapılmış taşışşelere dayandırmaktadır. Bizce çalışma her ne kadar arşiv kayıtlarından yararlanmış olsa da verilerin düzenliliği ve güvenilirliği gözönüne alınarak çalışmaya son derece temkinli yaklaşılması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Pamuk, age, s.119; Ayrıca Bkz. Şevket Pamuk (Haz.), **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998**, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Aralık 2000; Fiyatlar konusunda Barkan'ın iddiaları ve fiyatlar haricinde de birçok konudaki savlar, son 30-40 yıllık süreçte yapılan çalışmalar ışığında revaç yitirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Suraiya Faroqhi, **Hakim Paradigmaların Ötesinde**, Donald Quataert ve Baki Tezcan (Der.), *“Post-Kolonyal Dönüm Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar”*, Ankara: Tan Yayınları, Şubat 2012, s.90-95.

¹⁴⁴ Ancak narh defterleri üzerinde yapılan çalışmalardan, İmparatorluğun genel fiyat düzeyi hakkında bilgi sahibi olmak maalesef pek mümkün değildir. Ayrıca her şehir için hayatın pahalı mı ucuz mu olduğu tam söylenememektedir. Çünkü fiyatlara tesir eden diğer faktörler dolayısıyla malların kimisi bir şehirde kimisi ise başka şehirde ucuz olabilmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mübahat Kütükoğlu, **1624 Sikke Tashiinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri**, Tarih Dergisi, S.34, 1984, s.182.

Belki de bu yüzyıl Osmanlı ekonomi tarihi açısından 18. yüzyılla birlikte en karanlık çağlardan biridir.

Mesela ziraat alanında yeni bir gelişme olarak ekonominin ticarileşmesi ile alakalı büyük zirai çiftliklerin ortaya çıktığı bir olgudur. Osmanlı klasik sisteminde küçük ölçekli çiftçiliğin zirai üretime hakim olduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla bu yeni büyük ölçekli çiftlikler ilgi çekicidir ancak bu tip çiftliklere sadece Batı Karadeniz kıyılarında rastlanmaktadır.¹⁴⁵ Bundan dolayı bu yeniliğin, İmparatorluğun genel tarımsal üretimini nasıl etkilediği hakkında ortaya bir sonuç çıkmamaktadır.

Yine sanayi alanında da benzer olarak sözkonusu dönem için Bursa ipek sanayisi ve Selanik kumaş imalatçıları ve diğer birkaç konu hakkında kısıtlı çalışmalar mevcuttur. Bu veri eksikliğinden dolayı en son atıf yaptığımız eserde de Suraiya Faroqhi, ele aldığı dönem (1590-1699) hakkında üretim açısından net bir tablo ortaya koyamamaktadır. Hatta birçok yerde 16. yüzyılın sonlarına dair bilgi verdikten sonra doğrudan 18. yüzyıl hakkında bilgi vererek sözkonusu konu hakkında 17. yüzyıla dair bir şey söyleyememektedir.¹⁴⁶

Birkaç örnek vermek gerekirse; Akdeniz bölgesi için “Dolayısıyla bütün bir bölgenin ekonomik performansını, bir ya da iki merkezin tarihine göre değerlendirmek geçerli bir yöntem gibi görünmemektedir. Kuşkusuz 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tekstil sanayileri hiç aralıksız bir gerileme içinde değillerdi.”¹⁴⁷, “Filibeli imalatçılar *muhtemelen*, ürettikleri malların sadece Anadolu’nun uzak köylerine değil Hindistan’a kadar satıldığı 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında gelişip serpildiler. Filibe yünülerinin salt yerel olarak tüketilen özel bir mal olmaktan çıkıp bölgeler arası ticarete konu olan bir meta haline geldiği dönem 17. yüzyıl *olmuş olmalıdır.*”¹⁴⁸, “17. yüzyıl Osmanlı pamuklu sanayiinin tarihinde daha da büyük *belirsizlikler* vardır.”¹⁴⁹, “Bu dönemin pamuklu kumaş imalât süreçleri ve işlenmemiş pamuk ve pamuklu kumaşın pazarlanmasıyla ilgili ticari düzenlemeler konusunda *çok az şey* biliyoruz.”¹⁵⁰, “Savaşın ne 16. ne de 18. yüzyıllarda

¹⁴⁵ Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914, s.577.

¹⁴⁶ Sadece sözkonusu eserde değil, doğal olarak neredeyse tüm Osmanlı iktisat tarihi hakkındaki eserlerde aynı sıkıntıyla karşılaşırız.

¹⁴⁷ age, s.586.

¹⁴⁸ age, s.587. Bu paragraftaki bazı kelimelerin italik olarak yazılması bana aittir.

¹⁴⁹ age, s.588. Yazar bu cümlesinde dipnot olarak “19. yüzyıl öncesi Osmanlı pamuk sanayisi konusunda henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.” cümlesini eklemiştir.

¹⁵⁰ age, s.589.

ekonomik faaliyeti canlandırıcı bir etki yaratmamış olduğu artık açıktır. Dolayısıyla savaş *muhtemelen 17. yüzyılda da ekonomiyi canlandırıcı bir işlev görmemişti.*¹⁵¹

Örnekler çoğaltılabilir ancak bu kadarının yeterli olduğu kanaatindeyiz. Dönemin üretim durumu hakkında kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışmalar yapıldıktan sonra, “17. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu’nda nerede ve ne ölçüde ekonomik gerileme yaşandığına karar verebileceğiz. Bu iş tamamlanana kadar, global bir gerileme olduğu iddialarını, kanıtlanmamış varsayımlar olarak kabul etmek gereklidir.”¹⁵²

Bu durumda bize göre 17. yüzyıl üretimi için bu söylenenler ışığında, aksi ispatlanana kadar en azından kendi kendine yeten bir üretim miktarının olduğunu kabul etmek akılcı bir davranış olacaktır. Bu çerçevede iç ticaret için de durağan bir seyir beklenmektedir. Bilhassa iç karışıklığın mevcut olduğu yüzyılın başlangıç yıllarında birçok Anadolu kentlerinde ticaretin aylar boyunca durduğu gözlenmiştir. Ticaret namına sadece göçmenlere¹⁵³ yapılan ticaretten bahsedilmektedir. Hatta kimi araştırmacılar bu durumu, Osmanlı ordularının sadık korumaları olmasa toprak ayrılığının bile mümkün olabileceğini söyleyerek yansıtmışlardır.¹⁵⁴

b. Ticaret ve Ticaret Yolları

Ticaret alanında ortaya çıkan yeni bir şey, askeri sistemde yaşanan sıkıntılara paralel olarak yeniçerilerin ticarete etkili olmaya başlamaları olmuştur. Bu durum 1634 yılında İmparatorluk topraklarında seyahat eden İngiliz seyyah Henry Blount’un da dikkatini çekmişti. Yeniçeri birliklerinin yozlaştığından bahseden yazar, yeniçerilerin de artık evlenebildiklerinden ve ticaretle uğraştıklarından bahsetmektedir.¹⁵⁵ Yeniçeriler ticaretle

¹⁵¹ age, s.597.

¹⁵² age, s.599.

¹⁵³ Göçmen kavramı dönemin koşulları içerisinde birden çok anlama sahiptir. Hem konar-göçer, hem göçebe, hem de mülteci anlamlarını kapsadığını düşünmemizi sağlayan bir çalışma için Bkz. Reşat Kasaba, **A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees**, Washington: University of Washington Press, 2009.

¹⁵⁴ Griswold, s.71.

¹⁵⁵ Henry Blount, s.57. En üstün ırk olarak - İsmail’in yasal oğulları diyerek - Türkleri gören yazar, Mısırlıların ticarete Türklerden daha yatkın olduklarını zikreder. Bkz. age, s.38- 84-85.

daha evvel de uğraşıyorlardı ve bu o zaman da sorun teşkil etmekteydi.¹⁵⁶ Osmanlı hükümeti, maaşını alamadığı için ayaklanan yeniçerileri sıklıkla Halep, Şam gibi kentlere gönderirdi ve bu askerlerin oralarda ticaret yapmalarına ya da mali görevlere yardımcı olmalarına müsaade ederdi.¹⁵⁷

Bizim konumuz açısından en çok önem arzeden kısım ise Osmanlı dış ticareti olmaktadır. 17. yüzyıla girmeden evvel coğrafi keşifler ile ticaret yollarının okyanuslara kayma eğilimi gösterdiğini ve bunu engellemek için yapılan hamlelerden biri olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1580 yılında İngilizler ile sonrasında ise diğer bazı ülkelerle kapitülasyon anlaşması yaptıklarını zikretmiştik. İç ticaretteki durgunluğun da etkisiyle dış ticarete deniz yollarının özellikleri bu dönemde daha göze çarpmaktadır.

Deniz yollarının önemli bir özelliği kara yolları gibi fethedilememeleridir. Deniz ticaret yollarının ele geçirilmesi noktasındaki fetih kavramı, zaman ve mekanla¹⁵⁸ sınırlı olmayıp ticaret gibi müzakere edilebilen bir durumdur. Zira belki kara yolları boyunca derbent örneğinde olduğu gibi kontrol sağlanabilir ancak denizde kaleler silsilesi yapmak mümkün değildi. Denizde hakimiyet sağlamanın başka yolları vardı.¹⁵⁹

Dolayısıyla denizlerde resmi sınırlardan bahsetmek mümkün değildi. “Buna karşın anlaşmazlıklara, anlaşmalara ve gündelik hayatın gelişmelerine bakarak sınırların yeri tespit edilebilir. Bütün bunlar Doğu Akdeniz’de her kıyı şeridinin etrafındaki geniş alanı ve her adayı bir sınır bölgesinin çevrelediğini göstermektedir.”¹⁶⁰ Hak iddia edilmeyen açık denizlerde ise genellikle çatışmalardan kaçınılır; sözü edilen karayla bağlantısı yakın olan

¹⁵⁶ Fleischer, s.168. Yazar burada 16. yüzyıl sonundaki durumu anlatmaktadır.

¹⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan’ın deyişiyle “Yaşamlarını güven içinde sürdürebilmeleri amacıyla askeri sınıfının(yeniçerilerin) gelirinin artırılması gerekmişti. Bu nedenle, askerlerin ticaret etkinliklerine katılmalarına izin verilmişti. Askeri disiplinin yıkımı işte buradan başladı.” Bkz. Griswold, s.85. Busbecq dahi Buda şehrinde karşılaştığı yeniçerilerle alakalı benzer yorumlarda bulunmuştur. Şöyle ki; “Aldıkları maaşın sadece günlük masraflarını karşıladığı Türk askerleri buralara yerleşmiş. Bu maaş ne damların ne de duvarların tamiri için yeterli. Atlarını barındıracak ve yataklarını serecek kuru bir yer buldukları müddetçe ne içeri giren yağmuru önemsiyorlar ne de duvarların çatlamasını.” Bkz. Busbecq, s.13.

¹⁵⁸ Osmanlı İmparatorluğu için mekan kavramının ne ifade ettiği hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Palmira Brummett, **Erken Modern Osmanlılar**, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.), Onur Güneş Ayas (Çev.), “*Dünya Tarihinden Piri Reis’e Erken Modern Osmanlı Mekânını Tahayyül Etmek*”, İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.31-83.

¹⁵⁹ Palmira Brummett, **Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi**, H. Nazlı Pişkin (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, Şubat 2009, s.185.

¹⁶⁰ Molly Greene, **Erken Modern Osmanlılar**, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.), Onur Güneş Ayas (Çev.), “*Akdeniz’de Osmanlılar*”, İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, s.154.

yerlerde anlaşmazlıklar, çatışmalar gözlenirdi. “Başka bir deyişle, savaşlar ‘denizde’ olduğu zaman bile, aslında her şey yine karayla ilgiliydi.”¹⁶¹

Osmanlı İmparatorluğu, tüm siyasi çalkantılarına rağmen genel olarak dış ticaretinde kendi politikasını yürütmeye devam etmeye çalışmaktaydı. Zira baştan beri söylediğimiz gibi Osmanlılar iktisadi menfaatlerini gözardı etmeden hareket eden, kimilerince tüccar olarak adlandırılan bir devlettir. Bu noktada, daha sonraki süreçte Batı Avrupa’nın dünya ticaretindeki etkinliğinin artmış olması, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ticarete etkin olmayan bir devlet olduğuna delil olamaz. Zira böyle bir tarih okuması kesinlikle yanıltıcıdır.

“Tüccar devlet ile burada kastedilen, birikmiş servetinin bir kısmını, kâr amacıyla ticari risklere yatıran ve seçkin askeri sınıflarının da bu şekilde davrandığı, ticari gelirlerin kontrolü için sürekli başka devletlerle rekabet eden, dış siyasetini sadece kolonileştirme ve tarımsal kaynakların sömürülmesi için arazi edinmek amacıyla değil, ticari gelir kaynaklarının kontrolü amacıyla tasarlayan devlettir.”¹⁶²

Toparlamamız gerekirse sonuç olarak; iç ticarete Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıl boyunca öyle ya da böyle kara yollarını hakimiyeti altında tutmaktaydı. Peki ticarete hakim olan unsurlar da Osmanlı tebaası mıydı? Her ne kadar iç ticaret bu dönemde hem üretim faktörleri gibi içsel hem de savaşlar, iç karışıklıklar, kara yolları üzerindeki derbent teşkilatının vazifesini yerine getirememesi vesaire gibi dışsal sebeplerle zarar görmüşse de konumuz açısından şunu söyleyebiliriz ki; iç ticarete sözü geçen hakim unsurlar yabancılar değildi. Dış ticarete ise kimi bölgelerde dönemin şartları çerçevesinde bir gerileme olmuşsa da¹⁶³ Osmanlı İmparatorluğu etkinliğini kaybetmemişti. Etkinliğini kaybettiği alan olarak ise İmparatorluk limanları arasındaki kıyı ticaretindeki gemi

¹⁶¹ age, s.158. 1638’teki Adriyatik’teki Avlonya limanında Osmanlılar ile Venedikliler arasında vuku bulan Avlonya vakası, bu çerçevede dönemin siyasi-askeri-ticari ilişkisine bir örnek olarak sunulabilir.

¹⁶² Brummett, age, s.18.

¹⁶³ Yaşanan gerileme sürecinde ise yerli tüccarın etkinliği devam edebilmiştir. “Osmanlı-Safevi savaşları 1639 yılına değin sürdü. Savaş, İran’la ticaret ağlarının kopmasına neden oldu...kenti ve çevresini Osmanlı ordularının gereksinimlerini karşılayan bir merkeze çevirdi...17.yüzyıl ortalarında talih, servetlerini ipek, mazi ve diğer malların ticaretinden kazanan tüccarların yüzüne güldü.” Bkz. Khoury, s.46.

taşımacılığı konusu zikredilmektedir ki bunun ayrıntısına ileriki bölümlerde değinilecektir.¹⁶⁴ Zaten İngiliz ve Fransız teknelerinin etkin olduğu bu taşımacılık alanındaki Osmanlı gemilerinin görece konum kaybetmesi, tonaj gibi gemi özellikleriyle değil siyasi etkenlerle ilişkiliydi.¹⁶⁵

“Dolayısıyla, Osmanlıların kervan yollarına hakim olmasının Osmanlı tüccarlarının kendi ticaret ağlarını kurmasına ve kontrol altında tutmasına imkân verdiği sonucuna varan Fernand Braudel oldukça haklı”¹⁶⁶ iken “Osmanlı hakimiyetinin ancak Avrupa’nın Doğu Akdeniz’e ilgisini yitirdikten sonra kurulduğu düşüncesini öne” süren Braudel, “hem Osmanlı’nın denizgücü bakımından üstünlüğünü hem de Avrupalı devletlerin Doğu Akdeniz’e duydukları yakın ilginin genel olarak Portekizlilerin Hint Okyanusu’na girişlerinden çok sonralara kadar sürdüğünü göz ardı”¹⁶⁷ ettiğinden zikredilen bağlamda, bizce iç ticarete isabetli dış ticarete ise isabetsiz bir kanaate sahiptir.

IV. COĞRAFİ KEŞİFLERDEN 1675’E KADAR İNGİLTERE’NİN TİCARET HAYATI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU’YLA İLİŞKİLERİ

15. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa, Afrika ve Asya kıtaları Kuzey ve Güney Amerika’dan kopuktu. Avrupa ve Asya arasındaki iletişim neredeyse sadece biber ve kimyon gibi hafif malların nakliyesinde kullanılan sayılı karayoluyla sınırlıydı. Ancak birkaç seferin ardından Batı Afrika kıyılarının içerdiği altın ve köle ticareti imkanlarının cazibesine kapılan tüccarlar tarafından bu seferler arttırıldı. Diğer taraftan “Yenidünya” diye tabir olunan topraklara, İspanyolların ardından giden İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar ise bu

¹⁶⁴ Faroqhi, bir başka eserinde; Daniel Panzac’ın “International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During 18th Century” adlı eserindeki yeni bulguların eşliğinde, Müslüman tüccarların aslında tahmin edildiği kadar etkinlik kaybı yaşamadığını söyleyerek, bir sonraki dipnotta işaret edilen daha önceki yorumunu yumuşatmıştır. Bkz. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, Zeynep Altok (Çev.), Dördüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 2011, s.7.

¹⁶⁵ Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914, s.615-616.

¹⁶⁶ Faroqhi, age, 655.

¹⁶⁷ Brummett, age, s.32-33.

yeni diyardaki yerlerini sağlamlaştırmak için zamanla dozu artacak m¼cadelelerine başlamaktaydılar.¹⁶⁸

A. Coğrafi Keşifler

Coğrafi keşiflerle birlikte okyanuslar, Avrupa gemiciliğine açılmış oldu ve bu açılışın ardından ¼ önemli sonuç ortaya ıktı. Bunlardan birincisi; Amerika kıtalarından bol miktarda Eski D¼nya'ya akan g¼m¼ř¼n ve altının yarattığı bir fiyat hareketiydi, ikincisi; Amerika'daki tarım ¼r¼nlerinin Eski D¼nya'ya yayılması ve ¼¼nc¼s¼ de hastalıkların yayılması idi.¹⁶⁹ Coğrafi keşiflerin ve ardından ortaya çıkan bu sonuçların ayrıntılarına girme gereği g¼rm¼yoruz. Bu keşiflerin ¼ncesinde Akdeniz ticaretinde Venediklilerin hakim olduğunu belirtmiştik. Venedikliler gerek İnan'ın ipek ¼r¼nlerini gerekse baharat, şarap, metal ¼r¼nleri¹⁷⁰ gibi malları çok uygun fiyata alarak Avrupa'ya taşımakta ve pahalı bir fiyata satmaktalardı. Zaten Avrupa'da y¼kselen fiyatlar s¼zkonusuydu ve ¼st¼ne ¼stl¼k Venedikliler getirdikleri doğu mallarını Alman t¼ccarlar birliğine satıp zincire yeni bir aracı eklediklerinde ¼r¼nlerin fiyatları tavan yapıyordu. Bu zinciri kırmak için İngilizlerin bilhassa Antwerp merkezli ticaret ve finans d¼nyasında gereken hamleleri yaparak konumlarını iyileştirmeye çalıştıklarına değinmiştik. Ancak bu zinciri kırmak isteyen Portekizli ve İspanyol gemiciler coğrafi keşifleri gerçekleştirdiler ve bu kararlarında haklı olduklarını g¼rd¼ler. Zira Vasco da Gama'nın ilk Hindistan yolculuğundan elde ettiği kar oranı % 6.000 idi.¹⁷¹ Hayati tehlike dahil ne kadar riskli bir yolculuk olursa olsun bu kar oranı g¼steriyor ki bu, gerçekten alınmaya değer bir riskti. Portekizlilerin s¼zkonusu ¼r¼nleri çok daha kolay

¹⁶⁸ İngilizler ve diğer milletler Amerika'ya İspanyollardan sonra gitmişlerse de onlardan daha etkili olabilmeyi başarmışlardır. "¼teki Avrupalılar gelip egemenliklerine meydan okuyuncaya kadar İspanyollar 100 yıllık bir tekel oluşturdu..." Bkz. Joyce Appleby, s.5,7, 29.

¹⁶⁹ William H. McNeill, **D¼nya Tarihi**, Alæeddin şenel (ev.), 11. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Haziran 2006, s.415.

¹⁷⁰ Birçok meşhur ¼r¼nlerin ticaretinin yanısıra birçok teknik ¼r¼n¼n ticareti için de Arap b¼lgeleri kullanılmaktaydı. ¼nce Meml¼kluların sonra Osmanlıların hakimiyetinde olan b¼lgeden, Avrupa'nın ¼zellikle İtalya'nın sabun end¼strisi için İtalyan'ın Gaeta, Napoli Puglia, Ancona ve Venedik gibi şehir devletlerine, gerekli iki hammaddeden biri olan "k¼l alkalinitesi" İtalyan tacirler tarafından muazzam miktarlarda ithal ediliyordu. Zeytinyağı ve alkali ile imal edilen katı sabun, Marsilya veya Venedik sabunu olarak bilinmekte ve çabuk k¼p¼rme ¼zellięiyle tanınmaktadır. Ayrıntılar ve istatistiki bilgi için Bkz. Eliyahu Ashtor, **Levant Trade in the Middle Ages**, New Jersey: Princeton University Press, 1983, s.208-209.

¹⁷¹ Huberman, s.103-104.

ve ucuza¹⁷² Avrupa'ya taşınması sonucunda Venediklilerin bu ticarete pazar payları büyük ölçüde azaldı.

B. Akdeniz'de İlk Temaslar

Akdeniz'de ise 16. yüzyılın başlarında Osmanlılar, önce 1517 yılında Mısır'ın fethiyle sonrasında 1522 yılında Rodos'un fethi ile büyük bir konum kazanımı yaşadılar ve İstanbul ile Mısır'daki İskenderiye ve Dimyat limanları arasındaki doğrudan deniz yolunu güvenli kıldılar ve bir yandan da Portekizliler ile mücadeleye devam etmekteydiler. 1571 yılında ise Kıbrıs'ın fethedilmesi bir yana Venedik-İspanya-Papalık ittifakı, Osmanlı donanmasını İnebahtı'da mağlup ederek İmparatorluğun varlığını tehdit eder hale geldi. Ancak tehdit edilen sadece Osmanlı İmparatorluğu değil, İngilizler ve Hollandalılardı. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ile Kuzey ülkeleri arasında siyasi anlamda bir yakınlık doğurdu.¹⁷³

Osmanlıların İngilizlere duyduğu yakınlığın aslen ticari bir yönü vardı. Zira Osmanlıların Habsburglarla olan savaşı bir yana Akdeniz ticaretine etki eden devletlerden Portekiz ile çatışma halindeydiler, Venedikliler ile de 1537-1540 ve 1571-1573 savaşlarını henüz yaşamışlardı.

Dolayısıyla hem coğrafi keşiflerden sonra Avrupa'ya akan külçe altın ve gümüşe duyulan ihtiyaç sebebiyle Venedik, İngiliz, Fransız ve Hollanda tacirlerinin faaliyetlerine müshamakar davranmaktalardı¹⁷⁴ hem de Venedik ekonomisine ölümcül bir darbe indirebilmek de dahil planları için gerekli olan İngiliz kalayı, çeliği ve kurşunu gibi ürünleri temin etmek istemektelerdi. İngiliz ve Hollandalı tacirler ise Akdeniz'deki bu gergin

¹⁷² "Portekizliler, Ümit Burnu'nun etrafından dolaşan yeni yolu izleyerek doğuya doğru ilerlediler ve böylece geleneksel baharatı yerel üreticilerden, gülünecek kadar düşük fiyata satın almayı öğrendiler... Hem Portekizliler, hem de İspanyollar yeni tekeller oluşturmak ve fiyatları yüksek tutmak için ellerinden geleni yaptılar." Bkz. Andrew Dalby, **Tehlikeli Tatlar Tarih Boyunca Baharat**, Nazlı Pişkin (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, Ekim 2004, s.204. Kristof Kolomb dahi bulduğu ürünler arasında değerli madenler haricinde baharatları sayar: "Yeni İspanya'da altın ve başka maden yatakları bulunduğu gibi çok çeşitli baharat kaynakları da var. Ayrıca ravent kökü ve tarçın bulduğumu sanıyorum." Bkz. Dalby, s.226.

¹⁷³ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.376, 427.

¹⁷⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, Ayşe Berktaş (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Kitap Yayınevi, Şubat 2010, s.29.

durumun da etkisiyle bu tarihlere kadar Doğu Akdeniz ülkeleri ve özelde de Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan ticaret yapmaya başlayamamışlardı.¹⁷⁵

Bu süreçte Fransız bayrağı altında İngiliz gemiciler, ayrıntıları tam olarak bilinemese de Levant cihetinde kurulan ticari şirketler eliyle ticari faaliyetlerine devam etmekteydiler. Hatta korsanlık faaliyetleri¹⁷⁶ için anonim şirket dahi kurmaktaydılar.¹⁷⁷ 1569 tarihli bir mektuptan anlaşıldığına göre bu şirketlerden birine Kraliçe Elizabeth (1558-1603) de ödünç verdiği gemilere karşılık aldığı hisse senedi ile dahil olmuştu. Seferin karı % 4.700 ve Kraliçenin payına düşen rakam 250.000 sterlin olmuştu.¹⁷⁸

Bireysel girişimlerden biri zikredilmeye değerdir. İngiliz tacirlerden Anthony Jenkinson, 1553 yılında Halep'te görüştüğü Kanuni Sultan Süleyman'dan güvenli bir şekilde ticaret yapmaya dair İmparatorluğun her yerinde geçerli şahsi bir ticaret yapma izni almıştı. Ancak bu izin, yine Fransızlar gibi başka bir kapitülasyon sahibinin himayesinde ticaret yapmak koşuluyla geçerliydi ki bu kişinin bu izinle bir ticari faaliyette bulunduğu dair bir belge yoktur.

1560'lı yıllarda ticari anlaşmazlıklar nedeniyle İngiltere ve Antwerp arasındaki ilişkiler bozuldu ve akabinde Hollanda isyanının patlak vermesi sonucu doğu mallarının İngiltere'ye ulaşmasının önü tıkanı. Bunun sonucunda İngiltere, sadece Akdeniz'in Hristiyan kıyılarıyla değil doğrudan Doğu Akdeniz ülkeleriyle ticaret yapmak suretiyle hem ihtiyaç duyduğu ürünleri temin etmek hem de aracılardan kurtulup karını yükseltmek için iki İngiliz taciri Edward Osborne ve Richard Staper'ın temsilcisi William Harborne eliyle girişimlere başladı. Görüşmeler¹⁷⁹ neticesinde ilk olarak bu üç tüccara ticaret yapma izni verildi.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Faroqhi, age, s.60-61.

¹⁷⁶ "Akdeniz'de korsanlık tarih kadar eskidir...Korsanlık, ya biçimsel bir savaş ilânıyla veya mühürlü mektuplarla, pasaport, görev veya talimatlarla böyle kılınan meşru savaştır. Bu farkına varışlar bize ne kadar garip görünürse görünsün, korsanlığın 'yasaları, kuralları, canlı adet ve gelenekleri' vardır" Bkz. Fernand Braudel, **II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2**, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Yayınlanış, Ankara: İmge Kitabevi, Temmuz 1994, s.250-251.

¹⁷⁷ "...Felemenkler ve İngilizler usul usul Akdeniz'e sokuluyordu ve 1019/1610 yılına gelindiğinde Avrupalıların korsanlık eylemleri resmî bir düzenlilik kazanmıştı." Bkz. Griswold, s.100.

¹⁷⁸ Huberman, s.107.

¹⁷⁹ Harbone'un görüşmeleri esnasında elde ettiği bilgiler, padişahın ve kubbe vezirlerinin paraya olan aşırı düşkünlükleri ile ilgili hususları ihtiva etmektedir. Bu konudaki ayrıntılar için Bkz. Akdes Nimet Kurat, "**İngiliz**

C. Osmanlı İmparatorluğu Tarafından İngilizlere Verilen İlk Ahidname ve Kurulan Kumpanyalar

Üç İngiliz tüccarına ticaret yapma izninin verilmesinden sonraki süreçte Kraliçe Elizabeth ile Sultan III.Murad arasındaki yazışmaların¹⁸¹ ardından Fransız elçisinin tüm karşı çalışmalarına rağmen 1580 yılının Mayıs ayında Osmanlı topraklarında bulunan İngilizlere 22 maddelik kapitülasyon imtiyazları tanındı.

Peşinden İngiliz hükümeti, Türkiye gibi uzak bir güç ile ilişki kurma noktasında kendisini yeterli görmeyerek Osborne ve Staper başta olmak üzere dört İngiliz tüccarına ve onların önereceği en fazla 12 kişiden oluşan bir tüccarlar birliğine yedi yıl süresince bu imtiyazlar çerçevesinde tekel hakkı tanıdı. Böylece 11 Eylül 1581 tarihinde Türkiye Kumpanyası kurulmuş oldu. Osmanlı topraklarında diğer tüm İngilizlerin ticaret yapmaları yasaklandı. Bu kumpanya büyük yetkilerle donatıldı. Söz konusu imtiyazın en önemli kısımlarından biri gümrük oranları ile alakalı kısımdı. İngiliz tüccarlar diğer tüm kapitülasyon sahibi ulusların ödediği % 5 gümrük oranının yaklaşık yarısını yani % 3 gümrük vergisi ödemekle yükümlüydüler. Kraliçe de 1582 yılının Ekim ayında Osborne ve arkadaşlarına 4.500 kg ağırlığında gümüşü borç vererek¹⁸² bu kumpanyanın başarısına güvenini göstermiş oluyordu.¹⁸³

Bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'daki durum, dönemin güçlü bir devlet örneğiyle şöyleydi: Jean Bodin'e göre bu süreçte yani 1570-1580'li yılların sonuna doğru İspanya,

Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.7, Sayı.1, (1949), s.4-6.

¹⁸⁰ Gerek Anthony Jenkinson'un aynı dönemlerde Rusya ve İran memleketleriyle irtibatları gerekse İngiltere'nin buralarda irtibat arayışlarının ne saiklerle yapıldığı hakkında ayrıntılı bir okuma için Bkz. Orhan Burian, "**Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları**", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.9, Sayı.1-2, (Mart-Haziran 1951), ss.1-41. Eserde aynı zamanda Richard Wrag adlı bir İngiliz delikanlısından kalan bir seyahatname örneği de vardır ki Elizabeth'ten Üçüncü Murad'a gönderilen hediyeyi taşıyan gemi ile İstanbul'a gelmiş, hediyein takdiminde bulunmuş ve aynı gemi ile memleketine -çıkışından iki sene sonra- dönmüştür.

¹⁸¹ Karşılıklı gidip gelen mektuplar için Bkz. Akdes Nimet Kurat, "**III. Murad'dan Kraliçe Elizabeth'e Gönderilen Nâme**", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.7, Sayı.1, (1949), ss.19-24.

¹⁸² İngiltere'de ve Hollanda ile Fransa'da Levant ve Doğu Hindistan, Rusya, Afrika ticareti için kurulan kumpanyaların, başlangıçta anonim sermayeyle kurulmasını gerektiren karmaşık gerekçeler vardı. Ancak bu ticaret yolları, imkanları bir kere açıldıktan sonra bireysel tacirler, kumpanyalardan daha başarılı ticari operasyonlar yapabildiler. Bkz. Ralph Davis, **The Rise of the Atlantic Economies**, New York: Cornell University Press, 1973, s.242. Daha sonraki kısımlarda göreceğimiz gibi yaklaşık olarak 18. yüzyıl itibarıyla Kuzey Afrika ve İstanbul, İzmir, Halep haricindeki Osmanlı'nın küçük limanlarında kumpanyanın ticarethanelerinden ziyade tüccarların bireysel çabaları ticaretin devamiyetini sağlamıştır.

¹⁸³ Wood, age, s.28-35, 38. Bu kumpanya ve ardılları döneminde 1580 yılında Halep'te, 1583'te İskenderiye'de, 1589'da Patras'ta ve 1611'de de İzmir'de konsolosluklar açıldı.

ihraç ürünleri olan bez, kumaş, kağıt, kitap gibi ürünlerin ve ahşap eşyaların ithal edilmesi için büyük ölçüde Fransa'ya bağımlıydı¹⁸⁴ ve böylece Avrupa'da hem geniş bir ticaret ağı hem de Osmanlı'da da benzerini gördüğümüz kaçakçılık faaliyetleri gelişmişti. İspanya, kendi ithal ettiği malların karşılığını ise Amerika'dan gelen külçe ya da sikke halinde gümüş¹⁸⁵ ile ödüyordu ki bu gümüş seli Avrupa piyasasında fiyatların yükselmesine yol açıyordu.¹⁸⁶

1. Levant Kumpanyası

Türkiye Kumpanyası'nın yanısıra Akdeniz'de Kraliçenin, Venedik ile ticarete tekelle hakkı verdiği bir Venedik Kumpanyası vardı ki Venedik'in uyguladığı aşırı gümrük resimleri nedeniyle bu kumpanya sorun yaşamaktaydı. Birçok tartışmanın ardından 7 Ocak 1592 tarihinde Türkiye ve Venedik ile ticaret yapma hakkı 12 yıl süreyle 53 tüccardan oluşan birliğe verilmek suretiyle sözkonusu iki kumpanya "The Governor and Company of Merchants of the Levant" adlı bir anonim şirket çatısı altında birleştirildi. Bu yeni çatı yani Levant Kumpanyası altında İskenderun, Kıbrıs, Sakız, Venedik, Venedik'in sömürgesi olan Zanta ve Kefalonya, Cezayir, İstanbul, İzmir gibi çok çeşitli limanlara mal getirip götüren İngiliz gemilerinin yükleri hakkında şunu söyleyebiliriz ki; ticarete konu olan mallar ipek, dokuma ürünleri, metaller ve baharat gibi ürünler başta olmak üzere çok çeşitlilik arz ediyordu. Şunu da söylemek gerekir ki; bu gemiler ayrıca korsanlık faaliyetlerinin çok da yabancı olmayan kaptanların denetiminde olarak, güvenliğin sağlanması amacıyla

¹⁸⁴ İspanyol sanayisi, zirve noktasına 1560 yılında ulaştı. Sonraki dönemde İspanyol şehirleri, tarlaları bereketsizleşti ve İngiliz üreticiler de dahil diğer ülkelerin ürünlerini talep etmeye ağırlık verdi. Cervantes 1605 yılında kaleme aldığı Don Quixote adlı eserinde yel değirmenini güçlü bir düşman sanan birisinin hikayesini anlatırken iyi huylu bir enerji kaynağının üretkenliğini farkedemeyen İspanya'nın iktisadi başarısızlığını somutlaştırır gibidir. Bkz. Appleby, s.33-34.

¹⁸⁵ "İki güçlü kral, Ferdinand ve Isabella'nın torunu V. Karl (Şariken) ve 1556 ile 1598 arasında İspanya'da hükmeden oğlu II. Felipe, bu sonu gelmeyeceğe benzeyen külçe akışıyla ne yapacaklarını çok iyi biliyorlardı. Avrupa'da egemenlik kurmak ve artık Doğu'da Osmanlı Türkleri, Batı'da da Protestanların tehdidi altındaki Katolik inancının üstünlüğünü korumak için Türklere, Fransızlara, İtalyanlara, Protestanlara ve hatta papalara karşı savaşaçacaklardı...Portekiz ve İspanyol krallıklarının 1580'de birleşmesi, ekonomisi durgunluktan çıkamayan İspanya'yi siyasal açıdan daha güçlü kıldı." Bkz. age, s.33.

¹⁸⁶ Carlo M. Cipolla, **Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar**, Tülin Altınova (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2003, s.35; İspanya darphanesinden çıkan gümüş sikke miktarı kısaca şöyledir: 1500-1520 döneminde 45.000 kg, 1545-1560 döneminde 270.000 kg, 1580-1600 döneminde 340.000 kg. Bkz. Huberman, age, s.115.

alabildiğine silahlanmışlardı. Bu korsanlık faaliyetlerinin zaman zaman Osmanlıya da zararları dokunmaktaydı¹⁸⁷ ve Osmanlı hükümeti bundan hiç hoşnut değildi.¹⁸⁸

İngilizler, Akdeniz ticaretinde bu imtiyazları Venedik ve Fransızlardan sonra elde eden devlet olurken, Hollandalılar da doğu ticaretinde yer almanın yollarını aramaktaydılar.¹⁸⁹ Bu amaçla öncelikle Cornelius Houtman'ın 1595-1597 keşif gezisinin ardından 1598 yılında Sumatra istikametine 22 gemilik büyük bir filo gönderdiler ve bu filodan dört gemi 1599 yılının Temmuz ayında baharat, biber ve karanfil yüklü olarak döndüler. Diğer yollara nazaran çok daha ucuza maledilen bu rotanın varlığı İngilizleri endişeye sevk etti ve zaten daha önceden irtibata geçip bilgi elde ettikleri Hindistan coğrafyası ile ticarete Levant Kumpanyası'nın yeterli olmayacağına kâni oldular. Bu tespitin ardından Kraliçe, 1600 yılında Doğu Hindistan Kumpanyasının kurulması¹⁹⁰ için gerekli izni verdi ki bu kumpanyayı kuranların büyük bölümü aynı zamanda Türkiye ticaretinde rol alan en önemli tüccarlardan oluşmuştu.¹⁹¹ İngilizler diğer yandan da Levant ticaretinde Hollandalıların, İngiliz bayrağı altında ticaret yapmalarını sağlamaya

¹⁸⁷ Bu korsanlık faaliyetleri aslında dönemin ve coğrafyanın doğasında olan bir şeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun ardından denizlerde güçlenmesi de Türk korsanların, Suriye, Mısır ve civar limanlarda Venedik'in ticarete hakim olduğu 15. yüzyılda Venedik gemilerine zaman zaman saldırmalarından anlaşılıyordu. Bkz. Ashtor, s.391.

¹⁸⁸ Wood, age, s.43-50. Ayrıntılar için esere müracaat ediniz. Ayrıca İmparatorluğun Kuzey Afrika topraklarına ticaret yapmak isteyen İngilizler de bu bölgedeki korsanların saldırılarından şikayetçiydi, İngiltere bu faaliyetleri engellemek için zaman zaman donanmasını da bu topraklara gönderdi ve konu divana kadar taşındı. Cezayir, Tunus, Trablus bölgeleri için gümrük oranları, 17. yüzyılın sonlarına kadar yayılan geniş tarih aralığında düşürülmüştür. Buralarda bilhassa 1600'lerden sonra etkin olmaya başlayan yeni nesil Kuloğulları asayiş, emniyet, vergi tahsili gibi alanlarda yönetimi ele geçirmişlerdir. Dolayısıyla buraların Osmanlı-İngiliz iktisadi ilişkilerindeki konumları genel seyirden farklı bir seyir arz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu topraklardaki tavrına ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, İstanbul: Kitabevi, 2011; Cezayir ve Trablus'taki ağalar, dayılar devirleri ve kuloğulları için özellikle Bkz. age, 44-47.

¹⁸⁹ Hollandalılar 16. yüzyıl sonlarında esasen İtalya ve Levant limanlarında aktiflerdi. Gümüş taşıırken Faslı korsanlar tarafından kuşatılmalarını önlemede gemileri yetersiz kalıyordu ama diğer mal taşımacılığında rakipleri kadar iyidiler. Doğu Hindistan gibi yeni ticaret dünyasında da yerlerini almaya çalışmaktaydılar. Bkz. Davis, s.183.

¹⁹⁰ "Doğu Hindistan Kumpanyası, aynı yıl, 31 Aralık 1600'de 'Doğu Hint Adalarıyla Ticaret Yapan Londra Tüccarların Şirketi' olarak kuruldu. Şirketin resmi kuruluş belgesinde belirtilen serbest ticaret, İspanya ile Portekiz'in dünyayı aralarında paylaşmalarına karşı tam zamanında yapılmış bir protestoydu." Bkz. Dalby, s.99.

¹⁹¹ İncelediğimiz dönem ve bölge için, Levant ve Doğu Hindistan Kumpanyaları aracılığıyla elde edilen bilgiler çok önemlidir. Zira bu alanda Henry Blount gibi seyyahların, Edward Pockocke ve Thomas Hyde gibi oryantalistlerin, Paul Rycaut gibi diplomat-tarihçilerin, Thomas Smith gibi din adamlarının yazıları vardır ama bunların çoğu siyasi ve kültürel hadiselerle ilgilidir. Halbuki Hindistan ve İran bölgelerini kapsayan Doğu Hindistan Kumpanyası, Doğu Akdeniz'i kapsayan Levant Kumpanyası ve Kuzey Afrika konsolos ve temsilcilerinden gelen 10.000'lerce sayfa mektuplar ve raporlar; ticaret, ticari ürünler, pazarlar, ihracat ve ithalat, Avrupalı rakipler, limanlar, hükümetler ve krallar ve çok dinli toplumlar hakkında muazzam bilgiler içermektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Gerald MacLean ve Nabil Matar, **Britain and the Islamic World 1558-1713**, New York: Oxford University Press, 2011.

çalışmaktalardı ki bu hususta Fransızlar da aynı emeli taşıyorlardı. İki ülke de Babialı nezdinde baskılarda bulundular. Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki İngiltere-Fransa çekişmesinin kökleri bu olaylara dayanmaktadır.¹⁹² Birçok değişikliğin ardından nihayet Osmanlı İmparatorluğu, Hollandalılara da 1612 yılında İngilizlere tanıdıkları kapitülasyon haklarını tanıdılar.¹⁹³ Hollandalılar da böylece Venedik ve Fransa'nın ödemekte oldukları % 5 gümrük resmini değil İngilizlerin ödemekte oldukları % 3 gümrük resmini ödemekle mükelleftiler.¹⁹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 1580 kapitülasyonlarından sonra hem İngiliz tüccarların ihtiyaçlarını beyan etmesi sonucunda ek ahidnameler düzenlenmekte hem de yeni padişahların tahta çıkışlarının ardından kapitülasyonlar yenilenmekteydi. Bu yenilemeler esnasında kimi maddeler eklenmekte veya düzenlenmekte idi. Bu ahidnameler arasında şunlar sayılabilir: III.Mehmed (1595-1603)'in 1601 yılında yeni hükümler ihtiva eden ahidnamesi, I.Ahmed (1603-1617)'in biri 1604 Mayıs sonlarında diğeri 1614 Mayıs ortalarında verdiği iki ahidname, II.Osman (1618-1622) döneminde iki ahidname, IV.Murad (1623-1640) ve İbrahim (1640-1648) dönemlerinde aynen yenilenen ahidnameler. IV.Mehmed (1648-1687) dönemindeyse üç ayrı seferde yeni maddeler eklenmiştir ki sonuncusu 1675 ahidnamesi olarak gerçekleşmiştir. Bu son ahidnameden sonra 19. yüzyılın başlarına kadar artık yeni madde eklenmeden mevcut ahidnameler yenilenecek Osmanlı-İngiliz ticareti devam etmiştir.¹⁹⁵

Bu ahidnamelerin ayrıntılarına bakıldığında çok kere düzenlenmesi, yeni maddeler eklenmesi vesaire ile tekrar tekrar gündeme gelmesinin asıl sebebi bizce ahidnamelerde gayet güzel yazılı olan hakların uygulama sürecinde ortaya çıkan

¹⁹² Önce kapitülasyon elde etme sürecinde sonra bu bayrak meselesinde Fransız elçiler ile İngiliz yetkililer arasında gittikçe artan bu çekişme kısa bir süre sonra 1651 yılında Osmanlı vezir-i azamı Gürcü Mehmed Paşanın önünde tokatlaşmaya kadar vardı. Bkz. Daniel Goffman, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660**, Ayşe Başçı-Sander (Çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2001, s.165; Genel olarak baktığımızda ise Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl sonlarından itibaren "...yabancı elçilere tatbik edilen merasimlerde Fransa Büyükelçisine üstünlük tanınıyordu ki, bu üstünlük, kısa fasılalar hariç, 1815 Viyana Kongresine kadar devam etmiştir." Bkz.İsmail Soysal, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.16.

¹⁹³ Hollandalılara verilen 1612 kapitülasyonları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Bülent Arı, "İstanbul'daki Hollanda Büyükelçisi: Cornelis Haga ve 1612 Hollanda Kapitülasyonları", (**Basılmamış Doktora Tezi**, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

¹⁹⁴ Wood, age, s.52,55.

¹⁹⁵ Bu ahidnameler, eklenen ve düzenlenen maddeler, muhtelif yerlere ait gümrük oranları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, s.20-33.

sıkıntılıydı. Mesela konumuz açısından en ilgi çekici kısım olan gümrük resminin, % 3 olması hususu üzerinde uygulama noktasında çok ihtilaf çıkmıştır. Bir dönem bu oranın sadece İstanbul gümrüğünde geçerli olduğu, diğer limanlarda uygulanan gümrük oranlarının % 20'lere kadar çıktığı Venedik balyosunun raporlarına yansımıştır ve 1601 ahidnamesi ile bu durum düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak yine bu kararların ne kadar sağlıklı bir şekilde uygulanabildiği şüphelidir. Zira İngilizlerin raporlarından, şikayetlerinden öyle anlaşılıyor ki başkentten uzaklaştıkça bu kararların uygulaması sağlıksızlaşıyordu. Bunun derecesini tespit etmek tabiatıyla mümkün değildir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomiye müdahalesinin başkentten uzaklaştıkça azaldığını belirttiğimiz gibi bu tavır, görünen o ki ekonominin İngilizlerle ticaret kısmında da bu dönem için geçerli olmuştur.

1675 yılına kadar geçen süre içerisinde Doğu Hindistan Kumpanyası ile Levant Kumpanyası birbirini tamamlayan bir ticaret sistemi gibi çalışmıştır diyebiliriz. Zira bu dönemde Doğu Hindistan Kumpanyası daha çok Basra körfezi civarında İranlılarla iş yapabilmenin ve o mıntıkada Portekizlilere, Fransızlara ve Hollandalılara karşı ticari üstünlük sağlamanın yollarını aramaktaydı. Ayrıca İngiltere'nin Hindistan civarıyla ticareti daha çok ithalat yönündeydi. Baharat başta olmak üzere yüklü miktarda yapılan ithalata rağmen İngiltere, başlıca ihracat ürünü olan yünlü kumaşlarını iklimsel nedenlerle Mısır'a ve sıcak ülkelere satamıyordu.¹⁹⁶ Merkantilist iktisat politikalarının revaçta olduğu İngiltere'deki yöneticiler ise bu durumdan son derece rahatsızdılar¹⁹⁷ ve bu noktada bu rahatsızlığı gideren en büyük unsur, Levant Kumpanyası eliyle Akdeniz'e yapılan yünlü kumaş, kalay, kurşun gibi ürünlerden mürekkebe ihracattı.

¹⁹⁶ Ülkelerin kendilerine özgü ürünler ile katıldığı bu ticaret ağı şiirlere de yansımıştır:

“Zengin kumaşları ve özenli kıyafetleriyle Milano
elmaslarıyla Hindistan

ve kokularıyla Arabistan...” Kokular baharatı temsil ediyor olmalı. Bkz. Cervantes Saavedra, s.20.

¹⁹⁷ Yöneticilerden biri olan Thomas Mun ise “İngiltere'nin Dış Ticaret Yoluyla Serveti” adlı ünlü bir kitabı kaleme alarak şirketi savunmuştur. “Mun'a göre gerçi Doğu Hindistan şirketi mal satın almak için Doğu'ya altın ve gümüş gönderiyordu ama bu mallar ya İngiltere'den de başka ülkelere ihraç ediliyor, ya da İngiltere'de işlendikten sonra başka ülkelere yeniden satılıyordu. Her iki durumda da para gene İngiltere'ye akıyor, bu da önceki değerli maden ihracını haklı gösteriyordu.” Bkz. Huberman, s.139.

D. İngiltere'nin Merkantilist Politikaları

Dış ticaret fazlası vererek değerli madenin ülkede kalması prensibini öne çıkaran merkantilist iktisadi görüşü gereğince bakıldığında; İngiltere'nin mümkün olduğunca nakit para kullanmadan malı malla mübadele ederek yürüttüğü klasik ticaret politikası, Mısır ve diğer yerlere yünlü kumaşlarını satamadığından buralarda akim kalıyor ve nakit paraya başvurulması mecburiyeti hasıl oluyordu. Biber, baharat gibi ürünlerin ne kadar büyük miktarlarda alındığından bahsetmiştik. Bu durum İngiltere'den dışarıya büyük miktarlarda para çıkışına neden olmaktaydı.¹⁹⁸ Bunu dengeleyen Levant ticaretine bir başka ticaret rotası da örnek gösterebiliriz. Şöyle ki; İngiliz tüccarlar tarafından Brezilya'dan ithal edilen ürün Lizbon'a getirilir, burada satılmadan doğrudan fiyatların daha cazip olduğu İstanbul limanına sevk edilir, mallar burada satılır ve karşılığında elde edilen para ile Zanta adası ve Halep¹⁹⁹ gibi bölgelerden başta adanın kuşüzümü ve şarabı olmak üzere biber, karanfil, ipek²⁰⁰ dahil birçok ürün gemilere yüklenip İngiltere'ye götürülürdü.²⁰¹

İngiltere anakarasında merkantilist politikaların 1500'lerden itibaren varlığından bahsetmiştik. Bu politika gereği ortaya çıkan merkantilist uygulamaları İngiltere açısından dört kısa ilke ile açıklamak mümkündür. Birinci olarak, ülke içindeki nitelikli emeğin, zanaatkarın çalışma kalitesi artırılır ve gerekirse ülke dışından kaliteli emek ülkeye

¹⁹⁸ İngilizlerin gerek kolonileriyle ticaretlerinde gerekse Hindistan civarı ile ticaretlerinde dış ticaret dengesi bozulduğu takdirde resmî olarak gözükmeyen bazı yöntemlere başvurdukları iddia edilmektedir. Örneğin, Hindistan ile olan dış ticaret dengesizliği, gizli olarak Hindistan'dan anakıtaya nakit akışı sağlanarak aşılmış olabilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Stanley L. Engerman, **The Economic History of Britain Since 1700 Volume 1: 1700-1860**, Roderick Floud ve Deirdre McCloskey (Ed.), İkinci Basım, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, "*Mercantilism and overseas trade, 1700-1800*", s.193.

¹⁹⁹ "On yedinci yüzyıl Halep'indeki İngiliz ticarethanesi, en azından Osmanlı açısından, İstanbul ve İzmir'dekilere oranla çok daha tecrit edilmiş durumdaydı. Halep'teki İngiliz ticarethanesini de rakip Osmanlı kentlerindeki kadar önemli ve güçlü gören Londra'da bu uzaklaşma belki de fark edilmiyordu. Fakat İstanbul ya da İzmir'den bakıldığında, Halep siyasi ve ekonomik açıdan durgundu ve buradaki ticarethane diğer iki bölgeyi çalkalayan topluluk içi kargaşada hemen hemen hiçbir rol oynamıyordu." Bkz. Daniel Goffman, s.26-27.

²⁰⁰ İpek ürününün ticareti hakkında kendine has bir durumun sözkonusu olduğu söylenebilir. Belki de diğer ürünlere nazaran bu ürün hakkında yapılan çalışmalar ve bilgimiz fazla olduğu için bize öyle gelmektedir. Bu ürün Osmanlı ile İngiliz ticaretinde transit ticarete konu olan bir üründü. Zira 17. yüzyıl başları için Avrupa'nın toplam ipek ithalinin %86'sı İran'dan geliyordu. İngiltere'nin yıllık Levant (yani İran) ipeği alımları için Stoianovich'in tahminleri: Yaklaşık 1590'da 13.000-14.000 kg, 1620'lerde 65.000-70.000 kg, 1630'larda 130.000kg ve 1660-1700 döneminde ise 170.000 kg olarak tahmin edilmektedir. Ancak bu tahminler çok güvenilir olmayabiliyor mesela 1620'ler için 38.000 kg tahmini de mevcut. Ayrıca İngiltere'nin ticaretinin düşüş yaşadığı 1640-1660 iç savaş dönemine dair bir rakam da farkedildiği üzere yoktur. Bkz. Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.630-631.

²⁰¹ Wood, s.69-71. Gerek İran savaşları gerekse Doğu Hindistan Kumpanyasının elde ettiği daha cazip fiyatlar Halep bölgesinin ticaretini kısıtlamıştı. Mesela Halep'te biberin libresi 2 şilinken, Doğu'da 2.5 peni idi, karanfilde ise oran 4 şiline 9 peni idi. Doğu Hindistan Kumpanyasının o tarihlerde 511.458 £, 5 şilin ve 8 peni ödeyerek yapmış olduğu toplam baharat ithalatı Halep'ten yapılmış olsaydı fatura 1.456.001 £, 10 şilin olacaktı.

getirilirdi.²⁰² İkincisi, ülke içinde değerli maden miktarı dış ticaret fazlası vererek, maden yatakları keşfi ve çalıştırılması gibi yollarla arttırılırdı. Üçüncü olarak ticaretin önündeki tüm engeller kaldırılıp uzak diyarlara konvoy halinde kolaylıkla ticaret yapılabilir ortam tesis edilirdi. Dördüncü olarak ise diğer ülkeleri İngiltere ile ticaret yapmaya teşvik etmek için onların nezdinde itibar kazandırıcı hareketlerde bulunulur, güçlü bir deniz gücü ve ordu bulundurulur, dürüst işlemler²⁰³ ve akıllı anlaşmalar yapılarak İngiltere'ye karşı ilginin canlı tutulması sağlanırdı.²⁰⁴

Bilhassa Kraliçe Elizabeth'den itibaren bu ilkelere son derece iyi riayet edilerek İngiltere'nin ticaret politikası, kurumsal bir zihniyet çerçevesinde kurulmaya çalışılmıştır. Bu minvalde anonim şirketler diğer bir deyişle kumpanyalar ihdas edilmişti. Mesela 16. ve 17. yüzyıllarda genel "Doğu Hindistan" kumpanyalarının sayısı yedi idi ama bunların en ünlüleri İngilizlerin ve Hollandalıların olanlarıydı. Levant Kumpanyası'nın varlığını zaten biliyoruz. Ayrıca I.James, 10 Nisan 1606'da verdiği izinler ile Kuzey Amerika'da faaliyet gösterecek iki ayrı şirket olarak Plymouth ve Virginia Kumpanyalarının kurulmasını temin etmişti. 1620 yılında ise Massachussets'de bir kumpanya daha kurulmasına dair izin verildi.²⁰⁵ Bütün bu gelişmelerin etkisiyle 16. ve 17. yüzyıllarda artık zengin bir tüccar ve maliyeciler sınıfı da ortaya çıkmıştı ki asıl gücün krallarda değil kralların arkasındaki bu tüccar ve maliyeci gruplarda olduğu açıkça zikredilir hale gelmişti. 1300'lerde Peruzzi ailesinin serveti 800.000 dolar, 1440'larda Medicilerin serveti 7.500.000 dolar iken 1546 yılında, artık 40.000.000 dolar servete sahip Fugger ailesinden sözedilebilir bir tablo sözkonusu olmuştur.²⁰⁶

²⁰² "Hükümetlerin, yabancı ustaların iyi yaşatılmasıyla gerçekten ilgilendiklerini gösterir bir kanıt Kraliçe Elizabeth'in 1566'da Cumberland ve Westmoreland Yargıçlarına yazdığı mektuptur." Adı zikredilen yörelerde Alman ustalar, dağlardan ve kayalardan maden çıkarmaktadırlar ve övgü almaktadırlar. Ancak yöre insanlarından bazıları bir Alman ustanın ölümüne neden olmuştur. Sıradan suçlar için kulak, kol, bacak kesme cezalarının geçerli olduğu böyle bir zamanda Kraliçe, bu ustanın cinayetinde ve çıkan kargaşada rol alanların tutuklanmasını, cezalandırılmasını şahsen istiyor. Eğer bu olmazsa yargıçlar için kötü olacağı uyarısında bulunuyordu. Bkz. Huberman, s.142-143.

²⁰³ Neredeyse 18. yüzyıl sonlarına kadar tüccarlar dürüstlükleriyle tanınırlardı. Ahmed Resmi Efendi de 1764-1765'te Leipzig panayırı hakkında bilgi verirken tacirlerin dürüstlük ve doğrulukta birbirleriyle yarıştıklarından bahseder. Hatta bir hikayeye göre Büyük Friedrich'e sözünde durmadığı söylendiği zaman, "Ben bezirgân değilim" diyerek kendisinin, tüccarların aksine sözünde durmayabileceğini belirtmiştir. Bkz. Virginia Aksan, **Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adami Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)**, Özden Arıkan (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s.46.

²⁰⁴ Küçükkalay, s.185.

²⁰⁵ McNeill, s.430.

²⁰⁶ Huberman, s.107-110.

Uluslararası ticaret, beraberinde kredi ve bankacılık sisteminin gelişmesini de beraberinde getirdi. Zaten bu sistemin gelişmesi için gerekli mali mekanizmaların temelleri 16. yüzyıl başlarında atılmıştı ve herşey hazırды. Birkaç ülkenin içinde bulunduğu bir ticaret ve kredi işleminin gerçekleşmesi için bankerler, krallar tarafından aranır adamlar olmuşlardı.²⁰⁷

Değerli madenler o kadar önem arz ediyordu ki artık ticarete konu olan bir mal haline gelmişlerdi. Süreç şöyle işlemişti: İngiltere daha evvel bahsettiğimiz üzere gözleri aç bir şekilde doğunun mallarını ithal ederken Hindistan ve Çin civarına dokumalarını ihraç etmenin bir yolunu aramaktaydı. Kraliyet, bu ticarettten payını alabilmek için Hindistan'a giden her gemi yükünün en az onda birinin "kraliyet malları, ürünleri ya da imalatından" oluşmasını emretti. Ancak İngilizlerin zikredilen bölgedeki sert kuzey soğuşuna bel bağlayarak pazarladığı yünlüleri revaç bulmadı ve bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Ardından Hindistan ve Çin civarına tablolar ve *objets d'art* yani sanat eserleri ihraç edilmeye çalışıldı ama kültürel yapının farklılığından dolayı bu da mümkün olmadı. Nihayet satabilecek ürünler olarak 8'lik real ve gümüşü buldular. Ardından 17. yüzyılın ilk 20-30 yılında İspanya'nın 8'lik real'leri Hindistan ve Çin'i istila etti. Bu ticarete yer alan yollardan biri Türkiye üzerinden geçmekteydi ki daha evvel değinmiştik. Bu durum öyle bir hale geldi ki Doğu Akdeniz'in her köşesinde Avusturya ve Türk sikkelerinin yanısıra İspanyol parası da sürümdeydi ve İspanyolların değil İngilizlerin eliyle bir şekilde tüm dünyaya yayılan bu İspanyol-Amerikan gümüşü, böylece dünyada bir tür ekonomik birliğin kurulmasına yardımcı oldu.²⁰⁸

²⁰⁷ Buna dair bir tarihi vesika sunmak kolay olsa da 1613 yılında kaleme alınmış edebi bir çalışmada yer alan bir anlatıyı paylaşmayı daha çarpıcı buluyoruz zira bu örnek hikaye, işlemin yaygınlığını gözler önüne seriyor. "Kraliçe Londra'da oturmakta olan zengin bir Fransız tüccarını çağırdı. Fransa, İtalya ve İspanya'da tanıdıkları olan bu tüccara on bin eskudoyu vererek kendisinden bu paranın Sevilla'da ya da İspanya'nın başka bir yerinde Isabela'nın babasına verilmek üzere bir senet istedi. Tüccar kendi kazancını ve faizi düştükten sonra kraliçeye bu senedin Sevilla'ya kendi adamı olan başka bir Fransız üzerinden kesin ve güvenli bir biçimde ulaşacağını söyledi. Kendisi bu senedin Paris'teki başka bir adamı tarafından düzenlenmesi için oraya yazacaktı. İngiltere ve İspanya krallıkları arasında haberleşme yasak olduğundan senedin İngiltere'de değil, Fransa'da düzenlenmiş olması gerekiyordu. Paris'teki adamı tarafından haberdar edilecek olan Sevilla'daki tüccarın bu parayı hemen vermesi için, kendi imzasını taşıyan, tarihsiz bir haber kâğıdını götürmek yeterli olacaktı." Bkz. Cervantes Saavedra, s.226.

²⁰⁸ Cipolla, s.39,58.

E. Levant Ticareti'nde Yaşananlar

Böyle bir süreçte 1642 yılında İngiltere iç savaşının başlaması, 1660 yılına kadar geçen sürede Levant ticareti üzerindeki olumsuz gelişmelerin işaret fişeği oldu. Birçok bölgede Levant ticareti geliştirilmeye çalışılırken iç savaşın başlamasıyla birlikte İngiltere ana karasında ortaya çıkan çatışma ve karışıklık havası kısa bir süre sonra İzmir, Halep ve İstanbul'daki ilgilileri de sardı. Levant Kumpanyasının ticaret hacmi nispeten düşmeye başladı. Yakın tarihlerde 1645 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'i kuşatmasıyla başlayan uzun yıllar süren savaş, Venedik'in gerileyen ticaretini çökertti diyebiliriz. Yine bu süreçte; birinci olarak IV.Henry (1589-1610)'nin ölümünden Jean-Baptiste Colbert'in 1665'te Fransa'da maliyenin başına geçişine kadarki sürede ticareti teşvik edici politikaların uygulanmaması, ikinci olarak Fransa kumaşlarının²⁰⁹ İngiliz ve Hollanda ürünleriyle rekabet edemeyecek kadar kalitesiz oluşu ve üçüncü olarak Fransız tüccarların, İngiliz kumpanyaları gibi örgütlenememesi²¹⁰ nedenlerinden Fransızların bölgedeki ticareti de çöküş sürecindeydi. 1635 yılında Fransa'nın Levant'taki toplam ticareti 14 milyon livreye düştü, 1648 yılına varmadan ise toplam ticaret hacmi 7 milyon livreye düştü ve bu miktar içinde Türkiye'den ithal ettikleri ürünler sadece 2.5-3 milyon livre tutarındaydı. 1610 yılında 1.000 gemiyle yaptıkları ticaret, artık 30 gemiyle yapılabilir haldeydi.²¹¹

Bu süreçte tüm çabalara rağmen İngilizlerin de Levant ticareti zaten pek fazla gelişmemiştii ve 1622 tarihinde bile ticaretin ölülüğünden bahsedilip ticareti canlandırmak için çareler ararken bir de iç savaş çıkınca ve akabinde Levant Kumpanyasının gemileri 1649 yılından sonra Fransızlar tarafından batırmaya başlanınca İngiltere'nin ticareti de kumaş imalat sektörü de çökme noktasına geldi. Çok sayıda kumpanya ortağı ticareti bırakarak köşelerine çekilmeye dahi başladılar. Buna rağmen 1650 yılına gelindiğinde

²⁰⁹ Fransız ticaretinin belkemiğini oluşturan Normandiya, Languedoc ve Provence'ın kumaş endüstrisi 16. yüzyıl sonlarındaki dini savaşlardan ve diğer sebeplerden ötürü büyük zarar görmüştü. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, **Romans Karnavalı**, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, Mayıs 2002.

²¹⁰ "Bir yandan Osmanlı'daki imparatorluk siyasetinin iyice kavranması Halep'ten ya da İzmir'den yayılan yerel ticaret modellerini anlamaya yetmiyor; öte yandan da eyalet siyasetlerini anlamak, başkentte pek işe yaramıyordu. Bu farklılıklar yabancıların ya Osmanlı ticaret merkezleri arasında dolaşırken çok özel bir esneklik göstermeleri, ya belirli bir yörede sabit kalmaları ya da bir yerel hizmetli ve meslektaşlar ağı oluşturmaları anlamına geliyordu. İngilizler on yedinci yüzyılda işte böyle bir ağ kurmuşlardı... komisyoncu İngiliz tüccarlar İstanbul, İzmir ve Halep manzarasını idari ve kültürel adalara (yani ticaret yerleşimlerine) böldüler. Osmanlı tebaasının yapmadığı (ya da yapmak istemediği) belirli ekonomik çalışmalar üzerinde yoğunlaştılar." Bkz. Goffman, s.39.

²¹¹ Wood, s.72-74.

İngilizlerin ticareti, Fransızların²¹² ve Hollandalıların ticaretlerinin ilerisindeydi. Çizdiğimiz bu tablo, genel olarak 1650 yılına kadar Levant ticaretinin ne kadar kötü bir durumda olduğunu göstermektedir. Zira İngiltere'nin rakiplerini geçmesi bir başarıdan, ticaret artışından değil; ticaretinin sadece rakiplerine nazaran daha az gerilemesindedir.²¹³

İç savaşın kısa bir aradan sonra sürdüğü 1651 yılına kadar Osmanlı toprakları üstündeki İngilizler de kendi aralarında bölündüler ve bir nevi iç savaşı yaşadılar. Kral ve meclis taraftarları kendi adamlarını İzmir'e ve İstanbul'a elçi sıfatıyla göndermeye çalışmaktaydılar. Hangi tarafın adamı gelirse de diğer taraf o kişiye düşmanca tavırla yaklaşmaktaydı. Değişik şehirdeki elçiler ve konsoloslar arasında da çatışmalar vardı, ticarethaneler arasında büyük çekişmeler sözkonusuydu. Yaşananlardan dolayı gelirleri zaten düşmüş olan kumpanyanın mevcut birikimi de çatışmalar arasında fırsat bulan kişilerin türlü yolsuzluklarıyla eritilmişti. Öyle bir hal mevcuttu ki kumpanyanın kapatılması dahi konuşulmaktaydı. Bu süreçte kimi İngiliz tacirler Osmanlı'dan voyvodalık, bacdarlık gibi vazifeleri alarak bu çekişmede rakiplerine karşı güç kazanmak istiyorlardı. İngiliz topluluğu arasındaki bu kavgaya Osmanlı yetkilileri ve tebaası ise bir anlam verememekteydi. Her iki taraftan birisi kimi gün avantajlı konuma geçiyor kimi gün dezavantajlı konuma düşüyordu. Genel olarak bir tarafın bu kavgadan galip çıkması mümkün olmuyordu.²¹⁴

²¹² Fransızlar deniz taşımacılığında özellikle Suriye ve Mısır bölgesinde hala üstünlüklerini koruyorlardı. İngilizler ve Hollandalılar ise Akdeniz'de Venedik taşımacılığına son verip İzmir, İstanbul, Halep gibi kuzey limanlarında taşımacılıkta üstün durumdaydılar. Bkz. İnalçık, age, s.440; İngilizlerin özel ticaret gemileri, her türlü havada yük taşımaya müsait, gayet dayanıklı ama yavaş seyreden gemilerdi. Bunları korumakla vazifeli Kraliyet donanması ise savaşmaya uygun inşa edilmişti. Bkz. Blount, age, s.66; "Çin ve Japonya hükümetleri uyruklarına deniz tekneleri yapma izni vermedikleri için, Portekiz gemileri Çin ile Japonya arasındaki mal taşıyıcılığını uzun süre tekellerinde tuttular." Bkz. McNeill, s.474; ("Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası, 17. yüzyılın ortasından 19. yüzyıl ortasına kadar hem Japonya'yla yapılan ticarete hem de karanfil, hindistancevizi ve tarçın ticaretinde tekeli elinde tuttu." Bkz. Appleby, s.44); 17. yüzyılda Hint Okyanusu ise hiç bir büyük devletin hakimiyeti altında olmayan açık bir deniz olarak kaldı. Bkz. Faroqi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.615.

²¹³ Bir örnek olarak; 1644 Ağustos'unda İzmir ve İstanbul'a 800 top kumaş gönderme kararı alınmıştır. Ancak üç sene sonra 1645 yılının Mayıs'ında sadece 450 top kumaş göndermek mümkün olabilmıştır. Bkz. Wood, s.81-83.

²¹⁴ İç savaş sürecindeki bu kavganın ayrıntıları için Bkz. Goffman, age, s.47-96; Kumpanyanın kuruluşundan itibaren 1675'e kadar atanan tüm elçiler ve bu elçilerin kumpanya tüccarlarıyla çekişmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Wood, s.115-132.

İç savaş 1651’de sona erse de Levant’taki kötü gidişat 1660 yılına kadar devam etti.²¹⁵ II.Charles’ın 29 Mayıs 1660 yılında tekrardan İngiltere kralı olmasının ardından tüccarlar birliği, imtiyazlarının güvenilirliğinden emin olmak ve bazı yeni düzenlemeleri de eklemek suretiyle yeni bir imtiyaz elde etmek için krala başvurular. 2 Nisan 1661 tarihinde yeni imtiyaz, kral tarafından Kumpanya’ya verildi ki bu imtiyaz hakkı 1825 yılında kumpanyanın feshine kadar kullanılmıştır. Kumpanya bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda, hem zarar gören Levant ticaretinin yaralarını sarmak hem de sağlam adımlarla hızla yol alabilmek için girişimlerde bulundu. Bunun sonucunda daha evvel zikrettiğimiz 1675 ahidnamesi kendilerine bahşolundu ki bu ahidname de 1838 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.²¹⁶

Yine bu süreçte 1660 yılında çıkarılan denizcilik yasaları ile İngilizler, Hollandalıların gemi taşımacılığına mecbur olmadan kendilerine yetecek bir deniz nakliye filosunu kurmayı amaçlamışlardır.²¹⁷ Zira İngiliz ürünlerinin önemli kısmı hala Hollandalı gemiciler tarafından taşınmaktaydı.²¹⁸ 1660’lardan sonra batı limanları bir olgunlaşma sürecine girdi. Sonraki 30 yılda başta Rochelle, Nantes, St. Malo ve Bayonne olmak üzere

²¹⁵ “İç savaşta üstün gelenler, yeniçağın etkili krallık bürokrasisine karşı parlamantonun savunuculuğunu yapan kişiler oldu...Fakat birçok başarılı devrimcinin yaptığı gibi, iktidara gelen Püritenler de programlarına ihanet etmek zorunda kaldılar. İngiliz özgürlükleri ve azizler hükümeti ülküleri, Kral I.Charles’ın (1649’da) idam edilmesinden sonra, Oliver Cromwell’in (ölümü 1658) açık askeri yönetimine dönüşecek biçimde yozlaştırıldı...Cromwell’in ölümünden sonra, Kral II.Charles’ın restorasyonu ülkeyi bu çıkmazdan kurtardı; fakat yeni kral, I.Charles’ın yaptığı gibi krallık erkini yeniden güçlendirmeye kalkamadı. Egemenlik parlamentoda kaldı ve İngiliz parlamentosu, merkezi hükümetin değişen koşulları az çok etkileyebilecek bir güce sahip olacağı biçimde yerel ve ulusal çıkarları dengelendirmeyi başardı.” Bkz. McNeill, s.425-426.

²¹⁶ Wood, s.133, 134. Son ahidnameye Türkler kendilerinden bir madde ekleyerek Anadolu’dan ihracı yasak olan incir, kuru üzüm ve kuşüzümünün senede azami iki gemi ile ihracına müsaade etmişlerdir. Zamanla bu azami ihracat miktarı sınırı aşmıştır. Ayrıca bu ahidnamede İngiltere, bazı ürünlerin gümrük resimlerinde düzeltme yaptırarak bir ürün kalemi üzerinden yıllık 60.000 riyal gurusu tasarrufta bulundular. Aynı incelekte bir kumaş için Hollandalılar parça başı 6 riyal gurusu gümrük resmi öderken bu düzeltme ile İngilizler artık parça başı 2 riyal gurusu ödeyeceklerdi ki bu durum o ürün için İngilizlerle rekabeti neredeyse imkansız kılıyordu.

²¹⁷ “Gemi yapımının genişletilmesi ve bu ülke denizciliğinin teşviki için...Aralık 1660’ın ilk gününden itibaren...Asya, Afrika veya Amerika’da Majestelerine bağlı ya da tâbi bütün ülke, ada, sömürge ve bölgelere İngiltere ve İrlanda (ya da) Gal dominyonu halkına gerçekten ve hilesiz olarak ait olan gemiler ve teknelerden başka hiç bir gemi ve tekneyle mal veya meta taşınmayacaktır...gemiler adı geçen ülke, ada, sömürge ve bölgelerde yapılmış ve sahibi de orali olacak, kaptan ve denizcilerin en az dörtte üçü İngiliz olacaktır.” Bkz. Huberman, s.146-147.

²¹⁸ Bu minvalde kurulan donanma, sadece güvenlik alanında değil ekonomik kalkınma alanında da ülkeye destek sağlamıştır. “İngiltere ada olmanın coğrafi avantajından yararlandı. 17. yüzyılda kurduğu güçlü donanma, ülke ticaretine –ne kadar muhteşem olursa olsun- herhangi bir ordunun verebileceğinden çok daha fazla destek verdi. Bir sonraki yüzyılda Portsmouth’taki tersaneler, ülkenin en büyük işyeri ve önemli bir kömür ve hırdavat tüketicisi olacaktı.” Bkz. Appleby, s.49.

bütün Fransız ticaret gemiciliği, toplam tonaj itibariyle ikiye katlandı. Ancak paradoksal bir şekilde Fransızların Levant ticaretleri can sıkıcı bir duruma gelmişti.²¹⁹

V. BÖLÜM DEĞERLENDİRMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1675'e kadar zuhur eden siyasi gelişmelere dair bazı şeyler söyledik. Ancak bu kısımda söylemek üzere ertelediğimiz bir husus vardır ki bu husus Osmanlı İmparatorluğu'nun 1675 sonrası dönemine önemli etkilerde bulunmuştur. Bu konu Osmanlı taht sistemiyle alakalıdır.

I. Ahmed'in 1617 yılında vefatının ardından tahta, hanedanın en yaşlı üyesinin geçme âdeti başladı ve ekberiyet sistemi olarak bilinen bu sistemin kökleşerek devam etmesi 17. yüzyılın ortalarından itibaren hız kazandı. Bu bir açıdan tahta geçişin bir düzene bağlanması anlamına gelmekteydi ve tebaa ile padişah arasındaki ilişkiyi kişisellikten ziyade daha soyut olan kurumsal bir düzleme taşımaktaydı. Ama diğer açıdan ekberiyet sistemiyle tahta geçen padişahların yarından fazlasının devrildiği gözönüne alınırsa, padişah hatta hanedan (şehzadeler) harici nüfuz odaklarının protesto insiyatifini ele geçirmesi anlamına gelmekteydi. Bununla birlikte bu sistemin geliş sebeplerinden biri olarak da devletin doğal sınırlarına eriştiği konusu zikredilmektedir. Devleti korumanın, devleti genişletmekten daha önemli addedildiği yeni bir dönem başlıyordu ki bu durum, aynı zamanda devletin ticari sınırlarına da işaret etmektedir.²²⁰ Bu durumun mâli ve ekonomik yansımalarını anlattığımız ve anlatacağımız ölçüde bu siyasi çerçeveye oturtmakta fayda vardır.

Bu yeni dönem kimi araştırmacılarca, yaklaşık olarak 16. yüzyıldan itibaren layihalarda bozulmalar vesaire olarak yorumlanan birçok unsurun, aslında Osmanlı toplumunun çöküşünü değil canlılığını ifade eden yeni sosyal ve politik düzenlemelerin işleyişi olarak ifade edilmiştir. Bu durum aynı zamanda, merkez ile taşra arasındaki

²¹⁹ Davis, s.226.

²²⁰ "1589 yılında Karşı-Reformasyon hareketinin politik düşünürlerinden Giovanni Botero, *Devletin Gereği* adlı eserinde" devleti korumanın, genişletmekten daha önemli olduğunu şöyle izâh etmiştir: "Güç fetheder ancak akıl korur. Güçlü çok kişi vardır ama akıllı insan sayısı azdır." Bkz. Leslie P. Peirce, **Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar**, Ayşe Bertay (Çev.), Beşinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2011, s.28-34,233-234.

denge nin bozulması değil bilakis hassas bir denge nin de devam ı anlam ına gelmekteydi. Bu yeni denge ortam ında padişaha ulaşım imkanları nispeten azalmış, padişaha yakın iç halkanın önemi artmış ve tebaanın Osmanlı hanedanına sadakati 17. yüzyıl boyunca daha soyut bir hale bürünerek kişiden çok hanedana bağıllık halini almış görünmektedir.²²¹

Bu yeni dönem çerçevesinde, 1675'e kadar geçen süre içerisinde Osmanlı-İngiliz ticaretine dair şunu söyleyebiliriz ki bu dönemde bir ticaret devleti²²² olan İngiltere'nin diğer bir deyişle Kumpanya'nın; Levant'ta görevlendirdiği İngiliz çalışanlarının hem kumpanya kapsamında hem de bireysel çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisine (genel ilkeleri, üretim ve ticari yapısı gözönüne alınarak) herhangi bir zarar verici nitelikte olmamıştır. Liman kentlerine yerleşen İngilizler, kendi kültürlerini empoze etmenin aksine yerleştikleri yerlerin kültürüne uyum sağlamışlardır. Bu kişiler davranışlarını, dünyaya ilişkin görüşlerini ve de İngiltere'nin, yerleştikleri bu yerlere ilişkin görüşlerini değiştirmişlerdir. İngiliz kültürünün bu vakte kadar Osmanlı toplumunu etkilediğine dair hemen hemen hiçbir kanıt yoktur. Ortaklık kurdukları kişilere boyun eğdirmelerinin aksine kendileri çoğunlukla onlara boyun eğmişlerdir.²²³

Levant Kumpanyası yöneticileri de “uzaklardaki mensuplarını düzen içinde tutmak ve ticaretinin bağı olduğu Osmanlılarla iyi ilişkilere zarar verebilecek herhangi bir ahlaki zayıflığı önlemek” amacıyla “üç ticarethanesinin her birine rahip temin etmek ve maaşlarını ödemekten kendi payına ancak memnuniyet” duymuşlardır.²²⁴

Hindistan ve Çin bölgelerine Avrupalı tüccarların ilgisinin, Levant'a nazaran daha canlı olduğu bu dönemde Osmanlı ekonomisi de sahip olduğu potansiyel ile atıl ve savunmasız olmadığını gösterir bir performans sergilemiştir. Sahip oldukları kervan

²²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim kademesi sanıldığı gibi hiyerarşik olarak açıklanmaktan ziyade; Osmanlıların kendi kendilerini tariflerinde ağır basan haliyle iç ve dış, içeri ve dışarı olarak bölünerek açıklanmalıdır. “Bernard Lewis, İslam toplumundaki güç ilişkilerinin dikeyden çok yatay mekân bölünmeleriyle temsil edildiğine işaret etmiştir. Batı mecazlarının tersine, kişi daha büyük otoriteye doğru yükselmez, girer...Bu, politikada önemli olanın 'dış' ya da kamusal olduğu, politikada marjinal olanın 'iç' ya da özel ve eve ait olduğuna ilişkin hâkim Batı düşüncesinin tam tersidir.” Bkz. Peirce, s.9, 251, 253, 363.

²²² “Bir ticaret gücü olarak İngiliz devleti, vergi gelirlerinin önemli bir kısmını gümrükten sağlıyor, kelle vergisine ya da emlak vergilerine dayanmıyordu pek... 1610'da tahminen 461.500 *pound* olarak hesaplanan olağan devlet gelirlerinin yüzde 31'i rantlardan ve feodal vergilerden, yüzde 54'ü gümrükten, ancak yüzde 15'i de başka kaynaklardan elde ediliyordu. Bkz. Tilly, s.153.

²²³ Goffman, age, s.8; “18. Yüzyılda bile, Halep'teki İngiliz tüccarlarının karşısında, varlıklı, ticari bakımdan gelişkin ve büyük ölçekli işler yapmaya alışkın Osmanlı meslektaşları vardı.” Bkz. Faroqhi, age, s.655.

²²⁴ Christine Laidlaw, **Levant'taki İngilizler 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset**, Hakan Abacı (Çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım, Kasım 2014, s.149.

yollarının hakimiyeti ile Osmanlı tüccarları kendi ticaret ağlarını kurmuşlar ve kontrol de etmekteydiler. Kıyı bölgelerden uzaklaştıkça Avrupa'da ithal edilen mallar, yerel ürünlerle rekabet edemiyorlardı. Az sayıdaki lüks mallar ise sadece bir istisnadan ibaretti. Bu dönemde ve bundan sonra bir süre daha sözkonusu tüccar ağları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa merkezli dünya ekonomisinin içine çekilmesini önlemekte ciddi rol oynamışlardır.²²⁵

Bununla birlikte ülkelerindeki iç savaşlar ve kargaşalar vesilesiyle birçok deneyimler elde etmiş olan İngilizler, bu deneyimlerinin yardımcılığıyla Levant ticareti üzerinde amaçladıkları hedeflere daha kolayca gidebilmekteydiler. Bu gidişatın ardından halefleri de ticari ve kurumsal bir ağ kurabilmişlerdi.

“Fakat bu gibi mirasçıların, önce ekonomik ardından da ırksal üstünlüklerine ilişkin şiddetli kuruntularıyla, 1640'lı ve 1650'li yılların Osmanlı dünyasına asla zarar veremeyeceğini anlamak önemlidir...Bu İngilizler güçsüz ve hemen hemen hiçbir destekleri olmayan yabancılardı ve büyük ve gelişmiş Osmanlı devletini ve halkını ya da ekonomisini, değil belirlemek, harekete bile geçiremezdi.”²²⁶

Bilakis 18. yüzyıla kadar iktisadi alanın yanısıra diğer birçok hususta da Osmanlılar, İngilizlere örnek teşkil etmiştir. Bunlara birkaç örnek vermemiz gerekirse; mesela, Anthony Jenkinson'un gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse civar memleket toprakları üzerinde yapmış olduğu seyahatleri sonucunda elde ettiği bilgileri İngiltere'ye rapor ettiği ve bunun sonucunda da idari, adli birçok alanda yeni uygulamaların hayata geçtiği öne sürülmektedir.

Bu görüşmeler esnasında Jenkinson'un, Osmanlı'daki Şühûdü'l-hâl müessesesini²²⁷ görüp not ettiğini ve İngiltere'ye konuyu aktardığında ise krallığın bu müesseseyi kendi mahkemelerinde jüri adı altına uygulamaya geçirdiği belirtilmektedir. Krallığın bunu uygulamaya sokmasının temel sebebi ise kısaca şöyledir: Feodal düzen

²²⁵ Faroqhi, age, s.655.

²²⁶ Goffman, age, s.199.

²²⁷ Bu müessesenin işleyişi ve işlevleri, örnek vakalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, **BİLİG**, Sayı.44, (Kış 2008), ss.25-44.

çerçevesinde derebeyler, aynı zamanda hakim oldukları bölgelerinde mahkeme de kurmaktaydılar. Daha önce anlattığımız çerçevede merkezileşme sürecinde derebeylerin nüfuzunu kırmak için bir jüri kurumu tesis edilerek, mahkemelerde feodal beylerin tek hakim olmasının önüne geçilmiştir.²²⁸

Bir diğer husus, bizce bir sonraki bölümde ayrıntılarına değineceğimiz İngilizlerin Amerika kolonileriyle alakalı bir husustur. Bizce Osmanlı'nın izleri, İngilizlerin iskan siyasetinde gizlidir. Şöyle ki; İngiltere Krallığı, yeni kıtanın iskan edilmesinde rakipleri olan İspanya ve Fransa'dan farklı bir yol izlemiştir. İspanya ve Fransa, Amerika'ya göç edecek olan vatandaşlarını sıkı bir denetimden geçirmekteydiler. Oysa İngiltere'nin izlediği yol şöyledir: Başta sosyal yapısı için zararlı olarak telakki ettiği unsurlar olmak üzere herkese kolaylık gösteren İngiltere Krallığı'nın, yeni kıtaya göç etmek isteyen vatandaşları arasından "çağrısına ilk cevap verenler yedi senelik çalışma karşılığında özgürlüğüne kavuşmayı uman mahkûmlar, sokak çocukları ve maceracılardan oluşan kaybedecek bir şeyi olmayan insanlar olmuştu."²²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun iskan siyasetinden daha evvel bahsetmiştik.²³⁰ 1571 Kıbrıs'ın fethinden sonra uygulanan Kıbrıs'a iskan politikasının, konumuzla alakalı kısmı şudur ki Kıbrıs'a iskan için zorunlu göçe tabi tutulan kişiler genel olarak şu başlıklar altında toplanmaktadır:²³¹ 1- Ekecek toprağı olmayanlar, 2- Eşkiyalık yapanlar, 3- Vilayet tahririne yazılmayanlar, 4- Başka yerlerden gelenler, 5- Ekecek yeri olmayıp kira ile ziraat yapanlar, 6- Aralarında uzun süreli arazi davası olanlar, 7- Şehirlere göçedenler, 8- İşsiz olmayıp leventlik yapanlar, 9- Ribahorculuk (faizcilik) yapanlar, 10- Bazı meslek sahipleri. Görüldüğü üzere bu kişilerin başlıcaları işsiz-güçsüzler, kargaşa çıkaranlar, vergiden

²²⁸ "Tarihî bir gerçektir ki, Avrupa'da krallar, feodal beylerin baktıkları dâvâlara yeniden bakarak bunların yargı yetkisini kırmak ve hukuku merkezileştirmek maksadı ile istinaf ve temyiz müesseselerinden faydalanmıştı...Osmanlı Devleti'nde...her ne kadar teorik bakımdan bağlayıcı olmasa da fetvâ kurumu, ayrıca mahkemelerin aleniyeti ve şühûdü'l-hâl denilen kimselerin mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalamaları, hâkimleri hukuka uygun davranmaya sevkeden başlıca âmiller olmuştur." Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", **Belleten**, C. LXV, S.244, (Aralık 2001), s.960.

²²⁹ Mehmet Lütfi Arslan, "Amerika Birleşik Devletleri'nin İktisadi Büyümesinde Devletin Rolü (1790-1860)", (**Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s.37.

²³⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Lütfi Barkan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler**, Vakıflar Dergisi, cilt.II, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942, ss.279-386; Ömer Lütfi Barkan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt.11, No.1-4, 1949-1950, ss.524-563.

²³¹ Barkan, age, s.550-551.

kaçanlar olmak üzere sosyal yapıya zarar veren kişilerden oluşmaktadır. Ayrıca bu kararda herhangi bir etnik ve kültürel tercih sözkonusu olmayıp, kişinin o anki tavır ve davranışları dikkate alınmıştır.²³²

Zikredilen her iki örnekte de, meslek sahibi olan nitelikli insan gücünün göçü içinse teşvik uygulamaları sözkonusu olmuştur. Kıbrıs iskan politikası ile Amerika'daki ilk yerleşim hareketi olan Virginia göç uygulamaları nispeten birbirine yakın tarihlerde gerçekleşmiştir. İngiltere'nin rakipleri farklı göç politikaları uygularken İngiltere'nin Osmanlı tarzına bu kadar benzeyen bir göç politikası gütmesi bizce manidardır.

Bir üçüncü örnek ise kültür hayatına dairdir. Aslında birçok örnek verilebilir ama bizce dikkat çekici olan İngiltere'de Türkçe şiirlerin kaleme alınmasıdır. İlk örnekleri 1612 gibi erken bir tarihte görülmekle birlikte 1688, 1689 yıllarında da Türkçe şiirler, kraliyet ailesindeki doğumlar, ölümler, tahta çıkışlar vesilesiyle kaleme alınmış şiir kitaplarının içerisinde yer bulmuştur.²³³

Bu birkaç farklı alandaki örnekler bize, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde 18. yüzyıla kadar İngilizlerin, Osmanlıları etkilemekten ziyade Osmanlılardan etkilenen bir konumda olduklarına işaret etmektedir.

Levant Kumpanyası hakkında da birşeyler söyleyebiliriz. Her ne kadar Levant Kumpanyası'nın ticareti, sonraki senelerde kendi çocuğu Doğu Hindistan Kumpanyası'nın gölgesi altında kalmışsa da, İngilizlerin Doğu'yla ticaretlerinde farkına varılandan daha büyük öneme sahiptir.²³⁴ Kumpanya'nın bu rekabet sonucunda Doğu'dan gelen pamuklu ve biber gibi ürünlerin ticaretini bırakmaya mecbur olduğu doğrudur ama İngiliz ürünlerini Osmanlı İmparatorluğu'na satıp, oradan yerli ürünleri alma noktasında yeterli bir faaliyet

²³² Çelik, "Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası",s.82.

²³³ Orhan Burian, "İngiltere'de Yazılmış İlk Türkçe Şiirler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.7, Sayı.4, (1949), ss.583-586; En erken tarihli örnek şöyledir: "Netzapha eidi sag iken ha Epheni benum sagglım, Olunden sogra bagada chosh eidi air olym." Bkz. age, s.583.

²³⁴ 17. yüzyılın erken tarihlerinde İngiltere'de Levant Kumpanyası'nın Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan daha önemli olduğuna dair tartışmalar yaşanmıştır. Levant ticareti sözkonusu dönemlerde sahip olduğu imtiyazlar ile ciddi bir güce sahipti. Bu noktada kendine yeten bir ekonomi olarak genel tarifini yaptığımız Osmanlı İmparatorluğu da Batı ile olan ticaretiyle çok daha kolay bir şekilde ekonomisini yönetebilmekteydi. Bunun yanısıra dış ticaret fazlası vermeye çalışan İngilizlerin bu tavırları, Na'imâ gibi Osmanlılar tarafından da görülüyor ve Levant ticaretinin transit ticaretteki önemi de zikredilerek, Osmanlıların iç ticaretteki ihtiyaçlarına göre ihracatını düzenlemesi gerektiği konuşuluyordu. Bkz. Halil İnalcık, **Studies in the Economic History of the Middle East: from the Rise of Islam to the Present Day**, M. A. Cook (Ed.), *The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy*, London: Oxford University Press, 1970, s.214-215.

alanı bulduğu da bir gerçektir. Hatta göze çarpan bir özellik olarak; Kumpanya, 1614 gibi erken bir tarihte Java ve Sumatra'dan getirdiği biberleri Türkiye'ye ve İtalya'ya satmakta, böylece etkinlik gösterdiği pazarlar arasında da bağlantı kurmaktaydı. Belki bunlardan daha önemlisi de; Kumpanyanın faaliyetlerinin sonucu olan ticaret ve Türkiye'yle kurulan dostluk, İngiltere'yi Akdeniz'de bir güç haline getirmiştir ki bunun denizcilik tarihinde ve politik tarihte çok etkili sonuçları olmuştur.²³⁵

Hatta bizce İngiltere Krallığı, Fransız ve diğer rakiplerinin tüm itirazlarına karşı durarak kendilerine Akdeniz'de bir güç olma fırsatını sunan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mahiyetini tam bilemediğimiz hususi bir minnet duygusu beslemekteydi. Bu hususun, 18. yüzyıla kadar İngiliz politikasına etki ettiğini düşünmekteyim.²³⁶ Bu duygunun ne zaman değiştiğini bilmemiz şimdilik pek mümkün gözüküyor ama 18. yüzyılda zamanın koşullarında ne gibi değişiklikler olduğuna bir sonraki bölümde değineceğiz.

²³⁵ **England's Quest of Eastern Trade 1. Cilt**, Patrick J. N. Tuck (Ed.), New York: Routledge, 1998, s.78.

²³⁶ Hatta en azından 1826 yılına kadar İngilizlerin, politikalarıyla da uyumlu olacak şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nu doğrudan hedef alan projeler yürütmekten ziyade Hindistan gibi bölgelere geçiş güzergahı üzerinde olduğu için Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı dolaylı siyaset gütmüşlerdir. Bilhassa 1798'de Mısır'ın Fransızlarca işgali sonrası civar bölgelerde demiryolu projeleri gibi birçok yatırım Hindistan hedefi gözetilerek hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu ve diğer açılardan İngiliz konsoloslarının faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Nurcan Yurdakul, "Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)", (**Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014).

İKİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU-İNGİLTERE KRALLIĞI ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

Bu bölümde evvela Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısında, 18. yüzyıl boyunca görülen gelişmeler ele alınacaktır. Bu amaçla siyasi ve mali alandaki önemli gelişmelere ve bu gelişmelerin ekonomik yapıda ortaya çıkardığı yeniliklere değinilecektir.

I. 18. YÜZYILDAKİ SİYASİ GELİŞMELER VE OSMANLI EKONOMİSİNE ETKİLERİ

18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için birçok açıdan anlaşılması güç bir asır olmuş ve bu durum bu dönem için yapılmış araştırmalara da yansımıştır. Genel olarak baktığımızda 1699 Karlofça anlaşmasından sonra bu yüzyılın başlarında 1703 yılında bir ayaklanma hareketi²³⁷ ile padişahın değiştirilmesi olayı vardır ki bir benzeri 1730 yılında da yaşanmıştır.

Oysa ki 1718 yılında Pasarofça Antlaşmasından 1730 yılına kadarki devir Osmanlı İmparatorluğu için hayli huzurlu, iktisadi anlamda refah içerisinde geçmişti hatta yaşam tarzı itibariyle bu devir "Lale Devri" adıyla anılmıştı.²³⁸ Bu dönemde mali alanda

²³⁷ "1703 isyanı bize, tarih içinde Osmanlı siyasi yaşamına dair sadece anlık bir görüntü sunmanın yanı sıra, belirli süreklilik ve değişimlere de dikkatimizi çeker. Ordunun ve sarayın, siyasetin hem oluşturulması hem de uygulanmasında ikincil bir role sahip olduğunu açık bir şekilde gösterir." Bkz. Abou-El-Haj, 1703 İsyanı, s.137.

²³⁸ Lale devri birçok yazar tarafından yozlaşmanın arttığı bir devir olarak zikredilmiştir. Bu durum bize Henry Blount'un bir tespitini hatırlattı: "Türk milleti, bir tarafında Hıristiyanlık, diğer tarafında İran olmak üzere iki büyük

yapılan yenilikler ile beraber hazinenin gelirlerinde artışlar olmuştur.²³⁹ Bu devirde bütçeler sürekli fazla vermiştir.²⁴⁰ 1720 yılında Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi padişah tarafından Fransa'ya gözlemler yapması amacıyla "fevkalâde elçi" sıfatıyla gönderilmiştir ki bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya ilgisi ciddi ölçüde artmıştır.²⁴¹ 1793 yılında ise III.Selim, sürekli diplomasi diye tabir olunan uygulamayı dış politikada yaşama sokmuştur.

1730 ile 1739 arasındaki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu, yine savaş ve karışıklıklara muhatap olmuştur. Ancak 1739'dan sonra ise Rusya ile yapılan savaşlara kadar Osmanlı İmparatorluğu çoğunlukla savaşızsız, huzurlu bir dönem geçirmiştir. "Şaşırtıcıdır ama, 1739'dan 1768'e dek geçen 30 yıl süresince Osmanlılar, Avrupa karşısında diplomatik inisiyatifler kullanmayı savaşmaya tercih ettiler; bu, imparatorluğun bütün ömrü boyunca batı sınırında yaşanan en uzun barış dönemidir."²⁴²

1768 yılından itibaren ise Rusya ve Avusturya ile yapıp kazanılamayan savaşlar, 18. yüzyıl sonuna kadar İmparatorluğu önemli ölçüde sarsmıştır.

düşmanı olduğundan henüz tamamen kötülüğe teslim olamıyor. Bu düşmanlar ortadan kaldırılabileseydi kısa sürede yozlaşırlardı." Bkz. Blount, s.95.

²³⁹ Sözkonusu dönemde tahtta oturan III. Ahmed tarihçiler tarafından çok eleştirilmiştir. Gelirlerin artması padişahın paraya düşkünlüğüne yorulmuştur. Hazine gelirlerle dolarken halkın yokluk ve fakirlik içinde olduğu zikredilmiştir. Bu tarz yorumlar için Bkz. Ahmet Refik Altınay, **Lâle Devri (1719-1730)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2011, s.14-15; III.Ahmet Patrona isyanı ile tahttan indirildiğinde halefi I. Mahmud'a şu öğüdü veriyordu: "Hâlâ hazinelerde olan malı izaat eyleme". Bkz. Sayar, s.111; III.Ahmet'in altın sevgisi Venedik balyosu Dolfinin 1729 yılına ait kayıtlarında da bildirilmişti. Bkz. Mary Lucille Shay, **Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)**, Münir Akın (Çev.), İstanbul: ARK Kitapları, Mart 2009, s.30; Lale devri döneminin arifesinde (1716-1718) Osmanlı başkentinde İngiliz sefirinin hanımı olarak bulunan Lady Mary Montagu'nun gündelik yaşama dair konuları ihtiva eden mektupları da kitap olarak yayınlanmıştır. Bu mektupların, yayınlanmak amacıyla yazıldığı dolayısıyla içeriğinin planlanmış olması gözardı edilmeden ayrıntılı bilgi için Bkz. Lady Montagu, **Şark Mektupları**, Asude Savan (Çev.), İstanbul: Antik Yayınları, Ocak 2009.

²⁴⁰ Leslie Peirce, Lale Devri ile alakalı "halkın manevi duygularını inciten şey, servetin aşırı derece gösterişli bir şekilde sergilenmesiydi. 'Sahip olmak'tan çok sahip olunan şeylerin 'sergilenmesine' yöneltilen bu eleştiri, sosyal ve ahlaki kuralları herkesin gözü önünde çiğnemenin kendi evinin duvarları ardında çiğnemekten daha büyük bir günah olduğu yönündeki genel kabulün bir göstergesiydi. Şeref ve itibarın ölçüsü, esas olarak, kişinin kamusal ilişkilerinin niteliğine bağlıydı. On sekizinci yüzyılın başında, İstanbul'un zengin ve ileri gelenleri sahip oldukları maddi şeylerde ahlaki ölçü prensibini unuttunca işler kontrolden çıktı." Bkz. Leslie Peirce, **Erken Modern Osmanlılar**, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.), Onur Güneş Ayas (Çev.), *"İdeolojiler ve Sıradan Şeyler"*, İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, s.301.

²⁴¹ Hüner Tuncer, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**, Üçüncü Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, Kasım 2010, s.75.; "Lale Devri Osmanlılar için parlak bir uyanış devri, Avrupa uygarlığının esaslı bir şekilde doğuda yayılması için ilk dönemi oluşturmuştu." Bkz. Altınay, age, s.47.

²⁴² Aksan, s.6.

Bu siyasi durum Osmanlı ekonomisine de yansımış görünmektedir. Osmanlı ekonomisi 18. yüzyılın ortalarına kadar hemen hemen bütün sektörleriyle bir genişleme içinde görünmekte, yüzyılın ikinci yarısında bilhassa 1760 yılından itibaren ise ekonomi son derece ciddi bir daralma ve gerileme içinde görünmektedir.²⁴³

II. OSMANLI EKONOMİSİNİN GENEL İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE 18. YÜZYILDAKİ GELİŞMELER

Bu kısımda evvela, yüzyıl boyunca genel bir görünüm sunulmaya çalışılacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyetleri artan ayanlar hakkında bilgi sunulacaktır. Ardından ise esham sistemi başta olmak üzere mali alanda görülen yenilik ve değişikliklere değinilecektir. Devamında ise imparatorluğun üretim yapısında ve ticaret alanında ne gibi gelişmelerin olduğu izlenecektir.

A.Yüzyıl Boyunca Genel Görünüm ve Mali Alandaki Gelişmeler

18. yüzyıla girildiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda çok huzurlu bir ortam mevcut değildi. Zira Batı cephesinde yaklaşık 20 yıl süren sefer hali henüz bitmişti. Daha evvel de değindiğimiz sefer halinin olağanüstü şartları tam olarak normale dönmemişti. Mesela askeri sistemde ve bununla ilişkili toplumda ortaya çıkan iç karışıklık hali devam etmekteydi. Avusturya savaşlarının bitiminin ardından bu iç karışıklıkların bir şekilde devam ettiği ve sonucunda da 1703 yılındaki ordu isyanına zemin oluşturduğu söylenebilir. Zira uzun savaş döneminde artan asker ihtiyacını karşılamak için sürekli askerlerin yanısıra sarıca ve sekban diye tabir olunan leventler de askere alınmıştı.²⁴⁴ Fakat bu tip askerler sefer sonunda askerliğe devam ettirilmeyip serbest bırakılmaktaydı. Serbest kalan bu leventler ise “türedi paşa” namıyla maruf kişilere kapılanmak suretiyle toplumda bir yer

²⁴³ Genç, age, s.211.

²⁴⁴ Yeni fethedilmiş doğu vilayetlerinden gelen Müslümanların, çoğunluğu kullardan oluşan Osmanlı askeri sistemine dahil olması “Doğu sorunu” diye tabir olunmuştur ki bunun siyasi ve kurumsal boyutları vardır. Bkz. Fleischer, s.161.

işgal etmekteydiler.²⁴⁵ Bu kişilerin de içinde buldukları çok sayıda zorbalık hareketleri gibi hususlar Osmanlı belgelerine yansımıştır ki bütün bu hareketler toplumdaki huzuru bozan hadiselerdi.²⁴⁶

Bununla beraber yüzyılın başlangıcında İmparatorluk içinde -seferler sürecinde- yerleşik reayanın dahi toprağını terk ederek katılmış göç hareketleri de bu karışıklığı besliyordu. Zira uzun seferler sürecinde reayanın vergi yükü çok artmıştı, ayrıntısına girmeyeceğimiz olağanüstü vergiler sıklıkla talep edilir olmuştu. Bu göç hareketleri hem bu ağır vergi yükünün bir sebebidir hem de bir sonucudur. Şöyle ki; eşkiyalık hareketlerinin de tesiriyle ağır vergi yükünü kaldıramayan reaya göç ediyordu ama bir yandan da göç etmeyen reayanın vergi yükünü daha da ağırlaştırmış oluyordu. Zira “avâriz” denen olağandışı vergiler “avâriz hanesi” denilen birimler üzerine tarhedilip, yükümlüleri toplu bir şekilde sorumlu tutardı.²⁴⁷ “Tahrirlerin yapılmadığı XVIII. yüzyılda bir köy on hane ise, reâyâ toprağını terkettiğinden bu sayı azalmış, fakat, defterde on hane yazıldığı için on avarız hanelik vergi geride kalan az sayıdaki hanelerden alınmıştır.”²⁴⁸ Bu durum, köylünün itirazı sonucu kadı ve vilayet ayanının tasdiki ile düzeltilebilen bir durumdu. Devlet tarafından vergilerin yeniden düzenlenmesi suretiyle bu haksızlık giderilmeye çalışılmaktaydı, ancak o vakte kadar şikayetler büyük huzursuzlukları ortaya çıkarıyordu.

1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlar

Bu şartlar altında 1695 yılında mali alanda malikane uygulamasının başlatıldığını daha evvel zikretmiştik. Bahsi geçen bu dış ve siyasi gelişmelerle birlikte iltizam ve malikane uygulamaları, yerel unsurların ciddi ölçüde kuvvetlenmesini sağladı. Şimdi yerel

²⁴⁵ “17. yüzyılın sonunda, Batı Anadolu-özellikle Kazdağı’nın kuzeydoğusundaki Biga ve Karesi- imparatorluğun ana asker kaynağı haline gelmiştir. Dağlarda yaşayan bu insanlar için Kazdağı bölgesindeki göçebe hayatın zorlukları sultanın hizmetinde olmayı daha cazip hale getirmiş olmalıdır...bu yıllar boyunca (1683 bozgunu sonrası)Mısır, eyaletteki belirli sorunları çözmek üzere buraya yollanan kapıkulu askerleriyle dolmuş taşmıştır...Her durumda, 17. yüzyılda Anadolu askerlerinin Mısır’a gelişi, bu geliş ister hala asker olan ya da eskiden asker olan kapıkulları biçiminde, isterse bağımsız paralı askerler biçiminde olsun, alay komutanları için hane üyesi yapmak üzere hazır buldukları bir havuz görevi görmüştür.” Bkz. Hathaway, s.71,73.

²⁴⁶ Leventler ve mütegalibelik hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.60-79.

²⁴⁷ Tabakoğlu, s.207.

²⁴⁸ Özkaya, s.98.

unsurlardaki bu kuvvetlenmeler hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi verebiliriz. Çünkü bu alandaki gelişmeler ileride değineceğimiz ticaret alanındaki hadiseleri yakından ilgilendirmektedir.

Sözkonusu iltizam ve malikane uygulamalarını, devletin mali alanda yaptığı yenilikler olarak anlatmıştık. Bu araçların dönemin şartları içerisinde bir nevi iç borçlanma özelliğini taşıdığını da söylemiştik. Savaşlar esnasında artan giderler karşısında gelirlerin toplanabilmesi çok önemliydi ve devlet, gelirlerin daha iyi toplanabilmesi için yerel unsurlara zaman içerisinde askeri alan dahil olmak üzere daha fazla yetki ve bununla birlikte sorumluluk vermiştir. Bu yetki ve sorumluluk devrinin, Osmanlı devletinin güç kaybetmesi anlamına gelmediğini bilakis Osmanlıların devletlerini yönetme noktasında uyguladıkları çok sayıda stratejilerinden biri olduğunu da belirtmiştik. Bunun sonucunda yerel unsurlar o kadar kuvvetlenmiştir ki sonrasında “ayanlık” kurumunun 1726 yılında resmi olarak kurulmasını ve bu yüzyılın “ayanlar çağı” olarak anılmasını sağlamıştır.²⁴⁹

Peki diğer yandan Malikane sistemi ile devlet, malikaneciye ne gibi yetki ve sorumluluklar vermekteydi ve ne olmasını arzu etmekteydi? *“Malikâne sahası içinde bulunan reaya, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü problem ve faaliyeti bakımından malikânecinin tasvip ve tavassutuna kesin bir şekilde bağlı idi ve yargı organları dışında hiçbir mahalli otoritenin müdahale etme salâhiyeti mevcut değildi. Malikâne sahibi bu itibarla, İmparatorluğun iktisadi hayatı üzerinde fevkalâde geniş yetki ve imkânlarla donatılmış bir hüviyet olarak karşımıza çıkmaktadır.”*²⁵⁰

Devlet, bu uygulamayla iltizamın daha evvel zikrettiğimiz olumsuz şartlarını bertaraf ederek vergi kaynağının korunmasını arzulamaktaydı. Zira iltizam sisteminde vergi kaynakları, mültezimler tarafından azami kârı elde etmek gayesiyle kullanılıyordu. Bunun önlenmesi için vergi kaynağının başında ömür boyu duracak, onu koruyacak, gerekli

²⁴⁹ “Halbuki Türk toplumunun geçmişinde böyle bir yaşantı yoktu...’Ayanlık düzeni’ deyimi ile adlandırılan bu yeni siyasî hayat, Anadolu’nun en az 150 yıldan beri bir türlü sonu gelmeyen karışıklıklardan kendiliğinden doğmuştu. Bu bir çeşit mihaniki örgütlenmeye o sıralarda uzun savaşlarla eli kolu bağlı kalmış bulunan...” Bkz. Mustafa Akdağ, “**Osmanlı Tarihinde âyanlık Düzeni Devri 1730-1839**”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C.8-12, Sayı.14-23, (1970), 53.

²⁵⁰ Genç, age, s.110-111.

yatırımları yapmak suretiyle belki değerini zamanla arttıracak kişilere ihtiyaç vardı. Bu kişiler ayrıca emirlere, mültezimlere nazaran daha fazla nüfuz sahibi olarak gerekirse askeri tedbirlere başvurarak her şart altında vergilerin eksiksiz olarak toplanmasını sağlayacaktı. İleride göreceğimiz gibi devletin bu arzusu tam olarak gerçekleşmemiştir. Zaman içerisinde malikaneciler, aldıkları malikanelere gitmemeye, yerlerine mütesellim olarak “alt-mültezimler” göndererek sadece vergi kaynağından elde ettikleri kârlarla ilgilenmeye başlamışlardır. Alt-mültezim olarak tuttukları kişiler ise genelde mukataanın bulunduğu mahaldeki zengin ve nüfuz sahibi kişiler olmaktadır. Bu durumda alt-mültezimler malikaneciye ait bütün hak ve salâhiyetleri kullanarak vergilendirme yapmaktaydılar ki böylece alışılmış iltizama nazaran çok daha geniş şekilde vergi kaynağının istismar edilmesi mümkün oluyordu. Zaman içerisinde malikaneciler ile bu alt-mültezimler arasında mücadeleler çıkararak ayrışmalar başlamış ve alt-mültezimlerden ayan sınıfı ortaya çıkmıştır.²⁵¹

Zaten iltizamın yaygınlaşmasıyla yerel hanelerde nispeten güçlenmeler başlamıştı. Bu vesileyle hem iltizam hem de malikane uygulamalarıyla görevlendirilen kişiler başlangıçta saray görevlileri ve askerleriydi. Bu manada “saray görevlilerinin eyaletlerde yoğunlaşması, Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. yüzyılda bir askeri fetih devletinden, bürokratik ve vergi toplayan bir devlete dönüşmesini karakterize eder.”²⁵² Ancak zamanla yerel hanelerin güçlenmesi sözkonusu oldu. Öyle ki bir bölgenin ileri gelenleri ve tüm haneleri himayelerindeki iltizamların adlarıyla anılır oldular. Bu noktada bölgedeki haneler kendi aralarında rekabete giriştiler. Mesela Mısır civarında rekabete girişen kuvvetler arasında eski Memluk ileri gelenleri de vardı. Osmanlı garnizonunun da eklenmesiyle ortaya çıkan “yeni Memluk” ileri gelenleri de kısa sürede iltizamlardan büyük pay aldılar.²⁵³ Bu haneler arasında en başarılı olanlar, ekonomik şartlara uyum göstermede esnek davranabilmelerine imkan verecek yatırımlarda ve doğru sonuç veren ittifaklarda bulunanlar olmuştur. Özellikle Mısır bölgesinde Kazdağlılar olarak bilinen hane

²⁵¹ age, s.111-112.

²⁵² Örnek bir eyalet olarak Mısır’ı zikredebiliriz. “Böylelikle, Mısır’ın askeri hiyerarşisinde, 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyılın ilk yarısında, her açıdan bir dönüşüm gerçekleşmiştir...Mısır’ın bir yüzyıl içinde, devlet görevlilerinin üçlü yönetiminden, Gürcü Memlûk beyliğine dönüşümünün hikayesi, büyük ölçüde Kazdağlı hanesinin ortaya çıkışı ve evriminin hikayesidir.” Askeri toplumun yapı taşları olarak görülen bu haneler, iltizam gibi düzenli gelirleri olmaksızın varlıklarını sürdüremezlerdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hathaway, s.13-16, 26-29.

²⁵³ P. M. Holt, **Haçlılar Çağı**, Özden Arıkan (Çev.), İkinci Basım , İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 2003, s.207.

bu minvalde kolaylıkla nakde çevrilebilen kahve ürününe yatırım yapmayı faydalı bulmuş, bu ürünün Yemen'den Hicaz'a, oradan da Mısır'a nakledilme işini neredeyse tamamen kendi hakimiyetine almış, yeniçeriler ile ittifaklar kurmuş, kriz anında işe yarayacak mülklere yatırım yapmış ve böylece Mısır'ın Bonapart tarafından işgaline kadar Mısır'ı yönetebilmiştir.²⁵⁴

Benzer hadise Musul'da da gözlenmiştir.1650'lerden başlayan kentli eşraf sınıfının, kırsal alanda sözkonusu araçlarla hakimiyet sağlaması 18. yüzyılın ilk yarısında ivme kazandı. Taşeronlar tutmak, parayı aktaracak bankerler bulmak, vergiyi toplayacak silahlı adamlar tutmak gibi görevleri olan mültezimler, kendilerini bir devlet memurundan çok iktisadi işletmenin yöneticisi gibi görür oldular.

“Topraktan sağlanan vergi gelirlerinin parçalanması ve alınır satılır hale gelmesi, Musul'un siyasi kültürü üzerinde iki sonuca yol açtı: Birincisi, bu tür gelirleri babalarının malı gibi gören ve yörede gittikçe genişleyerek çoğalan bir talep sahipleri çevresi oluştu. İkinci sonuç ise, Musul toplumunun durmadan büyüyen kesimlerinin Osmanlılaşması ve çıkarlarına uygun biçimde siyasete karışmaları oldu.”²⁵⁵

Ellerinde küçük miktarda da olsa nakit parası bulunan herkese iltizamlar yoluyla zengin olma yolu açıktı. Evvela küçük mukataaların iltizamını alarak sermaye yatırımında bulunmaya başlayan kişiler ve aileler eğer başarılı olurlarsa sonrasında daha büyük sermaye yatırımında bulunabilirler ve daha üst vazifeler üstlenebilirlerdi.

Musul'da öne çıkan aileler²⁵⁶ arasında Ömeriler ve Celilizadeler sayılabilir ki bu aileler gibi taşralı sermaye sahipleri tıpkı küçük-orta mukataa sahibi eşraf gibi devletin gelir kaynaklarına yatırım yapmakla önceski dönemle karşılaştırılmayacak ölçüde büyük

²⁵⁴ “Gözden kaçırmamamız gereken nokta, merkezle eyalet arasındaki güç alışverişlerinin tümünde aracı kurumun hane olduğudur. Bir haremağası, haremağası olduğu için değil belli bir haneye mensup olduğu için güç sahibi oluyordu.” Bkz. Hathaway, s.130, 154-162, 192.

²⁵⁵ Khoury, s.53, 94.

²⁵⁶ Biz sadece Kahire ve Musul'daki haneler hakkında biraz bilgi vermeyi konumuz açısından yeterli bulduk. Ancak özellikle 18. yüzyılın sonlarında savaşların da etkileriyle Rumeli ve Anadolu bölgelerinde bu tarz haneler (Çapanoğulları, Zennecizâdeler, Tirsiniklioğlu, Pazvandoğlu ve diğer haneler) için çok daha fazla şeyler söylenebilir. Mısır, Arabistan topraklarında olmayan “resmi ayanlık” kurumunun ihdas edilmesini mümkün kılacak ciddi ölçüdeki ayanlık faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık.

iktisadi ve siyasi çıkarlar elde etmişlerdir. “Mukataalar satın alarak ticari tarım ürünleri üzerinde daha sıkı denetim kurabildiler; zanaat sektöründeki üretim üzerindeki egemenliklerini pekiştirdiler; ve yatırımları sayesinde kentteki tüccar topluluğunun daha sıkı bağlaşığı konumuna geldiler.”²⁵⁷ Kurdukları bu bağlar sayesinde başta işeyi sağlamak üzere devlet için kritik önem arzeden her türlü işlerde rahatlıkla görev alabilmekteydiler. İaşe konusundaki gelişmelere daha sonra değinmek üzere ayanlar hakkında şimdilik bu kadar açıklamayı yeterli görmekteyiz.

2. Esham Sistemi

Ancak malikane sisteminde alt-mültezimlerin ortaya çıkması ve anlatıldığı üzere gelişmelerin yaşanması sonucu malikanenin arzu edilen sonucu vermediğı düşünölmüş olmalıdır ki 17.01.1716 tarihinde bir karar alınarak bazı Asya vilayetlerindeki az sayıdaki mukataa hariç tüm İmparatorluk çapında malikaneler lağvedilmiştir. 1717 yılında ise yeni düzenlemeler eşliğinde lağvedilen mukataalar tekrardan malikane uygulamasına tabi tutulmuştur. Bu lağvedilme durumunun ana nedeninin mali karakterde olduğı Mehmet Genç tarafından tahmin edilmiştir ancak veri eksikliğinden dolayı bu tahminini tam olarak sınavamamıştır.²⁵⁸

Malikane uygulamasına katılan mukataalar, zamanla daha da genişlemiştir. 1762 yılından itibaren Haremeyn vakıflarına ait mukataalar da malikane sistemine dahil edilmiştir bu genişleme sonucunda 1775'te maliye alanında bir yenilik olarak esham sistemi²⁵⁹ doğmuştur.²⁶⁰

²⁵⁷ Khoury, s.90.

²⁵⁸ Genç, age, s.113.

²⁵⁹ “Sistemin özü şudur: Mukataa adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarında ait yıllık nakdî gelirlerin, faiz denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara “muaccele” adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kayd-ı hayat şartı ile satılmasıdır. Satışa sunulan, bir mukataaya ait yıllık nakdî gelirin hiçbir zaman tamamı değil sadece faiz denilen belirli bölümüdür. Bu gelirin geriye kalan ve mal adı verilen bölümü eshama bağlanarak satılmaz.” Bkz. age, s.186.

²⁶⁰ Malikane sistemi ise “18. yüzyılda bilhassa III. Selim yönetiminde uzak görüşlü Osmanlı devlet adamları” tarafından olumsuz yanları görüldüğünden dolayı sınırlandırılmak istense de “yine de malikâne sistemi tüm olumsuzluklarına rağmen Tanzimat'a kadar devam etmiş, ancak daha sonra eski Osmanlı kurumları ile beraber ortadan kaldırılmıştır.” Bkz. Avdo Suceška, “Malikane”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.41, S.1-4, (1985), ss.281-282.

Esham sistemi de bir nevi iç borçlanma özelliği taşımaktadır. Esham sistemi malikane sistemi ile alakalı hatta bir çeşit devamı gibi gözükse de temelde büyük farklılıkları da beraberinde getiriyordu. Bunlardan en önemlisi sehim sahibi kişilerin, mukataanın yönetilmesinde en ufak bir etkilerinin kalmamış olmalarıdır. Onun haricinde hazineye sağladığı gelirler malikane uygulamasına göre çok daha fazlaydı. Bir örnek vermek gerekirse esham sistemine bağlanan ilk vergi kalemi olan İstanbul tütün gümrüğü mukataasını verebiliriz. Bu mukataa 1759 yılında malikane olarak satıldığında 22 hissedar malikaneyi bölüşmüşlerdi ve muaccele bedeli olarak toplamda 250.000 kuruş yatırmışlardı. Bu tarihten 15 yıl sonra esham sistemi, aynı mukataaya uygulandığında 275 hissedar sehim sahibi olmuştur ve ödedikleri toplam muaccele bedeli de 1.800.000 kuruş olmuştur. Zaten esham sistemi, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince İmparatorluğun Rusya'ya o dönemki bütçenin yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 kuruşluk tazminat ödemeyi taahhüt etmesinin hemen ardından getirilmişti. Esham sisteminin bir özelliği de malikane uygulamasında olduğu gibi sadece toplumun %1'ine denk gelen askeri zümrenin değil kadın²⁶¹-erkek, çocuk, gayri müslim toplumun her kesiminin sermaye yatırımında bulunmasına imkan veriyor olmasıydı. Esham sistemi 1860'lı yıllara kadar uygulanmaya devam etti.²⁶²

Buraya kadar anlatıldığı kadarıyla İmparatorluğun askeri ve mali alanlarında görülen değişiklikler haricinde de İmparatorlukta, hemen her alanda kadro itibariyle yapısal değişiklikler olmaktadır. Adem-i merkezîyetçilik diye tabir olunan bu gelişmeler çerçevesinde bir kurumsallaşma sözkonusuydu. Daha önceki tarihlerden itibaren başlayan kılıç, kalem ve ilim yollarının yönetimin üst kademesinde iç içe geçmesi olarak tarif edilen kariyer çizgilerinde bir anlayış değişikliği olmuş²⁶³ ve bu minvalde 18. yüzyılda şeref payeleri ve ayrıcalıklar kişilere değil makamlara bağlanmıştı. Bu değişiklik sultanların din kurumları da dahil olmak üzere birçok alandaki takdir güçlerini daha önceden hiç olmadığı kadar sınırlandırmıştı. Bu süreçte “yüksek ulema makamları hemem hemen tanınmış

²⁶¹ Kadınların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırım olanakları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Madeline C. Zilfi (Ed.), **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Necmiye Alpay (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Temmuz 2009; Bilhassa Mary Ann Fay, **age** içinde, “*Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı*”, s.34-40.

²⁶² Mehmet Genç, **Esham**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1995, C.11, s.376-377. Esham sistemi birkaç defa yürürlükten kaldırılıp daha sonra savaşlar vesaire sebeplerle ihtiyaçtan tekrar uygulamaya konularak mali sistemde mevcut olmuştur.

²⁶³ Fleischer, s.202.

ulema ailelerinin mülkü haline gelirken, 18. yüzyıl sultanları uzun süre devam edecek olan ulema aristokrasisinin yükselişinin etkin bir şekilde önünü açmışlardır.”²⁶⁴

Biz konumuz gereği ulema sınıfındaki değişimlerin ayrıntısına girmeyeceğiz ancak burada belirtmek istediğimiz; 1726 yılında ayanlığın resmi olarak kabul edilmesinin ardından 18. yüzyılın ikinci yarısında ayanların İmparatorluk sathında son derece etkin olduklarıdır ki etkin oldukları sahalarda idari, iktisadi ve mali, askeri kurumların yanısıra dini kurumlar/makamlar da vardı. Ayanlar ile din adamları arasındaki ilişkiler de toplumsal olarak önem arz etmektedir. Bir diğer önemli husus ise resmi ayanlık örgütünün, sözkonusu dönemde Anadolu dışındaki Suriye, Irak, Filistin, Mısır, Arabistan gibi yerlerde mevcut olmayışıydı. Ama oralarda “resmi ayan” statüsünde olmayan ayan ve eşraflar görev almaya devam etmekteydiler ki bu kişiler de genelde yerli Arap ailelere mensup dini liderler, şeyhler, kabile reislerinden oluşmakta idi.²⁶⁵

Resmi ayanlık kurumu ise 1786 yılında lağvedilerek yerine şehir kethüdalığı kurumu ihdas edildi ancak -1787 yılındaki Rus harbinin de etkisiyle- III. Selim tahta çıktıktan sonra ayanlığın lağvedilmesinden sonra ortaya çıkan aksaklıkların çözümü için ayanlık kurumunu yine ihdas ederek ıslahat hareketlerinde kendisini destekleyen ayanlara tekrardan “resmi ayan” statüsünü kazandırmıştır ki buna mezkur padişahın yaptığı yenilikler olarak tezimizin sonraki kısımlarında değinilecektir.²⁶⁶ Aynı padişahın yüzyılın son on yılında siyasi, askeri ve diğer alanlarda giriştiği ıslahat hareketlerinin önemli bir bölümünden de bahsedilecektir.

18. yüzyıl boyunca Osmanlı üretim ve ticaret hayatındaki değişiklikleri anlatmaya başlamadan önce son olarak şunu belirtmekte fayda var ki “Osmanlı'nın siyasi, askerî ve mali yapılarında girişilen reformlar sadece dış tehdide verilen cevaplardan ibaret değildi; kendilerine özgü bir iç mantıkları ve işleyişleri vardı.”²⁶⁷ Osmanlıların kendilerine özgü

²⁶⁴ Madeline C. Zilfi, **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800**, Mehmet Faruk Özçınar (Çev.), Birleşik Yayınevi, 2008, s.59.

²⁶⁵ Özkaya, s.139.

²⁶⁶ Özcan Mert, **Âyan**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1991, C.4, s.197.

²⁶⁷ Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, **Erken Modern Osmanlılar**, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.), s.21-22.

olan, kendilerini tasavvur etme ve toplumlarını organize etme biçimleri de bu dönemde şaşırtıcı şekillerde gelişmiştir.

B. 18. Yüzyıl Boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Üretim ve Ticaret Hayatında Gözlenen Değişimler

Öncelikle şunu söyleyelim ki Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki nüfusuna dair elimizde bilgi yoktur. En yakın nüfus bilgileri 19. yüzyılın başlarına aittir. Hem 19. yüzyıla dair bu nüfus bilgilerine dayanarak hem de ülke içinde yüzyıl süresince yaşanmış savaş, iç karışıklık ve doğal afetler gözönüne alınarak 17. ve 18. yüzyıllarda nüfusun azaldığı tahmin edilmektedir.²⁶⁸ Bununla birlikte vergi miktarlarından yola çıkarak yapılan kimi nüfus tahminlerinde göçler ve diğer unsurlara dayalı olarak Sırbistan, Eflak gibi kimi bölgelerde nüfus artışından bahsedilmektedir.²⁶⁹ 1691 Cizye reformundan sonra kayıt usulünün değişip tüm erkeklerin ayrı kayıt edilmesi sebebiyle Balkanlar'daki gayrimüslim nüfus hakkında tahminde bulunmak nispeten daha kolay olmaktadır. Ancak müslüman nüfusun hesaplanması için avarız haneleri dahil kullanılacak veriler hayli sorunludur.²⁷⁰

1. Üretim Alanındaki Gelişmeler

Bu tarz sorunlar yüzyılın tarımsal üretiminin tespiti için de geçerlidir. İmparatorluğun tümüne ait zirai üretim hakkında kapsamlı bir çalışmayı mümkün kılacak veriler henüz mevcut değildir. Zaten İmparatorluğun bölgeleri arasındaki önemli farklılıklar da gözönüne alındığında İmparatorluk geneli hakkında bir kanaate sahip olmak güç olmaktadır. Ancak nüfusu olumsuz etkileyen iç karışıklıklar gibi koşulların tarımı da olumsuz etkilediği düşünülmektedir.

²⁶⁸ Tabakoğlu, s.152.

²⁶⁹ Bruce McGowan, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914**, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), Ayşe Bertay, Süphan Andıç, Serdar Alper (Çev.), *Âyanlar Çağı 1699-1812*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, s.776.

²⁷⁰ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, s.100.

Ayrıca yine nüfus konusunda zikredilen göçler konusu vardır ki bunun ayrıntıları 18. yüzyıl için tam tespit edilememiş olmasına rağmen etkileri abartılarak anlatılabilmektedir. Köylülerin bir anda, kolayca topraklarını terk edebildiklerini düşünmek çok zordur. Zira bir köylünün toprağını terk etmesi demek neredeyse sahip olduğu her şeyi terk etmesi anlamına gelirdi ki bu, bir köylünün belki de başvuracağı en son çareydi. Halbuki McGowan'ın Balkanlarla ilgili yaptığı incelemelerde görülen odur ki mültezimler ve araziler üzerinde denetim sağlayan diğer unsurlar köylü üzerinde bir baskı oluşturuyorlardı ama köylünün toprağını terketmesi o derece yaygın olmayabilir. Mesela Arnavutluk ve Epir kıyılarında şiddet kullanılarak topraklar el değiştiriyor ve bunun ardından köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergi oranı sekizde birden üçte bire çıkıyordu ama üretim devam ediyordu. Irak, Mısır gibi bölgelerde daha önce sözettiğimiz hanelerin denetimi altında kendine yeten bir üretim olduğu tahmin edilmektedir, aşırı baskı olduğunda ise köylünün yine son çare olarak yer değiştirdiği tespit edilmiştir. Bu yer değiştirmeler her zaman köyden kente olmayıp bir köyden başka bir köye de olabilmekteydi.²⁷¹

Yine Bulgaristan'ın Karadeniz kıyılarında kurulan çiftliklerin, 18. yüzyıla kadar üretimlerine devam ederek İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşıladıkları ancak dünya pazarına yönelik bir üretimde bulunmadıkları saptanmıştır ki bu, bizim ticaret konumuzla alakalı olan, en azından 18. yüzyılın yarısına kadar tarımın toptan ticarileşmesinden bahsedemeyeceğimizi gösteren bir olgudur. Bir diğer açıdan çiftlik durumuna geçilmesi ve köylülerin durumlarının bozulması, Avrupa'dan gelen ucuz tahıl sebebiyle değil iaşe ilkesi çerçevesinde yapılan bir üretim anlayışından kaynaklanmaktadır.²⁷² İzmir bölgesi gibi dış ticarete müsait yerlerdeki tarımın sınırlı ticarileşmesi süreci ise kimilerince sanıldığı kadar aksine 18. yüzyılın ikinci yarısına ait bir olgu olmayıp bu tarihten 150 yıl önce başlayan bir süreçtir.²⁷³

Üretime katılan sanayi kolunda ise 1760'lı yıllara kadar bir genişlemenin olduğundan bu tarihlerden sonra ise aksi yönde bir gerileme yaşandığından bahsetmiştik. Bunun haricinde Osmanlı sanayisinin yüzyıl içerisindeki seyrinde yapısal olarak önemli bir değişiklik olmamıştır, zamanın şartları çerçevesinde bölgelere ve sektörler göre ancak

²⁷¹ McGowan, age, s.803, 811, 816.

²⁷² Faroqhi, age, s.111.

²⁷³ Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, s.151.

kısmî değişiklikler sözkonusu olmuştur. Esnaf örgütleri alışıldık tarzda denetim altında tutulmaya devam edilmekteydi. Ancak zaman içerisinde iltizam uygulamasının tarımsal kesimdeki etkisine benzer olarak esnaf örgütünü denetim altında tutan kişiler değişmeye başlamıştı. Askeri zümreden bu alana “Hazine-mande” usulünce –ki kısaca maaşlarını terk etmenin karşılığı olarak ihdas edilen yeni vazifelere atanmak anlamına gelir- kaymalar başladı. Yeni ihdas edilen vazifeleri üstlenerek esnaf örgütlerinde ağırlıkları gittikçe artan askeri zümrenin bu vazifeleri daha sonradan malikane olarak da satılmaya devam etti. Bu durum devletin üretim faktörleri, ziraat ve madencilik sektörlerindeki denetimine benzer olarak zamanla şehir sanayi üzerindeki denetimlerin artmasını sağladı. Ayrıca bu dönemde devletin, denetimcilerin ve vakıfların eliyle gerektiğinde, sektöre sermaye yatırımları da yapılmıştı. Esnaf örgütünün üretimi ve buradan elde edilen vergi geliri ise bu süreçte daha belirginleşerek Osmanlı ekonomisinin genel ilkelerine uyum sağlayan bir gelişmeye yol açtı. Bir yandan sermayenin artışı, üretimin ve vergi gelirlerinin gelişmesi mümkün olurken diğer yandan olumsuz bir gelişme ortaya çıktı ki o da, müdahaleler altında, sanayi sektöründeki ilişki ağlarının gelişmesinin engellenmiş olması ve bu sebeple sanayi sektörünün durgunluğa itilmesidir.²⁷⁴

Yukarıda değinilen göç olgusunun sanayi sektöründe de bir yansıması olmuştu. Ağır vergiler başta olmak üzere baskılardan kaçıp İstanbul’a gelip yerleşmiş olan reaya, iş sahibi olabilmek için bu şehirde mallarını işleyip satma yoluna başvurdu ki bu da İstanbul’daki sanayi üretimini arttıran bir şeydi. Ancak bu durumun, devletin vergi geliri bakımından birkaç olumsuz etkisi vardı. Bu kişiler hem topraklarını bırakıp geldikleri için yükümlü oldukları vergileri ödememiş oluyorlar ve hatta daha önce bahsettiğimiz üzere terkettikleri mahaldeki diğer kişilerin vergi yüklerini arttırıyorlardı. İkinci olarak ise dışarıda üretilip İstanbul’a getirilen ürünlerden Bac vergisi alınırken artık bu ürünlerin bir kısmı İstanbul’da üretiliyordu ki usul gereği bunlardan Bac vergisi alınmıyordu.²⁷⁵

Bunlar haricinde bu yüzyıl sonuna doğru Batı’nın ürün talebinin de etkisiyle kırsal alanda sınırlı sayıda proto-endüstri düzeyinde faaliyetler gözlenmiştir. Ancak devlet bu faaliyetlere şiddetle karşı durmuştur. Bu noktada proto-endüstrinin ortaya çıktığı ekonomi için genel birkaç ön şartın varlığından sözedebiliriz: Evvela bu tip ekonomilerde ziraatte

²⁷⁴ Genç, age, s.230-231.

²⁷⁵ Özkaya, s.83.

yoğun emek vardır ancak ziraatle uğraşanların elde ettikleri ürün miktarları yıllık tüketim miktarlarının altında kalmaktadır. İkinci olarak zirai ürünlerin kolayca ticarete konu olabileceği bir pazar, piyasa sözkonusudur. Üçüncü olarak ise ihracata yönelik üretim, bu üretimi organize eden, satan, kırsal emeği kullanan unsur bulunmaktadır. Bunlar Osmanlı'da nadiren, istisnai olarak bulunan önkoşullardır. Devlet bu tarz kayıt dışı (loncadan hariç) üretim yapmaya çalışanlardan ülke içi ihtiyaçları karşılayanlara (iaşe) biraz müsamahakar olsa da dış pazar için (ihracat) olanlarına sert kararlarla şiddetli bir karşı duruş sergilemiş, bu tip faaliyetlere müsaade etmemiştir.

Devlet bu tarz girişimlere hem doğrudan müdahale etmiş hem de sermaye birikimini önleyen uygulamaları hayat geçirerek dolaylı olarak da imkanını azaltmıştır. Yüzyılın sonlarındaki savaşlar döneminde ihtiyaçların artmasıyla birlikte devlet miri mübayaa uygulamasına daha sıklıkla müracaat etmiştir. Her üreticiden hemen hemen ürettiğinin hepsini alarak dolaylı yoldan bu kişilerin sermayelerinin artmasının önüne geçmiştir. Ayrıca yine ihtiyaçlar çerçevesinde zengin sayılan kişilere, birlik donatıp cepheye göndermek dahil ağır yükümlülükler yükleyerek ve hatta 1770-1810 yılları arasında belki de tarihinde ilk kez zengin sayılan kişilerin terekelerine el koyarak sermaye birikimlerini azaltıcı yönde hareket etmiştir. Bütün bu anlatılanlar çerçevesinde Osmanlı sanayisinin 18. yüzyıl boyunca alışıldık esnaf örgütlenmesi şeklinde küçük ölçekli imalathaneler halinde yaşamlarına devam ettiklerini söyleyebiliriz. Bu tarz sanayinin ürettiği ürünler de yüksek kalitede olmayıp genelde vasat kalitede ürünlerdi. Sanayiye besleyen hammadde bakımından gümrük koruması, iaşe ilkesi gereğince devam ettiğinden yerli hammaddeye dayalı bir sanayi sözkonusu olmuştur. Ayrıca ithal kalemlerinde önemli yer tutan yünlü, ipekli ürünlerle alakalı olarak yüzyılın başından itibaren -çok uzun ömürlü olmasa da- ithal ikameci anlayışla manüfaktürler ihdas edilmiştir ve fakat arzu edildiği kadar başarılı olamamışlardır. Bununla birlikte ihdas edilen bu müesseseler, yüzyılın ilk yarısındaki sanayinin gelişimine katkı sağlayan gelişmeler olmuşlardır.²⁷⁶

Bahsedilen miri mübayaa sistemi kısaca; devletin, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri, üreticilerden piyasa fiyatından avarız vergisi yerine alması demektir. Maliye

²⁷⁶ Genç, age, s.235-236.

kötüleştikçe bu ürünleri piyasa fiyatının altından bir fiyatla talep ettiği de olmuştur. Hatta 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet kimi zaman düşük fiyattan aldıklarının da ödemesini yapamaz olmuştur. Sermayenin kaynağı tasarruftur. Tasarrufun kaynağı gelirdir. Gelirin kaynağı kârlardır. Osmanlı devleti, kâr oranını belli bir seviyede tutarak sermaye kontrolü sağlamaktaydı. Gruplar arası ve grup içi eşitlikçi bir yapıyı, mümkün mertebe homojenliği sağlamaktaydı. Terekelere el koyulması da dahil bu müdahaleler sonucunda 1840'lı yıllara gelindiğinde sermaye birikiminin çoğu budanmış haldeydi ve bu budama, eşitlikçilik için yapılmıştı. "Sonuçta Yavuz Cezar'ın 18-19. yüzyıllara dönük olarak söylediği gibi, Osmanlı Devleti'nin gittikçe ağırlaşan mali talepleri, Osmanlı uyrukluların 'serbestçe iktisadileşmesini' engellemiştir"²⁷⁷ diyebiliriz.

2. Ticaret Alanındaki Gelişmeler

Devletin savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu para miktarı çok fazlaydı. Dolayısıyla gelirlerin artırılması noktasında devletin genel ilkelerinden olan fiskalizmin ağırlığı bu dönemlerde ciddi ölçüde artıyordu. Bu amaçla devlet, ticarete de müdahale etti. Ticari aktör olarak piyasaya girdi. Daha önceleri ise aktör değil, sadece denetçiydi.

Ziraat ve sanayi alanlarındaki bu gelişmeler dikkate alınarak dönemin genel ticaret hayatında da olağanüstü bir değişmeden bahsedemiyoruz. Ticaretin baştan beri anlattığımız üzere klasik Osmanlı ekonomisinde yeri ve işlevi ne ise 18. yüzyılda da genel olarak öyle kalmıştır. Bununla birlikte ticaret miktarlarında artışlar olmuş ve yapılan çalışmalar ile özellikle Balkanlar gibi sınır bölgelerinde ve eskiden beri ticari önemi olan İzmir gibi liman kentlerinde bu ticaret hacmindeki genişleme ve refah artışı gözlenmiştir.

İç ve dış ticaretin kısmi gelişme gösterdiği bölgelerde ise kırsal arazi sahipleri de dahil olmak üzere yönetici sınıf mensuplarının şehirlere yerleşmesi olgusundan sözedilebilir. Bu parasal hareket, şehirlere büyük bir zenginliği de beraberinde getirmiştir ancak şehirlerin kapasitesi çerçevesinde bir tür mali kriz de ortaya çıkarabilmiştir. Bu noktada, 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılına kadar şehir nüfusunun ciddi ölçüde

²⁷⁷ Faroqhi, age, s.373.

artmamış olmasına rağmen ticaret hayatının daha yoğun hale gelmiş olabileceği de zikredilmektedir.²⁷⁸

Ancak Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde 18. yüzyılda kurumsallaşmış ve geniş alanlara yayılmış bankacılık ve finans kurumlarının varlığından söz edilemeyeceği için ekseriyetle eski haberleşme ve diğer usullerle ticaret yapılmaya devam edilmekteydi. Bu durum da ticaret hacmindeki bu görece artışın, bütün bir Osmanlı ekonomisinde önemli addedilebilecek bir etkide bulunmasını mümkün kılmıyordu, gelişmeler bölgesel kalıyordu ve de kalıcı olmuyordu.²⁷⁹

Balkanlarda ve Anadolu'da uluslar arası ticaretin sınırlı ölçüde kalmasının daha önemli nedenlerinden biri olarak da işe ilkesi zikredilebilir. Zira Karadeniz kıyıları Osmanlı'nın tahıl ihtiyacını karşılayan ana bölgelerden biriydi. Buralarda yüzyıl sonunda savaşların yaşandığını söylemiştik. Askeri seferler bir yandan tahıl ihtiyacını arttırırken diğer yandan emekçileri cephelere sürükleyerek üretimi de olumsuz etkilemekteydi. Bu bölgelerden gelen tahıl miktarı, ihtiyacı karşılamaya yetmeyince de İstanbul'un işesi için Anadolu bölgesinden talep edilen miktarlar yükseliyordu.

Bu talebin ayanlar veya mübayaacılar eliyle yapıldığına daha önce değinmiştik. Ancak bu uygulamadan, kâr oranları düşen hatta kimi zaman –piyasa fiyatının altında mübayaaya olduğundan- hiç kâr edemeyen üreticiler memnun değildi. Mübayaacılar ve ayanlardan kaynaklanan şikayetleri de cabasıydı. Bu uygulama vasıtasıyla ayanların ve mübayaacıların birçoğu kendi kârlarını arttırmak gayesiyle; resmi olarak almaları gereken miktar olan başkentçe istenen miktardan fazlasını toplamaya çalışmak, ihtikarlık yapmak, toplanan ürüne farklı maddeler karıştırmak suretiyle kaliteli ürünün bir miktarını kendine ayırmak gibi farklı yollara başvurmaktaydılar. Bunu bilen ve arzu ettiği kârı elde edemeyen üreticiler ise özellikle liman kentlerinin olanaklarından faydalanarak ürünlerini yabancı tüccarlara satmak istemektedirler. Devletin de bunu engellemek için ihracatta gümrük korumacılığına gittiğini hatta kimi ürünlerin ihracatını tamamen yasaklarken kimi ürünlerin

²⁷⁸ Yoğunlaşan ticari faaliyetlerinin imar çalışmalarında izleri görülmüştür. "Ticaret yollarından bazıları tonozlarla örtülmüştür; İslam Levant'ının aşına olduğu tür (buna *kayseriye* adı veriliyordu) yaygınlık kazanmıştır. Birçok şehirde, geçiş ticareti için eski kervansarayların eşdeğeri olan taş hanlar inşa edilmiştir, ama artık bu hanlar kalıcı ticaret ve zanaat merkezleri niteliği edinmiştir." Bkz. Maurice M. Cerasi, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", Kemal Atakay (Çev.), Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı), Sayı.19, (1999), s.204-205.

²⁷⁹ McGowan, s. 825.

ihracat vergi oranlarını % 50'e kadar çıkardığını biliyoruz. Bütün bu gelişmeler dış ticareti sınırlı kılmaktaydı. Ancak bu durumda resmi olmayan ihracatın yani kaçakçılığın yolları aranmıştır ki bu da liman kentlerinde daha kolay oluyordu. Bir şekilde tespit edilen kaçakçılık faaliyetleri hakkında bilgiler arşiv belgelerine yansımıştır ama dönem içerisinde tespit edilemeyen kaçakçılık faaliyetlerinin bir belgesinin olması pek mümkün değildir ve biz bu tip faaliyetlerin miktarını bilemiyoruz.

Dolayısıyla yabancı tüccarlar, dış ticarete ilerleme kaydetmelerine rağmen bu tüccarların ekonomi üzerindeki etkileri sınırlı kalmaktaydı. İç ticarete ise zaten bu yüzyılda Müslüman tüccarların hakimiyeti devam etmiştir.²⁸⁰ Bununla birlikte 18. yüzyıldan itibaren yabancıların iç ticarete girmeye başladıklarını da biliyoruz. Ancak devlet, iç ticarete müslüman tüccarlara sağladığı gümrük vergi oranlarını (%3) bu yüzyıl boyunca yabancılar (%5) nazaran daha avantajlı tutarak yabancıların iç ticarete etkin olma imkanlarını kısıtlamıştır. Ayrıca iç güvenlik koşullarının bozulmasıyla birlikte doğacak kaçakçılık gibi iktisadi olumsuzlukları önleyebilmek gayesiyle iç gümrüklerin yayılması sözkonusu olmuştur. Yeni iç gümrük noktalarının kurulmasının yanısıra bu yüzyılda derbent noktalarının da tamir ve ihya edilip güvenliğin tekrardan sağlanmaya çalışıldığını daha önceden belirtmiştik.²⁸¹ Ancak bu girişimlerin başarısı sınırlı kalmıştır. 1838 yılında gümrük oranlarının değişmesi ve ardından 1840'lı yıllardan itibaren hem iç gümrüklerin kaldırılması hem de derbent teşkilatının etkinliğini kaybetmiş olması bize bunu göstermektedir.

İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşananlar da çok farklı değildi. Mısır ve Arap eyaletlerinin ticaretinin büyük kısmı İmparatorluğun diğer bölgeleriyle yaptığı iç ticaret kapsamındadır; dış ticarete ise bilhassa bu dönemde Avrupa iktisadi anlayışı gereğince başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerin 18. yüzyılın sonlarına doğru başvurdukları ithalatlarını kısıtlayıcı tedbirler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgelerinin 18. yüzyılın ilk yarısında artan ihracat hacimlerini düşürücü etkide bulunmuştur.

Mısır'da mevcut ticaret ortaklıkları destekleyecek bankacılık faaliyetlerinin gelişmemiş olması sonucu sınırlı kalan uluslararası ticarete, ihracata konu olan ağırlıklı

²⁸⁰ McGowan, age, s.847.

²⁸¹ Genç, age, s.200-201.

ürün kahve olmaya devam etmekteydi. Kahve ticaretinde haneler arası mücadeleler dahil önemli bir iktisadi kârın olduğundan bahsetmiştik.²⁸² Arap eyaletlerinde de hizipler ve haneler arası mücadele, iktisadi yaşam üzerindeki hakimiyet mücadelesi olarak tezahür etmekteydi.²⁸³

İstanbul'un iaşesini sağlamakla görevlendirilen Musul'un önde gelenleri, tarım ticareti tekeline ellerine almaya çalışmışlardır ve 18. yüzyıl boyunca önemli ölçüde sermaye birikimi sağlamışlardır. Başkentten uzak olmaları yani çok sıkı müdahaleye maruz kalmamaları da bu gelişmeleri destekliyordu. Hatta bölgedeki Celilzadeler hanesi o kadar kuvvetlenmeye başlamışlardı ki yüzyılın ortalarında hükümetin birçok emrini yerine getirmeden vazifelerini savsaklamaktaydılar. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi hükümet, yerel unsurları güçlendirirken hakimiyeti tamamen elinden kaçırmamaya büyük özen gösteriyordu. Yüzyılın son 10 yılında yaşanan hadiseler bunu teyit eden cinstendi. Celilzadeler sahip oldukları küçümsenmeyecek derecede iktisadi ve idari güçlerine ilaveten yeniçerilerle de birlik olup bir ayaklanma başlattılar. Hükümet ise 19. yüzyıl reformlarını destekleyen, ticaret erbabı ve toprak sahibi kentli seçkinlerin yardımıyla bu ayaklanmayı başarısızlığa uğrattı.²⁸⁴

Bize göre bu gelişme uzun bir süredir bu bölgelerde hükmetme gücünün tabiri-caizse bıçak sırtında olduğunun bir işaretidir. Uzun bir süredir mali alandaki yenilikler, askeri-idari-mali güç ve yetki devirleri ile Osmanlı devleti hem egemenliğini paylaşıyor hem de paylaşımında bulunduğu bu unsurların egemenliği tamamen ellerine geçirmelerini önlüyordu. Bu son derece zor bir işti. Ancak 18. yüzyıl sonunda yaşanan askeri yenilgiler, toprak kayıpları ile bunun bu şekilde daha fazla uzun süre devam edemeyeceği de anlaşılmalı olmalıdır ki III. Selim, zaman kaybetmeden ıslahat hareketlerine başvurmuştur.

Karşılıklı bu siyasi hamleler bir yana bölgede uluslararası ticaretin gelişmesinin bölgelerin iç kısımlarına etkileri noktasında ilginç

²⁸² Yüksek Osmanlı yönetici sınıfı da bu kârlardan istifade etmeye çalışmaktaydı. "Osman Çavuş, kahve ticaretinden kar elde etmek için, 18. yüzyıl başında, denizaşırı tüccarların başı anlamına gelen şeyh bender (kelime anlamı "limanın şeyhi") görevini tekeline almış olan, kahve ve baharat tüccarları klanı Şereybi ile ilişki geliştirmiştir. Ahmed Çelebi'ye göre, Osman, şeyh bender Kasım Çelebi eş-Şereybi'ye öylesine bağlılık duyuyordu ki, o öldüğünde, cenaze alayının arkasında, el-Ezher'den mezarına kadar yürümüştür." Bkz. Hathaway, s.88.

²⁸³ McGowan, age, s.831.

²⁸⁴ Khoury, s.60, 83.

tespitler de yapılmıştır. “Örneğin mahalli pazarda alışveriş eden Maraşlı bir köylünün cebindeki paralar yankesiciler tarafından çalınmıştı. Köylünün cebinde üç çeşit para vardı: İki altın florin (büyük ihtimalle Venedik’te basılmıştı), bir çift ‘para’ (imparatorluğun doğu kısımlarında yaygın olan bir gümüş para çeşidi) ve bir ‘Osmanlı akçesi’.”²⁸⁵

Bu durum, yazar tarafından bir Osmanlı köylüsünün “global” bir parasal ekonomiye katılımı olarak tasvir edilmişti. Bu pekala mümkün olabilir. Bizce bu örnek üzerinden taşışlar²⁸⁶ ve maden hareketleri²⁸⁷ hakkında da birşeyler söylenebilir ama biz tezimizin kapsamı gereği bunların ayrıntılarına giremeyeceğiz.

Ancak bu örnek yukarıda da değindiğimiz yabancı tüccarların iç ticarete girişlerinin de bir göstergesi olarak düşünülebilir. Osmanlı ticaretinde yabancıların nasıl yer tuttıkları ile alakalı bilgilere bir sonraki bölümde yer vereceğiz. Sonrasında ise kapitülasyonların bu noktada etkisi, tercümanların ticaretteki işlevleri ve daha sonra beratlı tüccarların, Avrupa ve Hayriye tüccarlarının hem genel olarak ticaretteki işlevlerine hem de Osmanlı ile İngiltere arasındaki iktisadi ilişkilerde nasıl vazifeler yürüttüklerine dair ayrıntılı bilgilere, Osmanlı-İngiliz iktisadi ilişkilerinin 19. yüzyıla gelinirken hangi noktada olduğunu anlamaya çalışırken yer vermeyi planlıyoruz.

Bu kısmı bitirirken ise Osmanlı ekonomisi ile bu dönemde Avrupa tendanslı ortaya çıkan kapitalist dünya arasındaki ilişkilere dair iki hipotezden bahsetmek istiyoruz. Birincisine göre 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupalı tüccarlar eliyle fiyat devriminin olumsuz etkileri İmparatorluk topraklarına taşınmış ve esnaf üretimi yıkıma uğramıştır ve Osmanlı İmparatorluğu 1600’lerden itibaren tüm dinamik unsurları yitirerek “periferi” olarak bu kapitalist ekonomiye katılmıştır. İkinci hipoteze göre ise “18. yüzyılın ilk üç çeyreğinin göreceli canlılığı dikkate alınarak, Osmanlı ekonomisinin 18. yüzyılın son çeyreğine kadar

²⁸⁵ Leslie Peirce, “*İdeolojiler ve Sıradan Şeyler*”, s.291.

²⁸⁶ Bu yüzyıldan itibaren sıklaşan taşışlar sonrasında “...eğer piyasalar yada halk para birimine olan güvenini kaybeder ve taşışların tekrarlanacağına inanmaya başlarsa, devletin taşışlar yoluyla ek gelir sağlaması giderek zorlaşacaktı. Çünkü insanlar ülkenin sikkelerinin yerine yabancı sikkeleri ellerinde tutmaya başlayacaklar...” Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İkinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.172.

²⁸⁷ Madenleri giriş, toplama ve sevk merkezleriyle çıkış merkezleri birleştirildiğinde ortaya çıkan ana yollardan biri Halep’ten Hemedan’a uzanır. Bu yolun Maraş’a yakınlığı kayda değerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Halil Sahillioğlu, **Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul: (Basılmamış Doktora Tezi), 1958.

bağımsızlığını belirli bir düzeyde koruduğu varsayılmaktadır.”²⁸⁸ Bizim görüşümüze göre de, şu ana kadar anlatmaya çalıştığımız tablo da gösteriyor ki, eğer bir seçim yapmamız gerekiyorsa ikinci hipotez tabiatıyla gerçekleri daha iyi yansıtmaktadır.

III. 1675 Yılından 1775 Senesine Kadar İngiltere'nin Ticaret Hayatı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri

1675 yılında Osmanlılar İngilizlere yeni bir ahidname takdim etmişlerdi. Bu kısımda incelediğimiz dönemin başlangıç tarihinin, 1675 olarak belirlenmesinde etkili olan unsur bu ahidname ile alakalıdır. Çünkü bu vakte kadar ahidnameler üzerinde ekleme ve düzeltmeler yapılmıştı ancak 1675 ahidnamesi verildikten sonra, 1838 Baltalimanı anlaşmasına kadar bu ahidnamenin maddeleri olduğu gibi yürürlükte kalmıştır. Bununla birlikte Levant ticaretinin dahil olduğu Akdeniz bölgesinde 1680 gibi bir tarihin bir dönüşümü yansıttığına dair önemli araştırmacıların görüşleri de mevcuttur.²⁸⁹

1675 yılına gelindiğinde Avrupa'da coğrafi keşiflerin olduğu dönemden çok farklı bir tablo vardı. Zira 1500'lerin başında Rönesans²⁹⁰ diye tabir edilen akım zirve noktasındaydı.

“Eskiçağın çoktanrılı kültürünün bilgisini, becerisini ve inceliğini yeniden yaratma ülküsünden esinlenen insanlar, Avrupa geçmişinin Yunan-Roma dönemini yüceltirlerken²⁹¹; dinde Kitabı Mukaddes doğrultusunda bir

²⁸⁸ Faroqhi, age, s.372. Faroqhi, ikinci hipoteze destek vermektedir.

²⁸⁹ “Eğer önceliğin sonunu belirleyen büyük kopuştan sonra Akdeniz'in yeni bütünsel panoraması inşa edilmek isteniyorsa, bana 1650, hatta 1680 gibi geç bir tarihi seçmek gerekiyormuş gibi gelmektedir...Fiili durumda, yeni bir iktisat tarihinin inşasının zorunluluğu yaklaşmaktadır;... En fazla gürültü yapanlar en önemli olanlar değildir, bunu herkes bilir.” Bkz. Braudel, s.672-673.

²⁹⁰ 1350'li yıllarda İtalya'da başladığı kabul edilen bu akımın, kültürel tarih perspektifinden anlatışı için Bkz. Jacob Burckhardt, **İtalya'da Rönesans Kültürü**, Bekir Sıtkı Baykal (Çev.), İstanbul: Okyanus Yayınları, Mart 2010; “Epik alanda güç başarılı oluyorum. Figürlerim sadece ikinci derecede bir süsten ibaret kalıyor. Tarihî araştırmalarım da aynı durumdadır. Benim için asıl olan, problemlerin arka yüzüdür ve bunu da kültür tarihinde bumak mümkündür. İşte bu nedenle bütün gücümü, esas itibarıyla kültür tarihine vereceğim.” Bkz. Burckhardt, s.19.

²⁹¹ Rönesans akımı anlatılırken tamamen Avrupalı devletlerin kökenleriyle ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar, bu akım çerçevesinde ortaya çıkan gelişmelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Biz ayrıntısına girme gereği görmesek de ayrıntılı bilgi için Bkz. Daniel Goffman, **Erken Modern Osmanlılar**, Virginia H. Aksan ve Daniel

*reform yapma derdine düşen dindarlar, güçlerini, Avrupa uygarlığının Yahudi-Hıristiyan kökenli boyutundan aldılar.*²⁹²

Rönesansın yanında reform akımını da anlatan bu tabir, iki akımın birbirini etkilediğine de işaret eder. Rönesansın zirve noktası olarak Machiavelli'nin eseri²⁹³ kabul edilmektedir. Bu eserin yazılışından kısa bir süre sonra Luther'in²⁹⁴ itirazını ve 1534'te İngiltere'nin papalık ile bağlantısını kopardığını biliyoruz. Bu dönemden itibaren yönetim açısından zaman içerisinde birçok değişiklik olmuş ve yeni bir devlet anlayışının ortaya çıkması sözkonusu olmuştu.²⁹⁵

A. İngiltere'de Kentler ve Kentliler

Feodal sistem ve bunun yanında zaman içerisinde kentleşmenin ortaya çıkışı düalist bir yapı oluşturmuştu ve bunların her biri kendi dar özerklik alanları içerisinde yönetimini sürdürmekteydiler. Bir yandan kentlerde kurulan yönetici ve idari meclisler eliyle diğer yandan ise feodal lordlar himayesinde kurulan baronlar meclisiyle tahkim edilen, kralın en üst lord olduğu bir yönetim sistemi vardı. Zikredilen iki yapıdaki meclisler arasında üç temel fark sözkonusuydu. Birincisi, feodal lordlarına öneride bulunmak

Goffman (Ed.), Onur Güneş Ayas (Çev.), "Rönesans Devletleriyle Müzakere Etmek: Osmanlı İmparatorluğu ve Yeni Diplomasi", İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.87-104.

²⁹² McNeill, s.431; "Rönesans sanatçıları ve edebiyatçıları, Machiavelli (ölümü, 1527) örneğinde olduğu gibi, Hıristiyan inancına açıkça reddettikleri zaman bile dine ve tanrıbilim sorunlarına karşı derin bir ilgi gösterdiler." Bkz. McNeill, s.432.

²⁹³ Bölünmüş İtalya'da otorite kurabilecek güçlü bir devlet arzulayan Machiavelli 1514 yılında kaleme aldığı "Il Principe" adlı eserinde sergilediği tasvir ile mutlak hükümdar görüntüsünden yeni insan, acımasız, etkili, cüretkâr ve 16. yüzyılın yeni monarşilerinin edebi habercisi rolünü üstlenmiştir. Bu eser 1640 yılında İngilizceye çevrilmiştir. Bkz. Niccolo Machiavelli, **Hükümdar**, Mehmet Özay (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Şûle Yayınları, 1998, s.20-21; Yazar bu eserinde hükümdara tavsiyeler verirken birden çok kez Türkleri övmekte ve onlardan örnekler vermektedir. Mesela, "Bir fatih için en önemli ve en etkili çarelerden biri, gidip o ülkede yaşamaktır...Türklerin Yunanistan'da başardıkları şey işte budur..." Bkz. Machiavelli, s.34.

²⁹⁴ "Martin Luther (de) 1541'de yayınlanan bir yazısında ağızla prensler ve toprak sahiplerinin ezdikleri köylülerin bu tür Hıristiyanlar yerine Türkler'in idaresinde yaşamayı tercih edebilecekleri uyarısında bulunmuştu. Kurulu düzenin savunucuları bile Türk imparatorluğunun doruğundayken sahip olduğu politik ve askeri etkinlikten etkilenmişlerdi. Avrupa'da Türk tehlikesi konusunda yazılan pek çok eserin önemli bir kısmında Türk düzeninin meziyetlerinden ve onu taklit etmenin akıllılığından söz edilmiştir." Bkz. Lewis, s.100. (Parantez içerisindeki ifade bana aittir.)

²⁹⁵ 1967 yılında Guy E. Swanson, Reform üzerine yaptığı bir çalışmada ilahiyat ile otorite yapısı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışmada Avrupa'daki 41 yönetim birimini ele alıyordu. İngiltere ile ilgili tespiti şöyledir: İngiltere vali ile diğer otoritelerin iktidarı bir ölçüde paylaşıyor olduğu "sınırlı merkezci" türde bir devlettir ve Reform hareketiyle birlikte dinsel olarak seçmesi beklenen yol Anglikan/Lutherci bir çizgi olmalıdır. Bkz. Tilly, s.92-93.

amacıyla toplanan baronlar meclisi belli bir konuyu görüşmek üzere toplanırdı ve sürekliliği yoktu. Oysa kent meclisleri, her şeyin belli olduğu kurallar çerçevesinde toplantılarını yapardı.²⁹⁶ İkinci olarak, bir feodal meclis kişilerden oluşuyor diğer bir deyişle devleti, kişilerden oluşmuş bir topluluğa indirgiyorken kent meclisleri ise kendi başlarına belli bir bölgeyi temsil etmekteydiler. Üçüncü olarak, baronlar kabaca hükümdarı üst lord olarak kabul edip hükümdarın yanında bir tavırla toplanıyorlardı. Buna mukabil kent meclisleri bir bölgenin temsilcisi olarak hükümdarın bölge üzerindeki konumunu sorgulamaktaydılar.²⁹⁷

Kenttekilerin bu faaliyetlerindeki amacı kısaca; yönetimde söz sahibi olmak değil, ekonomik ihtiyaçlarına uygun gelişmelerin gerçekleşmesini sağlayabilmektir. Başlangıçta yeni vazifeler üstlenen kralın ihtiyaç duyduğu mali gereksinimlerinin karşılanmasına fieflerden elde edilen gelirler yeterli olmayınca hükümdar da kendisine geniş mali imkanlar sunan bu kentleşme olgusunu desteklemiştir. Ancak ikisi arasında kurulan bu bağ, hükümdarın, kimi zaman kentlere bıraktığı mali düzenleme hakkını aşarak doğrudan vergi salması kimi zamansa kentlerin kurduğu yargı mekanizmalarını aşarak doğrudan mahkeme kurup yargılama yapması sonucu gittikçe aştı. Bu merkezileşme eğilimine paralel olarak da hükümdarın çevresi onun çıkarlarını paylaşan geniş bir hane halkı ile sarılıyordu ki din adamları, üniversiteli hukukçular ve soylulardan²⁹⁸ oluşan bu hane halkı yönetim kadrosunun merkezinde feodal lordlara kıyasla çok daha bağımlı ve itaatkâr olarak yer alıyorlardı. Yönetim artık kişilere değil makamlara bağlı hale gelmekteydi.²⁹⁹

²⁹⁶ "Estate'lerin toplantıları yazılı kurallar çerçevesinde yapılır, her mecliste tartışmaların nasıl yürütüleceği, değişik meclislerin bu toplantılardan nasıl haberdar edileceği, her meclisin aldığı kararların Estate'lerin toplu kararına nasıl dönüştürüleceği ve hükümdara ne şekilde iletileceği ayrıntılı bir biçimde kâğıda dökülmüş olurdu." Bkz. Poggi, s.64.

²⁹⁷ Theodor Mayer'in kavramsal görüşüne göre feodal devlet "bir kişiler birliği" iken gelişmiş modern devlet ise "kurumsal-topraksal"dır. Bkz. age, s.65, 69.

²⁹⁸ İngiliz soyluları, İspanya soylularının tersine kar amaçlı girişimlere ilgi gösterirlerdi. Ayrıca İngiliz soyluları ister dük olsun ister kont, marki ya da baron olsun, ailenin soyluluk unvanı sadece büyük oğula tevarüs ederdi. İspanya, Portekiz ve Fransa'da bir kan aristokrasisi mevcutken, İngiltere'deki soyluluk tek bir erkek soyuyla sınırlıydı. Fransa'da soylular ticarete girişince unvanlarını kaybedebilirken, İngiltere'de geniş bir aristokrasi sınıfı ekonomik yatırımlarda bulunabilirdi. Bkz. Appleby, s.45.

²⁹⁹ Bu kişiler, "hükümdarın yönetiminde onun hizmetlileri idiler; yurtdışında onun elçileri, onun yönetiminin üst düzey görevlileri, onun yakın çevresindeki konseylerin üyeleri, Stande önünde onun yandaşları, onun mahkemelerinin yargıçları ve onun ordularının komutanları idiler." Bkz. age, s.72; Kentleşme (standestaat) olgusu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.Poggi, s.53-77.

B. İngiltere Krallığı'nın Ticaret Yapısındaki Değişmeler ve Burjuva Sınıfı

Egemenliğin kralın elinde toplanmaya başlandığı bu süreçten hem feodal hem de kentsel yapılar rahatsızdılar ve hükümdarın tüm bölgeler üzerinde kontrolünü yaygınlaştırmasını engellemeye çalıştılar. Ancak bu kişilerin amacı, belirttiğimiz gibi yönetim değil kendi çıkarlarını sağlamak noktasında toplanmıştı. Çıkarlarının ayrıştığı noktalarda ise krala karşı birlikte duruşları mümkün olmuyordu. Özellikle ticari ve ekonomik gelişmelerin hem öncüsü hem de takipçileri olan çoğu burjuva olarak vasıflanan kentteki gruplar, yönetimde meşru bir yer edinir edinmez hükümdarın yanında bir duruş sergileyip, feodal lordların siyasal önemini kısıtlayıcı bir tavır takındılar. Hatta zaman içerisinde kentli gruplar hükümdarın yönetim yetkilerinin genişletilmesini kendi menfaatleri açısından yararlı bularak yetkilerinden kendi istekleri ile vazgeçebilecek duruma geldiler. Şöyle ki; merkezileşme eğilimi ile giderek büyüyen, standartlaşan ve tüm bölgeyi kapsayan şekilde kentsel ekonomiyi destekleyen ve düzenleyen bir sistemin kurulmasını ancak kuvvetli bir hükümdar sağlayabilirdi. Yine uluslararası hukuk sistemi açısından dış pazarların genişletilmesi, okyanus ötesi kaynakların kullanılması, yabancı rakipleri önleyici adımlar atılması ve kentlilerin ticari çıkarlarını koruyup taleplerini karşılayabilmesi için hükümdarın kuvvetli olması elzemdi. Bunun için kentli gruplar, gelinen noktada artık sermaye açısından büyümelerini engelleyici bir hüviyete bürünen lonca sisteminden, siyasal ve askeri güç kullanma yetkilerinden vazgeçmeye razıydılar.³⁰⁰

Kentli grupları böyle düşünüp davranmaya iten en önemli saik, kısaca burjuva ruhuymdu. Burjuva ruhu ise bir yoruma göre çok kabaca para tutkusu demektir. Para tutkusu toplumda sadece bir zümreye has bir şey değildir. Gönülden para tutkusunu atmayı bir şiar olarak vazedenden din adamlarında, Avrupa özelinde ise kilise adamlarında dahi bu tutkunun

³⁰⁰İngiltere'de 12. ve 13. yüzyıllarda güçlü konumdaki krallık, I. Elizabeth'in ölümünün ardından kent kurumlarının güçlü muhalefeti ile karşılaşmıştı, merkezileşme çabaları Stuart hanedanının düşmesiyle devam etmiştir. Kentli grupların takındığı bu tavra mukabil feodal lordlar, hem kral hem de burjuvazi karşısında zayıf duruma düşmüşlerdir. Kralı üstlendiği yeni vazifelerle birlikte feodal lordlar hem kendilerine özgü siyasal görevlerini hem de askeri önemlerini kaybettiler. Bkz. age, s.76, 82-85; Ekonomik açıdan baktığımızda ise Amerika'dan Avrupa'ya maden aktarımının olmasının ardından fiyatlarda ciddi bir artış gerçekleşmişti. Bu artış, özellikle sabit kira geliri olan toprak sahiplerini etkilemişti. Çünkü sözleşmeleri süresince aldıkları kira gelirleri aynı kalırken, fiyatlar nedeniyle giderleri artmıştı. Bu noktada rant yükselme ya da tarım alanı çevirme diye kısaca söyleyebileceğimiz iki yola başvurdular ki bu durum feodal lordların zararını telafi etmeyi amaçlarken köylülerin zararını doğurdu. Ama sonuç olarak lord-vasal ilişkisi yani feodal sistem zarar gördü. Bkz. Huberman, s.119-125.

varlığı, gerek bireysel gerekse kilise çatısı altında kurumsal düzlemde müşahede edilmiştir.³⁰¹

İngiltere’de bu dönemde ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik devrimin de zaten bir dini yanının olduğu diğer bir deyişle Lutherci giysiler altında bir süre yoluna devam ettiği malumdur.³⁰² İşte böylece inançların ve yönetim mekanizmalarının ticari ve ekonomik gelişmelerle içiçe geçtiği bir tablo önümüze çıkmaktadır ve bu noktada ticari gelişmeleri bağımsız olarak değerlendirmek bizce sağlıklı olmamaktadır. Ticareti ön plana çıkarmak isteyen zümrelerin eliyle Protestanlığın kullanıldığı bu süreçte³⁰³; “ülkelerin fiilen Protestan olup olmayacağı ya da öyle kalıp kalmayacağı ise yönetici sınıfların, burjuvalarla işçilerin taleplerini susturmayı mı, yoksa onlarla işbirliğine gitmeyi mi seçeceğine bağlıydı.³⁰⁴ Bu ölçüde de, popüler Protestanlık yönündeki kitlesel dönüşüm³⁰⁵ demokratik bir dürtünün tezahürü olarak yaşamda yer bulmaktaydı.

Protestanlığın nasıl geliştiği konumuz değil ama şurası açıktır ki İngiltere’de yönetici sınıf, burjuvalarla işçilerin taleplerini susturmayı değil onlarla işbirliği yapmayı tercih etmiştir.

İşte bu işbirliği sayesinde İngiltere uzak diyarlara açılıp ticaret hacmini arttırabildi ve kendi ülkesindeki başlıca ihracat ürünü olan yünlü kumaşlar başta olmak üzere toplam üretimini arttırmaya çalıştı. Hatta klasik lonca sistemiyle yapılan üretim, talebi karşılamaya yetmedi de artık üretim yapısında değişiklikler ortaya çıkmaya başladı. Eski zanaatkarlık usulünde; hammaddeyi arayıp bulan, bunu pazarlıkla uygun fiyata alan, yanında kalfa ve çıraklar çalıştıran, onları denetleyen ve ortaya çıkan ürünü tezgahında satan bir zanaatkar

³⁰¹ “Elimizde oldukça eski, rahiplerin ‘yüz kızartıcı maddi kazanç tutkusunu’ kanıtlayan belgeler var.” Bkz. Werner Sombart, **Burjuva**, Oğuz Adanır (Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, Mart 2008, s.40; “Elimizde tanıklıklara bakarak XV. ve XVI. yüzyıllarda paranın Batı Avrupa ülkelerinde egemen bir konuma gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Erasmus, bu durumu Pecunioe obediunt omnia sözcükleriyle eleştiriyor; Hans Sachs: ‘yeryüzünün tanrısı paradır’ diyor; Wimpeling, paraya tapılan hüzünlü bir dönemde yaşamaktan şikâyetçi olduğunu söylüyor.” Bkz. age, s.42.

³⁰² McNeill, s.436.

³⁰³ “Weber, kendi tabiriyle ‘kapitalizm ruhunun’ en iyi ihtimalle 16. yüzyıl Protestan Reformu’nun beklenmedik bir yan ürünü olarak değerlendirilebileceği sonucuna vardı” Bkz. Appleby, s.15.

³⁰⁴ “Fikirlerin üstten başlayıp derece derece nasıl bir oluşum süreci içinde tabana yayıldığını biliyoruz. Zamanla kütleye mal olacak her fikir ve hareket, önceleri seçkin (kalifiye) çevrede hazırlığı yapılmış inanç ve itikatların aşağıya süzülerek tabanda meydana getirdikleri birikimle beraber yürümüş, onunla tamamlanmış olmaktadır.” Bkz. Sabri F. Ülgener, **Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı**, İstanbul: Derin Yayınları, 2006, s.141.

³⁰⁵ Tilly, s.95.

tipiyle yapılan üretim mevcut ticaret hacmiyle uyumlu değildi. Bunun yerine dükkanından çıkmayıp sadece üretimle meşgul olan yani hammaddeyi bulup satın alma ve bitmiş malı satma görevlerini bir tüccar sınıfına bırakan bir üretim yapısıyla ancak talep karşılanabilmekteydi. Bir sonraki adımda ise bu da yeterli olmamış ve sadece üretimle ilgilenen imalatçıların dükkanda ürettikleri ürünler talebi karşılamaya yetmeyince “eve iş verme sistemi” doğmuştu. Bundan sonra ise üreticiyle tüketicinin bağı neredeyse tamamen kopup bu organizasyonun yönetici konumundaki kapitalist sınıf piyasaya hakim olmuştu. Öyle ki ürünlerin üretimi dahi baştan sona bir üreticiye ait olmaktan çıkıp ücretle çalışan işçi konumundaki kişilerin, malların sadece bir parçasını işlediği bir sisteme yani yapımçı (manifaktürcü)³⁰⁶ oldukları (manu, elle + factura, bir yapım = elle yapım) bir sisteme geçiş gerçekleşmişti.³⁰⁷

C. Levant Kumpanyası'nın 1675-1775 Dönemindeki Faaliyetleri

Burjuvazi ve onun kalesi olan parlamento, VIII. Henri ve I. Elizabeth'e yani Tudor hanedanına desteklerini devam ettirdiler. Böylece Türkiye, Venedik ve Levant Kumpanyaları da dahil uzak diyarlara ticaret imtiyazı dahil olmak üzere işlerini geliştirmek adına birçok hak elde ettiler. Ancak I. Elizabeth'in ölümünün ardından göreve gelen Stuart hanedanı, bu desteği yitirdi. Kral ile parlamento arasındaki anlaşmazlık gittikçe arttı ve İngiliz iç savaşı diye anlattığımız dönemde İngiliz devrimi gerçekleşti.³⁰⁸ Sonrasında ise 1660 yılında II. Charles'ın tahta çıkmasının ardından Levant Kumpanyası ile alakalı toparlanma sürecinin başladığını zikretmiştik.

³⁰⁶ “Manüfaktürlerin gelişmesi zekâ, dikkat, düşünce, para ve katılım gerektirir: “Bütün bu sorunları çözebilecek tek varlık Devlettir. Tüccar öğrendikleri ve alışkanlıklarıyla yetinir, vatanının genel çıkarlarıyla pek fazla ilgilenmez” diyen bir Alman maliye bakanı Devlete biçilen rolü çok güzel bir şekilde özetlemiştir. Bu tümce tek başına ciltler dolusu düşünceye bedeldir.” Bkz. Sombart, s.96.

³⁰⁷ Huberman, s.126-131.

³⁰⁸ Dönemin kralı I. Charles ve hükümeti, uzlaşmacı bir tavırla 3 Kasım 1640 tarihinde parlamentoyu topladı. Parlamentosunun çözmek istediği dört temel sorun vardı: 1- En önemli istekleri kralın bakanlarının ve diğer sorumluların görevlerinden alınmaları ve cezalandırılmalarıdır ki bu bir şekilde gerçekleşti; 2- Kralın emri altında sürekli bir ordu bulunmasının engellenmesi; 3- Kralın, özellikle parlamento denetimini kırmayı amaçladığı parasal önlemleri durdurması; 4- Kilisenin denetiminin parlamento aracılığıyla yapılması. Bütün konularda anlaşma sağlamak mümkün olmadı, askeri çarpışmaları da içeren birçok iç savaşın ardından I. Charles yargılanarak 30 Ocak 1649'da idam edildi. Yerine geçen Cromwell'in dikta yönetimi de 1658 yılında son buldu. Kısa bir süre sonra II.Charles, 1660 yılında tekrardan tahta çıktı ve 1685 yılına kadar görevde kaldı. Bkz. Toktamış Ateş, **Siyasal Tarih**, Üçüncü Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2009, s.67-72.

Bir önceki kısımda belirttiğimiz gibi bu senelerde İngiltere'nin hatırı sayılır bir rakibi sözkonusu olamıyordu. Bu toparlanma sürecinde gerçekleşen, Levant Kumpanyası'nın kumaş ihracat rakamları mevcuttur. Bu rakamlar toplam ticaret hacminin yaklaşık %40-60'ına denk geldiği düşünüldüğünden canlanmaya dair bir fikir oluşturabilir. Şöyle ki; 1666-1671 döneminde 82.032 top kumaş (yıllık ortalama 13.672 top kumaş), 1672-1677 döneminde 120.451 (ort. 20.075), 1678-1683 döneminde 117.914 (ort. 19.652) top kumaş ihraç edilmiştir. Şunu söylemek gerekir ki Levant'a gelen gemiler her sene düzenli olarak gelen gemiler değildi ve yükleri birbirine yakın rakamlar olmamaktaydı. Yukarıdaki dönemlerin başlangıç ve bitiş yıllarını değiştirsek veya sene bazında rakamlara baksak yukarıdaki gibi bir düzene asla rastlayamayız. Mesela, farklı bir dönem olarak 1670-1675 aralığına bakarsak ortalama kumaş ihracatı 19.000 top civarında gözükmüyor çünkü sadece 1670 ve 1675 yıllarında kumaş ihraç edilmiş, diğer yıllar boş geçmiştir. Dolayısıyla oluşturulan dönemlere fazla önem atfetmeden rakamların değerlendirilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak bu toparlanma süreci kısa sürdü ve 1680'li yıllardan itibaren işler yine kötüye gitmeye başladı.1683-1688 dönemindeki ortalama kumaş ihracatı 14.950 topa düştü.³⁰⁹ Bu rakamlarda ve Levant ticaretinin genelinde görülen geriye gidişte etkili olan birkaç âmil vardır.

1 .Levant Kumpanyası Ticaretinin Gerileyişindeki Etkenler

Bu dönemde bu âmillerden en önemlisi yine Doğu Hindistan Kumpanyası idi. Ticarete konu olan birçok ürünün bu kumpanya tarafından daha ucuz fiyata Hindistan civarından temin edilebiliyor oluşu, Levant ticaretinin gelişmesini önlemekteydi. Türkiye'den İngiltere'ye ithal edilen en önemli ürün ham ipekte dahi durum aynıydı. Diğer kumpanya, Hindistan'dan sağlamlıklarıyla ünlü, dünyanın en kaliteli Hint ipeklilerini,

³⁰⁹ Wood, s.141-142, 149. Bu rakamlar bir fikir oluşturması açısından çok faydalı, eğer bu rakamlar elimizde olmasaydı işimiz daha zor olurdu. Ancak senesi senesine uymayan, dalgalı bu rakamlardan yola çıkarak Levant Kumpanyası ticaretine yani İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticarete dair net bir tablo ortaya koymak da mümkün değil. Sadece bir düşünüş olduğunu (kumaşın, en önemli ihraç ürünü olmasının itibarına dayanarak) söyleyebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu açısından, gelen kumaş miktarının ne ifade ettiğine dair de elimizde söyleyecek net bir şey yok. Zira bu kumaşlar belli limanlara inmiş olsa da sonrasında "bu kumaşlar nerelere gitti?", "ne kadarı nerede tüketildi?", "ne kadarı transit ticarete konu oldu?" gibi sorulara cevap vermeden miktarı bilinmeyen toplam ihracatın, Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri de meçhul kalmaktadır.

Levant'a göre çok daha ucuza İngiltere'ye ithal edilmekteydiler ve bunları bir de işleyip ülke dışına tekrardan ihraç etmekteydiler. İpek ticaretinin bu yararlılıkları nedeniyle de zaten 1680 ve 1693 yıllarında Levant tüccarlarının İngiliz parlamentosuna yaptıkları itiraz ve kendilerinin de Hindistan tarafından yapılan ticarete girmek için istedikleri izin başvuruları sonuçsuz kalmıştı, dolayısıyla Türkiye'den yapılan ipek ticareti de yara almıştı. İkinci bir âmil olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun 1683 yılındaki Avusturya seferi gösterilebilir.³¹⁰ Kaliteli ince kumaşı talep eden Osmanlı üst sınıfının bu sefer nedeniyle İstanbul'dan ayrılmaları ve de ülkenin savaş ekonomisi şartlarına girmesiyle birlikte İmparatorluk'taki tüketicilerin harcamalarının etkilenmesi nedenleriyle Levant ticareti de olumsuz yönde etkilenmiştir.³¹¹

Üçüncü bir âmil olarak da Fransa'nın ticaretindeki gelişmeler zikredilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1580 yılında İngilizlere tanınan % 3 gümrük resmi oranı ayrıcalığı, bundan ancak 99 sene sonra 10 Kasım 1679 tarihinde Fransa'ya verilen ahidnamenin yenilenmesi esnasında Fransızlara da bahşolunmuştur. Bu ahidname ile bir kısım imtiyazların genişletilmesinin yanısıra bir de İngiltere, Venedik, Felemenk gibi devletlerin kendi bayrakları ile Türk limanlarına gemi işletme imtiyazları kaldırılmıştır.³¹² Artık İngilizlerin, Fransızlarla giriştikleri ticari rekabetlerinde, ödedikleri gümrük vergisi avantajları kalmıyordu. Üstüne üstlük Fransa'da Colbertizm denen merkantilizm türüne ismini veren Jean-Baptiste Colbert maliyenin başındaydı ve ekonominin hemen her alanına müdahale ederek ekonomiyi yeniden örgütlemeye çalışıyordu. Bu dönemde ustalar eğitilmiş, loncalar kurulmuş, atölyeler tesis edilmiş, kumaş endüstrisi dahil üretim baştan sona yeniden tasarlanmış, işsizliği önleyecek zorla istihdam modelleri geliştirilerek sanayiye dayalı, bununla birlikte dış ticaret misyonlu bir ekonomi anlayışı yaşama geçirilmeye çalışılmaktaydı. Bir çorap üretiminde kullanılacak ipliğin özelliklerine varıncaya değin herşey yazılı kurallar çerçevesindeydi.³¹³

Marsilya'da 1650 yılında Marsilya Ticaret Odası'nın kurulmasının ardından Colbert tarafından da 1669 yılında bir serbest liman ve 1670 yılında Compagnie du Levant

³¹⁰ "Ordusuyla Viyana kapılarına dayanmasından da anlaşılabilir gibi, Osmanlı halifeliği hâlâ Avrupa topraklarıyla birlikte dünya ticaretini denetlemeyi umuyordu. Hem Avrupalı Hıristiyanlar hem de Müslüman Osmanlılar, birbirlerinin yaşam tarzlarını egzotik ve çekici buluyordu." Bkz. Appleby, s.48.

³¹¹ Wood, s.143-146.

³¹² Soysal, s.19.

³¹³ Küçükkalay, s.186.

tesis edilerek çekişme halindeki iki taraf arasında bir uzlaşma sağlanmıştı. Şöyle ki; Ticaret Odası ile İstanbul'daki Fransız elçiler arasında uzun süre devam eden gerginlikler Colbert tarafından atılan adımlarla büyük ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Paris'te kurulan Compagnie du Levant, 1671'den itibaren merkezini Marsilya'ya taşımış ve 1678 ve 1685 tarihlerinde de reorganizasyona gidilmiştir. Her ne kaddar bu kuruluşun pek başarılı olamadığı söylenmekte ise de Colbert tarafından Fransız donanmasının kuvvetlendirilmesi ve 1673 Kapitülasyonlarının da etkileriyle Fransız ticareti olumlu bir sürece girmiştir.³¹⁴

Bütün bunların etkisiyle Levant'ta 1680'li yıllardan itibaren İngilizler için artık rakiplerinden geri kalma günleri çok yakındı. 1683 yılındaki seferde Fransızlar rakiplerine kıyasla sıradışı bir tutum takındılar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer alan tek Avrupa ülkesi oldular ve bu tavırlarının semeresini de 18. yüzyıl boyunca itinayla topladılar. İngilizlerin bu sefer esnasındaki tavırları ise daha farklıydı. İngiltere, Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla geleceği çok daha parlak bir müttefik olarak görmekteydi. Levant ticaretinin gerileme göstermesine rağmen Rusya'nın istediği gibi Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanlık sergilemedi ama Rusya'yla olan dostluğunun devam etmesine de dikkat etti. Bir yandan Levant ticaretini daha fazla tehlikeye atmamaya dikkat ederken diğer yandan da İran ve Hindistan karayollarını kontrol eden iki ülke olarak hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu ile arasını bu dönemde iyi tuttu.³¹⁵

İngiltere, 1688-1697 döneminde "Dokuz Yıl Savaşı" olarak bilinen savaşta Fransa ve İrlanda'ya karşı yer alan ülkelerden biriydi. Bu savaş İngiltere'yi epey zora sokmuştur. Ticaret gemilerini koruyacak filoların savaşla meşgul olmaları nedeniyle ilk iki yıl Levant'a İngiliz gemisi gelememiştir. 1690 yılında gelen gemi ise taşıdığı 30.769 top kumaş ile bir önceki senenin kaybını telafi ederek iki senenin ortalamasının yine 15.000 top civarında olmasını sağlamıştır. 1693 yılındaki bir nakliye girişiminde ise büyük zayıat verilmiş, İngiliz

³¹⁴ "Değişimi Marsilya'nın ticaret bilançosundan açıkça izleyebiliriz: 1671-1675'te Marsilya'nın ticaret hacmi içinde İstanbul'un payı yüzde 8 düzeyindeyken, 1700-1720 arasında yüzde 12'ye yükseldi; böylece İstanbul, İskenderiye ve İzmir'den sonra ve Suriye-Lübnan limanlarından önce, üçüncü sıradada yer alır hale geldi. Bu durum, kentte yerleşik Fransız ticarethanelerinin sayısına da yansdı: Ticarethaneler yediden (1682) on bire (1790) yükseldi; İngiliz ve Hollanda ticarethanelerinden (ikişer) büyük farkla öndeydi." Bkz. Wolfgang Müller-Wiener, **Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanları**, Erol Özbek (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2003, s.64.

³¹⁵ Laidlaw, s.32-33; Dikkat çekici bir husus, İngiltere-Rusya ticaretini tekelinde bulunduran 1555 yılında kurulmuş Moskova Kumpanyasına Rusya tarafından verilen imtiyazlar 1649 yılında Çar Aleksis tarafından kaldırılmıştı. 1689 yılında ise kumpanya, mezkur ticarete tekel olma özelliğini de kaybetmiştir. 17. yüzyıl boyunca iki ülke arasındaki ticaret yok mesabesinde.

ve Hollandalı tüccarlara ait 400'den fazla gemi ve 50.000 top kumaş, toplam yükün değeri olarak ise 4.000.000 £ kayıp gerçekleşmiştir. Bu facia zaten yaralı olan Levant ticaretini ve tüccarlarını harap etmiştir. Savaşın İngiltere açısından toplam bilançosu ise Fransa'nın desteklediği korsanlar tarafından³¹⁶ batırılan veya el konulan, toplam değerleri 3.000.000 £ olan 1.400 İngiliz gemisi olmuştur.³¹⁷

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Levant ticaretini baltalaması ise diğer yandan devam etmekteydi.1696-1698 yıllarında İran'a sattıkları kumaşlar nedeniyle Levant Kumpanyası'nın ticaret hacminin düşmesine sebep olmuş, o vakte kadar İran'a ulaşması için Halep üzerinden yıllık 12.000 top kumaş yollayan Levant Kumpanyası, bu yıllarda bunun ancak yarısını satabilmiştir.³¹⁸ Yine İran'a gitmesi için İstanbul ve İzmir üzerinden kervanlarla yolladıkları yıllık 3.000 top kumaş miktarı ise neredeyse dibe vurmuştu. Kumpanya, İngiltere'den 1696 yılında 9.327 top, 1697 yılında 6.660 top kumaş ihraç etmiştir ama bunların çoğu yolda telef olmuş ve Levant'a ulaşmamıştır. İngiltere parlamentosunun zaman içerisinde Levant ticaretini korumak için Doğu Hindistan Kumpanyası aleyhine aldığı birçok kararlar da aksi tesir yapmış, Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan boşalan pazarlara Levant Kumpanyası değil başta Hollandalılar olmak üzere diğer devletlerin tüccarları hakim olmuştur.³¹⁹

³¹⁶ "Avrupa'da yayılan savaşlar, açık denizdeki saldırılara bir ölçü meşruluk kazandırdı, çünkü bütün ülkeler düşmanın ticaret gemilerini yakalamaları için sahiplerine gemilerini silahlandırmaları için korsanlık fermanı (izin belgesi) verdi. İki ülke savaş olduğu sürece, hükümet izniyle korsanlık gemiler çoğu zaman ülkenin silahlı güçlerinin parçası oldu." Bkz. Appleby, s.35; Ayrıca korsanlık faaliyetinin ne kadar kazançlı olduğuna dair ünlü kaptan Kidd'in hikayesi bize fikir vermektedir. Tam da bu tarihlerde "1696 yılında, Kızıldeniz'de İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası gemilerini korumak için işe alınan William Kidd, New York dışına çıkınca korsanlıktan daha çok para kazanabileceğini anladı. Kendi gemisini batırdı, Fransız bandıralı bir gemi seçti ve korumakla görevlendirildiği gemilere saldırmaya koyuldu. Dört yıl sonra döndüğü New York kentinde yakalanan Kidd yargılandı,...idam edilmek üzere Londra'ya gönderildi." Bkz. age, s.36.

³¹⁷ Wood, s.150-154.

³¹⁸ "İngiliz tüccarlar yün kumaş getirip oldukça düşük fiyata satabiliyorlardı, çünkü kârlarının çoğu Levant (büyük ölçüde İran) ipeği ithalatından geliyordu. Dolayısıyla, gemileri sadece balast yükleyerek yollamaktansa, ucuz kumaşla doldurarak yollamayı tercih ediyorlardı. Öte yandan, ham Balkan yünü, özellikle Dubrovnikli tüccarlar tarafından, gitgide daha çok ihraç ediliyordu." Bkz. Suraiya Faroqhi, **Orta Halli Osmanlılar**, Hamit Çalışkan (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2009, s.262.

³¹⁹ age, s.158, 161.

2.Levant Kumpanyası Ticaretinin Gerileyişi Bilinçli Bir Tercih mi?

Ancak Levant ticaret hacmindeki bu düşmenin sebebi sadece başarısızlık olarak gözükmüyor. Yine Osmanlı limanlarına İngiliz gemilerinin yukarıda da belirttiğimiz gibi iki yılda bir gelmeleri sadece güvenlik durumundan kaynaklanmıyor olabilir. Zira Levant'taki tüccarların,1680'lerden itibaren bilinçli olarak Levant ticaretinin genişlemesini ve yeni pazarlar açılmasını frenlemeye dönük bir tutum takındıklarına dair bazı yazışmaları mevcuttur. Bu yazışmalarında tavırlarının nedenini, genelde "Türkiye pazarını boğmamak" diye açıklıyorlar. Ama gözüken o ki tek neden bu gibi durmuyor. Kumpanya hem ihraç ettikleri ürünleri İngiltere'den daha ucuza temin edebilmek hem de Levant pazarının talebini arttırmak için seferler arasındaki süreyi birçok kere iki yıla çıkarmaktaydı.³²⁰ Ayrıca kumpanya, bu dönemlerde sadece İstanbul, İzmir ve Halep kentlerindeki³²¹ ticaretlerine odaklanmış ve Trablusşam³²², Akka³²³, Beyrut, Şam gibi yerlerdeki ticarettten vazgeçmiş gibi görünmektedir. Küçük yerlerdeki ticaret, kumpanyadan ziyade bireysel İngilizlerin istek ve çabalarıyla olabildiği kadarıyla devam etmekteydi. Kuzey Afrika ile olan ticaret ise o bölgelerdeki ağaların, korsanlık faaliyetlerine son vermemeleri nedeniyle 17. yüzyılın başlarında yaklaşık 500 İngiliz gemisinin kaybının ve bir süre daha ümitsiz uğraşmaların ardından yüzyıl ortasından itibaren bireysel girişimler müstesna olmak üzere uzun süredir yok mesabesindeydi diğer bir deyişle Kuzey Afrika defteri kapanalı çok olmuştu.³²⁴

³²⁰ İngiltere'den Levant'a gemiler, müşterek ve özel olmak üzere iki türde geliyorlardı. Kumpanyanın bazı tüccarları biraraya gelerek müşterek gemi tutuyorlardı ve güvenli bir şekilde yol alıyorlardı. Bunun kararını kumpanya genel kurulu alıyor, yelken açma tarihi önceden belirleniyor, gemide kargo alanları ayarlanıyor, katılan kumpanya üyelerinin bu gemi kalkmadan özel olarak Levant'a mal taşımaları yasaklanıyor, yine de taşımak isteyenler ilave %20 vergi ile cezalandırılıyorlardı. Ya da özel gemi tutarak tüccarlar ticaret yapabiliyorlardı. Müşterek tutulan gemilerin tarihlerinde maliyet ve kar avantajı sağlamak için oynamalar yapılabiliyorlardı. Ayrıca 1718 yılında çıkan bir yasa ile Levant ticaretinde özel gemi ile ticaret tamamen yasaklanmış ve müşterek gemi zorunluluğu getirilmiştir. Bu yasak 1744 yılına kadar sürmüştür. Bkz. age, s.182-185.

³²¹ Bu üç kentteki ticaret 17. Yüzyılın ikinci yarısında verim ve hacim konusunda en yüksek seviyelerine erişmişlerdir. İzmir ve Halep'ten yapılan ticaret İstanbul'dan geçen ticaretle aynı seviyelerdeydi. 1669-1673 döneminde İzmir'e 16, İskenderun limanına 18 gemi girerken; 1672, 1675 ve 1678 yıllarında tüccarlarca ortak tutulmuş 22 gemiden sekizi İskenderun'a, altısı İzmir'e, yedi tanesi İzmir ve İstanbul'a ve bir tanesi de İstanbul'a gitmiştir. Bkz. age, s.169-170.

³²² "Hiç kimse, Halep ve Trablusşam'daki ticari etkinliklerin gerileyeceğini ve zamanla İzmir'e kayacağını ya da 1029/1620 yılına gelindiğinde, Avrupa'nın ipek gereksiniminin çoğunu artık Felemenkli ve İngiliz tüccarların doğrudan Uzakdoğu'dan sağlayacağını öngöremiyordu." Bkz. Griswold, s.92.

³²³ Hem Doğu Hindistan Kumpanyasının eskiden Mısır üzerinden taşınan birçok ürünü daha uygun fiyata temin etmesi hem de elçilik raporlarında yer aldığına göre Mısır'daki görevlilerin rüşvete aşırı düşkünlükleri ve keyfi ceza uygulamaları nedenleriyle buradaki ticaret pek gelişmemiştir, gerilemesi ise çabuk olmamıştır.

³²⁴ İngiltere'nin ticaretinin zayıf olduğu yerlerde ise hâkim olan tüccarlar Fransızlardı. Bkz. age, s.89-90, 112, 166-172.

Kötü geçen son iki yılın ardından Levant tüccarları İngiltere'den 1698 yılında 14.485 top³²⁵, 1699'da yaklaşık 20.000 top, 1700 yılında 24.000 top³²⁶ kumaş ihraç etmiş ve sonuçta 1695-1705 dönemini kapsayan 10 yıllık sürede yıllık ortalama ihracat, 14.878 top kumaş seviyesinde gerçekleşmiştir. İngiltere, 1700 yılında, adına "İspanya Veraset Savaşları" denen ve yaklaşık 13 yıl sürecek olan savaş başlarken yine Fransa ve İspanya İmparatorluğu'na karşı saf tutan ülkelerin arasındaydı. Bu savaşın bitişine ve hatta 1730 yılına kadar küçük bir düşüş gözlemlense de Levant kumpanyasının ticareti, mevcut seviyesini hemen hemen korumuş gözükmektedir.³²⁷

1730 yılından itibaren ticaret hacminde, biraz sonra nedenlerini açıklamaya çalışacağımız ciddi bir düşüş ortaya çıkmıştır. Öncelikle rakamları 10 yıllık dönemler halinde incelemekte fayda vardır. Kumpanyanın yıllık ortalama ihracat ve ithalat rakamları sırasıyla 1714-1723 döneminde 290.523 £ ve 213.755 £³²⁸, 1724-1733 döneminde 278.629 £ ve 212.365 £, 1734-1743 döneminde³²⁹ 181.985 £ ve 151.874 £, 1744-1753 döneminde 170.164 £ ve 121.421 £, 1754-1763 döneminde 130.028 £ ve 71.337 £, 1764-

³²⁵ 1697-1698 döneminde Türkiye'ye yapılan ihracatın (172.049 £) % 84'ünü (144.000 £), Türkiye'den yapılan ithalatın (162.018 £) ise % 53'ünü (86.000 £) kumaş oluşturuyor.

³²⁶ 1699-1700 döneminde Türkiye'ye yapılan ihracatın (224.342 £) % 85'ini (191.000 £), Türkiye'den yapılan ithalatın (303.072 £) ise % 69'unu (209.000 £) kumaş oluşturuyor.

³²⁷ Age, s.162-163. Sir Charles Whitworth'ün 1776 yılında yayınladığı yıllık ortalama cinsinden rakamlara göre Türkiye'den yapılan ithalat ve Türkiye'ye yapılan ihracat; 1697-1702 döneminde sırasıyla 295.038 £ ve 173.055 £ iken, 1703-1713 döneminde sırasıyla 260.315 £ ve 193.369 £ olarak gerçekleşmiştir. Zikredilen yıllarda Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret hacminde artış görülmektedir, bu ticarete ilişkin rakamlar ise şöyledir: Fransa'nın 1684-1687 döneminde Levant'tan yaptığı ithalat, yıllık ortalama 5.600.000 livre, 1687-1694 döneminde yıllık ortalama 7.700.000 livre, 1698-1700 döneminde yıllık ortalama yaklaşık 11.000.000 livre, İspanya Veraset Savaşları esnasında 1703-1711 döneminde ise toplam ticareti yıllık ortalama 5.000.000 livre olarak gerçekleşmiştir.

³²⁸ Venedik balyosu Gritti, 1723-1724 ticaret hacmini 1720-1722 dönemiyle kıyasladığı raporunda, bu yıllarda Venedik'in ticaretindeki düşüşe mukabil İngiliz ve Fransız gemilerinin Osmanlı'ya daha sık geldiklerine değinmiştir. Bkz. Mary Lucille Shay, s.86-87.

³²⁹ 1739 ve 1756 yıllarında İspanya ve Fransa ile yapılan savaşların olduğu seneler rakamlar şöyledir: 1739 ve 1741 yıllarında Türkiye'ye yapılan ihracat 35.211 £ ve 61.708 £'a düşmüşken 1742 yılında sadece 7.498 £'tur; 1758 yılında toplam ithalat ve ihracat sırasıyla 29.294 £ ve 9.588 £'tur. Kumaş cinsinden bazı rakamlar da şöyledir: 1734-1743 döneminde ihraç edilen tüm kumaşların yıllık ortalaması 11.246 top olmuştur ki geçen 10 yıllık dönemlere göre 5.000-7.000 top bir azalış sözkonusudur. İnce ve kalın pamuklu kumaş olarak sırasıyla 1700 yılında 190.611 £ ve 16.343 £, 1750 yılında 111.200 £ ve 25.328 £, 1775 yılında ise 35.184 £ ve 44.000 £'tur. Tiftik ithalatında da kötü gidişat izlenebilmektedir. Şöyle ki: 1679 yılında 514,981 pound ağırlığında (109.403 £ değerinde) ithalat varken 1775 yılında 82.035 pound ağırlığında (57.362 £ değerinde), 1786 yılında ise sadece 11.476 pound ağırlığında tiftik ithalatı olmuştur. Bu kötü gidişat nedeniyle kumpanya masraflarını karşılayabilmek için 1744 yılında Levant'taki konsolosluk ücretini ithalatta %4 ve ihracatta %7 olarak en yüksek seviyeye çıkarmıştır, diğer yandan ise İngiltere'ye getirilen mallardan çifte vergi alınıyordu. Bkz. Wood, s.188, 196, 198.

1773 döneminde 135.119 £ ve 76.461 £, 1774-1783 döneminde 105.477 £ ve 88.065 £ olarak gerçekleşmiştir.³³⁰

Tablo 1

**1714 ile 1783 Arasında Dönemler İtibariyle Levant Kumpanyasının Ticareti
(£)**

Dönem	Yıllık Ortalama İhracat	Yıllık Ortalama İthalat
1714-1723	290.523	213.755
1724-1733	278.629	212.365
1734-1743	181.985	151.874
1744-1753	170.164	121.421
1754-1763	130.028	71.337
1764-1773	135.119	76.461
1774-1783	105.477	88.065

Kaynak: Wood, s.187-188.

Levant Kumpanyasının ticaret hacmindeki bu düşüşün nedenlerinden biri olarak daha önce İngiliz Parlamentosunun aldığı kararlardan, Doğu Hindistan Kumpanyası ile ilgili

³³⁰ 1779-1783 dört senelik döneminde Türkiye'den yapılan doğrudan ithalat ve ihracat yıllık ortalamaları sırasıyla 17.333 £ ve 1.959 £'tur. Diğer yandan Fransızların Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretine dair rakamlar bu dönemde şöyledir: 1740 yılında Türkiye'ye ihracat ve Türkiye'den ithalat birbirine denk hale gelmiş olarak toplamda 30.000.000 livre, 1760 yılında sırasıyla 20.000.000 livre ve 27.000.000 livre, 1780'lerde sırasıyla 14.000.000 livre (Avusturya ve Alman kumaşlarının rekabeti başlamıştır) ve 36.000.000 livre olarak gerçekleşmiştir. 1736-1741 döneminde yıllık ortalama Fransız kumaşı ihracatı 58.000 top, 1763-1773 döneminde ise 85.300 top olmuştur. Bkz. age, s.191, 196.

olanına değinmiştik.³³¹ Parlametonun 1660 yılında kabul ettiği, gemi taşımacılığı ile ilgili bir yasanın Levant ticareti üzerindeki etkisi bu son düşünüşün en önemli nedenlerinden bir diğeri idi. Söz konusu yasa; “üretildikleri, imal edildikleri, yetiştirildikleri yerlerden veya limanlardan doğrudan gelmediği takdirde yabancı malların İngiltere’ye ithalatını yasaklamıştı; fakat bu yasadaki bir madde, Cebelitarık ve Levant’tan gelen malları hariç tutuyordu.”³³²

İlk bakışta da anlaşıldığı üzere parlamento bu yasayla yine Levant Kumpanyası ticaretini korumaya çalışmıştır. Şöyle ki, Levant limanlarından İngiltere’ye en çok ithalatı yapılan ürünlerden biri ipekti. Bu ürünün büyük kısmı ise İran’da üretilip Levant limanlarına geliyordu ki diğer yandan da Doğu Hindistan Kumpanyası’nın o bölgeden ipeği temin edip İngiltere’ye ithal ettiğini ve Levant ticaretini olumsuz etkilediğini biliyoruz.³³³ Eğer yasada böyle bir istisna olmasaydı İran’dan Levant limanlarına ipek getirip oradan İngiltere’ye ithal etmek mümkün olmayacaktı çünkü ipek, limanların olduğu bölgede üretilmemişti. Bu örneği, diğer ürünler ve diğer limanlar için de düşünebiliriz.

Bu yasanın Levant limanlarından yapılan toplam ticarete tesirinden çok bizim için, Levant Kumpanyası’nın ticaretine tesiri daha önemlidir. Kumpanyanın rakipleri, zaten diğer limanların vesaire fiyat avantajından yararlanarak İngilizleri geçmeye başlamışlardı ama bu yasadan sonra fiyat avantajının sağlanması için bir serbest liman olan Livorno’nun³³⁴ etkisi çok daha ön plana çıktı.³³⁵

³³¹ 1720’lerden itibaren yaşanan gerilemede, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın Levant Kumpanyası ile rekabet düzeyinin geçmiş dönemlere nazaran çokça artması etkili olmuştur. Bununla birlikte Amerika ve Hindistan pazarlarına İngiliz ticari politikasının ilgisinin de artması gerileme düzeyini hayli arttırmıştır. Bkz. Edhem Eldem, **French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century**, Leiden: Koninklijke Brill NV, 1999, s.42

³³² Wood, s.185.

³³³ 18. Yüzyılın ilk yarısında İran’la ilgili karışıkların ve savaşların da etkisiyle Halep’teki ipek ticareti durma noktasına gelmiş, İzmir’de de benzer sıkıntılar yaşanmıştır. Rakamlarla ifade edersek: 1734-1738 döneminde İngiltere’ye yıllık ortalama Türkiye’den 883.505 £, Doğu Hindistan’dan 109.401 £, İtalya’dan 75.059 £; 1772-1776 döneminde ise sırasıyla 103.301 £, 319.939 £ ve 105.809 £ ipek ithal edilmiştir. Bkz. age, s.193-194.

³³⁴ Livorno’nun serbest bir liman olarak Osmanlı ticaretine olumsuz yönde etki etmesinin tarihi daha eskilere dayanmaktadır. Toskana Dukası I. Ferdinand korsan filoları kurarak ve diğer baskı araçlarıyla Osmanlı İmparatorluğu’ndan 1604’te bir imtiyaz belgesi almıştı. Bu belge ile İstanbul’da İngiliz barutu satma imtiyazını elde eden Ferdinand’ın büyük bir çabayla Osmanlı ticaretinde yer almayı istemedeki sebeplerinden birisi iktisadi anlamda ‘serbest ticaret’ siyaseti uygulayarak Livorno’yu çalıntı Osmanlı mallarının alınıp satıldığı bir açık liman haline getirmiş olmasıydı. Bkz. Griswold, s.103-104.

³³⁵ Mesela 1628 yılında bir balya malın Livorno’da indirilmesi ve transit ücreti bir Riyal guruş, Vicenza’ya taşınması ise sekiz Riyal guruş iken; tüm bunlar Venedik üzerinden olunca maliyet 30 ile 40 Riyal guruşa çıkıyordu ki bu durum söz konusu dönemde Venedik ticaretini çok olumsuz etkilemişti. 18. yüzyıldan bir örnek vermemiz gerekirse, mesela Türk malları Osmanlı İmparatorluğu’ndan Fransızlar tarafından alınıp Livorno’ya

Fransızlar, Hollandalılar, İtalyanlar ve Yahudiler Levant'tan temin ettikleri pamuk, ecza, boya ve diğer Türk mallarını (sonradan ipek ve tiftik kısıtlanmıştır) Livorno'ya taşımışlar ve buradan İngiltere'ye ihraç etmişlerdir ki bu durum, Levant kumpanyasının iki yönlü olarak hem İngiltere'den ihracını hem de İngiltere'ye ithalatını olumsuz yönde etkilemekteydi. Hatta Levant'tan alınan ham ipek bu yasa nedeniyle, Livorno'dan orada üretilmiş İtalyan ipeğiymiş gibi dahi İngiltere'ye ihraç edilebilmekteydi. Livorno'dan İngiltere'ye mal satanlar İngilizler olmayınca, İngilizler de mal mütekabiliyeti esasına dayanarak yaptıkları ticaret nedeniyle Livorno'ya mal satamıyorlardı. Öyle ki bu boşluğu da Fransızlar dolduruyor ve Türkiye'ye sattıkları Fransız kumaşını tekrardan Türkiye'den Livorno'ya ihraç ediyorlardı.³³⁶

Bütün bu nedenler, ekonomik olarak İngilizlerin ticaretindeki düşüşü ve Fransızların ticaretindeki artışı bir ölçüde açıklamaktadır. Bununla birlikte, bu kısımda incelediğimiz 1675-1775 döneminde ticaretin seyrinin, siyasi gelişmelerin etkisinden kurtulması da çok zordu. Bunun açıklamasını bir alt başlıkta yapmak daha uygun görülmektedir.

D. İngiliz Siyasi Gelişmeleri ve Levant Ticaretine Etkisi

1675-1775 dönemine dair Levant ticaretini incelerken kumpanyanın ticaret hacminin, diğer ülkelerin ticaret hacimleriyle karşılaştırıldığında bizce, beklenmedik ölçüde düşük kalması İngiliz siyasi gelişmelerinin etkisi sonucudur ve doğal değildir.

taşınsa sonra İtalyan tüccarlar o malları satın alıp İngiltere'ye ihraç etse; diğer yandan ise İngilizler aynı malları doğrudan Levant'tan memleketlerine ithal etse, birinci durum daha az maliyetli oluyordu. Bunda Livorno maliyetlerinin düşük olmasının yanısıra etkili olan diğer unsurun, İngiliz tüccarlarının tekel haklarından faydalanarak yüksek kar oranı uygulamaları olduğu da kimileri tarafından İngiltere'de zikredilmiştir ancak kumpanya taraftarları, bunun gerçeği yansıtmadığını belirtmişlerdir. Livorno'nun bu durumu nedeniyle Hollandalılar, Levant'ta 1754 yılında 15 balya kumaş satamaz durumdayken 1765 yılında 100 balya satar duruma gelmişler ve rekabete ortak olmuşlardır. Fransızlar bu dönemde Amerika adalarından öyle ucuza kahve getiriyorlardı ki (1740 ahidnamelerine eklettikleri masdariye vergi muafiyetlerinin de yardımıyla) Mısır'dan gelen kahveye göre daha uygun fiyatta oluyordu ve böylece hem kahve hem de çivit ve şeker satarak Levant ticaretindeki paylarını arttırıyorlardı. Bkz. age, s.97, 192, 204.

³³⁶ Livorno ticareti, o kadar çok önem kazandı ki 1758 yılında kumpanya yasaklayana kadar bir dönem İngiliz Levant tüccarları dahi Marsilya ya da Livorno'dan Fransız kumaşını alıp tarafsız gemilerle Türkiye'ye yolluyorlardı. Age, s.187-188, 196.

Zira İngiltere ile Fransa arasında, hemen hemen bu döneme denk gelen, 1689'dan 1763'e kadar süren uzun savaşlar cereyan etmiştir. Bu savaşlar sonunda Fransa, İngiltere'nin üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu savaşların yaşandığı yerler Avrupa kıtası ve ilgili ülkelerin Amerika'daki yerleşim alanlarıydı ve doğrudan Osmanlı İmparatorluğu topraklarıyla alakalı değildi. Dolayısıyla salt bu savaşların doğrudan Levant ticaretini etkilemesi beklenemez. Daha önce de bahsettiğimiz üzere denizlerin güvenliği vesaire nedenlerle ticaret dolaylı olarak etkileniyordu³³⁷ ama bizim esas söylemek istediğimiz, Levant Kumpanyasının ticaretindeki düşüşün nedenlerinden en önemlisi, İngiltere'deki yetkililerin bütün dikkatlerini genelde bu savaşlara ama özellikle Amerika kıtasındaki gelişmelere odaklamaları ve Levant ticaretini bu süreçte gözardı etmeleridir.³³⁸

Bu savaşlarda İngiltere ve Fransa'nın performansları değişkenlik gösteriyordu. Ancak savaşların Levant ticareti üzerinde doğrudan etkileri beklenemeyeceğinden dolayı bu değişkenliğin, Levant ticaretindeki rakamlar üzerinden seyri de bizce izlenmeye çalışılmamalıdır.³³⁹ Zira bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu da başta 1683 yılında

³³⁷ Savaşlar süresince ticaretin etkilenmesi gayet doğaldır. Yedi Yıl Savaşları süresince İzmir ticaretinin olumsuz etkilendiğini anlatan şu alıntı bir misal teşkil etmektedir: "Livorno'dan yeni gelen bir İngiliz kaptan Malta açıklarında üç İngiliz savaş gemisinin saldırısına uğradığını söyledi. Cenova'dan gelen bir başka İngiliz kaptan 24 Eylül'de Cape Passaro'nun 60 mil açığında 64, 50 ve 40 toplu üç İngiliz gemisinin saldırısıyla karşı karşıya kaldığını anlattı. Livorno'dan yola çıkan bir diğer kaptan ise 28 ve 29 Eylül'de Sergio açıklarında Triton ve Minerva isimli iki Fransız savaş gemisinin saldırısına maruz kaldığını bildirdi. Konstantinopolis'ten gelen mektupta da 36 top ve 300 askeriyle Fransız firkateyni Chimère'in kente geldiği haber veriliyordu. Eylül başlarında Khania'dan gelen mektuplar ise 26 toplu Fransız firkateyni L'Oiseau'nun yakınlarda olduğuna dikkatimizi çekmişti. Halep'ten 6 Eylül'de gelen bir diğer mektupta HMS Ambuscade'in 22 Ağustos'ta Kıbrıs'tan Gibraltar'a doğru yola çıktığı yazılıydı. Leghorn'dan (Livorno) yollanan 13 Eylül tarihli mektup ise Amiral Brodrick kumandasına 9 savaş gemisinin Eylül başlarında Cagliari açıklarında görüldüğü haberini veriyordu. Mektuba göre Leghorn'daki genel düşünce Amiral'in savaş filosunu Cagliari civarına yerleştirme niyetinde olduğu doğrultusunda idi." Bkz. Elena Frangakis-Syrett, **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**, Çiğdem Diken (Çev.), İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2006, s.66. Ancak savaşlar süresince devam eden bu olumsuzluklar, geçici karakterdedir. Bize göre, Osmanlı-İngiliz ticaretini daha ciddi boyutlarda ve uzun süreli etkileyen başka etkenler vardı .

³³⁸ Zira savaşlardan etkilenen dış ticaret, doğal olarak İngiliz iç ticaretini de etkilemekteydi. Bkz. Thomas Southcliffe Ashton, **An Eighteenth Century Industrialist: Peter Stubs of Warrington, 1756-1806**, Manchester: Manchester University Press, 1939, s.121. Ancak Levant ticaretinin kötü gittiği her durumda İngiliz iç ticaretinin de olumsuz yönde etkilendiğine dair bir kanıt yoktur.

³³⁹ 1688-1697 Dokuz Yıl Savaşlarında iki ülke de barışı kabul etmişlerdir. Bu dönemde İngiltere'nin Levant ticareti, korsanlık faaliyetleri vesaire nedenlerle olumsuz etkilenmiştir; 1701-1713 İspanya Veraset Savaşlarında Fransa üstün kudretini göstermiştir. Buna mukabil Fransa'nın Levant ticareti bu savaşlar döneminde olumsuz etkilenmiştir, İngilizlerin ticareti ise toplamda fazla etkilenmemiştir; 1740-1748 Avusturya Veraset Savaşlarında Fransa hayli yıpranmıştı ama İngilizlerin ticareti olumsuz etkilenmiştir; 1756-1763 Yedi Yıl Savaşları'nda ise Fransa açıkça gerilemiş, hem ekonomik hem de politik olarak büyük zarar görmüş, Britanya ise hem denizlerdeki üstünlüğünü ispat etmiş hem de Amerika kıtasındaki konumunu

başlayan Avusturya seferi olmak üzere birçok savaşla muhataptı keza İran da bu dönemde karışıklıklar ve savaşlar geçirmiştir ve Levant ticaretini etkileyecekse bu savaşlar etkilerdi. Ancak bu siyasi ve askeri gelişmelerin nicel olarak ifadesi mümkün olmadığından ticarete etkileri de sayısal olarak ölçülemez ve bilinemez olarak kalmaktadır.

1. Levant Kumpanyası'nın Bilinçli Yöneticileri

Konumuz açısından bakarsak; daha evvel Levant ticaretini olumsuz etkileyen âmillerden biri olarak Levant tüccarlarının bilinçli olarak ticaretin genişlemesini ve sözkonusu coğrafyada yeni yerlerin açılmasını frenlediğinden bahsetmiştik. Bizce bu tavır kumpanyanın yöneticilerinin ilgisinin, bu dönemde Amerika'daki yerleşimlere kaymasından ileri gelmektedir. Yeri gelmişken söylememiz gerekir ki Levant ticaretinde söz sahibi olan en büyük ve önemli tüccarlar, Levant'taki ticarethanelerde maaşlı genç temsilcilerini çalıştırırken kendileri, Londra'da ikamet etmekteydiler. Başlangıçtan itibaren Kumpanya'nın başındakiler hep Londra'nın ticari aristokrasisinin üstlerinde bir yerlerinde bulunan seçkin tüccarlardı ve bu kişilerin çoğu da Londra Belediye Başkanı olmuşlardır. İlerleyen zamanlarda da son dönemde de seçilen müdürler sınıf ve politik nüfuz bakımından nitelikli olanlar arasından seçilmişlerdir.

“Saraya bu kadar yakın bir dosttan Kumpanya'nın hükümet ile ilişkilerini kolaylaştırması, bir dilekçenin yerini bulmasını mümkün kılması ya da muhalif eleştirileri boğması beklenebilirdi. Son üç müdür Lord North, Leeds Dükü ve Lord Grenville işgal etmiş oldukları bu en üstün mevkiyle hem politik hem de sosyal olarak Levant tüccarlarına başarıyla hizmet etmişlerdi.”³⁴⁰

İşte kumpanyanın karar mekanizmasında söz sahibi olan bu kişilerin politikayla içiçe olmaları Levant ticaretinin 1775 yılına kadar olan seyrini anlamada bizce çok önemli bir unsurdur. Eğer Levant ticaretininin, İngiltere ticaret politikasındaki yerini ve ticaret

sağlamlaştırmıştır. Buna mukabil bu dönemde iki ülkenin Levant ticareti, savaştaki başarılarıyla tam aksi yönde cereyan etmiştir.

³⁴⁰ Wood, s.264-265. Kumpanyanın düzeni, işleyişi vesaire hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. age, s.263-291.

politikasının, İngiltere yönetim politikası ile bağıını anlayabilirsek; Levant kumpanyası ticaretinin Osmanlı dış ticaretinde Fransızların, Hollandalıların ve diğer tüccarların gittikçe artan ticaretlerine zıt olarak neden düştüğünü farkedebiliriz.

Bu tabloyu kurmak için İngiliz siyasetindeki gelişmelere geri dönmek gerekmektedir. Bu kısmın başında yaptığımız analizde burjuva sınıfının Tudor hanedanına verdiği desteği sonradan gelen Stuart hanedanına vermediğini ve akabinde de kral ile parlamento arasındaki anlaşmazlığın artması sonucu İngiliz iç savaşının yaşandığını söylemiştik ve bu savaşın sonuçlanmasından³⁴¹ sonra başa gelen Cromwell'in de parlamento ile uyuşmadığını ancak 1660 yılında II.Charles'ın başa geçmesiyle eski yaraların sarılmaya başlandığını da belirtmiştik.³⁴²

Buraya kadarki siyasal gelişmelerin temelinde yatan sebep ise şuydu. Bu iç savaşın yaşandığı dönemlere kadar kral ile diğer toplumsal zümreler arasındaki ilişkide; feodal beyler ve burjuva sınıfı da dahil olmak üzere toplumsal zümreler kendi menfaatlerini, merkezin yani İngiliz kralının güç kazanmasında olduğunu görmüşler ve sahip oldukları imtiyazlarından kendi rızaları ile vazgeçmişlerdi.³⁴³ Böylece İngiliz kralının otoritesi ve sorumlulukları artış göstermişti ki burjuva sınıfı, mali destek de dahil olmak üzere birçok alanda krala katkı sunuyordu. Sonuçta politika geliştirecek tek merkez olarak

³⁴¹ İç savaş öncesinde İngiliz kralı başlıcaları tekel imtiyazları, beratlar, şirket fermanları olmak üzere çok geniş gelir kaynaklarına sahipti. Alışılmamış vergiler de bunlardan biriydi. Ancak parlamento üyesi İngiliz seçkinler tekeller ve kendilerini olumsuz etkileyen diğer iktisadi rahatsızlıklardan yola çıkarak ekonomik sıkıntılarını siyasal konulara döndürmüşlerdi. Kabaca söylememiz gerekirse ekonomik kaygıları olan burjuva sınıfı iç savaşın kendi lehlerine sonuçlanmasında büyük rol oynadı. Bkz. Appleby, s.38-39.

³⁴² 1679 yılında çıkartılan "Habeas Corpus Act" yasası ile bireysel hak ve özgürlükler güvence altına alınıyor, yargı ve yürütme güçleri arasındaki denge kuruluyor, tüm İngiliz vatandaşlarının yargıç kararı olmadan tutuklanmaları ve uzun süre gözaltında tutulmaları yasaklanıyordu. 1688 yılındaki olağandışı gelişmelerin ve taht değişikliğinin ardından 1689 yılında çıkartılacak olan "Bill of Rights" ile de siyasal sistem içerisinde parlamentonun yeri tartışmaları bitirecek tarzda belirleniyor ve kral tarafından onaylanıyordu. Parlamentonun onayı olmadan; kral tarafından ordunun barış zamanlarında toplanmasının ve bulundurulmasının, vergi toplanmasının ve daha birçok şeyin mümkün olmadığı bir siyasal sisteme geçiliyordu. Bkz. Ateş, s.73.

³⁴³ Sınıf kavramı, estate'den daha soyut, dahay gayri şahsi, daha sınıraşırı bir toplu birimdir. Sınırları pazar kaynaklarına yani sermayeye ne kadar sahip olduklarıyla ilgilidir. Bir sınıf, kendisini oluşturan ve her birinin özel çıkarları olan üyeleri arasında rekabeti öngörür ve kabul eder. Bu sınıf-içi rekabetin üst seviyesi ise üyelerin ortak çıkarlarının gözetilmesiyle belirleniyordu zira pazarda rakip diğer sınıflara karşı zayıf düşülmeliydi. Bu sınıfın siyasal gereksinimleri de estate'inkiden farklıydı. Böyle bir sınıf yönetim yetkilerine doğrudan sahip olmayı talep etmez ve diğer yandan yönetimden tümüyle de vazgeçmez. Rakip bir sınıftan gelecek herhangi bir saldırıya karşı hem pazarın özerk işlemlerini korumak hem de sınıfın kendine ayırdığı kaynaklara ortak el koyuşunu garantilemek için yönetimi yürütecek, yapısal olarak tüm sınıflardan ayrı ve onların üzerinde tek bir "kamusal" merkezden yönetmesi gereken, bir aracıya gereksinimi vardır. Bkz. Poggi s,99-100.

kral³⁴⁴ ve sarayı³⁴⁵ kalmıştı fakat ikinci bir sonuç daha ortaya çıkmıştı ki o da kral tarafından kurulan merkezi idare sistemi, zümrelere dayalı İngiliz sistemini bertaraf ediyordu.³⁴⁶

Zümrelere dayalı sistemin siyasal olarak bertaraf edilmesi ise geleneksel ekonomik sistemin düzenlenmesi, geliştirilmesi ve kullanışlı olmayan kısımlarının bertaraf edilmesi yoluyla gerçekleşiyordu. O vakte kadar gelmiş olan geleneksel lonca faaliyetleri, ticaret ve üretim fonksiyonları değiştiriliyordu ki bunu yukarıda anlatmıştık. Bu uğraşların odak noktası ise merkantilist ekonomi politikasının özü gereği, burjuva sınıfı vesaire gibi toplumsal zümrelerin ekonomik refahını arttırmak (ibadullahın terfih-i ahvalleri) değil yönetimin harcamalarını ve giderek daha masraflı hale gelen savaşları, kolonileşmeyi finanse etmek için gerekli olan vergilendirilebilir (fiskalizm) serveti arttırmaktan ibaretti.

Ekonomik alandaki müdahaleler, geçen zaman zarfında aşırı bulunmaya başlandı. Bu duruma soylulardan evvel, toplumun burjuva zümresi tepki gösterdi. Kendi rızalarıyla vazgeçtikleri hakların ardından bir de kralın mülkiyet ve özellikle piyasa üzerinde kısıtlayıcı ekonomi politikaları uyguluyor oluşu burjuvanın emniyetini tehdit ediyordu. Gelinek noktada merkezin kazandığı güç, kabul edilemezdi. Zira bu süreçte devlet, önce kendi menfaatlerini sonradan toplumun menfaatlerini düşünerek hareket ediyordu. Halbuki burjuvaya göre olması gereken; devletin, toplumun özerk ve kendi kendini düzenleyebilen gelişimine aracı rolünü üstlenmesi ve toplumu zorla yönlendirecek hareketlerden kaçınmasıydı. Bu istekler parlamento cihetinden de makul görüldü ve İngiliz iç savaşının şartları oluştu.³⁴⁷

1660'lı yıllardan itibaren ise parlamentonun ağırlığı tartışmasız olarak kabul edildi. Burjuva sınıfının bu gelişmelerdeki rolüne değindik ama bu vesileyle belirtmemiz gerekir ki

³⁴⁴ “Mutlakiyet’ kavramının ilk ortaya çıkışındaki anlamlarından biri, kralın legibus solutus olduğu idi; yasa kralın egemen gücünün bir ürünü olduğundan kralı bağımlı kılamaz ya da bu güce sınırlandırma getiremezdi.” Bkz. age, s.93-94.

³⁴⁵ “Mutlak kralın sarayı artık hanesinin en üst kesitinden, akrabaları, yakın arkadaşları ve güvendiği hizmetlilerden oluşmuyordu. Büyük, kendine özgü, yapay bir dünyaydı. Bu dünya dışarıdan bakanlara ve yabancılara muhteşem bir görüntü arz ediyordu. Yüceltilmiş bir sahneydi ve bu sahnenin tam ortasında hükümdar tartışmasız üstünlüğüyle dimdik ayakta duruyordu. Her şeyden önce, hükümdarın şahsı dışarıya sarayın şaşaalı ‘kamu’ yaşamı ile birlikte yansıtılıyordu.” Bkz. age, s.88.

³⁴⁶ Gianfranco Poggi, **Devlet**, Aysun Babacan (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2008, s.64.

³⁴⁷ Age, s.74-75.

İngiliz parlamentosu orta sınıfların değil toprak sahibi aristokratların elindeydi. Ancak buradaki aristokratlık, ortaçağlardan beri devam eden tarzda bir aristokratlık değildi. Dolayısıyla bu yeni tip aristokratları, daha evvel bazı özelliklerine değindiğimiz, İngiliz soyluları olarak zikredebiliriz. Bununla birlikte İngiltere, siyasi yönetimi itibariyle aslen bir “burjuva” devleti de değildir.

Bu dönemde yönetim sistemi, “kendisine süreklilik kazandıran, birbirine sıkı bağlarla bağlı iki yüz kadar soylunun başı çektiği bir toprak sahibi aristokratlar oligarşisi ve büyük Whig³⁴⁸ ailelerinin – Russellerin, Cavendishlerin, Fitzwilliamsların, Pelhamsların ve diğerlerinin- başındaki düklerin himayesinde olan güçlü ve zengin bir kanbağı sistemiydi...İngiliz soyluları, Roundheadlerin³⁴⁹ mirasçıları olan ve devrim sonrasında ortaya çıkan elit bir kesimdi. Feodal aristokratın veya saray aristokrasisinin özelliklerinden olan onur, cesaret, zerafet ve cömertlik artık onların yaşamlarında egemen değildi.”³⁵⁰

2. İngiliz Ekonomisinde İngiliz Siyasetiyle Uyumlu Dönüşüm

İşte bu yeni tip siyaset tarzıyla birlikte uluslararası ticaret alanında da farklı hedeflerin ve amaçların peşinde koşmak mümkün olabilmiştir. İngiltere'nin o anki şartları da bu amaçlarla son derece uyum göstererek geliyordu. 17. yüzyılın ortalarına gelene kadar nüfusu³⁵¹ ve ticareti³⁵² koruyucu tedbirler, iyi-kötü alınmaya çalışılmıştır ve bu tarihlerde ticaret ve buna dönük üretimi gerçekleştirmekle uğraşan kesimleri besleyen tarımsal üretim de ciddi artış göstermiştir. 1700 yılına gelindiğinde ise İngiliz tarım üretimi,

³⁴⁸ Liberal Parti Üyesi.

³⁴⁹ İngiltere İç Savaşı'nda Cumhuriyetçilere verilen isim.

³⁵⁰ Eric J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Abdullah Ersoy (Çev.), Beşinci Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Eylül 2013, s.25, 30. Cümlede adları geçen ailelerin servetleri hakkında da bir not mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ek 6. Bu nota göre; Joseph Massie 1760'da 10 soylu ailenin yıllık gelirini 20.000 pound, 20 aileninkini 10.000 pound ve 120 tanesinininkini de 7.000-8.000 pound, yani tüccarların en zengin kesiminin kazanabileceğinin (600 pound) 10 katından fazla, olarak hesaplamıştır.

³⁵¹ Kara vebadan sonra zaten toparlanan nüfusa ek olarak 16. yüzyılı sonlarında “Çalışanlara iş, çalışmayanlara ceza ve çalışamayanlara ekmek” olarak özetlenebilecek İngiliz Yoksulluk Yasaları çıkarılarak, yerel güçler eliyle yoksulların ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştı. Bkz. Appleby, s.81.

³⁵² Özellikle dış ticarete tekelcilik uygulamaları ve 1623 yılında çıkarılan Tekeller Yasası ile süreli patent hakkı tanınması gibi durumlar olumsuz yanları daha sonra hissedilse de o şartlarda ticarete belirliliği beraberinde getiriyordu.

herhangi bir Avrupa ülkesinin iki katına ulaşmıştı. 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da kendi insanlarını besleme yeteneğini arttıran, 1700'e gelindiğinde ise nüfus ve gelirini aynı anda arttırmayı başaran iki ülkeden biri İngiltere'ydi.(diğeri ise Hollanda) Dört Cehennem Atlısından biri olan kıtlık, artık İngilizler için ciddi bir sorun değildi³⁵³ ve bu tarımsal devrim, tarımda çalışan İngiliz nüfusunun gittikçe azalmasına rağmen gerçekleşmişti. Anakıtadaki tarımda ihtiyaç duyulmayan bu işgücünün yönü ise belliydi.³⁵⁴

Tarımdan artan nüfusun, kentlere göçettiğinden bahsetmiştik. Ama bu göçlerin ikinci bir yönü vardı ki bizim için daha fazla önem arz etmektedir: Amerika'daki yerleşim bölgeleri. İngiliz ticaret politikasının özelliklerinden söz etmiştik. Bu ticaret politikasının gereği olarak Amerika'da 1600'lerin başlarından itibaren yerleşim bölgeleri oluşturmuşlardı ve rakipleriyle mücadeleye başlamışlardı. İngilizlerin Avrupa kıtasında 17. yüzyıl boyunca yaptıkları, yukarıda değindiğimiz savaşlarda Amerika'daki bu yerleşim bölgelerinin sınırları da sıklıkla değişti. Bu yeni kıtada keşfedilen patates, fasulye, mısır, şeker gibi ürünlerin Avrupa için ne kadar kıymetleri oldukları farkedilmişti. Bu yeni ürünlerin yetişme koşullarının kolaylığı kıtlığın sona erdirilmesinde büyük fayda sağladı.

Bu fayda sadece İngiltere ile sınırlı değildi ve tarım ticarileşmeye başladı. İngilizler, İspanyol Karayiplerinin³⁵⁵ ve Latin Amerika'nın 17. yüzyılda kendileri için en hızlı büyüyen ticaret bölgeleri olduklarını anladılar. Bunun ardından ise dikkatlerini, bu bölgelerden azami kazanç sağlamaya yönlendirdiler ki Levant Kumpanyası ticaretinin

³⁵³ Hobsbawm, s.27. Bununla birlikte kötü hasatlar sözkonusu olduğunda geçim maliyetlerinde, ciddi artışlar yaşanmaya devam ediyordu. Bu sebeple 1740-1741, 1757 ve 1767 yıllarında, ülkenin büyük bölümünü etkileyen ayaklanmalar görülmüştür.

³⁵⁴ Age, s.82-83. 1520'lerde İngiliz nüfusunun % 80'i tarımda çalışıyordu ve her 100 aile 125 aileyi besleyebilecek yani fazladan 25 ailelik üretim yapıyordu. Bu yıllarda beslenme o kadar büyük önem arz ediyordu ki herkesin ortak umudu hayatta kalmaktı ve bu sebepten ülkeler çoğu kez "ortak varlık" yani commonwealth adını alıyordu. 1600'lerden itibaren ise tarımda çalışan nüfus gittikçe azaldı ve 1800'de nüfusun sadece % 36'sı tarımla uğraşıyordu, buna mukabil fazladan yaptığı üretim 60 aileyi besleyebilecek kadardı. Bkz. age, s.58, 78.

³⁵⁵ 1585 yılında İspanyollar ile çıkan deniz savaşları, yaklaşık 20 yıl devam etmiş ve İngiliz yayılcılığı için bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. İlk başta Karayiylere muazzam sayıda İngiliz korsanı geldi. Sonrasında ise birçok tüccar tarafından finansal olarak desteklenen maceracılar, savaşçılar, korsanlar İngiliz ilgisinin bölgeye yönelmesinde çok önemli bir rol oynadılar. Bu bireysel akınlar, İngiliz kıyılarına sadece İspanyol gümüşünü değil, şeker gibi tropikal ürünlerini de taşıdılar. Bu süreçteki kaosa rağmen yüksek değerli lüks ürünler, elit tüccarların Atlantik ticaretinin ve yerleşiminin ihtimallerini düşünmelerini sağladı. Ancak finansal, yasal ve diğer eksiklikler bu erken projelerin başarısının sınırlı kalmasına yol açtı. Ayrıca, Moskova, Levant, Doğu Hindistan Kumpanyalarının aksine Karayiiler'deki İngiliz ticari müteşebbisleri bir tekel koruması elde etmemişlerdi. Bkz. Christian J. Koot, **Empire at the Periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621-1713**, New York: New York University Press, 2011, s.25-26.

gelişmemesi, tüccarlar tarafından bilinçli olarak frenlenmesi hep bu sebeptendi. Çünkü Amerika ile ticaret, Levant'taki gibi sadece anladığımız manadaki ticaretle sınırlı değildi.

3. Amerika'daki İngiliz Kolonileri ve Levant Ticareti

İngilizlerin Amerika ile ticaretlerinde iki ana hedef sözkonusuydu. Birinci olarak, Amerikalı uyrukların bütün mamulleri ve Avrupa mallarını yalnız Büyük Britanya³⁵⁶dan almasını sağlamak; ikinci olaraksa, Amerikalıların dış ticaretini *kârların en sonunda Büyük Britanya'da toplanacağı* ya da imparatorluğun gelişmesine harcanacağı bir şekilde düzenlemek. Bu hedeflere ulaşmak için yasalar çıkararak hızla yol alınmıştır. Kolonilerde İngiliz endüstrisi ile rekabet edebilecek kasket, şapka, yünlü ya da demir eşya dahil her çeşit imalat yasaklandı. Kolonilerin vazifesi, bu ürünlerin imalatında kullanılacak hammaddeleri, tütün³⁵⁷, pirinç, çivit, gemi direği, zift, katran, kunduz postu, demir ve daha birçok ürünü üretip yalnızca İngiltere'ye satmak ve ihtiyaç duydukları mamulleri yalnızca İngiltere'den satın almaktı. Bu çeşit düzenlemeler İrlanda için de geçerliydi. Ayrıntıları daha da çoğaltılabilecek bu faaliyetlerden arta kalacak kâr oranı, muazzam bir seviyeye çıkıyordu.³⁵⁸

Böylesi yüksek kârın talibi de çoktu. İşte yukarıda sıraladığımız savaşların temelinde yatan sebep bu ekonomik menfaatlerdi. Bu ekonomik menfaati elde edebilmek için hem ticaret yapılıyordu hem de İspanyol gümüşü ve mal taşıyan ticaret gemilerini ele geçirmek için korsanlık³⁵⁹ yapılıyordu, gerektiğinde de ülkeler savaşa girmekten dahi

³⁵⁶ İngiltere, 1707 yılında İskoçya ile birleşme kararı aldı ve böylece Büyük Britanya Krallığı kuruldu.

³⁵⁷ Bir İngiliz genci olan John Rolfe, Virginia bölgesinde Orinoco adını verdiği bir çeşit melez tütün üretmeyi başarmıştı. 1620'li yıllarda yarım kilosu yüksek kar bırakan 2-3 şiline satılıyordu. Bu yüzden yatırıma para ve insan gücü(yeni yerleşimciler) akıttı; 1618 yılında 22,5 ton üretim varken sekiz yıl sonra üretim miktarı 135 tona çıktı, fiyatı ise önceki fiyatın 24'te birine düştü. Bkz. age, s.46.

³⁵⁸ Huberman, s.147-148.

³⁵⁹ "Pensilvanya Eyalet Sekreteri James Logan, 1717 yılında Karolayna sahili boyunca 1500 korsanın bir aşığı bir yukarı gidip geldiklerini ve bunlardan 800'ünün merkez üs olarak Yeni Providans'ı (Bahamalar) seçmiş olduklarını yazmaktadır. XVII. yüzyılda korsanı olmayan eyalet bulmak neredeyse olanaksız gibidir."; Korsanlık/hırsızlık, Sombart tarafından feodal beylik, devlet memurluğu, spekülâtörlük, tüccarlık ve zanaatkarlıkla birlikte belli başlı kapitalist girişimcilik yollarından biri sayılmaktadır.Bkz. Sombart, s.81-82.

imtina etmiyorlardı. Goethe'nin bir tanımı tam da bu üçgeni anlatmaktadır: "*Savaş, ticaret ve korsanlık bölünmez bir üçlü oluşturuyorlar.*"³⁶⁰

Dolayısıyla böylesi bir uğraşın ve kârın olduğu bir süreçte İngiltere'deki kumpanya yöneticilerinin, Levant ticaretini geliştirmeye dönük bir arayış içinde olması da doğal olarak beklenemezdi. Zira Levant ticaretine ayrılacak her bir birim gemi ve diğer unsurlar, daha fazla kâr getirecek bir uğraştan vazgeçmek anlamına gelmekteydi diğer bir deyişle Levant Kumpanyasının alternatif maliyeti çok yüksekti. Osmanlı İmparatorluğu açısından Levant'a gelen her bir gemi hasretle beklenirken; 18. yüzyılda en üst noktasına ulaştığında dahi Levant ticareti, İngiltere'nin toplam dış ticaretinin %1'inden azını oluşturuyordu.³⁶¹

a. İngiliz Gemi Taşımacılığı

Bu vakte kadarki kumpanyanın davranışlarından birkaçını bu gözle okursak bu tablo daha net ortaya çıkar. Mesela 1718-1744 döneminde uygulanan, müşterek gemi taşımacılığı haricinde özel gemi taşımacılığının yasaklanmasına dair bir uygulamadan bahsettik. Bu uygulamadan faydalanarak da kumpanya, birçok defa Levant'a iki senede bir gemi göndermiştir. Bu durum kumpanya karşıtları tarafından tartışmaya açılınca da kumpanya taraftarları kendilerini, Levant pazarını İngiliz mallarına boğmamak için böyle davrandıklarını açıklayarak savunmuşlardır. Bu bahane bizce sahici değildir. Zira yasağın kalktığı 1744 senesinde İngilizler Levant'a yılda ancak 10 gemi gönderebiliyorken, Fransızlar 200 büyük gemi ve yaklaşık 400 tane de küçük gemi gönderiyorlardı.³⁶²

Wood, bu yasağın 1744 yılından sonra kalkmasıyla müşterek gemi taşımacılığının terkedilmesiyle Levant ticaretinde kullanılan gemi sayısının arttığını zikreder.

³⁶⁰ age, s.87.

³⁶¹ McGowan, s.852.

³⁶² Laidlaw, s.43.

Tablo 2

Kumpanya Vergi Defterine Göre Gemi Taşımacılığı

Yıl	Vergisi Ödenmiş Olan Gemi Sayısı	Çıkış Yapılan Liman
1733	9	İzmir'den* 7; İskenderiye'den 2.
1734	10	İzmir'den 6; İskenderiye'den 1; İskenderun'dan 3.
1735	7	İskenderun'dan 3; İskenderiye'den 3; İzmir'den 1.
1736	15	İzmir'den 10; Akka'dan 3; İskenderiye'den 1; Kıbrıs'tan 1.
1776**	24	İzmir'den 15; İskenderun'dan 5; Selanik'ten 2; Türkiye'den (liman belirtilmemiş) 2.
1777	22	İzmir'den 16; Türkiye'den 3; İskenderun'dan 2; Selanik'ten 1.
1785	21	İzmir'den 18; Selanik'ten 2; İskenderun ve Kıbrıs'tan 1.
1790	29	İzmir'den 22; Selanik'ten 3; İstanbul'dan 2; İskenderiye'den 1; İskenderun'dan 1.
1792	37	İzmir'den 21; İskenderiye'den 12; Selanik'ten 3; İskenderun'dan 1.

Kaynak: Wood, s.208.

*İzmir limanının önemi net olarak görülmektedir.

**1737-1774 arasındaki vergi kayıt defterleri günümüze ulaşmamıştır.

Bu sayılarda da görüldüğü üzere gemi sayısında bir artış var ama daha önce sunduğumuz ticaret rakamlarında da çok net gözüktüğü üzere İngilizlerin ticaret hacmi gemi sayısının artmasına rağmen düşmeye devam etmektedir. Bu durum bizim savımız açısından, yasağın kalkmasına rağmen kumpanya yöneticilerinin halen Levant Kumpanyası'na ilgilerini yöneltmediklerini göstermektedir. Çünkü 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin toplam tonajı neredeyse 500.000 tonu bulan yaklaşık 6.000 kadar ticaret gemisi vardı.³⁶³ Bu da demek oluyor ki; tablodaki en yüksek gemi sayısı olan 1792 yılına ait 37 gemi üzerinden yapılan bir hesaplama ile, İngiltere o sene elindeki 6.000 ticaret gemisinden sadece % 0,6'sını Levant'a göndermiştir.

Zira daha önce de belirttiğimiz üzere 18. yüzyılın ikinci yarısında Levant'a hiç geminin gelmediği seneler olmuştu. Bunun sebebi ise mala olan talep değildi. Sebep, ticaret gemilerine eşlik edecek İngiliz Kraliyet Donanmasına ait silahlı koruma gemilerinin elde kalmamasıydı. Halbuki İngiliz donanması, İngiltere'nin yaşaması için kan demek olan denizaşırı ticaretinin ve gemilerinin en önemli koruyucusu olarak İngiltere'nin en güçlü silahıydı. Ancak bu tarihlerde donanma, Levant'a gönderecek ufak bir filoyu dahi elde bırakmadan Amerika'daki kolonilere konuşlandırılmıştı.³⁶⁴

Gemilerle ilgili diğer bir husus, Levant ticaretinin sadece Londra limanı ile sınırlı olmasıydı. Bunu değiştirmek için de birçok girişimde bulunulmuştur. Çünkü bu uygulama; ihraç edilecek malların Londra'ya taşınması, yüklenmesi, erzak tedariki gibi hususlarda fiyatları arttırıyordu. Yine gemi adamı maliyetleri de artıyordu. Ayrıca Londra gümrüğünün diğer limanlara nazaran daha pahalı olduğu da söylenmektedir. Bu yüzden eğer bu ticaret diğer limanlardan da yapılabilirse demir, çelik, pirinç, bakır, bıçak, Birmingham porseleni gibi ürünlerin çok daha ucuza ihraç edilebileceği ileri sürülüyordu. Ancak 1744 ve 1753 yıllarındaki müşterek gemi ve biraz sonra değineceğimiz yeni üye girişi ile ilgili şartların genişletilmesinden sonra dahi ticaretin kötü gidişi bu iddiaların abartılı olduğunu kanıtlamış gibidir.³⁶⁵

³⁶³ Hobsbawm, s.24.

³⁶⁴ Laidlaw, s.34.

³⁶⁵ Wood, s.201-201. 1753 yılında alınan karar ile Londra haricindeki dış limanlardan ticarete izin verilmişti. Dış limanların Türkiye ile ticaretine dair bazı rakamlar şöyledir: 1697-1698 yıllarında herhangi bir ticaret yok, 1700 yılında yaklaşık 18,5 £ kahve ithali ve 703 £ teneke ihracı, 1750 yılında 13,5 £ Kıbrıs şarabı ithali, 1770 yılında 3,520 £ genellikle teneke ihracı gerçekleşmiştir. Bkz. age, s.207-208.

Yine 1744 yılında geçmiş bir düzenlemeyle Kumpanya'nın ortakları, Levant'tan satın aldıkları ürünlerin bedelini ya kendi kazançlarıyla ya da İngiltere'den ihraç etmiş oldukları ürünlerin takasıyla yapmak zorunda bırakılmışlardır.³⁶⁶ Ayrıca Türkiye'ye altın-gümüş yollarının da yasaklanmıştı. Bunun sebebi olarak ise zikredilen husus şudur: "uzun tecrübeler sonunda bunun ticaretin umumuna büyük bir zarar verecek şekilde Türkiye'deki malların fiyatlarının önemli bir nispette artmasına vesile olduğu anlaşılmıştır."³⁶⁷ "Britanya acaba bu yasakla ne kadarlık bir maden miktarının Türk topraklarına girmesini önlemeye çalışıyordu?", "bu miktarın hangi limanlarda hangi Türk mallarının fiyatlarına nasıl bir tesiri mümkün olabilirdi?" veya "acaba bu nakit paraya başka yerde mi ihtiyaç vardı?" gibi soruları elimizdeki bilgilerle yanıtlamak mümkün değildir.³⁶⁸ Ancak bu dönemde İngiliz ticaretindeki düşüş eğilimini, ondan da önemlisi İngilizlerin satmadığı her bir ürünü rakiplerinin zaten satıyor ve pazar paylarını artırıyor olduklarını ve Osmanlı İmparatorluğu'na her halukarda para girişinin olduğunu³⁶⁹ düşündüğümüzde Britanya gibi gelişmiş para ve finans sistemine sahip olan bir ülkenin bu açıklaması bizce yetersiz kalıyor. 1791 yılına kadar devam etmiş olan bu düzenleme uygulamada kaldığı süre içinde de büyük eleştiriler almıştır.

³⁶⁶ Zeki Arıkan, takas usulünü Türk-İngiliz ticaretinde en önemli unsur saymaktadır. "Türk-İngiliz ticaretinin ayırt edici en önemli özelliği, takas yöntemine dayanmasıdır." Bkz. Zeki Arıkan, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C.XXII, "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", İstanbul, 2003, s.113.

³⁶⁷ Age, s.202.

³⁶⁸ "...Osmanlıların Avrupa ülkeleriyle ticaret dengesi uzun süre artıda kalmaya devam etti, öyle ki Fransız ve İngiliz tacirleri gümüş ithal etmek zorunda kaldılar...Osmanlı görevlilerinin 18. yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa ülkeleriyle ticaretin içeriye net gümüş girişi sonucunu yarattığının farkında olup olmadıklarını bilmiyoruz, ama olmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. 20. yüzyılın tarihçileri büyük miktarlarda külçe altın ve gümüş girişini 16. yüzyıl sonu Osmanlı imparatorluğu'nda büyük bir istikrar bozucu etken olarak görmüş olmakla birlikte, 1500'lerin hazine görevlileri büyük ihtimalle onlarla aynı fikirde olmazdı." Bkz. Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya, s.224-225.

³⁶⁹ Şevket Pamuk'un Osmanlı İmparatorluğu başkenti İstanbul'daki fiyatlar özelinde yapmış olduğu bir çalışmada tam güvenilir olmayan istatistiklere göre; 1700-1800 döneminde fiyatların artış eğiliminde olduğu gözlenmiştir. Bu çalışmada gıda fiyatları daha çok dikkate alınmıştır. Çalışmada yararlanılan bazı kumaş fiyatları ise 1860 yılından sonra endekse dahil edilmiştir. Ayrıca zikredilen dönemde Londra'da da fiyatlar artış eğilimindeydi Bkz. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.117. Ancak zikredilen dönemde gıda fiyatlarındaki artışın hayat standardı itibarıyla iki yönlü de tesiri olabilirdi. Birincisi gelirlerden gıdaya ayrılan pay çoğalınca, kumaşa ayrılan payın düşmesi dolayısıyla azalan taleple kumaş fiyatlarının düşmesi mümkün olabilirdi. Yahut gıda fiyatlarındaki artış sonucu giderleri artan tüccarlar, ek maliyeti kumaş fiyatında artış yaparak telafi etmek istemiş olabilirdi. Fiyatlardaki artışı ortaya çıkaran tağşiş uygulamasını da hesaba katarsak günümüzde, tam olarak ne olduğu meçhuldür. Diğer bir deyişle İngilizlerin aldıkları önlemin bir işe yarayıp yaramadığını bilmiyoruz; Ek bir bilgi olarak ise İstanbul'daki fiyat artışlarından 1766 yılında büyükelçi olarak göreve başlayan John Murray da dertliydi. Büyükelçilik tercümanları dahi diğer Batılı meslektaşlarıyla kıyaslandığında ve ihtiyaç maddelerindeki fiyat artışı gözönüne alındığında daha az ücret alıyorlardı. "İngiliz sarayı" olarak bilinen Beyoğlu'ndaki konutun hali de utanç verici ve büyük bir tamir ihtiyacı içinde bulunmuştu. Bkz. Laidlaw, s.56.

b. İngiliz Tekelciliği

Diğer önemli bir husus tekelcilik uygulamasının geldiği noktadır. Levant ticaretinin düşük kalışının tekelci uygulamadan diğer bir deyişle kumpanyanın aktif tüccarlarının aşırı kar uygulamalarından kaynaklandığını düşünenler, birçok defaat girişimlerde bulunmuşlardı. Uzun yıllar tekelciliğin kaldırılması için yapılan baskılar sonuç getirmemişti ancak 1753 yılındaki bir yasayla kumpanyaya katılacak tüccarların, sadece Londra'da ticaret yapma imtiyazını taşıyan tüccarlar olması gerektiği şartı esnetilerek³⁷⁰ diğer tüccarlara da kumpanyanın kapıları belli aidatlar karşılığında açılmış oldu. 1731-1736 döneminde ödenen aidatlara bakıldığında ticaretle meşgul olan tüccar sayısı 50-60 civarındadır.³⁷¹ 1754-1794 döneminde ise 352 yeni üye girişi olmuştur ve yüzyılın sonlarına doğru yaklaşık 400 ortağın mevcut olduğu düşünülebilir. Buna rağmen ticaretteki düşüş devam etmiştir. Wood da fiyatların ve karların ticaret akışını azaltıcı yönde tutulmasını ve yeni alanların genişletilmesini sağlayacak girişimlerin engellenmesini mümkün görmektedir.³⁷²

Kumpanyanın konsolosluk ücretini 1761'de % 10, 1775'de hala % 7 gibi seviyelerde tutması da ticaretin Livorno gibi limanlara kaymasına ve Fransızların, Hollandalıların eline geçmesine sebep olmaktaydı. Ayrıca gemilerin limana varışından itibaren 60 gün içinde vergilerin, 30 gün içindeyse konsolosluk ücretlerinin ödenmesi gerekmektedir.³⁷³ Kumpanya, bunun sebebi olarak da ticaretin düşük olmasını, masraflarını karşılayamadığını ileri sürüyordu.³⁷⁴ Halbuki bugün kolaylıkla söylenebilecek şey olan; kumpanyanın, tüccarların masraflarını yükselttikçe ticaretin diğer bölgelere kayması ve hep düşük kalmaya mahkum olacağı eğer masrafları düşürürse ticaretin yükselme şansının artacağı bilgisi bizce o dönemde de bilinmekteydi. Buna rağmen bu

³⁷⁰ İlk konulduğunda istisnalar hariç Londra'nın 20 mil civarında ikamet etmeyenlerin Kumpanyaya katılmaları yasaklanmıştı ve bu yasak sürekli şikayetlere konu olmaktaydı. Bkz. George Cawston ve Augustus Henry Keane, **The Early Chartered Companies (A.D. 1296-1858)**, London ve New York, 1896, 78-79.

³⁷¹ Laidlaw'a göre 1731'de bu sayı 80-90 civarındadır. Bkz. Laidlaw, s.39.

³⁷² Wood, s.201, 207.

³⁷³ 11 Nisan 1758 tarihli yazışma belgesine göre İzmir limanında durum böyledi. Bkz. Elena Frangakis-Syrett, s.70.

³⁷⁴ 27 Haziran 1768 tarihinde büyükelçi John Murray, İzmir konsolosu Hayes'e yazdığı mektupta hem kumpanyanın bu halini hem de ticaretin zayıflığını edebi bir üslupla anlatır: "Birkaç yıla kadar Levant'ı terk etmeden önce bu zayıf ticaretin başını dik tutacak olmasıyla kendimi avutuyorum, çünkü bu ülkede dürüst bir insan geçimini zorlukla sağlayabilir ve ben kendi ülkemde, ocağımın başında yiyeceğim bir bifteği tüm büyükelçilik şereflerine tercih ederim." Bkz. Laidlaw, s.57.

tavrın nedenini anlamak hayli güç oluyor. 19 Ekim 1790 tarihinde Türkiye ticareti ile ilgili uzun bir bildiri sunulmuştur ve bu bildiri de kumpanyanın ticaretinin düşüklüğünün faturası rakiplere ve diğer unsurlara değil bizzat kumpanyanın kendisine kesilmiştir. Şöyle ki; “eğer bizler tarafından yanlışlıkla(!) yapılmış o nizamnamelere istinad eden mânialar kaldırılmazsa” ticaretin bir daha asla gelişemeyeceği veya “heyet-i teşriyye tarafından yapılmış olan ihtiyatsız kanunlar, Türkiye Kumpanyası tarafından hazırlanmış muhakemesiz nizamnameler ve halihazırdaki karantina uygulamasından kaynaklanan gecikmeler” kumpanyanın ticaret yapış tarzıyla ilgili sorunlar olarak beyan edilmekteydi.³⁷⁵

Bu vesileyle Levant ticaretinde mühim bir yeri olan karantina uygulamasına dair biraz bilgi sunmakta fayda vardır.

c. Karantina Uygulaması

Karantina kelimesi, “Sözlükte ‘yolcuların gözetim altında tutulma süresi’ demek olan ve İtalyanca ‘kırk’ anlamına gelen **quarantenadan** gelir. Osmanlı Devleti karantina usulünü uygulamaya başladığında bu kelimenin yerine daha çok ‘usûl-i tehaffuz’, karantina yeri olan **lazerat** veya **lazarettoya** karşılık da ‘tehaffuzhâne’ tabiri kullanılmıştır.”³⁷⁶ Karantina usulü çok eski tarihlerden itibaren bilinmekteydi. Hıfzıssıhha, temizlik anlamında³⁷⁷ ise zaten gerek bireysel gerekse kitlesel faaliyetler açısından birçok uygulama hayatın içinde yaşamaktaydı. Bu uygulamaların önemini günümüz şartları içerisinde değil o dönemin şartları, yaşam koşulları çerçevesinde düşünürsek konunun önemi daha iyi anlaşılır diye düşünmekteyiz.

Karantina uygulaması, temizliğin ihmali başta olmak üzere birçok nedenden ötürü ortaya çıkan mikropların geniş alanlara yayılmasını önlemeye dönük bir eylemdir. Doğu Akdeniz’de başta veba olmak üzere sıtma, tifüs, tifo, çiçek ve ileriki tarihlerde olumsuz

³⁷⁵ Age, s.211-212.

³⁷⁶ Gülden Sarıyıldız, **Karantina**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2001, C.24, s.463.

³⁷⁷ “Hıfzıssıhha (hıfzu’s-sıhha) tıp ilmiyle paralel bir gelişme göstermiş ve çok eski dönemlerden itibaren onun bir dalı olarak kabul edilmişti...Batı dillerindeki karşılığı olan **hiyyen** ise (hygiene) Grek mitolojisindeki sağlık tanrısı Asklepios’un (Esculape) kızı ve yardımcısı Hygieia’dan gelmektedir.” Bkz. Nebi Bozkurt, **Hıfzıssıhha**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998, C.17, s.316.

etkisini hissettiren kolera gibi birçok hastalık her açıdan hayatı zorlaştırmaktaydı. Ortaya çıkan hastalıklar halkın kaçışına, bazen yüksek oranlı ölümlerin ortaya çıkmasına, akabinde karışıklığa ve ticaretin akışında önemli düzensizliklere ve bu ortamda daha birçok nazik soruna yol açarak ekonomiyi ve nüfusu olumsuz yönde etkilemektedir.³⁷⁸

Bulaşıcı hastalıkların yayılması noktasında denizyolları kolaylaştırıcı bir unsurdu. 18. yüzyıldan itibaren Akdeniz'deki tüm devletler karantina istasyonları tesis etmeye başlamışlardı. Bu yerlerde karantinaya tabi mallar “zehir tutan” mallar ve diğerleri olmak üzere ikiye ayrılırdı. Zehir tutan mallar kategorisine tüm dokuma hammaddeleri, pöstekiler, deri, kürk, kuştüyü ve keten ürünleri dahildi.³⁷⁹ Gerek yolcu gerekse mal taşımacılığında uzun süre bir gemide birlikte seyahat edenlerin arasında, eğer vebalı³⁸⁰ vesaire bir hasta var ise bütün bir gemi ve geminin uğradığı limandakiler kolayca hastalanabilmekteydiler.³⁸¹ Bunu önleyebilmek için başta Avusturya gibi ülkeler olmak üzere birçok Avrupalı ülke 19. yüzyıldan evvel ciddi karantina teşkilatları tesis etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise ilk karantina uygulaması, Rusya'da çıkan kolera salgınından korunmak isteyen İngiltere, Fransa, Nemçe sefaret tercümanlarının talepleri üzerine II. Mahmud tarafından 1831 senesinde uygulamaya konulmuştu.³⁸²

³⁷⁸ 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı coğrafyasında ve Doğu Akdeniz'de görülen veba, sıtma vesaire gibi hastalıklar, ekonominin de büyük oranlarda olumsuz etkilenmesine yol açmaktaydı. Yüksek ölüm oranlarının ortaya çıktığı dönemlerdeki can pazarı, ekonomideki kötüleşmeyi gölgede bırakmaktaydı. 1784 tarihli bir mektupta vakanüvis Cebertî'nin yazdığı üzere Nisan ve Mayıs aylarında “Veba ve humma sayısız can aldı ve hayat pahalılığı unutuldu.” Bu sorunlar benzer olarak 1778'de İstanbul'da, 1781'de Selanik'de, 1784'te İzmir ve 1786-1787'de Suriye'de de gözlenmiştir ki, sadece İzmir'e 1700-1850 dönemindeki sürenin %59'unda veba hakimdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, Serap Yılmaz (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2011, s.17-20, 31, 37.

³⁷⁹ Müller-Wiener, s.89.

³⁸⁰ Veba hastalığı 18. yüzyıl boyunca o kadar etkili idi ki Osmanlı İmparatorluğu tarafından Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin gelişi, Fransa yönetimi tarafından siyasi olarak uygun bulunmayıp bu ziyareti ertelemek istediklerinde Fransızlar bahane olarak vebayı kullanmışlardı. Bkz. Gilles Veinstein, **İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları “Kafirlerin Cenneti”**, Murat Aykaç Erginöz (Çev.), İstanbul: ARK Kitapları, 2002, s.28.

³⁸¹ Vebanın yayılması örneğinden hareketle, bulaşıcı hastalık mikroplarının yayılması noktasında evler, kutlama yapılan alanlar ve alıcı ile satıcıyı buluşturan fuarlar önemli mekanları temsil etmektedirler. Ayrıca yeni eşya kullanımının pahalı olduğu yer ve dönemlerde başlıca iki meslek; çamaşırcılar ve eskiciler hastalığın yaygınlaşmasına etki ediyorlardı. Bunun yanısıra ulaklar, çerçiler, kervanlar, göçebeler, askerler ve kaçaklar da potansiyel hastalık taşıyıcılardı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Panzac, s.94-100.

³⁸² 1835 yılında Çanakkale'de daha sistemli bir şekilde uygulamaya konulan karantina uygulaması, İstanbul'un çeşitli yerlerinde de faaliyeteydi. Bu minvalde Karantina Meclisi kurulmuş, ticari yönünün önemine binaen de Avrupalılarca yakından takip edilmiştir. Hatta zamanla kapitülasyonlara sıhhiye kapitülasyonları adıyla yeni bir ilave de yapılmıştı. Bkz.Sarıyıldız, s. 463-464.

Ancak padişahın bu uygulama girişimi Avrupalılarca bir destek görmemiştir. Bu uygulamanın muhtemelen ticari açıdan bir yük olacağını düşünenler arasında İngiliz Ticaret Odası da vardı. II. Mahmud bilhassa 1838 yılında bu projesini nihayete erdirmek için yoğun çaba sarfederken, dönemin İstanbul nezdindeki İngiliz büyükelçisi Ponsonby, Londra'yla yoğun bir şekilde yazışarak proje hakkındaki kaygılarını belirtmiştir. Hem ticareti zorlaştıracağını hem de zaten Osmanlı'nın projeyi nihayete erdirecek yetkinlikten uzak olduğunu düşünen Ponsonby, İngiliz Ticaret Odası'ndan gelen baskılar sonucu Osmanlı hükümeti nezdinde bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu proje ise 28 Haziran 1839'da II. Mahmud'un vefatı üzerine bir sonraki padişaha tevarüs eder.³⁸³

Konuya Levant Kumpanyası açısından bakar isek; 1752 yılında Avam kamarası, Krala hitaben yaptığı bir konuşmada Levant'tan gelen mallar için karantina yeri yapılmasını istemiştir. Ancak bu konudaki ciddi gelişme aslen 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 1800 yılında 65.000 £ maliyetle Chetney Hill/Kent'te bir yer inşasına izin veren yasa çıkmış fakat proje 1810 yılında 170.000 £ maliyetle ancak tamamlanabilmiştir. Oysa 1752 yılında öngörülen maliyet olan 5.000 £, Levant ticaretinin buna değmeyecek kadar önemsiz olduğu nedeniyle tahsis edilmemiştir.³⁸⁴ Maliyetler arasındaki farka ve tarihlere bakıldığında bizce, İngilizlerin ilgisinin diğer ticaret bölgelerine yönelmiş olması sebebiyle, Levant Kumpanyası'nın istekleri bir hayli arka plana atılmıştır.

Ayrıca İngilizlerin bu karantina uygulamalarına pek yanaşmama tavırları 19. yüzyılın ikinci yarısında da hala devam etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun da katıldığı, 1851 yılında Paris'te toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı'nda hekim delegeler "karantinistler" ve "hijyenistler" olarak ikiye bölünmüşlerdi. Osmanlı Devleti, Fransa ve diğer Akdeniz ülkeleriyle birlikte gemilerin, insanların ve emtianın tecrit edilmesini şart koşan karantinistler arasında yer alırken; İngiltere, karantina uygulamalarının ticarete büyük zarar verdiğini düşünerek hijyenistlerin başını çekmekteydi.³⁸⁵ Sanki bu durum ve İngilizlerin genel olarak karantina uygulamasına yaklaşımları, İngiltere adasının çalışmamızı kapsayan dönem içerisinde bu hastalıklardan

³⁸³ İngiliz büyükelçi bu uygulamaya doğrudan karşı da çıkamıyordu ki öyle bir tutum insanların can güvenliğini düşünmemek anlamına gelirdi. Bkz. Panzac, s.221-223.

³⁸⁴ Wood, s.199. 1810 yılında yapılan karantina yeri de bataklık bir alana yapıldığından kısa sürede kullanılmaz hale gelmiştir.

³⁸⁵ Gülden Sarıyıldız, **Hıfzıssıhha (Osmanlılar'da Hıfzıssıhha)**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998, C.17, s.320.

fazla muzdarip olmadığına işaret etmektedir. Diğer yandan Osmanlı toprakları üzerindeki İngilizler de veba salgınlarından kendilerini korumayı öğrenmişlerdi.³⁸⁶

Sözkonusu dönemde Akdeniz'deki gemi trafiğine dair yapılan denetimlerde bulaşıcı hastalığın tespit edilmiş olduğu gemiler üzerine tarihsel araştırmalar da yapılmıştır. Panzac'ın yazdığı üzere bu araştırmalarda, hastalık taşıyan gemilerin hangi ülke bandıralı olduğuna bakıldığında İngilizlerin payının en düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerine dair ayrıntıya giremesek de bu hususun İngilizlerin tavrına etki eden bir faktör olduğunu düşünmekteyiz.

d. İngilizlerin, Amerika'daki Kolonileri ve Levant Limanları ile Ticaret Hacimleri

Sözel gerekçelerimizi ileri sürdükten sonra şimdi de Levant ticaretine dolaylı yoldan etki ettiğini düşündüğümüz Britanya ile Amerika'daki İngiliz koloniler, Batı ve Doğu Hint Adaları arasındaki ticari ilişkilerden; elimizde nispeten daha sağlıklı rakamların olduğu İngilizlerin, Amerika'daki kolonileriyle ticaretlerine dair bazı rakamlara göz atalım. Kaynak olarak kullandığımız eserde; Koloniler ile İngiltere arasındaki ticarete dair rakamlar 1697-1791 dönemine aitken, koloniler ile İskoçya arasındaki ticarete dair rakamlar 1740-1791 dönemine aittir. 1707 yılında İngiltere ile İskoçya birleşerek Büyük Britanya'yı kurduklarından, Britanya ile Koloniler arasındaki ticarete ait toplam rakamlar ise 1740 yılından sonrası için rahatlıkla hesaplanabilmektedir.³⁸⁷

Daha evvel Tablo 1'de Levant kumpanyası ticaretinin 10 yıllık dönemler halinde yıllık ortalama ithalat ve ihracat rakamlarını sunmuştuk. Karşılaştırma imkanı verebilmesi için şimdi aynı usulle İngiliz kolonileri ile İngiltere arasındaki ticarete dair rakamlarını sunmak istiyoruz.

³⁸⁶ Alexander Russell, *Natural History* adlı eserinde göz sorunları ve veba dışındaki "genel iltihabi ateşler, nezleli ateşler, romatizmalar, bademcik iltihabı, dizanteri, zatülcenb, zatürre" gibi yerel hastalıkların da genellikle İngiltere'de olduğundan daha ciddi veya sık olmadığını kaydetmiştir. Bkz. Laidlaw, s.202.

³⁸⁷ Bkz. Ek 1.

Tablo 3

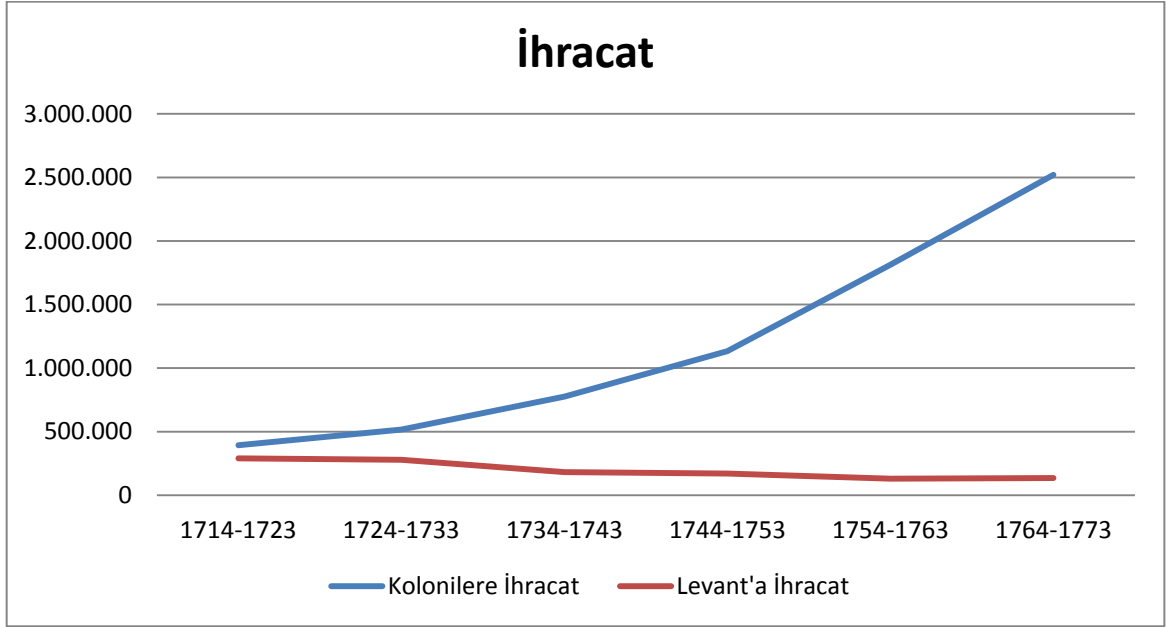
1714 ile 1783 Arasında Dönemler İtibariyle Büyük Britanya'dan Amerika'daki İngiliz Kolonilerine Yapılan İhracat ve Büyük Britanya'ya Kolonilerden Yapılan İthalat (£)

Dönem	Yıllık Ortalama İthalat (£)	Yıllık Ortalama İhracat (£)
1714-1723	432.554	393.277
1724-1733	563.449	516.159
1734-1743*	764.434	776.049
1744-1753	899.827	1.132.973
1754-1763	1.061.840	1.812.522
1764-1773	1.624.230	2.520.165
1774-1783	532.946	753.182

Kaynak: Ek 1.

* 1740 yılına kadar sadece İngiltere ticaret rakamları mevcut olup, İskoçya rakamları eksiktir. 1740 yılından itibaren ise İngiltere+İskoçya rakamları hesaplamalara dahil edilmiştir.

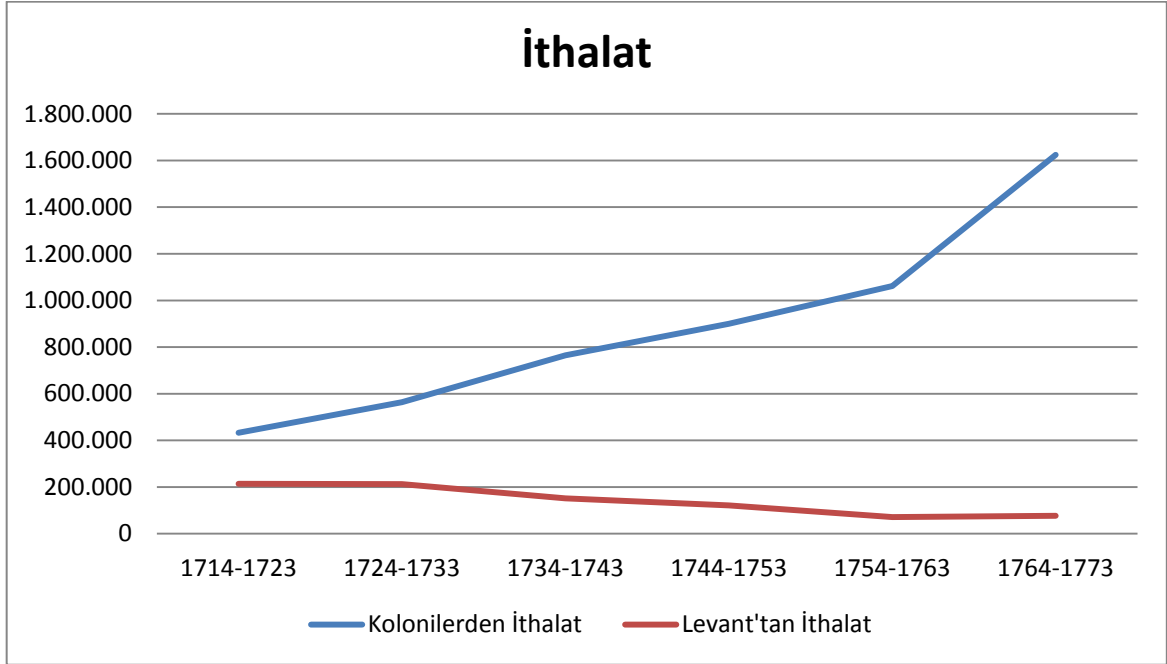
1773 yılından itibaren; koloniler önce Britanya'nın vergilendirme politikası sebebiyle isyan etmiş sonrasında ise bağımsızlık savaşlarını başlatmışlardır. Dolayısıyla 1774-1783 dönemi rakamları dikkate alınmadan Britanya'nın, Levant ve Koloniler arasındaki ticaretini bir grafik halinde göstermekte fayda vardır.

Şekil 1: Büyük Britanya'dan Yapılan İhracatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)

Kaynak: Tablo 1 ve Tablo 3.

Görüldüğü üzere 1714-1723 yılında Britanya'dan Levant'a yapılan ihracatın yıllık ortalaması 290.523 £ iken, Kolonilere yapılan ihracatın yıllık ortalaması 393.277 £ idi. 1764-1773 döneminde ise rakamlar arasındaki makas bir hayli açılarak sırasıyla 135.119 £ ve 2.520.165 £ olarak gerçekleşmiştir. 1714 yılından 1773 yılına kadar Levant'a yapılan ihracat azalırken Kolonilere yapılan ihracat artış göstermiştir. Ayrıca 1740 yılına kadar İskoçya üzerinden yapılan ticaret rakamlarının hesaplamada eksik olduğu da unutulmamalıdır.

Şekil 2: Büyük Britanya'ya Yapılan İthalatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)

Kaynak: Tablo 1 ve Tablo 3.

1714-1723 döneminde Levant'tan ve Kolonilerden Britanya'ya yapılan ithalatın yıllık ortalama miktarları sırasıyla 213.755 £ ile 432.554 £ iken; 1764-1773 döneminde sırasıyla 76.461 £ ve 1.624.230 £ olarak gerçekleşmiştir. 1714 yılından 1773 yılına kadar Levant'tan yapılan ithalat azalırken Kolonilerden yapılan ithalat yükselmiştir.

Bu rakamların işaret ettiği mana gayet açıktır ve yorum yapmamıza dahi gerek bırakmamaktadır. Britanya'nın ilgisinin neden Levant üzerinde toplanmadığını çok vazih bir surette gözler önüne sermektedir.

Peki İngilizlerin Levant ile olan ithalat ve ihracat ilişkisinin, İngilizlerin toplam ithalat ve ihracat düzeyleriyle ilişkisi ne durumdaydı?³⁸⁸ Ek 4'teki rakamlardan yola çıkarak

³⁸⁸ Büyük Britanya'nın deniz aşırı ticaretine dair rakamlara 1772-1804 dönemi için ulaşabildik. Ayrıntılı döküm için Bkz. Ek 3; İngiltere ve Galler'in toplam ithalat ve ihracat rakamlarına ise 1697-1791 dönemi için ulaşabildik. Ayrıntılı döküm için Bkz. Ek 4; Daha sonraki dönemler için ayrıca Bkz. Ek 17.

yukarıdaki tabloda incelediğimiz dönemler için yıllık ortalama ihracat ve ithalat rakamlarını tespit ederek bir grafik halinde göstereyim.

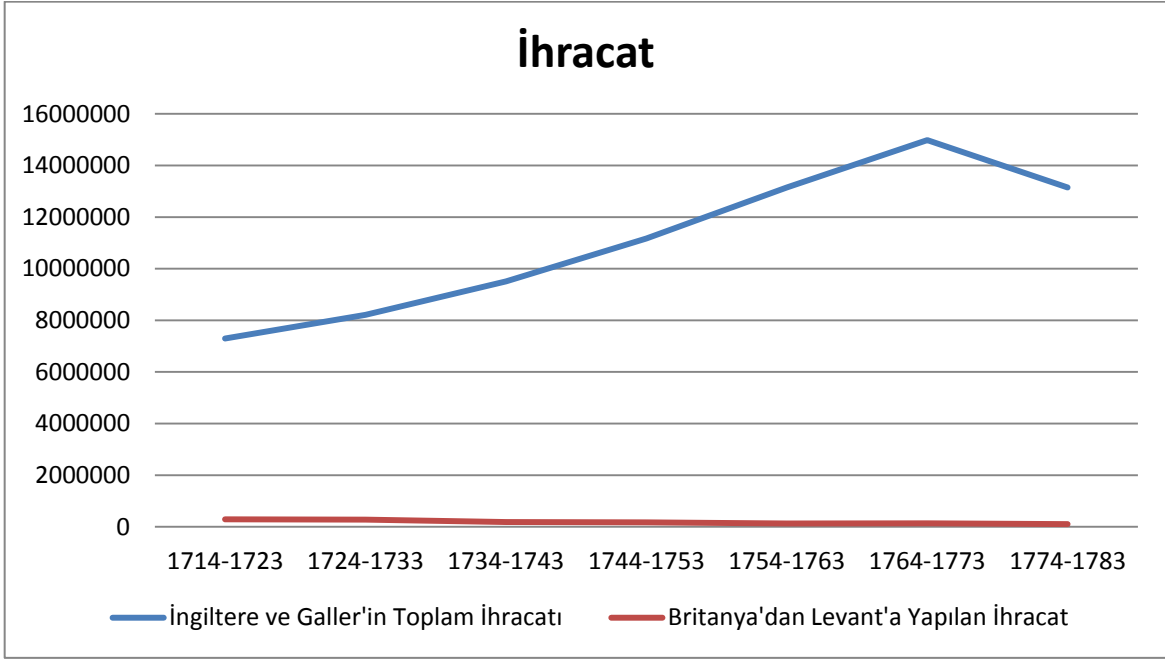
Tablo 4

1714 ile 1783 Arasında Dönemler İtibariyle İngiltere ve Galler'in Toplam İthalat ve İhracat Rakamlarının Yıllık Ortalama Değerleri (£)

Dönem	Yıllık Ortalama İthalat	Yıllık Ortalama İhracat
1714-1723	6.063.500	7.294.300
1724-1733	7.295.300	8.211.700
1734-1743*	7.421.500	9.510.600
1744-1753	7.581.600	11.168.100
1754-1763	9.086.500	13.146.600
1764-1773	11.865.100	14.981.000
1774-1783	11.552.500	13.148.500

Kaynak: Ek 4.

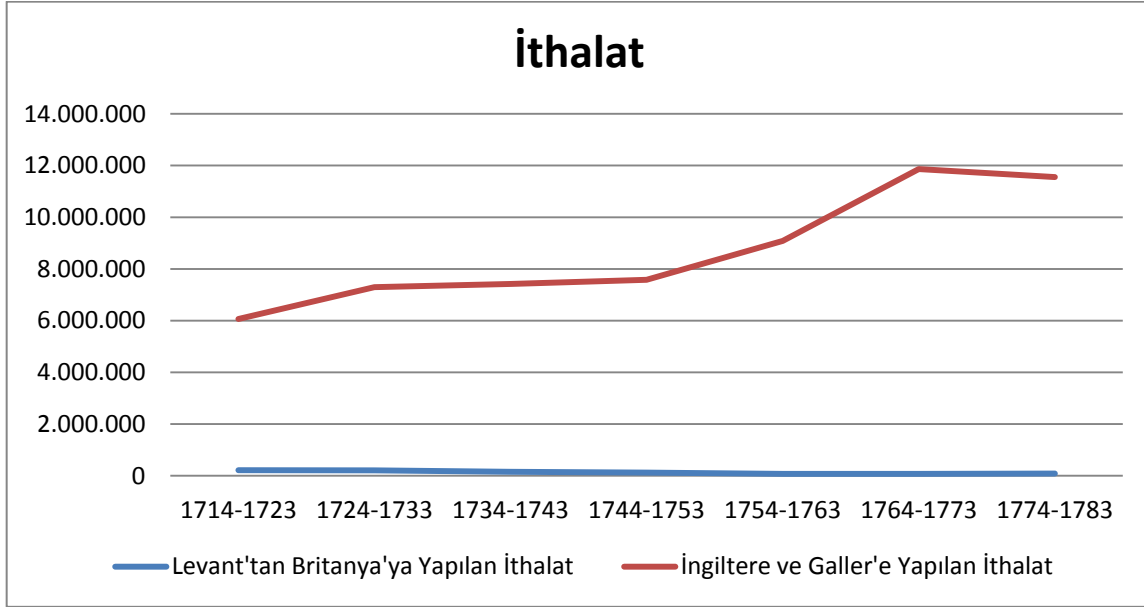
Şimdi İngiltere ve Galler'in toplam ihracatı ile Levant'a yapılan ihracatı bir grafik eşliğinde izleyelim.

Şekil 3: İngiltere ve Galler'den Yapılan İhracat ile Britanya'dan Levant'a Yapılan İhracatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)

Kaynak: Tablo 1 ve Tablo 4.

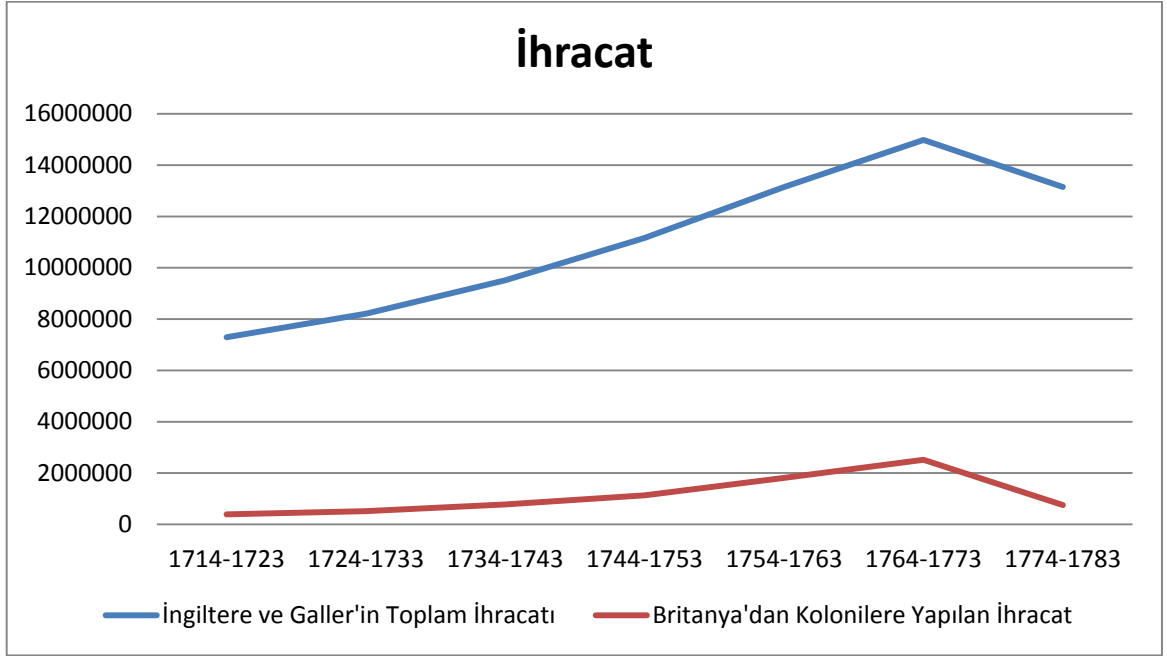
Görüldüğü üzere İngilizlerin toplam ihracatı ile Levant'a yapılan ihracat arasında grafiksel olarak bir uyum gözlenmemektedir. Benzer grafiği ithalat rakamları üzerinden de oluşturabiliriz.

Şekil 4: İngiltere ve Galler'e Yapılan İthalat ile Levant'tan Britanya'ya Yapılan İthalatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)

Kaynak: Tablo 1 ve Tablo 4.

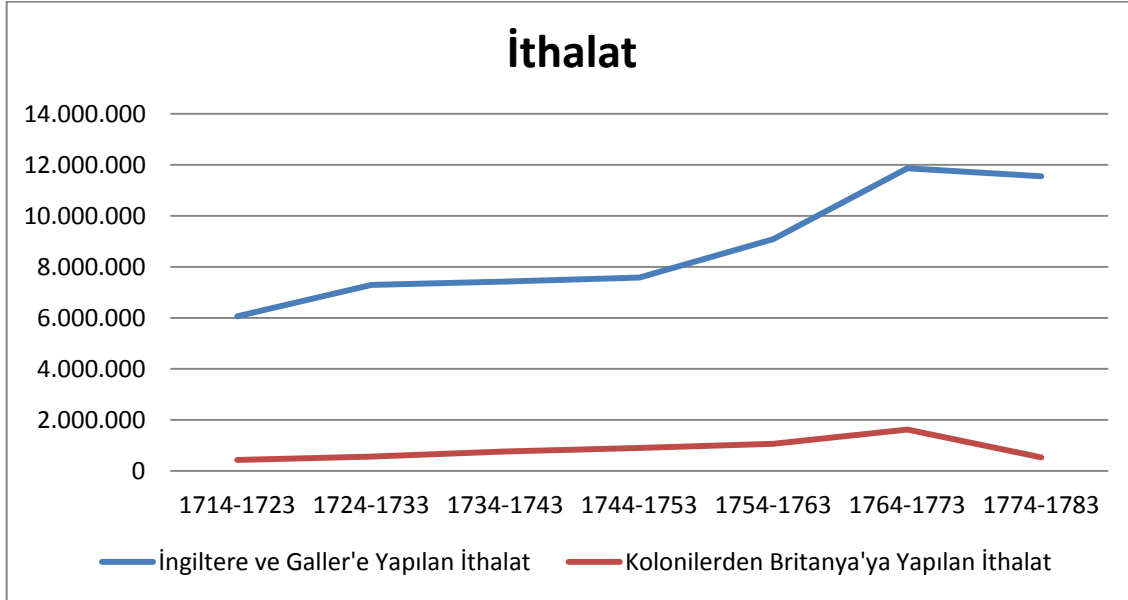
Bu grafikte de görüldüğü üzere, zaten toplam ithalat ve ihracat üzerindeki payı yaklaşık %1-3 arasında olan Levant ticaretinin seyri, diğer eğri ile bir uyum göstermemektedir. Burada uyuma dikkat çekme sebepimiz ise sıradaki grafiklerde gördüğümüz resimden kaynaklanmaktadır. Zira sözkonusu toplam ihracat ve ithalat rakamlarını temsil eden eğrilerin, Koloniler ile yapılan ithalat ve ihracat rakamlarını temsil eden eğriler ile ciddi bir uyum gösterdikleri aşikardır.

Şekil 5: İngiltere ve Galler'den Yapılan İhracat ile Britanya'dan Kolonilere Yapılan İhracatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)

Kaynak: Tablo 3 ve Tablo 4.

Görüldüğü üzere, iki eğri arasında çok uyumlu bir ilişki mevcuttur. Bu ilişki dolayısıyla Levant ticaretinin ikinci planda kaldığı düşünülmektedir. 1773 senesine kadar İngilizlerin toplam ihracat hacimleri artarken Amerika'daki İngiliz kolonilerine yapılan ihracat da benzer bir eğilimle artış göstermiştir. İki unsurun birbirlerini destekledikleri açıktır. 1773 sonrasında ise koloniler ile anakıta arasındaki fikri ve askeri çatışmalar ihracat hacminin düşmesine sebep olmuştur. Ancak sözkonusu bölgenin İngiliz dış ticareti için taşıdığı önem, ticaret hacminin düşmesine rağmen ticarete kullanılan gemi vesaire gibi diğer unsurların bölgeden çekilmesine pek müsaade etmemiş görünmemektedir ki bu hususa daha sonra değinilecektir.

Şekil 6: İngiltere ve Galler'e Yapılan İthalat ile Kolonilerden Britanya'ya Yapılan İthalatın Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Değerleri (Pound Sterling)

Kaynak: Tablo 3 ve Tablo 4.

Bizim çalışma alanımız doğrudan Koloniler ile Britanya arasındaki ilişkiyi incelemek olmadığından, bu son iki grafik hakkında fazla yorum yapmamayı tercih ediyoruz. Sadece iki bölge arasındaki ilişkinin ve süreç içindeki uyumun, Britanya ile Levant arasındaki ilişkiye ve uyuma nispetle önemli ölçüde farklılık arzettiğinin görünmesini istedik. Levant ticareti ile ilgili yapılan yorumlarda bu gerçek gözardı edilmemelidir.

Bunun haricinde bir de malum olduğu üzere Levant'a hiç geminin gelmediği seneler meselesi var. Bu senelerin tam olarak hangileri olduğu hakkında bilgimiz çok değil. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla bir-iki örnek seçerek bu tarihlerde Britanya'nın Koloniler ile arasındaki ticaretin seyrine bakmak istiyoruz. Mesela, 1705 senesinde geçici bir evre olarak Levant ticaretinin bir çöküş yaşadığı raporlarda belirtilmiştir.³⁸⁹ Bu dönemde Britanya'nın Kolonileri ile arasındaki ticaret rakamları şöyledir: Britanya'nın

³⁸⁹ Wood, s.163.

ihracatı 1704 yılında 176.088 £ iken 1705 yılında %66'lık bir artış ile 291.722 £ seviyesine yükseliyor ancak 1706 yılında tekrardan 161.691 £ seviyesine geriliyor. Bu, hayli dikkat çekicidir. Ancak aynı iniş ve çıkışı Kolonilerden Britanya'ya yapılan ithalatta göremediğimizi de ekleyelim.³⁹⁰

1779 yılındaki örnek ise daha çarpıcıdır. 1779 yılındaki bir rapor, sekiz ay boyunca Levant'a tek bir geminin dahi gelmediğini, ticaretin neredeyse tamamen durakladığını bildiriyor.³⁹¹ Bu seneye ilişkin olarak Britanya'nın koloniler ile olan ticaretine baktığımızda hayli tuhaf bir değişimle karşılaşyoruz. 1778 yılında Britanya'nın kolonilere olan ihracatı 69.196 £ iken Levant'ta geminin görünmediği 1779 senesinde defaten % 500'lük bir artışla 412.423 £ seviyesine yükseliyor, 1780 yılında ise 1779 senesine göre %140'lık bir artışla 996.748 £ seviyesine ulaşmaktadır.³⁹² Kolonilerden Britanya'ya yapılan ithalat ise çok daha mütevâzi' bir yükseliş sergilemiştir. 1778-1780 döneminde ithalat sırasıyla 42.528 £, 54.394 £ ve 98.247 £ seviyelerinde seyretmiştir.³⁹³

Zikredilen bütün bu örneklerde ani yükselişin ardından bir veya iki sene içerisinde ciddi bir düşüş gözlenmiştir. Bu da sözkonusu yükselişlerin, geçici bir özelliğe sahip olduğunu ve fakat bu yükselişlerden Levant ticaretinin doğrudan etkilendiğine işaret etmektedir.

Amerika kolonilerinin toplam ticaretinin³⁹⁴ önemli bir kısmını İngilizler oluşturuyordu. Ancak kolonilerin toplam ticaretine dair rakamlar sözkonusu dönemde, Britanya ticaretine dair rakamlara nispeten daha az sayıdadır. Tespit edebildiğimiz 1768-

³⁹⁰ Britanya'ya ithalat rakamları 1704-1706 döneminde sırasıyla 321.972 £, 150.961 £ ve 187.073 £ olarak gerçekleşmiştir. Bunun sebeplerini tespit etmek ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır. Ancak bir sonraki bölümde niceliksel verilere daha fazla yer vermeyi düşünmekteyiz ve bu bölümde değinmek gereği görmediğimiz Britanya'nın, Batı ve Doğu Hint Adaları'yla ticareti bizce, bu durumun ana nedenlerindedir.

³⁹¹ Age, s.196.

³⁹² İskoçya gözardı edilirse İngiltere'nin ihracatı ise 1778 yılında 33.986 £ iken 1779 yılında % 930'luk bir artışla 349.797 £ seviyesine yükselmektedir.

³⁹³ Birkaç örnek daha vermek mümkün ama neticede benzer sonuçlara ulaşılabilir. Mesela 1749 senesinde İzmir'e tek bir balya kumaş dahi gelmediği, diğer Levant pazarlarında da durumun çok kötü olduğu zikredilmiştir. (age, s.191) Bu senede de Britanya'nın kolonilere yaptığı ihracat % 32'lik bir artışla 1.022.067 £ seviyesinden 1.345.205 £ seviyesine yükselmektedir.

³⁹⁴ ABD'nin 1790-1945 döneminde, altın ve gümüş hariç diğer ticari malları kapsayan toplam ticaret rakamları için Bkz. Ek 2; Amerika ile İngiltere arasındaki ticaret rakamları için Bkz. Ek13, Ek 14. Bu rakamlar dolar cinsindedir. 18. yüzyılda bir poundun yaklaşık 5 ila 8 dolara denk geldiği düşünülmektedir. Bkz. Laidlaw, s.54; Kolonilerdeki ticaret açısından ise poundun dolar olarak karşılığı yerleşim birimleri arasında dahi değişkenlik gösteriyordu ve zaman zaman düzenlemeler yapıyordu. Bkz. Markus A. Denzel, **Handbook of World Exchange Rates, 1590-1914**, England: Ashgate Publishing Limited, 2010, s.401-432.

1772 dönemine ait toplam ticaret rakamlarından yola çıkarak yaptığımız hesaplamada, en azından bir fikir vermesi açısından, Kolonilerdeki toplam ticaretteki İngilizlerin payının ortalama % 83 olduğunu söyleyebiliriz.³⁹⁵

Kolonilere gidip gelen İngiliz gemileri hakkında da ayrıntılı bilgilerin olduğu istatistikler arasında örnek olması için 1772 yılına ait Boston, New York, Philadelphia, Hampton ve Charleston yerleşim bölgelerindeki limanlara giriş yapan sadece Büyük Britanya gemilerinin sayısının 358, tonajlarının ise 43.754 olduğunu, Levant ticaretiyle kıyaslama yapabilmek için, belirtmekte fayda vardır.³⁹⁶

4. Bölüm Değerlendirmesi

1675 ile 1775 seneleri arasındaki Osmanlı-İngiliz iktisadi ilişkilerini, ticaret üzerinden incelediğimiz bu kısmı sonlandırırken konuyu kısaca toparlamamız gerekmektedir. Bizce bu dönemde Levant ticaretinde vazife üstlenen kumpanya görevlileri, ticareti iyileştirmek adına ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Ancak anlaşılan o ki; bilhassa Londra’da ikamet eden yönetici-tüccarların ticareti geliştirmek amaçlı odaklandıkları nokta, başka bir bölgeydi. Bu sebepten Levant ticareti ile alakalı olan amaçları; ticaretin gerilemesini önlemek, ticaret sahasında diğer ülkelerle arasındaki rekabette “pazardan silinmek” anlamında yenik duruma düşmemek idi. Bu amaçlar doğrultusunda, Fransızları taklit eder gibi üretilen kumaşların tüketici zevkine göre imal

³⁹⁵ Sözkonusu döneme ait toplam ticaret, dört başlık altında toplanmıştır: Büyük Britanya ve İrlanda, Güney Avrupa ve Wine Islands, Batı Hint Adaları ve Afrika. Batı Hint Adaları ile olan ticarete de İngilizler hakimdi. Dolayısıyla İrlanda olmaksızın Büyük Britanya ve Batı Hint Adalarının ticaretlerinin toplanarak, toplam ticaret rakamlarına oranlanması suretiyle bulduğumuz yüzdelerde; en yüksek oran, kolonilerin 1768 yılındaki ihracatındaki %93'lük pay ve en düşük oran ise kolonilerin 1769 yılındaki ihracatındaki pay olan % 77 olarak bulunmuştur. Bkz. Historical Statistics, s.1182-1183. Ancak 1769 senesine ait başka bir müstakil istatistikten yola çıkarak yapılan hesaplamada ise 1769 senesine ait paylar, %77 ve %81 yerine sırasıyla %80 ve %91 olarak çıkmaktadır. Dolayısıyla belirttiğimiz sözkonusu % 83'lük oranın daha yüksek olma ihtimali bizce yüksektir. Bkz. age, s.1179; 17. yüzyıl boyunca kolonilerin İngiltere'ye ihracatı % 80 civarındaydı. 1772-1774 döneminde ise koloniler, çoğunluğu tarım ürünleri olmak kaydıyla İngiliz toplam ithalatının % 40'ını ve hemen hepsi manifaktür ürünleri olmak kaydıyla İngiliz toplam ihracatının da % 40'ını karşılamaktaydılar. Bkz. R. C. Nash, **The Atlantic Economy During the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Organization, Operation, Practice, and Personnel**, Peter A. Coclanis (Ed.), South Carolina: University of South Carolina, 2005, *The Organization of Trade and Finance in the British Atlantic Economy, 1600-1830*, s.95.

³⁹⁶ Diğer seneleri, rakip denizcileri ve limanlardan çıkış yapan gemileri de içeren istatistikler için Bkz. age, s.1180-1181; 18. yüzyılda Levant'a gelen gemi sayılarının ise epeyce düşük düzeyde olduğunu biliyoruz. Mesela 1790 yılında Türkiye'ye sadece Liverpool'dan yalnızca 325 tonluk bir adet gemi yelken açmıştır. Bkz. Wood, s.208.

edilmesi dahil birçok yöneme başvurulmuştur.³⁹⁷ Ancak “pazardan silinmek” durumu ortaya çıkmadıktan sonra ticaretteki kötüleşme, Londra tarafından pek de önemsenmişe benzememektedir. Hatta Levant ticaretinin geliştirilmesi için hayli faydalı olacak karantina yeri yapımı gibi küçük yatırımlardan dahi imtina edilmiş, bütçenin önemli kısmı daha fazla kâr sağlanacak yerlere yönlendirilmiştir.

Zaten Levant Kumpanyası'nın yöneticileri de artık etkinlik cihetinden farklılaşmaya başlamıştı. Kumpanya'nın ilk kuruluşu esnasında seçilen yöneticilerin, bir ayaklarının da politik alanda olduğundan ve kumpanyanın menfaatlerinin politik arenadaki gözcüleri olduğundan bahsetmiştik. Bu açıdan hem ticaret hem de siyaset yanlarıyla nüfuzlu yöneticiler eliyle kumpanyanın ilk yüzyılı başarılı geçmişti. Ancak sonrasında bu kişilerin de dahil olduğu çevrelerin ilgilerinin başka bölgelere kaymış olması hem kumpanya yöneticilerinin seçiminde hem de bölgenin ticaret hacminde değişikliklerin görülmesine vesile olmuştur. Müdürlük makamlarında ticari yanı olmayan ama buna karşılık sınıf ve politik nüfuz açısından daha itibarlı addedilen ve fakat artık etkinliklerini kaybetmeye başlamış, asalet unvanını öne çıkarmaya çalışan kişiler vardı. Bu çerçevede bu kişileri Wood, döneminin Oxford ve Cambridge rektörlerine benzetmektedir: “Sosyal ve politik prestijleri Kumpanya'ya yarar sağlasa da, tüccarların her günlük işlerinden uzak olan, hiçbir şekilde gerçek lider olmayan kişilerdi.”³⁹⁸

Wood, eserinin birçok yerinde sözkonusu dönemde ticaretin, bu seviyelerde olmasının başarısızlık olduğunu defalarca zikretmiştir. Halbuki biz, ticaretin 1775 yılına kadar olan seyrini ne Osmanlı İmparatorluğu açısından ne de İngiltere açısından bir başarısızlık olarak telakki etmiyoruz. Ticaretin bu seviyelerde seyretmesi iki tarafın herhangi birisinin kusuru olarak görülemez. Bilakis İngiliz tüccarlar, daha fazla kâr sağlayacakları alanlara kaynaklarını yönlendirerek kendilerince doğru olanı yapmışlardır ve başarılı olmuşlardır. 19. yüzyılda dikkatlerini Osmanlı İmparatorluğu'na daha fazla yönlendirdikleri esnada iki ülke arasındaki ticaretin hızla genişleme göstermesi de, buraya

³⁹⁷ Bununla birlikte bu dönemlerde kimi ülkeler de İngilizleri taklit ediyordu. “Bu sırada genç Alman, özellikle Saksonya ve Avusturya (başta Bohemya mıntıkası olmak üzere) imalât sanayii, Avrupa pazarlarında ağırlıklarını gittikçe hissettiren İngiltere, Fransa ve kısmen de Holanda ile yaptığı rekabette onlarla aynı seviyeye gelebilmek için kendini Doğu tüccar ve tüketicisinin zevk ve ihtiyaçlarına göre ayarlamağa çalışıyordu. Bazı Sakson ve Avusturya malları üzerine, müşterilerin dikkatini daha çok çekebilmek için, İngiliz etiketlerinin yapıştırıldığı bile oluyordu.” Bkz. Paskaleva, agm, s.50.

³⁹⁸ Wood, s.264-265.

kadar incelediğimiz dönemde ticaretin belli seviyelerde seyretmesinin bilinçli bir tercih olduğunun ve başarısızlığa yorulmaması gerektiğinin bir işaretidir.³⁹⁹

Osmanlı İmparatorluğu açısından baktığımızda ise 1775 senesine kadar mevcut olan ticari faaliyetler hayli yararlı olmuştur, zararlarından ise pek bahsedilemez.⁴⁰⁰ Zaten Osmanlı İmparatorluğu, devlet politikası olarak tüccarları, yönetim sisteminde refah sağlayan mekanizmanın asli bir unsuru olarak görmüşlerdir. Mümkün merteye herhangi bir din veya etnik ayrıma tabi tutmadan tüccarları teşvik etmişlerdir. Biraz sonra ayrıntılı bilgiler sunacağımız imtiyazları da bir teşvik aracı olarak kullanmışlardır. Devletin ekonomik genel prensipleri çerçevesinde ticaretle alakalı düşüncesi bizce şudur: Ekonominin üretim ve tüketim dengesinin sağlanabilmesi için belli başlı kontroller çerçevesinde ekonomik sistem işlemektedir. Bu sistemde ticarete de ihtiyaç vardır ve aşağı yukarı belli olan üretim-tüketim dengesinde ticarete ayrılan kısım da belli bir büyüklüktedir.⁴⁰¹ Bu kısım, içerdiği cazip kâr oranı ile ortadadır. Ortadaki bu pastadan pay almak isteyenlere, imtiyazlar vesaire ile “dilediğimiz ölçüde kolaylıklar bahşederek” imkan sunuyoruz. Çünkü ticaret mekanizmasının işlemesi bizim için de elzemdir. Aşağı yukarı büyüklüğü belli olan bu pastadan pay almak isteyen devletler, rekabet etsinler.

Bizim çalışmamız boyunca çizmeye çalıştığımız tablo da bu düşünce yapısının izlerini taşımaktadır. Zira Osmanlı İmparatorluğu Levant ticaretinde pasif bir ticaret politikası gütmüştür. Kabaca 19. yüzyıla kadar kendi topraklarında beklemiş, dışarıya bir

³⁹⁹ Kumpanya yöneticilerinin ve tüccarlarının arasında hem Levant bölgesiyle hem de koloniler gibi farklı bölgeler ile ticaret yapanların kişisel şirket hesaplarının ayrıntılı dökümlerini içeren çalışmaların yapılmasıyla bu bilinçli tercih hususu iyice aydınlanabilir.

⁴⁰⁰ İmparatorluğun diğer bazı bölgelerine nazaran ticaretin gelişmiş olduğu yerler arasında bulunan Balkanlar için de aynı şey söylenebilir. “...her türden bir çok engel sebebiyle Türkiye ve özellikle Balkan eyâletlerindeki şehir endüstrisi XVIII inci yüzyılın sonuna kadar gelişkin Avrupa ülkelerinin (İngiltere, Fransa, Hollanda, hatta Avusturya ve Rusya’daki) şehir hayatı seviyesine erişmesini sağlayacak gelişme derecesine gelmemiştir. Mevcut farka rağmen Türkiye’nin bu ülkelerle olan ticarî ilişkileri, Türk ve özellikle Balkan ekonomisi üzerinde kötü bir etki yapmamıştır.” Bkz. Virginia Paskaleva, “Osmanlı Balkan Eyâletleri’nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850), **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt.27, Sayı.1-2, (Ekim 1967-Mart 1968), s.46.

⁴⁰¹ Şerif Mardin’e göre Osmanlı İmparatorluğu’nda bir görüş fakirliği vardı ve bunun da iki cephesi vardı. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu’nun ticarî imkânlarından faydalanamamış olması ve dolayısıyla dış ticaretinin de gelişmemesi ile alakalıydı. “...ziraat maddelerinin istihsalinin çoğaltacak tedbirler düşünüleceğine mevcut bir istihsal seviyesinden hareketle bu seviye içinde şehirlerin iâşesi için neler yapılması gerektiğine ehemmiyet verilmiştir.” Bkz. Şerif Mardin, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makalaları 2**, Mümtaz’er Türküne ve Tuncay Önder (Der.), “Türkiye’de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.56.

gemi göndermek ve benzeri yollarla bu ticarete aktif bir rol üstlenmemiştir.⁴⁰² Osmanlıların ihtiyaç duydukları malların, zaten birçok ülke tarafından temin edilmeye çalışılması aktif bir rol üstlenmek için Osmanlıları mecbur da etmemiştir.⁴⁰³ Bunun haricinde diğer devletlerin kendi aralarında girdikleri kıyasıya rekabet; yabancı büyükelçilerin ve görevlilerin, sadrazam da dahil olmak üzere Osmanlı yöneticileri katında sürekli birbirlerine karşı avantaj sağlamaya çalışmaları gibi hadiseler, Osmanlı yöneticileri için olağanüstü bir önem taşımıyordu. Hatta birçok zaman buna bir anlam da veremiyorlardı. Pazarda bir ülkenin gerileyip başka bir ülkenin ticaretini ilerletmesi, ihtiyaç duyulan mallar temin edildiği sürece Osmanlılar açısından ilgi çekecek bir konu değildi.

İngilizlerin, Osmanlı toprakları üzerindeki konumları da 1775 yılına kadar pek bir gelişme göstermemiştir. Bu güçlü olmayan konumlarını gözardı etmeden hareket etmekteydiler.⁴⁰⁴ İngiliz tüccarlar ve vazifeliler tarafından raporlarda belirtilen Osmanlı görevlileri hakkındaki olumsuzluklar ise ticaretin doğasından kaynaklanan zorlukların ötesinde bizce, büyütülecek şeyler değildir. Söz konusu dönemde uluslararası ticaretin yapılmaya çalışıldığı birçok bölgede, Levant'takinden çok daha fazla sorunla karşılaşmak olasıydı. İngilizleri bu noktada ticari açıdan asıl sıkıntıya sokan unsurlar Osmanlılar değil, uluslararası arenada mücadele içerisinde oldukları Fransızlar ve diğer yabancı rakipleri ile bilhassa kendi yurttaşlarıydı.

⁴⁰² Bunda etkili olan bir diğer unsur kâr faktörüydü. Levant ticaretinin önemli kısmının, ağırlıklı olarak Doğu Akdeniz ile Avrupa limanları arasında olduğu malumdur. Bu nakliye yolunda yolun kontrolü ve teknoloji önem arz etmekteydi. Ticari ve onu koruyan askeri filolar ile denizyolculuğunun ustası olan Batı milletleri ulaşım anlamında Osmanlı sularında düzenli hizmetler görmekteydiler. Osmanlılar ise Batı kıyılarına filolar eşliğinde ve o filoları koruyacak donanma nezaretinde düzenleyecekleri ticaret seferlerinden, maliyetler gözönünde tutulduğunda, kâr elde edemezlerdi. Ancak 19. yüzyılın başlarına kadar; Avrupalılar deniz yolları, Osmanlılar ise kara yolları ve iç ticaret ulaşımında etkin olacak şekilde bir işbölümü yapmışlardır. Bkz. Edhem Eldem, **The Cambridge History of Turkey Volume 3, The Later Ottoman Empire 1603-1839**, Suraiya N. Faroqhi (Ed.), New York:Cambridge University Press, 2006, *Capitulations and Western Trade*, s.304.

⁴⁰³ Bu durum sadece ekonomi alanıyla sınırlı değildi. Birçok alanda iki taraf arasındaki ilişkide bağlantıyı kurmaya girişen taraf Osmanlı İmparatorluğu olmuyordu. "Ancak onsekizinci yüzyılın ortalarından beri Doğu-Batı ilişkisinde iki temel öge daha vardı. İlki, Avrupa'daki, Şark'a ilişkin, giderek genişleyen düzenli bilgiydi, hem sömürgelerde kurulan ilişkilerde hem de gelişen etnolojinin, karşılaştırmalı anatominin, filolojinin, tarihin kendi yararına kullandığı, yabancı olana, olağandışı olana yönelik yaygın ilgiyle pekişen bir bilgiydi;... Şark-Avrupa ilişkilerindeki diğer temel özellik, Avrupa'nın her zaman –hükmeden konumunda demesek bile- güçlü konumda olmasıydı." Bkz. Edward W. Said, **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları**, Berna Ülner (Çev.), Altıncı Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Nisan 2012, s.49.

⁴⁰⁴ "Bu dönem (1766-1775) iki ana nedenle seçilmiştir...Osmanlı topraklarındaki Avrupalılar 19. Yüzyılda edinecekleri güce hiçbir şekilde sahip değillerdi ve dolayısıyla bu gücün bir neticesi olan kibirleri de çok daha azdı. Rakip Doğu Hindistan Kumpanyası'ndaki yurttaşlarının tersine, ticaret yaptıkları topraklara hükmedecek konumda değillerdi ve –daha önceki iki yüzyılda yapmış oldukları gibi- kendilerini mümkün olduğunca yerel âdetlere ve kapitülasyon şartlarına uydurarak hayatlarını hassas bir dengede sürdürmekteydiler." Bkz. Laidlaw, s.15.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE BÜYÜK BRİTANYA ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

1775 tarihi, Osmanlı İmparatorluğu için Küçük Kaynarca Anlaşmasının hemen ertesini işaret ederken, Büyük Britanya içinse Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlık savaşlarının resmi olarak başlamasının hemen arifesini işaret etmektedir.

19 Mayıs 1825 tarihi ise meşhur Levant Kumpanyası'nın sahip olduğu, Osmanlı İmparatorluğu ile ticarete tekel olma hakkının ve tüm imtiyazlarının Birleşik Krallık tahtına devredildiği günü işaret etmektedir.

Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç dinamikleri çerçevesinde ticaret yaşamındaki gelişmelere, Britanya'nın geçirdiği dönüşümle birlikte ticaret yaşamında ortaya çıkan yeni duruma ve iki ülke arasındaki ticarete etkili olan hususlardan biri olan imtiyâzât konularına yer verilecektir.

I. Osmanlı Ekonomisinin Genel İlkeleri Çerçevesinde 1775-1825 Dönemindeki İktisadi Gelişmeler

Bu kısımda evvela Osmanlı İmparatorluğu'nun dönem itibariyle siyasi ve askeri gelişmelerine odaklanılacaktır. Çünkü bu dönemde ve hemen öncesinde gözlenen savaşlar etkilerini, kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nda yenilikçi hareketler olarak tâbir edilebilecek değişimlerde göstermiştir. İmparatorluğun birçok alanını kapsayacak şekilde uygulamaya konulan düzenlemelerin, Osmanlı ekonomisine etkileri izlenmeye çalışılacaktır. Akabinde

ise İmparatorluğun, uluslararası ticarete etki edecek şekilde yeni kurumlar ihdas etmesi değerlendirilecektir.

Sonrasında ise ikinci bir alt başlıkta 1808-1825 dönemine dair siyasi ve ekonomik gelişmelere daha yakından odaklanmaya çalışılacak ve bir ara değerlendirme yapılarak ikinci kısma geçilecektir.

A. 19. Yüzyıl Yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Gelişmeler

1800 yılına gelindiğinde Osmanlı cephesinde Mısır seferi'nin etkisiyle hareketli günler yaşanmaya devam etmekteydi. Bonapart, Mısır'ı terkedeli henüz kısa bir süre geçmişti. Ama yerine General Kleber el-Ariş'i bırakmıştı ki Osmanlı sadrazamı da bu kişiyle bu müddet zarfında anlaşmanın yollarını aramıştı. Nihayet yeni bir yüzyılın ilk ayının sonlarına doğru 24 Ocak 1800'de bir anlaşma sağlandı. Bu yüzyıl barış ile başlayabilir ve III. Selim artık savaş halinden kurtularak, ıslahatlarına devam edebilirdi. Ancak kesin barış anlaşmasının yapılabilmesi için Selim'in daha iki seneden fazla beklemesi gerekecekti. 24 Ocak'taki anlaşmanın tamamlanamamasının nedeni ise Büyük Britanya ile Rusya'nın bu anlaşmaya muhalefeti idi.

Bu muhalefeti, Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Britanya arasındaki iktisadi ilişkileri incelerken dönemin dış politikadaki gelişmelerini neden gözardı edemeyeceğimizin bir delili olarak görebiliriz. Zira başta savaşta olduğu Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerle barış halinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve özellikle de ticari hayatı, savaş halinden farklı olacaktı. Bu barışı destekleyen veya köstekleyen güçlerden biri de yüzyılın en büyük ticari güçlerinden biri olan Büyük Britanya idi.⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ "Bu çalışmanın, özellikle diplomatik ve siyasi olguları açıklamakta çok fazla ayrıntıya girmiş olması, tarihçilerin sentez ve yoruma, toplumsal ve ekonomik ilişkileri vurgulamaya önem verdikleri bir dönemde anakronik görünebilir. Fakat, Avrupa ve Amerikalı tarihçilerin 19. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından güvenebilecekleri türden ön çalışmaların bulunmaması nedeniyle kendi yaklaşımının yine de doğru olduğunu düşünüyorum. Tarihçi koşabilmek için öncelikle yürümeyi öğrenmelidir. 3. Selim'in ıslahatlarını ve girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanma nedenlerini dönemin siyasi, askeri ve diplomatik bağlamı dışında açıklamak olanaksızdır." Stanford J. SHAW, **Eski ile Yeni Arasında III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu(1789-1807)**, İstanbul: Kapı Yayınları, Nisan 2008, Önsöz s.8.

İki ülke arasındaki 1775-1825 dönemi süresince yaşananları ve bilhassa bunun iktisadi etkilerini incelemeye çalışacağımız bu bölümümüzde, yüzyıl başındaki bu gelişmeyi ve sonrasını daha iyi anlayabilmek için biraz geriye gitmemizde fayda vardır. Tabii ki Osmanlı gibi bir devletten bahsediyorsak herhangi bir gelişmenin yakın ilişkisini 100 yıl öncesiyle kurmak çok da zor bir şey değildir. Fakat biz konumuzdan fazla uzaklaşmamak adına, sadece 11 yıl öncesine gidelim. Yukarıda zikredilen olayın kahramanlarından biri olan III.Selim'in tahta çıkış tarihi olan 7 Nisan 1789'a gidip hızlı bir şekilde yeni yüzyıla girmeden evvel bu padişahın nelerin yapılması için çalıştığını görelim.

1. III.Selim'in Şehzadeligi:

III. Selim zikredilen tarihte selefi 1. Abdülhamid'in ölümü sonrası tahta çıkmıştır ancak bu ölüm gerçekleşmeden önce de tahta çıkabilmesi için bazı gelişmeler yaşanmıştı. 1785 yılında III. Selim'in, 1. Abdülhamid'in devrilmesi suretiyle tahta çıkarılmasına çalışılmış fakat bu yöndeki girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu girişimlerde etkili olan hususlardan belki de en önemlisi Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinin hizipleşmenin de etkisiyle bir iktidar mücadelesine sahne olmasıydı. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren devletin yaşadığı tarihi olaylar, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık ileride de değineceğimiz merkezi birçok değişikliği elzem kılıyordu ki bu değişikliğin insan kaynakları açısından görünüşü literatürde evvela hizipleşme⁴⁰⁶ daha sonra ise bürokratikleşme⁴⁰⁷ kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bu başarısız girişimin ardından III. Selim'in nezaret koşullarının ağırlaştırıldığı tarihi eserlerde çokça zikredilmesine rağmen zikredilmeden geçilmeyen bir diğer husus da III. Selim'in böyle bir anda dahi Fransa Kralı 16.Louis'ye göndermiş olduğu mektuptur. Görüldüğü üzere III. Selim siyaset alanındaki faaliyetlerine daha şehzadelik

⁴⁰⁶ Hizipler konusundaki çalışmalar son dönemlerde oldukça revaç bulmuştur. Son zamanlarda Osmanlı tarihini hizipler, kişiler arası ilişkiler penceresinden açıklama gayretlerinde göze çarpan bir artış vardır. Bu hususlarda ayrıntılı bilgi için bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Oktay Özel ve Canay Şahin (Çev.), Ankara:İmge Kitabevi, Kasım 2000 ve Rifa'at Ali Abou-El-Haj , **1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı**, Çağdaş Sümer (Çev.), Ankara: Tan Kitabevi, Mart 2011 eserleri vd.

⁴⁰⁷ Bu husustaki gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Gül Çağalı Güven (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 2011.

zamanında başlamıştı, her ne kadar faaliyetleri kısıtlanmış olsa da sözkonusu dönemde ileriye dönük düşündüğü ve hatta kendince bazı planlamalar dahi yaptığı düşünülebilir. Gerek tahta çıkarılma girişimi ile iç siyasette gerekse Fransa ile kurulan irtibatla dış siyasette bazı tasavvurları olduğu kabul edilebilir. Bu durum, III. Selim'in ülke sınırları dışındaki dünyaya karşı ilgisinin Avrupa merkezli olacağına da bir işareti olarak kabul edilebilir. Zira daha şehzadelik döneminde çevresine dost ve hizmetkar olarak topladığı kişiler, kendisinin Avrupa'ya özgü şeylere olan bu ilgisini paylaşan kişilerdi.⁴⁰⁸

III. Selim'in yakın arkadaşı İshak Ağa -1. Abdülhamid'e karşı yapılan başarısız girişimde Selim'e destek vermişti- eliyle Fransa'ya yolladığı mektubun içeriği kısaca şöyleydi: Selim 16. Louis'ye; Osmanlı'nın bir zamandır bazı eyaletlerini işgal eden ve daha da ilerlemek isteyen Rus böbürlenmesine karşı Fransa'yı ezeli dostu olarak gördüğünü ve Rusya'ya karşı artık daha fazla beklemeden Fransa'nın destek vermesi gerektiğini bildirmektedir. Louis de 20 Mayıs 1787'de cevaben; Osmanlı'yı Ruslara karşı harbe Fransa'nın itmediğini, Osmanlı'nın intikam hırsıyla hareket etmemesi gerektiğini, Fransa'nın dostluk göstergesi olarak Müslümanlara savaş sanatının inceliklerini öğretmek için kendi mali imkanlarıyla subay ve silah ustaları gönderdiğini söylemekteydi.⁴⁰⁹ 16. Louis mektupta ayrıca savaşın artık çok zor bir bilim haline geldiğini belirterek, III. Selim'in bir gün tahta geçmesi halinde bütün kayıp ihtimallerini düşünerek hareket etmesi gerektiğini tavsiye ediyordu ki bu bizce; Fransa'nın o tarihlerde savaşı, salt silahlı çatışmaya dayalı değil de ekonomik, ticari kayıpların-kazançların öncelikli olarak düşünüldüğü yeni bir aşamaya geçmiş halinin bilincinde hareket ettiğini göstermektedir.⁴¹⁰

İleride III. Selim'in hükümdarlığından itibaren önemli gelişmelerin yaşandığı Osmanlı elçilikleri mevzusuna dair ayrıntılı bilgiler vermeye çalışacağız ancak bu noktada şunu belirtmemiz gerekir ki İshak Ağa'nın taşıdığı mektup Osmanlı tarihinde bir ilkin yaşanmasına vesile olmuştur. Zira bu olaya kadar hiçbir şehzade yabancı bir ülkenin kralıyla iletişim kuracak şekilde herhangi bir elçi görevlendirmesi yapmamıştı. Dolayısıyla bu olay vesilesiyle resmi mahiyeti olmamakla birlikte gönderilen bu elçi, literatürde

⁴⁰⁸ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Saner (Çev.), 24. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.43.

⁴⁰⁹ Stanford J. Shaw, *age*, s.19-23.

⁴¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu ise bu tarihlerde toprak bütünlüğünü koruyabilmek adına ekonomik, ticari öncelikli bir savaş stratejisini maalesef yürütemiyordu.

Şehzade Elçisi olarak anılmıştır. Osmanlı devrinin elçileri arasında yabancı bir memlekete devletin veliahdı tarafından gizlice memur edilmiş tek kişi olan İshak Bey de bu vesileyle Osmanlı diplomasisinde önemli bir yer tutmaktadır.⁴¹¹

III. Selim 1761 yılında doğmuştu ve tahta çıktığında 28 yaşındaydı. Halbuki bir şehzadenin 5-6 yaşlarından itibaren özel eğitimler ile yetiştirildiği dikkate alınacak olursa kendisinin siyasi olaylara niye bigâne kalmadığı daha iyi anlaşılır. Bunu zikretmemizin sebebi ise Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bir dönem noktası olarak zikredilen 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ve bu antlaşmanın yapılmasına neden olan 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının, III. Selim'in eğitimine etki etmesinin kaçınılmaz olmasıdır.

2. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı

Sözkonusu savaşın askeri ayrıntıları, 1700 ile 1870 yılları arasındaki diğer Osmanlı Harplerinin ayrıntıları ile birlikte yakın dönem içerisinde Virginia H. Aksan tarafından da kaleme alınmıştır.⁴¹² Biz ise burada bu savaşın bazı ekonomik ve diplomatik etkilerine kısaca değinmek istiyoruz.

Savaşın başlangıcına denk gelen yıllarda Osmanlı ordusu önemli bir değişikliğin⁴¹³ son aşamalarını yaşamaktaydı ancak bu değişiklik tam olarak tamamlanmamış ve orduda bazı boşluklar oluşmuştu. Şöyle ki; masrafları doğrudan padişahın hazinesinden karşılanan profesyonel bir ordu yerine artık masrafları hazinenin

⁴¹¹ Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Dördüncü Baskı, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2008, s.21.

⁴¹² "...bu eserin üç temel amacı var: Biri, İmparatorluktaki gelişmeleri Romanov ve Habsburg hakimiyet alanlarındakilerle karşılaştırarak Osmanlıları komşuları arasına yerleştirmek. İkincisi, Tuna Nehri'nde Belgrad'dan Oçakov'a (Özi) ve Karadeniz'e, Kafkasya'da Kars'a ve Erzurum'a kadar inişli çıkışlı bir çizgi oluşturan Osmanlı kuzey savunma hattı boyunca yer alan kalelerde asker alımı ve işleyişle, kuşatma ve muharebeleri incelemek.Üçüncü amaç da, toplumsal kaynaşma ve imparatorluk mantığı üzerinde bir etki yaratacak şekilde, gerek askeri gerek siyasal alanlarda 'kâfir'i taklit etmenin yarattığı dönüşümü betimlemek.", Virginia H. Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870**, Gül Çağalı Güven (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2011, s.6.

⁴¹³ Osmanlı ordusunun 1500-1700 yılları arasındaki yapısı ve ordudaki değişimin (özellikle mali baskılar, askere alma sistemleri ve sosyal dönüşüm) ayrıntıları için bkz. Rhoads Murphey, **Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700**, M. Tanju Akad (Çev.), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007. Ayrıca bkz. Gabor Agoston, **Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç**, M. Fatih Çalışır (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, Şubat 2012.

yanısına yerel güçlerin ve olağandışı vergilerin desteği ile karşılanan 'gönüllü', milis temelli bir ordu oluşmaktaydı. Ancak sınır kalelerinde⁴¹⁴ görevlendirilen yeniçeri birlikleri dahi daha tam oturmamıştı. Oluşan boşluk kısaca, askere alma sisteminin ve doğal olarak disiplinin çöküşü⁴¹⁵ anlamını taşımaktaydı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu bu savaşa geçmişteki birçok savaşa nispeten tamamen hazırlıksız bir durumdayken başlıyordu. Bu savaş ve kısa bir aralıktan sonra iki ülke arasında tekrarlanacak olan 1787-1792 savaşları ile birlikte 20 yılı aşkın bir dönemde Osmanlılar hem birçok ıslahatı ertelemek hem de az bir düzeyde de olsa mevcut ekonomik toparlanmayı yitirmek durumunda kaldılar. 1760-1800 döneminde fiyatlar üç kat artarken, bütçelerin açık vermesi olağan hale geldi ve devlet savaş finansmanı için kimi zaman ülkenin ileri gelenlerinden borçlanmak kimi zaman ise onların mülklerini devletleştirmek durumunda kaldı.⁴¹⁶

18. yüzyılın başlarında Marechal de Saxe'nin de belirttiği disiplin ve düzen sıkıntısı yüzyıl sonunda da halen devam etmekteydi. Yüzyıl sonu Osmanlı ordugahları, çomak sokulmuş arı kovanına benzetilmekte ve 19. yüzyılın ortasına dek yaşanan harplerde Osmanlı ordusunun en belirgin özelliği olarak, devlet bürokratlarının anlık kararlarla subay olarak atanmasına yol açacak kadar had safhada bir eğitilmiş subay eksikliği zikredilmektedir.⁴¹⁷ III.Selim'in tahta çıktığından sonraki ıslahat çalışmaları bize gösteriyor ki bu yaşananlar, şehzadelik dönemindeyken kendisine bir ders çıkarma fırsatı vermiştir.

Zikredilen süreçte Osmanlı-Rus savaşlarından zarar gören taraf sadece Osmanlı İmparatorluğu değildi. Zaten iki büyük devlet de ordularında çok önceden ciddi değişiklikler yapmaya başlamıştı. Ancak bu çalışmaların ülkelerin mevcut yapıları tarafından pek tasvib edildiği söylenemez. Her iki imparatorluğun da yaptıkları tercihlerin karşılığını ağır bir

⁴¹⁴ Sınır kaleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mark L.Stein, **Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları**, Gül Çağalı Güven (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2007. Bu kitap özellikle 1593-1683 döneminde Osmanlı-Habsburg sınırındaki Osmanlı kalelerinin (Kanije ve Uyvar ağırlıklı olarak) ve kale erlerinin yönetimlerinin askeri, toplumsal ve ekonomik yönlerini araştırarak, bunların niteliğini incelemektedir. Ayrıca bu kitap Gabor Agoston tarafından, yazarın yukarıda zikredilen eserinde, "Çalışma, bu durumda bile, yeterli olmayan kaynaklara dayanması, belli bir bağlamının olmayışı, içerdiği yanlış bilgiler, hadiseleri Osmanlı Macaristanı çerçevesinde değerlendirmemesi ve rakip Habsburg sınır kalelerine ait bilgilerle mukayese etmemesinden dolayı oldukça sorunludur." denilerek tenkit edilmektedir. Bkz. Agoston, age., s.183, dipnot 17.

⁴¹⁵ "Marechal de Saxe, 1732 yılında yazdığı eserinde Osmanlılarda eksik olanın 'cesaret, asker sayısı ya da zenginlik değil; düzen, disiplin ve teknik' olduğunu ifade ediyordu." Bkz.Age, s.212.

⁴¹⁶ Aksan, age., s.137.

⁴¹⁷ age, s.151.

bedelle ödediği belirtilebilir. “Batıdaki komşularına kıyasla Rusya sosyal yapı, idare, finans ve bankacılık kurumları ile sanayi girişimleri açısından az gelişmiş bir ülke olarak kaldı. Bu durum, devletin askere alma ve vergilendirme gibi savaşla ilgili görevlerini köylü ve şehirli topluluklara devretmesine yol açtı.”⁴¹⁸ “Ne ki, 1768-1774 ve 1787-1792 Rus-Osmanlı harpleri (ikincisine, 1788-1791 yılları arasında gönülsüz bir Avusturya da dahildir) Katerina’nın yasal ve ekonomik reformları açısından son derece yıkıcı oldu ve hem soyluların hem de köylülerin muhalefetine yol açtı.”⁴¹⁹

Biz Osmanlı İmparatorluğu’nun Rusya ile olan ilişkisinin ayrıntılarına girmek istemiyoruz. Ancak şurası açıktır ki 18. yüzyılda Rusya, Avusturya’nın yerini alarak Osmanlıların Avrupa’daki baş düşmanı haline gelmişti ve sözkonusu 1768 savaşına kadar Rus yayılmacılığının ne denli tehlikeli boyutlara ulaşmış olduğu tam anlaşılamamıştı.⁴²⁰ Ancak yukarıda zikredildiği üzere nasıl ki Fransa, Osmanlı ordusuna eğitim alanında destek vermişse Büyük Britanya da bu savaşlarda elinden geldiği kadar Rusya’yı desteklemiştir. Osmanlıların uğradığı gelmiş geçmiş en büyük askeri felaket olarak görülen Kartal Muharebesi’nde, Akdeniz’deki varlığıyla tüm Avrupa’yı şaşkırtan Rus filosunun hücumuna uğrayarak yanan Osmanlı donanmasının bu belaya dûçar olmasının nedenlerinden biri de baskına katılan 24 Rus gemisinin, İngiliz tersanelerinde kapsamlı bir yeniden donatımdan geçirildikten sonra Aleksis Orlov ile İngiliz kökenli birkaç deniz subayının kumandasında hareket etmesidir.⁴²¹

Bu savaş sonunda yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu’na etkileri, yapılmış çok sayıda eserlerde ayrıntılarıyla zikredilmiştir. Antlaşmanın önemli kısmı ülkeler arası toprak meseleleriyle alakalı olmakla birlikte bizim konumuzla bağlantılı olarak; Rusya’nın İngiltere ve Fransa’ya verilen kapitülasyon haklarının aynısından faydalanacağı, Rus ticaret gemilerinin istedikleri zaman Boğazlar’dan geçme ve Osmanlı limanlarında kalabilme haklarıyla Karadeniz’de ve Akdeniz’de hareket serbestiyesine sahip olma haklarına haiz olacağı, Rusya’nın İstanbul’da daimi elçiliğinin ve Balkanlar’da istedikleri yerde konsolosluk açma haklarına

⁴¹⁸ Agoston, s.262-263.

⁴¹⁹ Aksan, s.141.

⁴²⁰ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Güneş Ayas (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, Ekim 2011, s.24.

⁴²¹ Aksan, s.164.

sahip olacağı hususları tekrar edilebilir. Ancak Küçük Kaynarca antlaşmasının ne ölçüde uygulanacağına dair güvensizlik, Osmanlılar'ın kabul ettikleri ağır koşulları uygulamadaki isteksizlikleri ve Rusça, Osmanlıca ve İtalyanca olan orijinal üç nüshadaki metin farklılıklarından kaynaklanan yanlış anlaşılmalara vesaire bu antlaşmanın geleceğini belirsiz kılmaktaydı.⁴²²

Görünen odur ki; bu barışın gerçekleşmesinde, bir yandan fiilen savaşmış iki ülkenin çıkarlarının dengelenmeye çalışılması diğer yandan ise 18. yüzyılın ikinci yarısında "Avrupa güçler dengesi"ni belirleyen İngiltere, Fransa, Avusturya Habsburg ve Prusya ülkelerinin çıkarları etkili olmuştur.⁴²³ Belki bu hususun da dahil olduğu birçok etkiler, yakın bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu tekrardan bir savaşın içine çekti. Osmanlı ordusu bu seferki savaşta birden fazla sayıda ülke ile karşı karşıya gelecekti. Bu savaş döneminde III.Selim tahta çıkacaktır. Şimdi bu dönemdeki gelişmelere de kısaca değinilecek ve akabinde tezimizin esas odak noktası olan ülkeler arası ekonomik ilişkilere yoğunlaşılacaktır.

3. Osmanlı – Rus – Avusturya Savaşları, 1787-1792 ve İngiliz Dış Politikası

Bu savaşa yol açan nedenler çok sayıda olmakla birlikte İngiltere'nin gözönünde olduğu kısımlar bizim asıl ilgi alanımızdır. Şöyle ki; 17 Kasım 1796 tarihine kadar Rusya'da hüküm süren II. Katerina, 1783'te Avusturya Habsburg ile anlaşarak "Yunan Planı"ni devreye sokmuştu. Fransa'nın da Rusya ve Avusturya'ya katıldığı bu planda İngiltere'ye açık kapı bırakılmıştı. Fransa'nın bu ittifaktan kazancı Mısır ve Suriye'yi ele geçirecek ve Doğu Akdeniz ticaretini kontrol altına alacak olmasıydı. Hatta bunun için Osmanlı'daki subay ve ustalarını 1786 yılı içerisinde geri çekerek diplomatik olarak Osmanlı'ya tavır almış, 1787 Ocak'ında ise Rusya ile yeni bir dostluk ve ticaret anlaşması yapmış, İngiltere ile daha evvel yapmış olduğu benzer bir anlaşmayı ise süresi bittiğinde uzatmamıştır.⁴²⁴

⁴²² Caroline Finkel, **Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923**, Zülal Kılıç (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007, s. 336-337.

⁴²³ Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, s.103.

⁴²⁴ Shaw, s.28-30.

İşte tam da bu nokta, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisinde bir sonraki yüzyıla etki edecek politikalarını belirlediği bir sürecin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

İngiltere'yi bütün bir Doğu politikasını gözden geçirmeye iten başlıca etkenler olarak şunlar söylenebilir: Almanya'da Avusturya'nın dirençli rakibi olarak yükselen Prusya Devleti, İngiltere ile bir ittifaka girmeye meyilliydi. Bu ittifakın ana amacı ise Osmanlı İmparatorluğu'nu yağmacı komşularından korumak ve Avrupa siyasetinde İngiltere ve Prusya menfaatlerini savunmak idi. Ayrıca Polonya'nın parçalanması hususu da İngiltere'yi endişelendiriyordu.⁴²⁵ Bu vakte kadar Rusya'nın Osmanlı karşısındaki zaferleri İngiltere için olumlu olarak izlenmişti hatta yukarıda değinildiği üzere İngiltere, Rusya'ya yardımlarda dahi bulunmuştu. Bundan da iki nedenden ötürü memnuniyet duymuştu. Öncelikle Rusya'yı, Fransa'nın Avrupa kıtası üzerindeki nüfuzunu kırmak amacıyla manipüle edebileceğini hesaplamıştı. İkinci olarak ise Rusya'yı, kendisinin gelişmekte olan endüstrisi için güvenilir bir hammadde kaynağı ve de pazar olarak düşünmüştü. Buna rağmen İngiltere dış politikasını bu noktada, şöyle kurgulamıştı: Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması, Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılmacılığının önündeki en önemli belki de tek etkendi. Bu amaçla İngiltere bu politikasını, 19. yüzyıl boyunca da mümkün olduğunca devam ettirmiştir.⁴²⁶

Yeri gelmişken şunu belirtmekte fayda vardır. Literatürde 1838 Baltalimanı anlaşması, İngiltere'nin Osmanlı'yı hammadde kaynağı ve pazar olarak gördüğünün kanıtı olarak sunulur. Ancak burada aynı şeyin, Rusya için yaklaşık 50 yıl öncesinde geçerli olduğu görülmektedir. Buna rağmen İngiltere, politik öncelikleri nedeniyle Rusya'ya dair ekonomik menfaatlerinden vazgeçebilmiştir. Baltalimanı anlaşması ile ilgili yorumu doğru kabul edersek de bu yorum aynı zamanda, İngiltere'nin bu vazgeçişinin bedelini 50 yıl sonra Osmanlı ekonomisinden telafi edebileceğinin bir kanıtı olarak gözükmemektedir ki bu da bize İngiltere'nin ne kadar öngörü sahibi olduğunun işaretini verir. Ayrıca birçok eserde yine Baltalimanı anlaşmasının İngiltere tarafından, 1833'deki Hünkar anlaşması'na tepki olarak Osmanlı'ya ısrarla dikte ettirildiği, Rusya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzunu kırmaya yönelik olduğu söylenmektedir. Bunlar doğru olabilir ama İngiltere, Rusya karşısında

⁴²⁵ "Siyasal bir varlık olarak Polonya, 1795'teki üçüncü ve son paylaşılmasının ardından, 20. yüzyıla değin Avrupa haritasından silindi.", Aksan, age., s.145.

⁴²⁶ Shaw, s.30-31.

Osmanlı'nın tarafını birçok nedenden ötürü yaklaşık 50 yıl öncesinde de seçerek o vakte kadar politikasındaki tutarlılığı göstermiştir.

İngiltere, politikasını bu düzlemde belirlemişken yukarıda zikredilen Fransızlar ile Rusya arasındaki ticaret anlaşmasının arifesinde Osmanlılar bu anlaşmanın aleyhinde tavır takınarak İngilizlerden arabuluculuk istemişlerdir. Ancak Fransa-Britanya çekişmeleri bu arabuluculuğun samimi olmasını mümkün kılmamıştır. Nihayetinde Osmanlılar 1787 senesinin Ağustos ayında Rusya'ya savaş ilan ettiler, Avusturya da 1788 yılının başlarında savaş ilanında bulundu.⁴²⁷ 14 Ağustos 1787 günü sadrazam Yusuf Paşa'nın, Divan-ı Hümayun'dan geçirttiği kararla Ruslara ilan ettiği bu savaşı engellemenin tek yolu Rusların Kırım ve Kafkaslar'dan derhal çekilmesiydi.⁴²⁸

Savaşın ilanından kısa bir süre sonra Osmanlı orduları ile düşman orduları arasında başlayan çatışmalar, bilhassa Balkanlar'da tüm şiddetiyle yaşanmış ve uzun süre iki taraf da geri adım atmamakta ısrar etmişlerdi. Britanya, Prusya ve Felemenk Birleşik Eyaletleri'nden oluşan yeni üçlü ittifakın, savaşın yıldönümünde 1788 yılının Ağustos ayında önerdikleri arabuluculuk teklifi de II.Katerina tarafından reddedilmişti.⁴²⁹ Her ne kadar Osmanlı cephesinde savaşın kayıpları düşündürücü olsa da bu süreçte savaş ruhu imparatorluğu öylesine sarmıştı ki 6 Nisan 1789 akşamında padişah I.Abdülhamid'in felç geçirip ertesi sabah da vefat etmiş olması dahi neredeyse gölgede kalmıştı. Zira yerine geçen yeni padişah III.Selim kendisini, daha önce de hissettirdiğimiz farklı fikirlerini hayata geçirmek için uygun şartlar içerisinde değil, savaşın gerektirdiği olağanüstü haller içerisinde bulmuştu ve -istisnalar haricinde- Osmanlı savaş sistemine uygun hareket etmek durumundaydı. Kısaca söylemek gerekirse 1789-1790 yıllarında savaş Osmanlı ordusunun aleyhinde seyretti.⁴³⁰ Osmanlılar açısından Tuna sisteminin en güçlü kalesi olan İsmail'in savunması da, 10 Aralık 1790 sabahı şafak sökerken başlayan çarpışmanın

⁴²⁷ Aksan, age, s.172-173. Fransa ile Britanya arasındaki bu çekişmenin iktisadi alandaki yansımalarına tezimizin başka bir kısmında değinileceğinden burada ayrıntısına girmiyoruz.

⁴²⁸ Shaw, s.35.

⁴²⁹ Finkel, s.341.

⁴³⁰ Yeni padişah ordudan cesur olmalarını, Allah'a ve komutanlarına güvenmelerini, Kırım'ın yeniden alınarak Osmanlı'nın kırılan onurunun tamir edilene kadar savaşmalarını isteyerek 7 Haziran'da yeni sadrazam-başkomutan atamasında bulunmuştu. Sonrasında gelişen hadiseler şöyle sıralanabilir: 30 Temmuz sabahı iki Osmanlı ordusu bozguna uğradı; düşman orduları 21 Eylül'de Boza Nehri Muharebesini (diğer adıyla Rimnik Muharebesi) kazandı, 8 Ekim'de Belgrad'ı aldı, 11 Ekim'de Akkırman ve 14 Ekim'de Bender kalelerini aldı ve nihayet Bükreş'i işgal etti vd., Shaw, s.43-53.

ardından büyük yara aldı ve akabinde öğle vakti Ruslar kaleyi ele geçirdi. Ruslar zorlu⁴³¹ bir yengi elde etmişti.

Bu tarihten itibaren de Osmanlı orduları düşmana karşı kayda değer kalıcı bir üstünlük sağlayamadılar. Prusya ile girilen diplomatik manevralar da tam istenen sonuca ulaşmadı ve 4 Ağustos 1791’de imzalanan Zıştovi antlaşmasıyla Avusturya ile, 9 Ocak 1792 tarihinde imzalanan Yaş antlaşmasıyla da Rusya ile barış sağlanarak sözkonusu savaş sona erdirildi. İki antlaşmada da İngiltere’nin değişik boyutlarda arabuluculuğu görülmektedir. Bu barış antlaşmalarına askeri çatışmalar haricinde etki eden diğer unsurlar, Fransız Devrimi ile Avrupa uyumu diplomasisidir. Bunların da etkisiyle savaşın zayıflıkları önemli ölçüde azalmıştır. Diğer taraftan ise yeni padişah III.Selim, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki zayıflıkları birinci elden müşahade ederek bir an evvel ıslahat yapılmasının zorunlu olduğuna kâni olmuştur.⁴³²

Sözkonusu savaşın ayrıntılarına girmemizin gayesi, III.Selim’in tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu durumun biraz daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Zira III.Selim’in hükümranlığı 1808 yılına dek sürdü ve bu vakte kadar birçok ıslahat hareketinde bulundu. Bu hareketlerin etkileri ise 19. yüzyıl içerisinde değişik ölçülerde görüldü.⁴³³

4. III.Selim Dönemi ve Islahatları

III.Selim tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu zorlu bir savaşın ortasındaydı. Dolayısıyla o zamanın şartları içinde, başkente gelen bilgilerin ışığında bu yeni padişah herhangi önemli bir değişikliğe başvurmadan savaşı, gücünün yettiğince iyi idare etmeye çalışmıştır diyebiliriz. Her ne kadar sonradan elde edilen tarihsel bilgiler ile yorumlarda bulunarak savaşın gidişatı hakkında farklı ihtimallerin de değerlendirilebileceği

⁴³¹ Belgrad’da muzaffer olan Avusturyalı Mareşal Laudon Osmanlıların zorlu savunmasını şöyle anlatıyor: “Bu yerlerin (Osmanlı savunma hatlarının) ne kadar güçlü yapıldığı ve Türklerin bunları nasıl da inatla savunduğu insanın kavrayış gücünün ötesine geçiyor. Bir istihkam yıkılır yıkılmaz, kendilerine derhal bir yenisini kazıyorlar. Bir kaleyi koruyan Türklerle savaşmaktansa, herhangi bir geleneksel kalede başka herhangi bir orduyla uğraşmak çok daha kolaydır.” , Aksan, age, s.180.

⁴³² Shaw, s.85-92.

⁴³³ Tezimizin bundan sonraki kısımlarında savaşların, askeri hareketlerin ayrıntılarına mümkün olduğunca girilmeyerek, olgu-olayların ekonomik tarafları ön planda tutulacaktır.

söylenbilirse de bu bizce anakronizme kapı açan bir tutum olarak görülmektedir. Savaş esnasında bilhassa askeri alandaki ihtiyaçlar açıkça görülmüştü ancak bu ihtiyaçları gidermek için yapılacak değişikliklerin hayata geçmesi savaş devam ettiği sürece mümkün değildi ki aksi halde bu Türklerin deyimiyile “dere geçerken at değiştirmek” olurdu.

a. İdari Alandaki İslahatlar

Askeri alandaki düzenlemelere başlanması biraz zaman als da idari alandaki düzenlemelere kısa süre içerisinde başlandı. III. Selim'in tahta geçmesinden yaklaşık bir ay sonra 17 Mayıs 1789'da topladığı meclis-i meşveret, ayanlardan oluşuyordu. Bu danışma meclisi aralarında asker, bürokrat, din adamı olan 200 üst düzey devlet görevlisiyle toplanmıştı. Belli bir mevzuyu tartışmaya yönelik değil, doğrudan İmparatorluğun geleceğini tartışmak için toplanılmıştı ve İmparatorluğun ayakta kalabilmesini konu alan bu girişim hükümet sürecinde yeni bir şeydi.⁴³⁴ En basitinden, düzenli bir meslek sahibi olduklarına dair kanıt gösteremeyenlerin şehri derhal terkederek köylerine dönmeleri emir buyruldu. Nüfus idaresince 1790 ve 1792 yıllarında yapılan şehir ve civarında tutulan kayıtlarla bu durum kontrol edildi. Padişah bir yandan I.Abdülhamid'in ayanları denetim altına almak için canlandırmaya çalıştığı 'şehir kethüdalığı' kurumunu 1790 yılında lağvederken diğer yandan askeri ihtiyaçları da gözönüne alarak -ayanların yerel egemenlik kurmalarına hatta vali olarak atanmalarına dahi yardımcı olacak derecede- ayanları güçlendirme politikasını uygulamaya koydu.⁴³⁵

Bu düzenlemelere başvurulmadan evvel III.Selim, devletin ileri gelenlerinin ıslahat önerilerini ve düşüncelerini öğrenmek maksadıyla bir zemin yoklaması yapmıştı. Bunun sonucunda günümüze kalanlar olarak; 21'i Osmanlı ve 2'si Avrupa kökenli 23 kişi tarafından öneriler kendisine arz edildi. Bu önerilere göz atmak bir nevi o anın bir fotoğrafını bize verebilir ancak unutulmaması gereken bir husus, bu önerilerin tamamen tarafsız olarak kaleme alınmış olunamayacaklarıdır. Öneri sunanlar arasında başlıca

⁴³⁴ Finkel, s.346-347.

⁴³⁵ Shaw, s.98-107.

isimler olan Abdullah⁴³⁶, Viyana elçiliği yapmış olan Ebubekir Ratib, Moralı Osman, Şerif Efendi, Mehmed Hakkı Bey, tersane müdürlüğünde bulunmuş İbrahim Nesim, Yusuf Paşa, üç kez reis-ül kütütlük vazifesinde bulunmuş Mehmed Reşid gibi birçok kişinin ana ıslahat düşünceleri, askeri alanda toplanmıştı. Ayrıca görev verilecek kişilerin liyakatli, sadık, yetenekli olmaları gerektiği gibi temel noktalar hala zikredilmeye devam etmekteydi.⁴³⁷ Bu önerilerin hiçbirisi mevcut asker ocaklarının toptan lağvedilmesi gibi radikal birşeyi öne sürmüyordu ancak yeni ordu kurulması dahil ciddi düzenlemeleri içeriyordu. Ekonomik açıdan ise değinilenler neredeyse sadece bu askeri düzenlemelerin yerine getirilmesini sağlayacak kuvvetli bir hazinenin gerektiği hususuydu ya da Mustafa Reşid'in önerdiği gibi yeni kurulacak bir orduyu finanse etmek üzere kurulması gereken İrad-ı Cedid Hazinesi mevzusu idi.⁴³⁸

b. İrad-ı Cedid Hazinesi ve Mali Alandaki İslahatlar

Zaten III.Selim de askeri alandaki düzenlemeler için, bilhassa da yeni ordu kurulması için, vergi sisteminde ve hazinede bir takım değişikliklere gidilmesi gerektiğinin farkındaydı. Dolayısıyla bu minvalde ilk olarak 1 Mart 1793 tarihinde İrad-ı Cedid'i (Yeni Gelirler) kurma kararını aldı. Malikâne gelirleri, Kutsal Mekke ve Medine kentlerinden gelen gelirler ve yıllık geliri on kesenin üzerindeki iltizamların gelirleri⁴³⁹ bu yeni Hazine'ye tahsis edilerek Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması için gerekli mali destek sağlanmış oldu.⁴⁴⁰ İlerleyen süreçte bu yeni ordunun finansmanı için büyük mukataaların İrad-ı Cedid hazinesine aktarılması ayanların tepkisini çekecektir ve nizâm-ı cedid askerlerine karşı

⁴³⁶ Tatarcıkzade Abdullah, Rumeli kazaskerliği yapmıştır ve 1797 yılında ölene kadar topçu ocağının yenilenmesi için çalışmıştır.

⁴³⁷ Osmanlı İmparatorluğu kurulmadan evvel dahi kaleme alınan bu tip temel öneriler, Osmanlı tarihi boyunca da padişahlara sunulan önerilerde ana noktayı teşkil etmiştir. Literatürde şimdilik Osmanlı klasik dönemi diye tabir edilen süreçte bu tip önerilerin genel bir değerlendirilmesi için bkz. Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)**, Dördüncü Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, Aralık 2010. Ayrıca bu tip metinlerde bir dönüm noktası olarak görülen örnek risale için bkz. **Koçi Bey Risaleleri**, Seda Çakmakcioğlu (Haz.), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, Mart 2008.

⁴³⁸ Berkes, s.92-94.

⁴³⁹ "Askeri ıslahat dolayısıyla masraf arttığından geliri on keseden ziyade olan "mukataatı mahlulenin canib-i miriden" zapt ve darphaneden ilzam ile idare" olunmasına karar verildi." Bkz. Halil İncalcık, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.), *Tanzimat Nedir?*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2011, s.38.

⁴⁴⁰ Aksan, age, s.191.

direnmelerine yol açacaktır. Bu tepkiler, 1808 yılındaki Sened-i ittifaka gidişi hazırlayan etkenlerden biridir.⁴⁴¹

Bu hazinenin kuruluşu ve devamında mali alanda yapılan değişiklikler Osmanlı mali yapısı için bir dönüm noktası olarak zikredilebilir. Bu ciddi değişimin izleri, Osmanlı bütçelerinde takip edilebilmektedir. Bütçeler incelendiğinde, 18. yüzyılın sonlarına kadar bütçelerde hem yapısal hem de hacimsel olarak radikal bir değişim gözlenmemektedir. Fakat bilhassa İrad-ı Cedid ve sonrasında Zahire(Hububat), Tersane, Mukataat, Mansûre vesaire isimleri altında yeni sistemin habercileri olarak hayata geçirilen mali reformlar Tanzimat'a kadarki süreçte büyük önem arz etmektedir.⁴⁴²

Bu yeni hazine büyük başarı sağladı ve sonucunda 18 Eylül 1794'te yeni ordunun kuruluşu resmi düzenlemeler ile ilan edildi. Çeşitli tüketim vergilerinin de aktarıldığı yeni hazinenin gelirleri o kadar etkin bir şekilde toplanabilmişti ki tüm yükümlülükler yerine getirildikten sonra dahi hazine bir hayli fazla veriyordu. 1797 Mayıs'ında 1.536 asker ve 27 subayın bulunduğu Nizam-ı Cedid ordusu, hızla büyüyerek 1.806 sonunda Anadolu şehirlerinde kurulan kışlalar da hesaba katıldığında 22.685 asker ve 1.590 subay barındıran bir hale gelmişti.⁴⁴³ Bu tarihlerde toplam asker sayısı ise 100.000 civarındaydı.

Yeni hazinenin başarılı olmasıyla birlikte askeri alanda da yenilikler hızla hayata geçmeye başladı. Gerek topçu ocaklarında gerekse donanmada ciddi uygulamalara gidildi. Donanmada tecrübe ve liyakat esas alınarak kurulan hiyerarşik sistemin yanısıra subay ve erat maaşları da iki katına çıkarıldı. 1786 yılında Gelenbevi İsmail Efendi'nin başhocalığını yaptığı Hasköy'deki Deniz Mühendislik Okulunda görevli Fransız uzmanların 1788 yılı ortalarında ülkelerine geri çağırıldığını daha evvel söylemiştik. 1795 yılına gelindiğinde ise okula yeni bir bina tahsis edilebilmişti ve eğitim bölümleri de yeniden yapılandırılmıştı. Ayrıca 1793 yazında Kara Mühendislik okulu (Mühendishane-i Berr-i Hümayun) da

⁴⁴¹ Tabakoğlu, s.163.

⁴⁴² Mehmet Genç ve Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 2**, Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.), *Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezi Hazinenin Yıllık Muhâsebe Bilançoları*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ağustos 2006, s.15. Bu kitabın incelediği son bütçe 1785 tarihidir ve zikredilen makalede; bu tarihten itibaren Tanzimat'a kadar geçen 50-60 yıllık bir süreçte bir bütçe metnine rastlanmama durumu, Osmanlı devletindeki krizin bir göstergesi olarak sunulmuştur. Yine de mali verilerin düzenli olarak tutuldukları ve zahmetli bir uğraş ile bu verilerden bir bütçe inşasına imkan olduğu zikredilmiştir. Osmanlı mali yapısı, maliye kalemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülfettin Çelik, **age**, *Osmanlı Devletinde Merkezi Hazinenin Maliye Büroları*, ss.115-147.

⁴⁴³ Shaw, s.172-177.

kurulmuştu.⁴⁴⁴ Böylece Osmanlı askeri sisteminde tekrardan bir dönüşüm gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.⁴⁴⁵

c. Diploması Alanındaki Yenilikler ve İlk Daimi Elçiliğin Londra'da Açılması

III.Selim 1793 yılında⁴⁴⁶ bir yandan vezirlikleri yeniden yapılandırmaya çalışırken diğer yandan diplomatik alanda da önemli bir adım atarak daimi elçilikler kurma kararı almıştır ve ilk defa olarak Londra'ya Yusuf Agah Efendi atanmıştır. Yusuf Agah Efendi'nin sırkatipliğine de ıslahat önerilerinde bulunanlardan biri olan Mahmud Raif Efendi atandı ki daha sonra bu zat İngiliz Mahmud olarak nam salmıştır. Yusuf Agah Efendi 14 Eylül 1793'te Londra'ya kara yoluyla hareket etmiş ve sekiz ay sonra deniz yoluyla İstanbul'dan gönderdiği hediyeler kendisine ulaşınca hediyeleri İngiltere kralına takdim etmiş ve İngiltere'deki vazifesine başlayabilmiş, 1796'da yerine gelen İsmail Ferruh Efendi'ye memuriyetini devredene kadar vazifesini ifa etmiştir.⁴⁴⁷ İsmail Ferruh Efendi İmparatorluğun ambarlarının sorumlusuydu, 1796-1802 yıllarında ise Londra'da elçilik görevini Neşed Efendi üstlendi. Bu kişiler birçok raporlar kaleme almış ve bu raporlarda ekseriyetle; törenler, müzakereler ve diplomatik protokol, bazen de Avrupa tiyatrosu, modası ve mutfağıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Bu dönemde Osmanlı topraklarında ise İngiliz büyükelçisi namıyla sırasıyla Robert Ainslie (1772-1793), Sir Robert Liston (1793-1799), Lord Elgin (1799-1802) ve Charles Arbuthnot (1804-1807) görev yaptılar.⁴⁴⁸

Bu daimi elçilikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı düşünceler ile irtibatında daha evvelden itibaren Osmanlı ordularında görev almış Avrupalı uzmanlardan⁴⁴⁹ sonra

⁴⁴⁴ age, s.198-213.

⁴⁴⁵ Osmanlı askeri sistemi, devletin kuruluşundan itibaren karşılaştığı zorlukları aşabilmek için kendi içinde birçok dönüşümler geçirmişti. Kuruluş sürecinde klasik Türkmen savaş gelenekleri yerini yayanın ağır bastığı bir sisteme bırakırken, ilerleyen süreçte ateşli silahlar, 'tabur cengi' usulü, yaylım ateş, siper vesaire gibi uygulamalar hayata geçiyordu. Bilhassa 1683'ten itibaren Osmanlı askerinin yaşadığı yenilgilerin ana etkenleri sadece askeri yapıdaki esnekliğin kaybedilmesiyle değil, "...Avrupa'da Osmanlıların karşısına çıkan devasa ve çok cepheli koalisyon ordularının kalabalık ve düzenli hale getirilmiş olmasıyla ilgili olabilir." Bkz. Feridun Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Savaş**, İkinci Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, Aralık 2011, s.64.

⁴⁴⁶ "Benim kanımca, 1793 sonrası yıllar, yalnız ordunun değil, Osmanlı yönetim sisteminin bütüncül bir onarımının başlangıcı olarak görülmelidir.", Aksan, age, s.183.

⁴⁴⁷ Unat, s.169-170.

⁴⁴⁸ Shaw, s.249-263.

⁴⁴⁹ "Teknisyen, uzman vesaire olarak bu dönemlerde Babıali'nin sürekli hizmetinde olan 600 yabancı vardı. Bunun yarısına yakını Fransa'dan, geri kalanı İngiltere, Avusturya ve İsveç'ten geliyordu... Yabancı

ikinci önemli iletişim kanalı olarak zikredilebilir. Yusuf Agah Efendi'den bir sene evvel Ebûbekir Râtib Efendi Avusturya'ya elçi olarak gitmiş ve bir de sefaretname⁴⁵⁰ kaleme almıştı.⁴⁵¹ Daha önceleri de Avrupa başkentlerine Osmanlı elçileri gitmekteydi. Ama artık Londra'dan sonra 1794'te Viyana'ya, 1795'te Berlin'e ve 1797'de Paris'e atanan daimi elçiler ile diplomaside yeni bir dönem başlamıştı. Her ne kadar bu ilk elçilerin etkileri yok denecek kadar az olmuşsa da hiç deneyimsiz olarak gittikleri Avrupa'dan diplomasi oyununu sıfırdan öğrenmiş ve onların bir nesil sonraki takipçileri Avrupa'daki yaşamın elçileri olarak Osmanlı toplumunda kesinlikle etkili olmuşlardır.⁴⁵²

İlk daimi Osmanlı elçiliğinin Londra'da açılmış olması bizim tezimiz açısından önem arz etmektedir. Zira III.Selim, şehzadelik döneminden itibaren yabancı ülkeler arasından daha çok Fransa'ya meyilli olarak anlatılmaktadır. Halbuki İngiliz büyükelçi Robert Ainslie ile Ratib Efendi'nin müzakereleri sonucunda Britanya'nın zenginliği ve gücü, Fransa ve Rusya'ya karşı potansiyel desteği muhtemeldir ki III.Selim'in bu kararına etki ederek ilk daimi elçiliğin Londra'da açılmasını sağlamıştır. İlk daimi elçi Yusuf Agah Efendinin sırkatibi Mahmud Raif, kaleme aldığı raporlarda İngiliz ekonomisi ve Londra şehri hakkında bilgilere yer verirken kurulmaya çalışılan yakınlığa cevaben dönemin Britanya Başbakanı Grenville, Yusuf Agah Efendi'ye kayıtsız kalmış ve III.Selim'in bu kararının önemini pek de değerlendirememiştir.⁴⁵³

Avrupa ile yakın temas içerisinde bulunup sonraki süreçte de Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa bilhassa da İngiltere arasında özellikle ekonomik alanda kurulacak bağların, bu yeni elçilerin marifetiyle olacağı gözönüne alınırsa sözkonusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ekonomik ilişkilerin sadece

büyükelçiler, kendilerine yakın siyasetçilerle işbirliği yaparak düşmanlarına yakın teknisyenlerin çalışmalarını zorlaştırmaya çalışıyorlardı." Bkz. age, s.246.

⁴⁵⁰ "Ebubekir Râtib Efendi Avusturya'dan 500 büyük sayfalı bir risale ile İstanbul'a döndü". Bkz. Enver Ziya Karal, age, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.), *Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi*, s.118.

⁴⁵¹ Bkz. **Ebûbekir Râtib Efendi'nin Nemçe Sefâretnâmesi**, Abdullah Uçman(Haz.), İkinci Baskı, İstanbul: Kitabevi, 2012. "Ebubekir'e göre Avrupa üstünlüğünün temel nedenleri şunlardı: 1- Askeri teşkilat ve sadakat, 2- Hazinesin etkinliği ve doluluğu, 3- Bakanların ve bürokratların dürüstlüğü, yeteneği ve sadakati, 4- Halkın huzuru, refahı ve güvenliği için yapılan düzenlemeler, 5- Avrupalı devletlerin karşılıklı yarar ilkesi çerçevesinde işbirliği yapabilmeleri... Alenen söylemese de Ebubekir Efendi'nin burada kastettiği, birliğini ve gücünü korumayı arzu ediyorsa Osmanlı İmparatorluğu'nun da Avrupalı devletlerde yaşandığı biçimiyle temel toplumsal ve ekonomik değişimleri gerçekleştirmek zorunda kalacağıydı."Bkz. Shaw, age, s.129.

⁴⁵² Zürcher, s.46-47.

⁴⁵³ Aksan, age, s.234-235.

niceliksel olarak ele alınamayacağı bir gerçek olarak karşımıza çıkar.⁴⁵⁴ Şurası da unutulmamalıdır ki günümüzde hemen hemen herşeyin anlaşılması nicel veriler ışığında çok daha kolay olmaktadır. Bu durum mezkur yenileşme döneminde etkileri önemli ölçüde olan insan gücü alanında da geçerlidir.⁴⁵⁵ Bir yandan yeni ordu kurulumu ve diğer çalışmalar ile asker sınıfının insan gücü yapısı değiştirilmeye çalışılırken diğer yandan kurulan yeni elçilikler, hariciye alanında ortaya çıkan uygulamalar ile birlikte yeni tip memur kadrolarının yetişmesine de imkan tanınmaktaydı.

Mülkiye memurlarının sayıca artışı bize, hükümet işlevlerindeki çeşitlenmeyi ve bu durumun Osmanlı tebasının yaşamını doğrudan etkilemesini işaret etmektedir. Klasik katipler genelde hükümet yazışmalarıyla, muhasebe ve arazi kayıtlarıyla uğraşmışlardı. Çoğu İstanbul'da ikamet ediyordu ve Osmanlı tebası üzerinde sıradışı bir etkiye bulunmuyorlardı. Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren hükümetin politikaları doğrultusunda gözüken odur ki askeri kadrolar haricinde hemen her vazifenin, merkezi görevliler eliyle yapılmasına çalışıldı. Sefaret ve konsolosluk birimleri de dahil olmak üzere yeni sistemde katiplerin ve mülkiyet memurlarının sayısı başlangıçta 2.000 iken ilerleyen süreçte 35.000'e kadar yükseldi. Sonraki yıllarda ayanlara karşı başlatılan hareketin ardından ise mülkiye memurları yerel yönetimlerde birinci elden görev üstleneceklerdir.⁴⁵⁶

Mülkiyedeki değişimler de dahil bütün bu gelişmeler bize gösteriyor ki Osmanlı İmparatorluğu, kaybetmiş olduğu yüksek esneklik yapısını⁴⁵⁷ yeniden kazanmaya çalışmaktaydı. Bu esnekliğin kazanılmasında ise ekonomik güç, en önemli etkenlerden biriydi. Bu sebeple ekonomik alandaki faaliyetlere çok önem veriliyordu. Mali alandaki

⁴⁵⁴ Diğer açıdan ekonomik ilişkilere dair elimizdeki verilerin niceliksel değerlendirmelere uygunluğu da önemlidir. Aslında "ekonometrik tarih" veya "nicel iktisat tarihi" ya da "yeni iktisat tarihi" diye tâbir olunan araştırma türü, "tarihi süreçler hakkında yapılagelen ve doğruluğu tartışmasız kabul edilen varsayımların gerçekten doğru olup olmadıklarının sınanması" olarak bize "ekonometri ve matematiksel iktisat başta olmak üzere ileri tekniklerin kullanılmasıyla tarihi süreçlerin model biçimine getirilerek yeniden incelenmesi" imkanını sunmaktadır. Ancak bunun için güvenilir veri seti elzemdir. Bkz. Orhan Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, İstanbul: Yordam Kitap, Eylül 2009, s.43; Hosbawm, Tarih Üzerine ,s.144 ve devamı.

⁴⁵⁵ "Çok sayıda bu biyografik kayıtlardan yararlanabilmenin tek yolu, bunları, tezkirecilerin yapmış olduğu gibi tek tek özetlemekten çok, toplu bir nicel çözümlenmeye tâbi tutmaktır. Aksine, nitel bir çözümlenme sonuçta yalnızca izlenimler verebilir." Bkz. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s.15.

⁴⁵⁶ Findley, age, s.23-24.

⁴⁵⁷ "18. yüzyılın sonlarına doğru dikkatleri çeken esnekliği kaybetme, hakim dünya sistemi olma özelliğini de kaybetme demektir. Bu yüzden yüzyıl sonlarında nizâm-ı cedid(yeni düzen) hareketiyle başlayan yenileşme ve batılılaşma dönemi atıf çerçevesini kapitalizmin oluşturduğu, bu sistemin model alındığı bir dönemdir." Bkz. Tabakoğlu, s.146.

düzenlemelere de devam edilmekteydi. İrad-ı Cedid Hazinesinin ardından yine 1793 yılında Zahire Nezareti tesis edildi. Nasıl ki İrad-ı Cedid Hazinesi yeni bir orduyu finanse etmek amacıyla kurulduysa Zahire Nezareti de sonrasında yeni bir düzenlemeye tabi tutulacak olan tahıl temin sistemini finanse etmek amacıyla tesis edilmişti.

d. Ekonomi Alanındaki Düzenlemeler

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi politikasının esas temellerinden biri üretim ve arzın düzenlenmesi ile alakalıdır. Bu minvalde evvelde buğday arzı için tersane anbarları kullanılırdı. Sonrasında Zahire Nezareti kurularak sözkonusu vazife, “kapan tüccarı” denilen yarı resmi hüviyetli tüccarlardan alınarak bu nezarete verildi.⁴⁵⁸ Ayrıca hükümet kahve dağıtımını düzenlemek amacıyla kahve satışı ile alakalı iltizamlar dahil birçok düzenleme yaptı. İrad-ı Cedid Defterdarı Mustafa Reşid'in görevli olarak yaptığı tetkikler sonucu hazırladığı rapor temel alınarak 1795 ilkbaharında yürürlüğe giren yeni kahve nizamnamesi oluşturuldu. Bu karar ile kahve ticaretinin kontrolü mültezimlerden alınarak tüm kahve piyasasının kontrolü “tahmis emini” namıyla görevli maaşlı bir Osmanlı memuruna verilmekteydi. Hububat ve kahve teminine yönelik bu düzenlemeler, III.Selim'in ekonomik programı içerisinde en başarılı uygulamalar olarak görülmektedir.⁴⁵⁹

Sözkonusu dönemde İstanbul'un zahire ihtiyacı günden güne artmaktaydı ve tüccarlar bu talebi karşılayamıyorlardı. Bu noktada III.Selim evvela sınırlara yakın kalelerde, zahirenin bolca bulunduğu yerlere yakın ve nakliyesine elverişli olan Tuna sahilleri boyunca, çeşitli zahirelerin depolanması için korunaklı ve sağlam anbarlar inşa ettirdi ve İstanbul'da da yeni anbarlar tesis ettirdi. Bunun için hazineinden başlangıçta 25.000 kese akça ayrılarak zahirenin en müsait vakitlerde satın alınması ve depolanması Hububat Nazırı'na emredildi.⁴⁶⁰

Bu minvalde III. Selim döneminde kurulan ekonomik özelliklere haiz kurumların içerisinde, genel ilkelerden olan iaşe ilkesi itibariyle, 25 Ekim 1793 tarihinde kurulan Zahire

⁴⁵⁸ Tabakoğlu, s.270-271.

⁴⁵⁹ Shaw, s.237-239.

⁴⁶⁰ **Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri**, Kemal Beydilli ve İlhan Şahin(Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi, 2001, s.45.

Nezareti ayrıca önem taşımaktadır.⁴⁶¹ Kendine ait bir hazinesinin de olduğu anlaşılan bu nezaretin, İmparatorluğun geneli için değil; yaklaşık olarak ellisi eksik 500 binlik bir nüfusu barındıran İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşılamak için kurulduğunu belirtelim. Ancak diğer yandan bu kurum vesilesiyle; tahılda kaçakçılığın önlenmesi⁴⁶², mübayaaya usulünün bir nevi vergilendirme aracı olarak kullanılması gibi etki alanları geniş uygulamalar yaşama geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu müdahalelerin üretim ve ticaret üzerinde de olumsuz etkileri olmaktadır.⁴⁶³

5. Taşra-Merkez İlişkisinde Diplomasi Unsuru

III. Selim'in hemen hemen her alanda uygulamaya koymaya çalıştığı düzenlemeler, ekonomik bir özelliği de içerisinde barındırmaktaydı. Bu yüzden kendisinin bu çabaları "devasa bir ekonomik girişim" olarak betimlenmiştir. Ancak Nizam-i Cedid ordusunun etki alanının İstanbul'u aşarak tüm İmparatorluk çapında genişletilmesi amacıyla atılan adımlar, sözkonusu ordunun kuruluşu kadar kolay kabullenilmemişti. Bilhassa Balkanlar istikametinde ordunun etkisinin genişletilmesi taşra idaresinde söz sahibi kişileri tavır almaya zorladı.⁴⁶⁴ Merkez-taşra ilişkisinin ayrıntısına burada girilmeyecektir. Ancak sözkonusu muhalefet salt merkez ile taşra arasında cereyan eden bir hadise olarak görülmemelidir. Zira taşrada farklı güç odakları vardı ve bunların önemli

⁴⁶¹ Zahire Nezareti ve bu nezaretin işe alanındaki faaliyetleri, bu süreçteki mübayaaya usulü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Tefvik Güran, "İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.44, S.1-4, (1986), ss.245-275. "...18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapan tüccarının faaliyetleri İstanbul'un özellikle kış aylarındaki iâşesinin sağlanmasında yetersiz kalmaya başlamış ve devlet bu alanda doğrudan doğruya rol almak zorunda kalmıştır." Bkz. age, s.247.

⁴⁶² "...Osmanlıların yasa dışı yük taşıdığından kuşkulananması halinde 1820'lerde İngiliz ve Fransız gemileri de zaman zaman İstanbul limanında günlerce, hatta haftalarca beklemek zorunda bırakılabiliyordu." Bkz. Müller-Wiener, s.91.

⁴⁶³ "Çünkü Zahire Nezareti normal bir alıcı gibi hareket etmiyor, özellikle fiyat politikası aracılığıyla piyasa mekanizmasına önemli ölçüde müdahalede bulunarak geniş kesimlerin gelirlerini etkileyen yeniden dağıtıcı bir politika izliyordu. Zahire Nezareti tarafından yapılan mübayaalar uygulanan düşük fiyatlar nedeniyle bir ölçüde vergi niteliği taşıyor ve kırsal kesimden İstanbul halkının ve devletin lehine gelir transferine yol açıyordu. Devlet bu politikası ile hem İstanbul piyasasında zahire fiyatlarındaki artışları bir ölçüde sınırlandırmakta başarılı oluyor, hem de memurunu ve askerini daha ucuza besleme ve zaman zaman Zahire Hazinesi'nde biriken sermayeden diğer hazinelere kaynak aktarma şeklinde bir malî fon yaratmış oluyordu...Mübayaalardan doğan malî yükü taşıyan üretici kesim açısından bu mübayaalar, her türlü üretim heveslerini kırıcı bir etki yapıyor; pazarın gelişmesini engelliyor ve böylece ziraî üretimi sınırlayıcı bir sonuç yaratıyordu." Bkz. age, s.259.

⁴⁶⁴ Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk**, s.203, 219.

bir kısmı da merkez tarafından desteklenmiş kişilerdi. Bu dönemde III. Selim'e muhalif eski tip ayanların karşısına, bu yeni tip yerel sınıfın bir karşı duruşu sözkonusu olmuştur.

Balkanlarda sıklıkla merkeze muhalif eşkiya takipleri yapılmaktaydı. Mesela 1789-1796 döneminde her yıl Bulgaristan'a seferler düzenlendi ancak başarı sağlanamadı. Çünkü bu seferlerin başarılı olması için gereken yerel destek ayanlar tarafından sağlanmıyordu. Korkuları ise yeni ordunun, eşkiyayı ortadan kaldırmasının ardından kendileri üzerine geleceği ihtimaliydi. Ordu tarafından yakalanan eşkiyalar dahi, ordu bölgeden ayrılır ayrılmaz -artık nasıl oluyorsa- eşkiyalıklar yapmaya geri dönebilmekteydiler.⁴⁶⁵

Taşra meselesi biraz çetrefilli bir konudur. Ancak temel olarak bilinmesi gereken husus şudur ki; merkeze karşı muhalefeti açık ayanların dahi bu süreçte normal şartlar altında düşmanca bir tutumlarının olmadığıdır. Mesela gerek Nizam-ı Cedid ordusunun kuruluşu esnasında gerekse Balkanlar'a yapılan seferlerin hemen ertesinde Napoleon'a karşı girişilen askeri hareketlerde asker gereksinimlerinin karşılanması da dahil ayanlar, birçok desteği merkeze sağlamaya devam etmekteydiler. Önceki bölümlerde merkezin tavrını anlatırken, yerel güçlere yetki ve sorumluluk devri yaptığından ancak kontrolü tamamen de elinden kaçırmak istememesinden bahsetmiştik. Buradaki ayanın tavrı da buna mukabil; yetki ve sorumluluk sahalarını, merkeze düşman olmadan ama tamamen de merkezin hakimiyeti altına girmeden mümkün olduğunca genişletmek üzerine kuruludur.⁴⁶⁶

Bu iç mücadele bir yandan devam ederken asıl şaşırtıcı gelişme Napoleon Bonaparte'in Mısır'ı işgali oldu. Bonaparte aslında bu vakte kadar yaptığı konuşmalar, yazdığı mektuplar vesaire ile ilgisinin odak noktasının Doğu olduğunu belli etmişti. 1795 yılı sonlarından itibaren ise bu istikamette hamleler yapmıştır. 17 Eylül 1795 tarihinde ilgili makamlara, Osmanlı topçularını eğitmek üzere İstanbul'a yollanmasını istediği bir dilekçe sunmuştur. Sonrasında ise İtalya yönünde Adriyatik'te birçok askeri hareket tertip etmiştir. Bu seferlerde dikkatini anakaradan ziyade Korfu, Zenta, Sefalonya gibi ticari ehemmiyeti olan adalara yöneltmiştir. Tasarılarında İngilizlerle mücadelelerinde öne geçebilmenin çaresi, Mısır mahsulünü ele geçirme ve sonrasında Hint ticaretinde üstün duruma gelmek

⁴⁶⁵ Shaw, s.306.

⁴⁶⁶ Zürcher, s.47.

olarak belirmişti. Hatta Bengal ve Ganj havalisinin haritalarını dahi incelemeye başlamıştı.⁴⁶⁷

Balkanlardaki ayanlarla yakın ilişki kurmak suretiyle amaçları uğrunda onları manipüle etmeye çalışan Fransa, Mısır işgali öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu meşgul edecek dertler oluşturmaya gayret ediyordu.⁴⁶⁸ Bu durum ise hem bu vakte kadar Fransa'ya meyilli olan III.Selim hem de Fransa'nın başta Büyük Britanya olmak üzere rakipleri tarafından yakından takip edilmekteydi. Bu husustaki diplomatik ilişkilere ve siyasi gelişmelere dair araştırmacılar tarafından yapılmış çok sayıda çalışma mevcuttur. Biz konumuz açısından bunların ayrıntılarına girmeye gerek görmüyoruz. Ancak bu Mısır hadisesi, yaşanan birçok şeyin ardından 25 Haziran 1802 tarihinde akdedilen bir anlaşma ile bir nevi sonlandırılmıştı.

1 Temmuz 1798'te başlayan fiili mücadele tarihte ilk Osmanlı İmparatorluğu-Fransız Cumhuriyeti savaşını ortaya çıkarmış, dört sene sonra Paris Barış Anlaşması yapıldığında ise Fransa'nın elde ettiği kazanç asıl olarak ticari alanda olmuştu. Barışın olduğunu belirten birinci maddenin hemen ardından gelen ikinci maddede önceki kapitülasyonların yenilendiği belirtiliyor ve bu yenilenmenin neticesi olarak aynen şu hüküm konuluyordu: "...Türkiye'de diğer devletlere tanınan bütün imtiyazların Fransızlara da tanınmasını gerektiren eski kapitülasyon hükümlerinin tatbikatı olarak, Fransız gemileri de bâdema Karadeniz'e girmek ve orada serbestçe seyretmek hakkından müstefit olacaklardır."⁴⁶⁹

Böylece evvelce İngiltere'ye verilmiş ama yaşama geçirilmemiş olan vaat Fransızlar için gerçek olmaktaydı. Ancak İngiltere de kısa bir süre sonra bu haktan faydalanmıştır. Ama asıl önemlisi, Karadeniz'in kapalı bir deniz olma vasfını yitirmesi ve

⁴⁶⁷ Bonaparte'ın bu tasarıları kimi ortamlarda paylaşılmış olmalıdır ki dönemin şair ve edipi Fontanes, nelerin etkisi altında söylediğini bilmiyoruz ama, "Eğer hem Vatikan duvarları, hem de İstanbul Sarayının kulesi üzerinde Fransız sancağını dikmek gayesini benimsemişseniz, buna hiç hayret etmem." diyerek Bonaparte'ı aklınca övmüştür. Bkz. Soysal, s.166.

⁴⁶⁸ Mısır meselesi ile Yunanistan meselesi arasında sanıldığından daha yakın ve sıkı bağlar vardır. Birçok Yunanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olarak Nil deltasında yaşardı ki bu kişilerin sayısı zaman içerisinde hayli artmıştır. Bu kişiler, ekonominin yeni ticari sektörlerinde de giderek artan ölçüde rol almaktaydılar. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Martin Bernal, **Kara Atena Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985**, İkinci Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, Kasım 2003, s.350-355.

⁴⁶⁹ Soysal, s.335.

ileride Karadeniz’de serbestçe seyir hakkının istenmeyen amaçlar için kullanılmasına kapı açılmasıydı.

1802 senesindeki Osmanlı ticari hayatına dair önemli bir gelişmesi de “Avrupa Tüccarı” namıyla yeni bir tüccar sınıfının ortaya çıkmış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan tüm sorunlarıyla başetmeye çalışırken diğer yandan tebasının, toplumun ekonomik alandaki gereksinimlerini dikkate alarak yeni düzenlemeler yapmaya devam etmekteydi.

6. İmtiyâzât, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları

İmtiyaz kelimesi, “başkalarından ayrılma, farklı olma, ayrıcalık” anlamlarına gelmektedir ve imtiyazat kelimesi de imtiyaz kelimesinin çoğuludur.⁴⁷⁰ Bir devlet tarafından imtiyazlar, yabancı bir kişiden bir devlete kadar istenildiği ölçüde bir kesimi kapsayacak şekilde ve İslami geleneğe göre genellikle tek taraflı olarak bahşedilen haklardır. Bu haklar can ve mal güvenliğinden, inanç ve hukuk alanlarına kadar uzayan geniş bir yelpazede tanınmaktadır. Ancak biz konumuz itibariyle ticari imtiyazlar hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz.

Bu imtiyazların kapitülasyon adı altında pratik hayattaki fiili uygulamasının nasıl olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiliz iktisadi ilişkileri özelinde gördük. Hukuki olarak birkaç özelliğine değinecek olursak bu imtiyazların tanındığı ahidnamelerin tek taraflı bahşedilmesinin yanısıra her Osmanlı padişahının cülusunda yenilenmesi gerektiğini, aksi halde geçersiz olacağını belirtmeliyiz.⁴⁷¹ Eğer zaman içerisinde yeni gereksinimler ortaya çıkarsa bunlara yönelik ek ahidnameler çıkarılabilmekteydi. Ahidnamelerde geçen izinler eğer kanun, ferman, nizamnameler ile çelişirse ahidnameler esas alınır. Tanınan başlıca haklar olarak; denizde serbest seyir, müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik,

⁴⁷⁰ Ferit Devellioğlu, “İmtiyâz”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara: Aydın Kitabevi, 2006, s.434.

⁴⁷¹ İngiliz elçisi Sir James Porter, kapitülasyonları şöyle tanımlamaktadır: “Kapitülasyonlar ticaret antlaşması değil, sadece Bâb-ı Âli yönünden ihsan edilmiş ticaret imtiyazlarıdır. Bunlar , verildikleri hükümetten karşılık bir imtiyaz gerektirmez, sadece barış şartını kor”; Fransa elçisi Marquis de Bonnac (1716-1724) ise krala yazdığı bir mektupta şöyle söylemektedir: “Bu adam (Ali Paşa) iki üç yıl daha kalsaydı belki de kapitülasyonları kaybedecektik. Kapitülasyonların hukuksal temeli o denli zayıftır ki bunların devamı için boyuna uğraşmak gerekir.” Bkz. Berkes, s.49, 67.

limanlara yanaşma ve mal temin etme, serbest dolaşım, mal taşıma, ayrıcalıklı gümrük vergi oranları gibi imtiyazlar sayılabilir.⁴⁷²

Müste'min adı verilen ahidnameli devletler tebasına tanınan haklar sonucu ortaya çıkan müste'min tüccar zümresi, 18. yüzyıl sonlarından itibaren "en çok müsaadeye mazhar millet" statüsüne sahip olarak ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir. Müste'min tüccarlar sahip oldukları ayrıcalıklara rağmen vergi ödememek vesaire yollarla maliyetlerini daha da düşürebilmek için kaçakçılığa tevessül edebilmekteydiler. Malı gümrük memurunun bulunmadığı limana çıkarmak, büyük iskelelere gelmeden evvel Ege adalarından birine uğrayıp küçük bir bedel karşılığında oranın gümrükçüsünden "edâ tezkiresi" temin edip büyük gümrüğe geldiğinde bu tezkireyi gösterip bir daha vergi ödmeden malı karaya çıkarmak gibi birçok yolla kaçakçılığa meyletmekteydiler. Devlet ise bunları elinden geldiğince takip etmekteydi. Bir de ayrıcalıklı ticaret hakları olan elçilik tercümanları meselesi vardır. Elçilik ve konsolosluk hizmetinde bulunan Osmanlı tebaası tercümanlar, sahip oldukları beratlar ile ayrıcalıklı ticaret yapabiliyorlardı. Ancak zamanla belli sayıda olması gereken bu beratlar elçilik göreviyle alakalı olmayan şahıslara satılarak suistimale yol açmıştır.⁴⁷³

Tercümanlar⁴⁷⁴, elçiler ile Babıali arasındaki ilişkide aracı olan kişilerdi. Bu görev, gayrimüslim Osmanlı tebaasından olan kişilere tevdi edilirdi ve kendilerine imtiyaz tanıyan bir berata sahip olurlardı.⁴⁷⁵ Bu berat ile öncelikle haraç ve cizye vermekten muaf olurlardı ve reayaya has diğer mükellefiyetlerden de kurtulurlardı. Mesela kendilerine has bir kıyafet giyerek zimmilerden farklı gözükmekteydiler. Hatta tamamen Frenkler gibi de giyindikleri olurdu. Ayrıca ticarete müste'min tüccarın sahip oldukları haklar, tercümanlar için de

⁴⁷² Halil İnalçık, **İmtiyazât**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2000, C.22, ss.245-252.

⁴⁷³ Mübahat S. Kütükoğlu, **Ahidnâme**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1988, C.1, s.539.

⁴⁷⁴ Arapça "trcm" kökünden türeyen ve diller arasında çevirmenlik yapan kişi anlamına gelen bu kelime, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar tarafından daha çok "dragoman" haliyle kullanılırdı. Zira Grekçe dragoumanus ve Latince dragumanus kelimeleri tercümandan gelmiştir. Bkz. Nebi Bozkurt, **Tercüman**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2011, C.40, ss.489-490.

⁴⁷⁵ 18. yüzyılın ortalarında "Britanya Fahrî Dragomanı" beratına sahip olan zengin bir Yahudi ailesi Zonanalar, aynı zamanda yeniçeriacak bezirgânı idiler. Hatta 1760'larda aynı aileden biri yine bezirgân iken İngiliz diplomati Greenville yeniçerilerin mevcudunu öğrenmek istemiş ancak ocak bezirgânı ancak Sultan'a hesap vereceğini söyleyerek diplomati yanıtlamıştır. Bkz. Cemal Kafadar, **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Der.), Zeynep Nevin Yelçe (Çev.), *"Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi asiydiler?"*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, s.140-141.

geçerliydi. Kısaca reyalıktan çıkıp özel ve imtiyazlı bir statüye kavuşuyorlardı. Hal ve hareketlerinde uygunsuz bir davranış olmadığı sürece sahip oldukları beratlar, ömürleri boyunca geçerli idi. Ayrıca görevlendirildikleri elçiliğin bulunduğu şehirde ikamet etme mecburiyetleri vardı ancak zamanla hemen hiçbiri bu kurala riayet etmemişlerdir.⁴⁷⁶

Yabancı elçilikler zamanla Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretlerinin artması sonucunda, iş yüklerinin arttığı bahanesiyle Babıali'den kendilerine tahsis edilen görevli sayısının arttırılmasını talep etmişlerdir. Bu talep makul bulunarak tercümanlık görevlilerinin her birinin yanına ikişer kişiyi yardımcı olarak alma hakkı tanınmıştır. Tanınan bu hak, berat sahibi olan kişi sayısında da artış demektir. Beratların sağladığı ticari imtiyazlardan yararlanmak isteyen, elçilikle alakası olmayan gayrimüslim tüccarlar elçilerle irtibata geçmek suretiyle yüksek bedeller karşılığında kendi adlarına tanzim edilmiş beratlar temin etmeye çalıştılar ki elçiler için de bu durum, ayrıca bir kazanç kapısı olmaktaydı.⁴⁷⁷

Ayrıca gayrimüslim tüccarların, imtiyazlardan yararlanmak için elçilik himayesine girmesi mevzusu vardı. Bu durum "patente" adı verilen bir çeşit kağıdın elçilik tarafından düzenlenmesi suretiyle oluyordu ki bu kağıdın Babıali ile hiçbir ilgisi yoktu. Doğrudan elçilik yetkisinde olan bir şeydi ve Babıali'den izin almayı da gerektirmiyordu. Patente sahiplerinin Divan-ı Hümayun ecnebi defterlerine kayıt edilme zorunlulukları da yoktu. Dolayısıyla ne kadar patente dağıtıldığı da belirlenemiyordu. Bir de suistimal mekanizmasının çalışmasını kolaylaştıran "yol emri" veya "yol hükmü" meselesi vardı. Patente sahibi zımmi tüccarlar, dışarıda işi oldukları zaman yol emri alıyorlardı ve bunun vesilesiyle müste'min tüccar statüsünde muamele görüyorlardı. Hatta öyle ki bu yol emrini alıp buldukları yerden bir yere gitmeyen, sorulduğu zaman sadece bu belgeyi göstererek tüm ticari imtiyazlardan yararlananlar vardı. Ne kadar önlem alınmaya çalışılıyorsa da bunu engellemek pek mümkün olmamaktaydı.⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gâyri Müslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s.26-27.

⁴⁷⁷ Daha önceki bölümlerde İngiliz elçilerin Osmanlı topraklarında karşılaştığı maddi zorluklardan bahsetmiştik. Harcırahları giderlerini karşılamaya yetmeyen elçiler bu tip ek gelirler sağlamaya kimi zaman mecbur oluyorlardı. Ayrıca elçilik bünyesinde düzenlenen bu beratlar, belli sayıda olması gerekirken daha fazla sayıda düzenlenip satılabiliyorlardı ki bunun Osmanlılı görevliler tarafından denetimi son derece zordu. Bu beratlar sadece para karşılığında değil istihbarat karşılığında da verilebilmekteydi.

⁴⁷⁸ Age, s.30-31, 35. Elçiler patente'i korumak istedikleri tüccarlara veriyorlardı. Bu patente hakkını en çok istismar edenler Rus elçiler olmuşlardır. Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra Eflak ve Boğdan'da Rusya ve

Bu durumun ekonomik hayattaki olumsuz yansımalarının yanısıra toplumsal nizama bozan kısmı da sözkonusuydu. III. Selim de tahta geçtiğinde, kendinden önceki padişahlar gibi bu alandaki suistimalleri önlemeye matuf emirler buyurmuş ve fakat durumun vehametine rağmen⁴⁷⁹ kesin bir çözüm bulunamamıştı. Bir yandan da beratlarıyla ticari sahada faaliyet gösteren Osmanlı tebaası da hayli başarılı olmuşlardı. Hatta diğer ülkelere kıyasla ticaret yapmaya daha elverişli olan Hollanda ülkesi ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret Osmanlılı tüccarların eline geçmiş, Hollandalı tüccarların çoğunluğu zarar ederken önemli bir kısmı da iflas etmişti. Diğer yandan ise bu süreçte yabancı (müste'min) tüccarlar uzun bir süredir iştigal ettikleri dış ticaretin haricinde iç ticarete de müdahil olmaya çalışmaktaydılar. Fakat iç ticarete yerli tüccarın ödediği yaklaşık % 5'lik gümrük resminin değil dış ticarete tabi oldukları % 3'lük resmi ödemek istemekteydiler. Bu durum da hem Osmanlılı tüccarların aleyhine bir durumdu hem de, belki de daha önemlisi, hazinenin gelir kaybına neden olmaktaydı.⁴⁸⁰

a. Şehbenderlik Kurumu ve Hayriye Tüccarları

Hem zikredilen bu suistimallerin önlenememesi ve hazinenin gelir kaybına uğraması hem de Osmanlılı tüccarların dış ticaretteki başarıları, III. Selim'i radikal bir karar almaya itti. Öncelikle Akdeniz'in kıyı şehirlerinden başlamak üzere konsolosluklar

Avusturya'nın nüfuz mücadelesine girmişlerdir. Rusya 1781'de, Avusturya ise 1782'de bölgede konsolosluklar açmışlar ve onbinlerce hristiyan reayayı himayelerine almışlar, patente tevdi etmişlerdir; Rum gemiciler de 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki ticari rotalarda taşımacılık yapmaktaydılar. Viyana, Güney Rusya gibi uzak bölgelerde dahi ticarethaneler kurmak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Balkanlar'ında ticarete hakim oluyorlardı. Bunu yaparlarken de 1774 yılındaki Rusya-Osmanlı İmparatorluğu arasındaki anlaşmadadan yararlanarak daha fazla koruma sağladıkları için Rus bayrağı altında hareket etmekteydiler. Bkz. Lyndon Moore, **Greece: Byzantine and Ottoman Periods**, The Oxford Encyclopedia of Economic History, Joel Mokyr (Ed.), New York: Oxford University Press, 2003, C.2, s.474.

⁴⁷⁹ "Gümrükçü ve Muhassıl Haleb'te altı konsolos himayesindeki tercüman ve hizmetkâr neferleri yanında, ticaretle iştigal eden 1500 kişinin bulunduğunu bildirmişlerdir. Durumun iyice açıklığa kavuşturulabilmesi için Haleb valisi Divân-ı Hümayûn kaleminden tercümanların defterlerini istemiş ve Kesbi Efendi de bu iş için yoklamacı olarak tayin edilmiştir. Yapılan tetkik sonucunda, birçok zımmının tercüman beratı olarak gösterdikleri şeyin, aslında uydurulmuş "yol hükmü" olduğu ve bu sayede beş on yıldan beri de cizye ödemedikleri anlaşılmıştı."; "Adı geçen kadı (Edirne Kadısı Abdurrahim-zade Ali Rıza Efendi), 22 Safer 1217 (24 Haziran 1802) de Rum, Ermeni ve Yahudi reayadan bazılarının "cesim konak", "sahilhané", "muteber dükkân" ve bahçelere sahip olduklarını ve bu kişilerin öteden beri tekâliflerini kusursuz yerine getirirlerken "küfran-ı niam edip hile ve had'alarından naşi sefahatlerine ve icra-yı mezaklarına revaç vermek kasdıyla birer takrib düvel-i nasaraya tabiyet Haleb ve Şam ve Kudüs misillü belde-i ra'bide ve diyar-ı aharda bazen tercüman beratı ahz" ettiklerini belirtmektedir. Kadı, 38 rum reayadan yalnızca iki veya üçünün tercümanlık beratı olduğunu, diğerlerinin ise "yol emri" gösterebildiklerini ilâve etmektedir."Bkz. Bağış, s.44-45, 50-51.

⁴⁸⁰ age, s.53-54, 60-62.

ihdas edildi⁴⁸¹ ve buralara “şehbender”⁴⁸² namıyla konsoloslar atandı. Kurulan şehbenderliklerde vazife üstlenen ilk başşehbenderler, şehbenderler, şehbender vekilleri ve yardımcı kañçılara memurlarının büyük çoğunluğu Osmanlılı gayrimüslim tüccarlar arasından seçilmişti. Bu şehbenderlik yetkililerinin asıl görev alanları olan ticari sahadaki vazifeleri olarak gemi evrakının kontrol edilmesi, Osmanlı tebası tüccarların gemilerinde yaşanan sorunların çözülmesi, Osmanlı tüccarlarına ticaret beratı verilmesi, gemilerin sevk vesaire işlemlerinin yapılması, deniz kazalarının çözülmesi ve kazaya uğramış gemilerin kurtarılması, “buldukları limana gelip giden Osmanlı savaş gemileri ile ilgili meselelerin çözülmesi, Osmanlı gemilerinin alım satımı işleri ve buldukları ülkelerdeki iktisadi gelişmeleri ve çalışmalarını devlete gerektiği şekilde bildirmek olarak sıralanabilir.”⁴⁸³

Bu şehbenderliklerin ilki, 1802 yılının Temmuz ayında Napoli’ye şehbender tayini yapılarak göreve başladı. Akabinde ise Ağustos ayında III. Selim bir karar daha alıp Osmanlılı gayrimüslim reayanın da artık yabancı tüccarların imtiyazlarıyla aynı haklara sahip olduğunu ilan ederek bu haklardan faydalananların sayısını arttırmayı amaçlamıştır. Bu tüccarlar, ithalatta ve ihracatta müste’min tüccar gibi % 3 gümrük resmi ödeyeceklerdi, bunun haricinde herhangi bir vergi ödemeyeceklerdi. Bu yeni kurumun işletilmesinde ilk birkaç sene tam verimlilik alınamamıştır, sonrasında ise sorunların çözülmesine gayret edilerek sadece Avrupa cihetine değil İran ve Hindistan taraflarına doğru da bu tarz ticaret yapma hakkı tanınmıştır. Ayrıca fiskalist yaklaşımın gereği olarak gümrük geliri açısından da gerekli düzenlemeler yapıldığı sürece bu yeni uygulamanın pek bir zarar getirmeyeceği, Gümrük Emini tarafından beyan edilmiştir.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ “III. Selim önemli Akdeniz ticaret merkezlerinde konsolosluklar kurmak suretiyle, Osmanlı tüccarlarının Avrupalılarla olan rekabet koşullarını iyileştirmeye çalıştı. Bu konsoloslar, Osmanlı Sultanları’nın Avrupalı uluslara bahşettiğine benzer bir kapitülasyon sistemiyle desteklenmedikleri için, elbette Batılı meslektaşları kadar etkin roller oynayamamışlardı.” Bkz. Zürcher, s.52.

⁴⁸² “şeh” (şah) ve “bender” (ticaret yeri, işlek ticaret iskelesi) kelimelerinin birleşmesiyle oluşan şehbender kelimesi, tarihte “bir devlet tarafından diğer bir devletin ticaret merkezi olan bir şehir veya iskelesinde kendi vatandaşlarının hukukunu savunmak, işlerine ve ticari ilişkilerine bakmak üzere tayin edilmiş memur” anlamına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, s. 84, 974; **Kâmûs-ı Türki**, “Şehbender”, İstanbul: Temel Türkçe Sözlük, 1986, s.1250.

⁴⁸³ Tuğrul Arık, “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Şehbenderlerinin Ticaret Raporları”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s.10-11. Ticari görevlerinin yanı sıra pasaport işlemlerinin yapılması, vergi sistemine ait bir takım işlemlerin gerçekleştirilmesi, Osmanlı vatandaşlarının doğum, ölüm, evlilik, miras gibi işlemlerinin kayıt altına alınması, muhtaç Osmanlı vatandaşlarına yardım edilmesi gibi idari vazifeleri de vardı.

⁴⁸⁴ Bu haklardan faydalanan kişiler daha ziyade Avrupa’yla ticaret yaptıklarından “Avrupa tüccarları” olarak isimlendirilmişlerdir. Ortaya çıkış tarihleri hakkında farklı iddialar vardır. Mübahat Kütükoğlu, 1806 tarihinin

Avrupalı tüccarlara tanınan bu haklar, yabancı tüccarları hiç memnun etmedi ancak bunu engellemek yönünde uğraşları da neticesiz kaldı.⁴⁸⁵ Gayrimüslim tüccarların bazı lakayt tutumlarının sonucunda 1806 yılında devletin, tavrını ortaya koymasının ardından⁴⁸⁶ Avrupalı tüccarlar da yabancı himayesine girmektense kendi adlarına ticaret yapmaya gayret ettiler. “Bilhassa Avrupa tüccarı imtiyazının verilmesini takip eden yıllarda Napolyon harpleri, bu statüye dahil olan, tarafsız Osmanlı bayrağı ile Akdeniz’de dolaşan, ticaret yapan Rum kaptan ve gemi sahiplerine büyük menfaatler sağladı.⁴⁸⁷ Bu sebeplerle,

doğru olduğunu söylese de Ali İhsan Bağış’ın çalışmasında bu tüccarlarla ilgili olarak Gurre-i Rebiyülahir 1217 (Ağustos 1802) tarihli nişan-ı hümayun tespit edilmiştir. Bu nişan-ı hümayunda “imâr-ı memâlik ve tevsi-i ticaret-i mutlaka nizâm-ı hâl-i tüccar ve raiyyet hususlarına riâyet ve nezâret birle... el-hâletühazihi berren ve bahren Avrupa ticaretiyle meluf olanlar, ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arzu eden Devlet-i Aliyye’nin ehl-i zimmet reâyasını” ticaretlerinin “taht-ı râbita ve nizâma idhâl” olunacağını ve aynı zamanda “ticaretlerine vüs’at gelüb hemtâife-i mesfûreye ve hem gümrükler irâdına menâfi-i kesîreyi mücib olacağı umûl-i vâzihadan olmağla reaya-yı Devlet-i Aliyye’den olub Avrupa ticaretine hâhişgîr olan tüccar ve kapudânân ve eshâb-ı sefâinin ticaretlerine nizâm verilmek hususunda irade-i keramet ifâde-i mülûkânem taalluk eylediği” tarzında karar ilan edilmiştir. Bkz. Bağış, s.65-70; Ancak Halil İnalçık, bu hakkın 1792 yılında alınan bir karar ile Avrupa’yla ticaret yapan bir zimmî tâcir ve onun iki yardımcısına imtiyaz ve muafiyet beratı verildiğini belirtmektedir. Bkz. İnalçık, İmtiyâzât, s.251. Öyleyse bizce, bu hakkın ilk tanınışı 1792 yılı, ancak faydalananların sayısının artırılması için ek bir müdahalede bulunulmasının tarihi ise şehbenderlik kurumunun da ortaya çıktığı 1802 civarı olarak görülmektedir.

⁴⁸⁵ Ali İhsan Bağış, III. Selim’in, Avrupa tüccarlığı ile alakalı aldığı bu kararı, istemeyerek aldığını söylemektedir. “Padişah Selim, yasaklarla bu işi engelleyemeyeceğini anlayınca, istemeyerek de olsa, Osmanlı malî ve sosyal tarihinde önemli izler bırakan bir karar almak zorunda kaldı.”Bkz. Bağış, s.63; Ancak bizce dönemin koşulları dikkate alındığında bu kararın istenmemesi için bir neden görülmemektedir. Zira bu karar ile hem dış ticaretin kontrolünün Osmanlı tebasında kalması hem de cizye gelirlerindeki azalmanın önlenmesi öngörülmekteydi. “Bu gelişmenin önünü alamayan Osmanlı devleti...’Avrupa tüccarlığı’ müessesesini kurdu. Böylece devlet dış ticaretin kendi denetiminde kalacağını hem de cizye gelirinin azalmasının önleneceğini umuyordu.” Bkz. Tabakoğlu, s.282.

⁴⁸⁶ Babiali, 19 Ocak ve 16 Mart 1806 tarihlerinde İstanbul’daki bütün elçilere nota vererek; beratlı tercümanlık müessesesinin daha fazla istismar edilmemesi gerektiğini, elçilik bünyelerinde gerçekten tercüman olanlar haricindeki kimselerin himayelerinden vazgeçilmesi gerektiğini, istihdam edilen tercümanların elçilik ve konsoloslukların buldukları mahalde ikamet etmeleri gerektiğini vesaire belirten kararlılığını beyan etti. Elçiliklerin resmen protestosundan sonra birkaç gün içerisinde de Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinin patrikleri ve hahambaşlıları Babiali’ye çağrılarak; Avrupa tüccarlığı müessesesi ile zımni tüccarlara gereken kolaylıkların sağlandığı, artık gayrimüslimler tarafından yabancı devlet himayesinin aranmasının bir izahı kalmadığının altı çizilerek bu tavırlarından vazgeçmeleri gerektiği söylenmiştir. Başta Rus ve Fransız elçilerin tüm itirazlarına rağmen Babiali, 3 Mayıs 1806 tarihinde bir nota daha vererek; tercüman diye görülen nice kişilerin sözde tercümanlığını yaptıkları elçilerin dillerini dahi bilmedikleri, bunların asıl maksatlarının ticaretten başka bir şey olmadıkları, birçoğunun zaten tespit edilip kayıttan dahi düşülmeye başlandığı söylenerek, bu husustaki kararlılıktan en ufak bir taviz verilmemiş ve sonunda beratlıların bir kısmı ümitlerini kaybederek yabancı himayesinden vazgeçmeye başlamışlardır.Bkz. Bağış, s.72-73, 79.

⁴⁸⁷ Fransız Devrimi Fransa başta olmak üzere Avrupalıların, deniz güçlerini Doğu Akdeniz’den geri çekmelerine neden oldu. Bu noktada oluşan boşluğu Rum ticari gemicileri, hızla doldurdular ve Osmanlı ticaretinin hem resmi hem de kaçakçılığa dair kısımlarında ana nakliyatçı konumuna geldiler. Bkz. Reşat Kasaba, **The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century**, Albany: State University of New York, 1988, s.20.

Sultan II.Mahmud devrinde ‘hayriye tüccarı’nın ortaya çıkışına kadar müslüman Osmanlı tebaası da Avrupa tüccarı adı ile ticaret yaptı.”⁴⁸⁸

III. Selim’in ardından tahta çıkan II. Mahmud da Avrupa tüccarlığı müessesesini destekleyen bir tavır takınmıştır. Bir yandan da bu ünvanın, sadece ticaretle uğraşanlara verilmesi gerektiği belirtilerek diğer amaçlarla belge almak isteyenlere müsamaha edilmemesi yönünde tedbirler de alınmıştır. Hem yabancı himayesinden çıkıp bu tip tüccarlığa geçenlerle hem de yeni tüccarların katılımıyla, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde Avrupa tüccarlarının sayıları; 1815 yılında 412 iken, sadece 30 yıl sonra 1844’te ise 1344 kişi olarak tespit edilmiştir.⁴⁸⁹

Bu yeni müessesenin Osmanlı-İngiliz ticaretine dair izlerine bir sonraki kısımda değineceğiz. Ancak Avrupa tüccarları olan gayrimüslim tüccarların dış ticarete hayli etkin bir konuma kavuştukları, bu konumlarını kullanarak iç ticarete daha etkili olmaya başladıkları söylenebilir. Bu süreçte zimmi tüccarların bu yeni statüleri karşısında Müslüman tüccarlar da haksız rekabete maruz kaldıklarını ileri sürerek harekete geçip, bu çeşit imtiyazlardan yararlanmak istemişlerdir. Bunun sonucunda “Hayriye Tüccarlığı” müessesesi ihdas edilmiştir.

Bu kurumun ilk kuruluş tarihi bilinmemekle beraber genel kabul 1810 yılıdır. Bundan evvel Avrupa ile ticaret yapan Müslüman tüccarlar, Avrupalı devlet tüccarı veya Avrupa tüccarlarının adı ve himayesi altında ve belli bir miktar komisyon ödemek suretiyle ticaret yapmak mecburiyetinde kalmışlarken artık Avrupa tüccarları ile aynı haklara sahip olarak ticaret yapabileceklerdi. Bu kararın arkasında II. Mahmud’un; müslüman tüccarların ticaret hacimlerinin yavaşça da olsa artış göstererek Osmanlı tebası arasında Frenklerin elinde olan dış ticaret hakimiyetinin Müslümanlarca kırılması düşüncesi olduğu kuvvetli

⁴⁸⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, **Avrupa Tüccarı**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1991, C.4, ss.159-160.

⁴⁸⁹ Bu sayıca artışla birlikte daha önce belirttiğimiz gibi cizye konusunda da olumlu değişimler gerçekleşmiştir. 1816, 1824, 1827, 1834 yıllarında cizye fiyatlarında artışa gidilmiştir. 1816 yılında tüccar cizyesi 12 kuruş iken 1834 yılında %467’lik kademeli bir artışla 68 kuruşa yükselmiştir. Hizmetkarların cizyesi ise aynı dönemde 10 kuruştan 34 kuruşa kademeli olarak yükselmiştir. Bkz. Bağış, s.93,95. Ancak Bağış’ın değinmediği bir husus vardır ki o da cizye fiyatlarındaki artışın sadece tüccarların durumunun iyileşmesinden kaynaklanmadığıydı. Bilakis yaşanan fiyat artışının asli unsurunun, 1808-1844 yılları arasında Osmanlı kuruluşunun gümüş içeriğindeki % 83’lük azalış olması gerekir. 1808-1822 yıllarında sözkonusu gümüş içeriği % 60 azalarak 2,32 grama inmiş, sonrasında 1828-1831 arasında bu kısmın da % 79’u yapılan taşışlarla azaltılarak bir Osmanlı kuruluşundaki gümüş miktarı 0,53 grama düşmüştür. Bkz. Pamuk, age, s.124-125.

ihtimaldir. Zira II. Mahmud, Müslümanlara ait bu kuruma giriş aidatını Avrupa tüccarlığına giriş miktarı olan 1.500 kuruşun altında 1.200 kuruş olarak belirlemişti ve bu kurumun şeref ve itibarının diğerine nazaran daha yüksek olması için serbest katılım yerine kontenjanlı katılım şartının olmasını istemişti.⁴⁹⁰

b. Dış Ticarete Osmanlı Tebaası Aracılar

II. Mahmud'un Osmanlı tüccarları, yabancı tüccarlar karşısında himaye etme çabaları sonraki senelerde de devam etmiştir. Mesela 1826 yılından sonra kademeli olarak uygulamaya sokulan "yed-i vahid" sistemine geçiş sürecinde bir tezkere usulü mevzû-i bahs olmuştu. Bu usule göre devlet, ihracatını miktar bakımından kontrol etmek ve/veya önceden tespit edilmiş tarifeye göre fazla vergilendirme yapmak istediği ürünlerin, üretim bölgelerinden satın alınıp ihraç limanlarına getirme iznini sadece kendi tebaasından olan tüccarlara vermiştir. Ticaretin bu kısmında yabancı tüccarlara göre Avrupa ve Hayriye tüccarlarının kollanarak üretici ile ihracatçı arasında bağlantı kurma ayrıcalığına sahip olması önemli sonuçlar doğurabilirdi. Bu usul ile devlet yönetici zümre ile yabancı tüccarları devreden çıkarıp yerlerine sivil ticaret erbabını yerleştirmekteydi. "Bu kararıyla devlet, ticaret burjuvazisini korumak ve geliştirmekten ziyade kârlarını kontrol edemediği ehl-i örf ile yabancı tüccardan kurtulmayı hedefliyordu denilebilir."⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Başlangıçta İstanbul'a 40; İzmir, Bursa, Şam, Halep, Kıbrıs gibi şehirlere 10'ar kontenjan ayrılmıştı. Ancak bu kontenjanlar beklenenden daha çabuk doldu ve kontenjan şartının kaldırılıp serbest katılım hakkı istendi. Buna rağmen II. Mahmud, kurumun seçkinci (ehl-i irz, dindar, doğruluk ve dürüstlüğü ile tanınanlar arasından en lâyük görülenlere) bir yanı olduğunu vurgulamak için kontenjanı tamamen kaldırmamış ancak ihtiyaca cevap verecek tarzda kontenjanları İstanbul'da 60 ve zikredilen diğer yerlerde 30'a çıkarmıştır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Hayriye Tüccarı**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998, C.17, ss.64-65. Müslüman tüccarların ticaret hacimleri gözönüne alındığında bu kontenjan meselesinde, Müslümanların ticaretteki payının düşük tutulması gibi olumsuz bir yan aranmamalıdır. II. Mahmud bu yeni kurumdan Avrupa tüccarlarının ve diğerlerinin rahatsız olacağını ve bu kurumun işlemlerini engellemeye çalışacaklarını öngörüp Müslümanların hakkının savunulmasını için azami dikkat gösterilmesini emir buyurmuştur. "bu maddenin kâmil icrası ileride gerek Efrenc ve gerek reayay-ı Devlet-i Aliyyemizden olanların ticaretlerine kesr vereceği melhuz olduğundan günagün hudiâ ve desise ile iptaline sa'y edecekleri bedihi ve bâhirdir, ona göre memurları tarafından zinhar gevşek tutulmayıp daima dikkat ve ihtimam ve tenfiz ve icralarına sa'y-ı m'alâkelam olunsun." Bkz. Bağış, s.97-98.

⁴⁹¹ "Gerçekten iç ticaretin ihracat sektörüyle bağlantısını mütedil kârlara razı olarak kurmakla âdeta görevlendirilen bu yeni zümre sayesinde devlet bir yandan üreticilere ödenen fiyatları arttırmayı, diğer yandan dışarıya yapılan satışları eklenen yeni vergilerle pahalılaştırmayı, böylece hem halkın hem de hazinenin gelirlerini aynı zamanda yükseltmeyi başarmış olacaktı. Tezkere usulü sayesinde devlet, ihraç gümrüğünün oranını çok talep edilen ve dış pazarlardaki payı yüksek olan mallarda % 20-30, hatta daha yüksek düzeye

Aslında dış ticarete yer alan araçların etkinliklerinin artışı Yedi Yıl Savaşları'na (1756-1763) kadar dayanmaktadır. İngilizler bu savaş esnasında Fransızlara karşı Rumlardan yararlanmışlardı. Daha önce de zikrettiğimiz üzere korsanlar savaş zamanlarında askerî kuvvet olarak vazife üstlenmekteydiler. Rum korsanlar da bu savaş süresince, İngilizler tarafından Fransızların üzerine gönderilmişti. Bu durum, Rum korsanların Doğu Akdeniz'de kuvvetlenmelerine ve etkinliklerini arttırmalarına vesile oldu. Bu etkinlik kazanma süreci, mezkur savaşlardan sonra da devam etti. Bir tahmine göre 1786'dan Napolyon Savaşları'nın başlangıcına kadar Rum gemicilerinin sayısı yaklaşık olarak, 400 civarından 1.000 civarına çıkmıştır.⁴⁹²

Osmanlılar, İspanya veraset savaşlarına katılmadıkları gibi Yedi Yıl Savaşları'na da katılmamışlardı ve Napolyon savaşlarının sadece ufak bir kısmında yer almışlardı. Buna mukabil Ruslarla savaşlar yapmaktaydılar. Bu savaşlar esnasında Rum gemicilerin Doğu Akdeniz'de etkinlik kazanmalarına rağmen Osmanlılar, devlet olarak, Karadeniz ve Tuna'da hakimiyet kaybetmişlerdi. Bu sular, artık yabancı gemilere de açık haldeydiler. Bu durumun Rum gemicilerin ilgisinin, Doğu Akdeniz'e daha fazla kaymasında ne kadar etkili olduğunu bilemiyoruz ama Rumlar aynı anda Tuna ve Karadeniz'de de yeni açılan ticaret kanallarında etkinliklerini arttırmaktaydılar.⁴⁹³ Rum tüccarlar, ticaret ağları oluşturarak Viyana, Leipzig, Paris, Marsilya ve Londra gibi Avrupa ticaret merkezlerine yerleşmekteydiler.⁴⁹⁴

Daha sonra değineceğimiz üzere Doğu Akdeniz'in ticaret hacmi 1800'lerden itibaren gittikçe artmaya başlamıştır. Ancak Fransızların yapılan savaşlar sonucu Doğu Akdeniz'den çekilmesiyle denizlerde oluşan boşluğu, yabancı milletlerden İngilizler ve yerel araçlardan Rumlar daha çok doldurmuştur. İzmir limanı da dahil olmak üzere Mora,

kadar arttırmayı başardı." Bkz. Mehmet Genç, **Yed-i Vâhid**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2013, C.43, ss.378-383.

⁴⁹² Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, Kudret Emiroğlu (Çev.), Belge Yayınları, Ekim 1993, s.30-31.

⁴⁹³ "...Osmanlı hükümeti büyük devletlere boğazlardan serbest geçiş ile Karadeniz'deki ticaret ve denizcilik haklarını tanımalarına karşılık, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'ndaki sıkı denetimi elinde tutması nedeniyle, 1829'da Rusya ile imzaladığı Edirne Antlaşması'na kadar belirli hak ve öncelikleri kullanmaya devam etti. Bu nedenle fiili olarak 1802-1829 yılları arasında da Karadeniz ticaretindeki Osmanlı üstünlüğü sürdü...Yeni ticaret ve deniz taşımacılığı düzeni geliştikçe Karadeniz iktisadi hayatında Ruslar başta olmak üzere, İngilizler, İranlılar ve onlar adına Karadeniz sahillerinde aracılık eden Rum ve Ermenilerin sayısı hızla artmıştır." Bkz. Filiz Dıġırođlu, "XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun", (**Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s.10-11.

⁴⁹⁴ Kasaba, age, s.24-25.

Malta ve İyon Adaları arasındaki ticaret artmıştı. İngilizler bu ticarete kumaş satmaya devam ederken buğday, ipek ve zeytinyağı almaya çalışmaktaydılar ve bu ticarete birçok zaman taşımacılık yapanlar, İngiliz savaş filosunun eşlik ettiği Rum ticaret gemileri idi.⁴⁹⁵

Gelişen İzmir limanı ticareti üzerine yapılan çalışmalar da göstermektedir ki, 1789'a kadar Fransızlar ve özellikle 1820'lerden itibaren İngilizler İzmir limanında önemli roller üstlenirlerken, bu yerel kurumsallaşmış aracılara işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır. Hatta gerek Doğu Akdeniz'de gerekse Avrupa içlerine doğru etkinliklerini arttıran Rum gemici ve tüccarlardan kimileri Atlas Okyanusunu aşarak Amerika⁴⁹⁶ kıtasına kadar gitmişlerdi.⁴⁹⁷

Özetle, gayrimüslim aracılar, yabancıların uzantıları olarak onların girişimleri, desteği vesaire ile ortaya çıkmamışlardı. Dolayısıyla sahip oldukları konumları ile yabancıların çıkarlarının ve/veya sermayelerinin savunucuları gibi hareket etmemişlerdir. Anlatıldığı üzere Fransızların, Doğu Akdeniz'den çekilmesiyle oluşan boşluğu dolduran bu kişiler; çalışkan, yetenekli, yerel ticaret üzerinde egemenlik kurabilecek kadar dirayetli, gerektiğinde İngilizlerin bölgedeki tasarımlarını ve diğer yabancıların girişimlerini destekleyebilecek kadar kudretli idiler.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Elena Frangakis-Syrett, **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.), *Patras*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.24.

⁴⁹⁶ Amerika ile Osmanlı limanları arasındaki ticarete dair izler 1785 yılı için bulunmuştur. 1785'te Boston'da İzmir kuru üzümüleri ile ilgili ilanlar mevcuttu. İlk Amerikan gemisi ise 1786 yılında İstanbul'u ziyaret etmiştir. Başlangıç itibarıyla İngiliz bayrağı altında gerçekleşen iki ülke ticareti hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. A. Üner Turgay, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C.III, "*Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century*", İstanbul, 1982, s.192.

⁴⁹⁷ "19. yüzyılın başlarında, Boston'daki tüccar-armatörler arasında, İzmir'den gelerek buraya yerleşmiş en az iki kişi vardı. Zamanla yerel aracılar Batı Anadolu'daki her tür ticaret ve iletişim konusunda vazgeçilmez hale geldiler. Bazıları İzmir'le Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer büyük kentleri arasında evden eve kurye ağı bile kurdular. Hatta posta taşımacılığına ek olarak, İzmir'in seçkin ailelerinin alışveriş siparişlerini gerçekleştirdiler. Böylece yalnız malların değil, beğenilerin, modaların ve düşüncelerin yayılmasında da rol oynadılar. Diğer bir deyişle, İzmir sakinlerini güney Akdeniz ve Yakındoğu'nun diğer büyük ticari merkezlerinde benzer konuma sahip kişilerin görüş açılarıyla birleştiren belirli bir tür burjuva kültürün yayılmasının aracıları da oldular." Bkz. Reşat Kasaba, **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.), *İzmir*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 10-11.

⁴⁹⁸ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, s.97-98.

B. 1808-1825 Döneminde Osmanlı Siyasi ve Ticari Hayatındaki Gelişmeler

Bu dönem, siyasi ve askeri alandaki gelişmeler açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun çok zorlayan bir dönemdi. Zira Nizam-ı Cedid'i başlatan III.Selim, ıslahatlarını geliştirmekte birçok engelle karşılaşmaktaydı ki bu engellerin çoğu dış politika ile alakalıydı. 1798 yılında Napoleon'un Mısır'ı işgali sonrasında 1802 yılındaki bir anlaşmayla sonuçlandığını söylemiştik. Ancak 1804'teki Sırp ayaklanması, 1805'ten itibaren Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın faaliyetleri⁴⁹⁹, 1806 yılında Osmanlı ile Rusya arasında tekrardan bir çatışmanın başlaması, 1789 yılından beri artan bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nu rahatsız eden Arabistan'daki Vahhabi hareketinin⁵⁰⁰ 1807 yılına gelindiğinde Hicaz'ı Osmanlı hac kervanlarına kapatıp bölgede kendi adlarına hutbe okutarak III.Selim'in itibarını küçük düşürmesi, 1807 yılında III.Selim'i tahttan indirmek için ayaklanmanın çıkması⁵⁰¹ ve kısa bir süre IV. Mustafa'nın tahta oturmasının ardından 1808 yılında II.Mahmud'un Osmanlı padişahı olması, 29 Eylül 1808 tarihinde Sened-i İttifak Anlaşmasının yapılması⁵⁰² 1810 yılına gelindiğinde Osmanlı devletini hayli yoran hadiseler olmuştu.

⁴⁹⁹ Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki faaliyetleri hakkında tabiatıyla söylenecek çok şey vardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Khaled Fahmy: **Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Deniz Zarakolu (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Şubat 2010; 1811 yılına gelindiğinde ise en kötü eylemlerinden biri olarak günümüzde anılan bir hadise yaşanmıştır. Bir tören vesilesiyle toplanan yaklaşık 450 kişilik Mısır'a hakim olan Memluk askeri sınıf yöneticilerin katletmiş, oğlu İbrahim Paşa da yukarı Mısır bölgesine düzenlediği bir seferde 1.000 kişiyi daha öldürerek malikânelerine hazine adına el koymuştur. Bkz. Finkel, s.380.

⁵⁰⁰ Vahhabi hareketinin ve ona karşı duruş sergileyen Müceddidiye/Nakşibendiye tarikatının Halidiyye kolunun Osmanlı Irak'ındaki mücadeleleri için Bkz. Dina Rizk Khoury, **Erken Modern Osmanlılar**, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.), Onur Güneş Ayas (Çev.), "*Hakiki Müslüman Kimdir? On Dokuzuncu Yüzyıl Bağdat'ındaki Reform Polemikçileri Arasında Dışlanma ve Kabul Edilme*", İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.343-367.

⁵⁰¹ "Fransız İhtilali'nin Osmanlı-Fransız ilişkilerinde bir kopmaya yol açmasından sonra, III. Selim'in 1798-1807 arasındaki siyasal manevraları, Fransız bağlantısını yeniden kurmaya yönelik arzusunun devam ettiği şeklinde yorumlanabilir. Bu, onun düşüşünün önemli nedenlerinden biri oldu." Bkz. Aksan, s.236.

⁵⁰² Sened-i İttifakın ekonomiyle alakalı üçüncü maddesi olan "Kıvam ve fer-i saltanat cümlemizin akdem-i âmâli olup bu bâbda ale'l-ittifak gayret eylemeğe müte'ahhid olduğumuz binâen tezâyüd-i kuvvet için teksir-i askere ikdamımız misillü gerek Beytül-mâl-i müslimînin ve gerek vâridât-ı Devlet-i Aliyye'nin muhafazasına dahi müte'ahhid olup mahallerinden tahsil ve te'diyesine ve telef ve hasardan vikayesine..." denilerek salma vergilerin yani bir başka deyişle ayanların mali alandaki rollerinin devam edeceği yer alıyordu. Bkz. **Tanzimat**, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.), s.5.

1. II. Mahmud'un İktidarında Siyasi Faaliyetler ve Mali Alandaki Gelişmeler

1810 ile 1820 arasında görece biraz daha sakin bir ortama kavuşan II. Mahmud da III. Selim'in başlatmış olduğu ıslahat hareketlerini devam ettirmeye çalışıyordu.⁵⁰³ Ancak 1820'lerden itibaren işler daha çetrefilli bir hal almaya başladı. 1820 yılında, Yunanistan ve Arnavutluk bölgelerine yarı-hakim olan Tepedenli Ali Paşa'nın başlattığı ayaklanma 1821 yılında Yunan isyanına dönüştü. Tepedelenli'nin 1822 Şubat'ında öldürülmesine rağmen Yunan isyanı senelerce devam etti⁵⁰⁴ ve 24 Nisan 1830 yılında bağımsızlıkla sonuçlandı. Bir yandan da Doğu sınırında 1820-1823 döneminde İran ile ufak çaplı çatışmalar yaşanmaktaydı. 1825'ten sonraki siyasi ve diğer gelişmelere ise burada girme gereği görmüyoruz ama o yıllarda da dozu artan bir kargaşalığın olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Tüm bu gelişmelerle birlikte devletin merkezi hazinesi de sıkıntıya düşmüştü.⁵⁰⁵ Merkezi yönetimin, siyasi olarak ayan ve eşrafın gücünü kırma çabaları mali alanda kendini göstermekteydi.⁵⁰⁶ Nizam-ı Cedid'in başladığı yıllarda, büyük ve kârı yüksek mukataalar malikane sektörü dışına çıkarılarak İrad-ı cedid hazinesinin kontrolünde kısa süreli iltizamlar şeklinde idare edilmeye başlanmıştı. Devlet, malikane sektörünü yavaş yavaş daraltmak suretiyle; malikane sisteminde ortaya çıkan rantı paylaşan iki grubu-çoğu

⁵⁰³ Kendisinden başka Osmanlı hanedanına ait bir erkek çocuğun daha olmaması II. Mahmud'u iktidarının ilk 15 yılında çok dikkatli davranmaya mecbur bırakmıştı. Bu süreçte ilk olarak kendisine bağlı bir güç tabanı oluşturmak amacıyla kalemîye, ulema hiyerarşisi ve ordunun kilit noktalarına güvenilir destekçilerini atamaya çalıştı. "İkinci hedefi, kendisini iktidara getiren yarı bağımsız âyanın etkisini azaltmaktı... 1812-1817 yılları arasında Anadolu'daki büyük âyanın itaat etmesini sağlamış ve 1814-1820 yılları arasında Balkanlar'daki âyan da boyunduruk altına sokulmuştu." Bkz. Zürcher, s.55; "II. Mahmud imparatorluk iktidarının yeniden pekiştirilmesindeki önündeki iki büyük engelle başa çıkmakta daha başarılı oldu. İlki, gerek III. Selim gerek II. Mahmud'un ayakta kalabilmesi için gerekli olan âyandı. İkincisi de, kuşkusuz, yeniçerilerdi." Bkz. Aksan, s.268.

⁵⁰⁴ "Kilisenin ulusalcılığı, dinî akide ve duygular kadar, 18. yüzyıl Yunan Ayaklanması'nın öncüleri Rigas Pheraios ve Adamintios Korais'in yazılarından ve şiirlerinden de kaynaklanmaktaydı. Ortodoks kilisesinin hiyerarşisinden ileri gelen örgütlendirme yeteneğiyle, Rum armatörlerin altı yüzü aşkın ticaret gemisindeki beş biini aşkın top, ayaklanmanın küçümsenmeyecek bir güce sahip olduğunu gösteriyordu. Ancak gerek toprak sahiplerinin, gerekse tüccarların büyük kısmının Yunan İhtilali'ni başlatan değil, başladıktan sonra katılan zümre olduğu bilinmektedir." Bkz. Ortaylı, s.58.

⁵⁰⁵ "XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Ruslar'la yapılan savaşlar maliye üzerinde yıkım etkisi yaptı. Hazine açıkları geçiş döneminde de Tanzimat döneminde de maliyeyi en çok uğraştıran konu oldu." Bkz. Erol Özvar, **Osmanlılar (Medeniyet Tarihi/ Mali Yapı)**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2007, C.33, s.524.

⁵⁰⁶ "II. Mahmud, âsi âyan üzerine ordu göndermek ve bazan da onları birbirine düşürmek suretiyle merkezi otoriteyi hâkim kılmayı başardı. Padişah itaatkâr ve güçlü olan âyana karşı ise kuvvet kullanmadı, onların ölümlerini bekledi ve sonra yerlerine vârislerini değil de Bâbîâli'nin temsilcilerini tayin ederek taşradaki etkilerini azalttı. Âsi âyanın çoğunu idam ve malları ile emlakını müsadere etti." Bkz. Mert, **Âyan**, s.197.

İstanbul'da oturan orta-üst tabaka askeri zümre ile mukataaların bulunduğu bölgelerdeki nüfuzlu ayan ve eşraf- aradan çıkararak, kontrolü ölüm vesaire sonucunda yasal yollarla hazineye geçen mukataaları 1811 yılından itibaren bölgedeki vali veya sancak beylerine vermeye başladı. Merkezi otoritenin temsilcilerinin güçlendirilerek ayan ve eşrafın etkinliklerini azaltmak amaçlı bu tutum, 1811-1839 döneminde bütün mukataaların merkezden tayin edilen vali, mütesellim ve voyvodalarla iltizama verilerek idame ettirilmesini sağlayarak bu dönemdeki modernleşme harcamalarını da finanse eden -merkezi hazinede- gelir artışını sağladı ama bununla beraber aşırı ve dengesiz vergi yükünden doğan şikayetlerin çoğalmasından da anlaşılıyor ki ekonomiyi de biraz olumsuz etkiledi.⁵⁰⁷

Malikane sektörünün daraltılması esnasında, bilhassa 1807'de İrad-ı cedid hazinesinin kaldırılmasından sonra darphaneye devredilen bir kısım mukataalar 1806-1812 yılında malikane olarak satılarak savaş finansmanı için gelir elde edilmiştir. Kademeli azaltma 1826 yılından sonra hızlanmış ve 1840'tan itibaren Tanzimat'a dahil edilen bölgelerde malikane satışları tamamen sona erdirilmiştir.⁵⁰⁸

Mali alanda kullanımı genişleyen bir diğer araç ise esham sistemiydi. Birçok gelişmeden sonra 1787-1791 döneminde Rusya ve Avusturya ile girişilen savaşlar sonucu artan harcamalar, yeni esham satışına neden olmuştu. Bu tarihte eshama ödenmekte olan yıllık faiz, 2.500.000 kuruş civarında; ortalama ihraç haddi altı sene olarak düşünülürse mevcut borç stoku, 15.000.000 kuruş civarındaydı. 1792 yılında esham alım satımına son verildi ve böylece 1797 yılına gelindiğinde hazinenin eline geçen sehimlerin yıllık faiz miktarı 350.000 kuruş kadardı. Bu hızla sehimler toplanmaya devam edilirse 20-25 yılda borç stoku eritilebilecekti. Ancak 1798-1801 Mısır hareketleri tekrardan esham satışını gerektirdi ve ardından 1806-1812 savaş döneminde de genişleyen bu sistem savaşın bitiminde, yıllık faiz miktarı 7.500.000 kuruş seviyesine gelirken; ortalama ihraç haddi yedi sene olarak düşünülürse mevcut borç stoku, 50.000.000 kuruşu aşan miktarıyla 1800'deki

⁵⁰⁷ Genç, **İltizam**, s.157.

⁵⁰⁸ Genç, **Mâlikâne**, s.517.

seviyesinin üç katına ulaşmıştı. Yıllık ödenmesi gereken faiz ise bütçe gelirlerinin % 25'ini geçiyordu.⁵⁰⁹

a. El Koyulan Terekeler ve Tağşiş Uygulamaları

Bu mali tedbirlerden biri olarak da devletin ölen esnaf ve tüccarlara ait terekelerin büyükçe olanlarına el koyduğunu tekrardan zikredelim.⁵¹⁰ Bu, müsadere⁵¹¹ uygulamasının geldiği yeni bir şekildi. Üstelik devletin, böyle bir uygulamaya yasal mevzuat açısından hakkı yoktu, dolayısıyla el koyduğu kısım karşılığında esham vererek uygulamayı, hem mecburi istikraz şekline tebdil ediyor hem de hukukî bir dayanak bulmuş oluyordu.⁵¹² Özellikle bir sonraki kısımda inceleyeceğimiz üzere İngiltere'deki üretim miktarında sıradışı bir artışın yaşandığı böyle bir dönemde, Osmanlı sermaye birikimine vurulan bu darbenin olumsuz etkileri uzun yıllar devam etmiştir. Her iş biriminin doğrudan etkilenmediği bu uygulamanın, diğer iş birimleri için caydırıcı etkisi büyük olmuştur.⁵¹³ Ayrıca bu uygulamanın daha önceki açıklamalarımızda kullandığımız “eşitçilik” ilkesiyle açıklanması bizce pek makul değildir. Ayrıca “herhangi bir yenilik halka ve devlete faydalı ve kimseye

⁵⁰⁹ Genç, **Esham**, s.378.

⁵¹⁰ Devlet eski zamanlardan beri zaten gerekli gördükçe üst yönetime mensup kişilerin malvarlıklarına el koymaktaydı. “Buna rağmen, müsadere –daha doğrusu tehdidi- 17. ve 18. yüzyıllarda hür Müslümanları ayrıcalıklı devlet mevkilerine katılmaktan alıkoymadı. 18. yüzyıl ortalarında Osmanlı uygulamalarının parlak gözlemcilerinden biri olan Sir James Porter şöyle diyordu: ‘Görevliler (makamı) hevesle kovalar, memnuniyetle kabul ederler...; öldüklerinde miraslarının (Sultan’a) kalmasının kabulleniirler ya da bunu taahhüt ederler de denebilir.’” Bkz. Karl K. Barbir, **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Der.), *Bir Osmanlılık Emaresi: Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi*, Zeynep Nevin Yelçe (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, s.170.

⁵¹¹ Sözlükte “ısrarla istemek” anlamındaki sudûr kökünden türeyen müsadere kelimesi, “çekip almak” anlamına gelmektedir. “Devlet tarafından hazineye irat kaydetmek veya bir süre koruma altına almak üzere ceza veya tedbir olarak bir mala el konulması tasarrufudur. Özellikle kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlâkin tamamına ya da bir kısmına devletin el koymasını ifade eder.” Bkz. Cengiz Tomar, **Müsâdere**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2006, C.32, s.65.

⁵¹² “XVIII. Yüzyılın sonlarında artık sıradan insanlar bile müsâdere uygulamalarına mâruz kalmaya başladı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları sırasında küçük çapta imalât yapan sanayicilerden ölenlerin terekelerine el konulup vârislerinden terekenin % 60'ını hazineye hibe ettiklerine dair birer senet alındı.” Diğer yandan ise “II.Mahmud, XIX. yüzyılın başlarında Anadolu ve Rumeli’de iyice güç kazanarak merkezî otoriteyi ciddi şekilde tehdit etmeye başlayan âyanları tasfiye sürecinde müsâdere yöntemini son derece etkili bir biçimde kullandı. Böylece siyasi etkinliğin başlıca kaynağı olan servet birikiminden mahrum bırakılan âyan ailelerinin nüfuzu büyük ölçüde kırıldı.” Bkz. Tuncay Öğün, **Müsâdere (Osmanlılar’da)**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2006, C.32, s.67.

⁵¹³ Mehmet Genç, **Osmanlılar (Medeniyet Tarihi/ İktisadi ve Ticari Yapı)**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2007, C.33, ss.531.

zararlı değilse benimsenir; aksi halde bu üç unsurdan biri eksikse kabul edilmez” ilkesiyle de uyum göstermemektedir.

Mali tedbirlerden bir diğeri tağşiş uygulamalarıydı. 1808-1822 döneminde kuruluşun içeriğindeki gümüş miktarının % 60 civarında azaltıldığını ve bunun sonucunda hem fiyatlar hem de cizye, iç gümrük, damga vergileri gibi kalemlerde artışa sebep olduğunu söylemiştik. Bilhassa imalat sektörünün 1760-1810 döneminde küçülme eğiliminde olduğunu da belirtmiştik. Sonuç olarak geline nokta kâr hadlerinin de kontrol altında tutulmaya devam edildiği Osmanlı ekonomisinde ziraat, imalat ve ticaret sektörlerinde küçük ölçekli işletme tipi, hakimiyetini devam ettirmekteydi.

Buraya kadar zikrettiğimiz merkezileşme yönünde atılan adımlar, müsadere de dahil olmak üzere birçok uygulamaların, Osmanlı klasik ekonomik yapısına eklenen ve toplumun bir kesiminin zararına olan uygulamalar olduğundan bahsettik. Bu durum, bu vakte kadar Osmanlı ekonomisini izah ederken kullandığımız genel ilkeleri artık bir bütün olarak kullanılamayacağının da bir işareti olmaktadır. Zira üç ana ilke olarak zikrettiğimiz iaşe, gelircilik ve gelenekçilik ilkelerinden ilk ikisi halen yapılmaya çalışılıyordu ancak bu iki ilkeye bir denge kazandıran gelenekçilik ilkesi, bu süreçte aşınmıştı. Bu üç ilke, yüzyıllar boyunca bir sacayağı gibi ekonomik yapının dengesini sağlamaktaydı ve dolayısıyla bu ilkelerden birinin aşınması, diğerlerinin de yara almasını kaçınılmaz kıları.⁵¹⁴ Zaten öyle de olmuş ve 1840’lardan itibaren dönemin şartları içerisinde önce iaşe ilkesi en son da gelircilik ilkesi ortadan kalkarak Osmanlı ekonomisini başka bir yapıya dönüştürmüştür.⁵¹⁵

⁵¹⁴ Niyazi Berkes de ilk basımı 1973 yılında yapılan “Türkiye’de Çağdaşlaşma” adlı eserinde, çağdaşlaşma süreci içerisinde 18. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı sisteminin ilkelerinin birer birer aşındığından ve ‘denge’ kavramı yerine ‘devrim’ kavramının gelmesinden bahsetmektedir. Osmanlı rejiminin en önemli yanının dinselikten çok geleneksellik olduğunu belirtir ve “Kadim oldur ki anın evvelin kimesne bilmeye” diyerek bu gelenekçilikte Kanun-ı Kadim’e atıf yapar. Ayrıca Osmanlı rejiminin Avrupa ekonomik güçlerinin baskısı altında ancak santim santim ödünler vererek gerilediğini belirtmektedir. Bkz. Berkes, s.30, 33-34.

⁵¹⁵ Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.93.

b. Toprak Kayıpları

Ticaret hayatındaki gelişmelere değinmeden evvel bizce önemli olan bir meseleyi arz etmek isteriz. Bu zorlu geçen süreçte Osmanlı İmparatorluğu öyle ya da böyle toprak kayıpları yaşadı. Bir tablo olarak göstermemiz gerekirse;

Tablo 5

Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Kayıpları (Yaklaşık Tarihleri)

Sene	Bölge
1811	Mısır
1812	Besarabya
1817	Sırbistan
1828	Yunanistan
1829	Eflak ve Boğdan

Kaynak: Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914**, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), *Islahatlar Devri 1812-1914*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, s.892.

Bu arazi kayıplarının kimisi önce geçici, sonrasında kalıcı oldu. Ancak sonuç itibariyle bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta şudur ki, bir bütünlük arzeden Osmanlı İmparatorluğu'nun dengesi bozulmaktaydı.⁵¹⁶ Siyasi, askeri, mali ve diğer alanlarda

⁵¹⁶ "...1699'dan beri Osmanlı İmparatorluğu Avrupa eyaletlerini kaybetmekteydi. Hatta 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla imparatorluk, Kırım Hanlığı'nı da kaybederek, ilk İslâm toprağını elden çıkarma şokunu yaşamıştı. Bir bakıma Yunan bağımsızlığından önce Sırp Prensiği'nin elde ettiği özerklikle, uluslaşma sürecinin başlaması da söz konusuydu. Fakat Yunan bağımsızlığı, Avrupa müdahalesiyle desteklenen ilk geniş ulusal ayaklanmadır ve bu ulusal ayaklanmanın bağımsızlıkla başarıya ulaşması çarpıcı bir olaydır. Bundan sonra bütün Balkan uluslarının hayatında yeni bir devre başlayacak ve imparatorluk artık geleneksel rakipleri

ülkenin zora girmesi başka bir şeydi; ülkenin bir bölgesinin anayapıdan tamamen kopması ise bambaşka birşeydi. Zira Quataert'in de belirttiği gibi "asırlar boyunca Kayseri'den ayakkabı derisi Romanya'ya ihraç edilmiş, Bulgaristan'dan Kayseri'ye yün kumaş gönderilmiş, Tokat pamukluları Abhazya ve Kırım'a sevk edilmişti."⁵¹⁷ Şimdiyse bu bağlar zayıflamış ve hattâ kimi yerler için kopmuştu. Osmanlı pazarları küçüldükçe de bölgelerin refah düzeyinde azalma olmuştu. Quataert, bu arazi kayıplarının Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisinin, mübalağa edilmemesi gerektiğini söylüyor. Tabii ki mübalağa edilmemelidir ancak bizce küçümsenmemelidir de.

Zira bize göre Osmanlı İmparatorluğu, tüm büyük İmparatorluklar gibi, kudretini çok çeşitliliğine borçluydu. İnsan gücünün çeşitliliği, coğrafi bölgelerin çeşitliliği, kültürel yapıların ve ekonominin kısımlarına yatkınlığın çeşitliliği, din, dil ve daha sayamayacağımız birçok çeşitlilik. Bütün bunlar biraraya gelerek günümüzde globalizm denen şeyin dünyadan küçük bir ölçekteki halinin, sanki Osmanlı İmparatorluğu olarak tezahür etmesini sağlıyordu.

Malum olduğu üzere ticaretin doğasında, ihtiyaçların karşılanması yatar. İnsanlar ve ülkeler kendilerinde fazla bulunan eşyaları, kendilerinde bulunmayan eşyalarla mübadele ederek ihtiyaçlarını karşılar ve refah düzeylerini artırırlar.

Osmanlı İmparatorluğu, bünyesi itibariyle öyle bir haldeydi ki; hiç dış ticaret yapmasa dahi kendi ürettikleriyle ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitedeydi. Belki biraz sıkıntılı, biraz masraflı olurdu ama geniş bir coğrafyada neredeyse her türden insan ve eşya ile böyle bir mekanizmayı çalıştırabilirdi.⁵¹⁸ Zaten bu yüzden 19. yüzyıla kadar ihracata fazla rağbet etmedi ve ithalatı ise limanlarına gelen gemiler kadarıyla kabul ederek kendisi aktif bir deniz ticaret filosuyla okyanuslara açılmadı. Tabii ki dış ticaret,

olan Avusturya ve Rusya yanında, küçük, fakat toprak istekleri olan bir komşuyla daha karşı karşıya kalacaktır. " Bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, *Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2010, s.13-14.

⁵¹⁷ Quataert, age, s.893.

⁵¹⁸ İlk defa Karl Deutsch tarafından kullanılan "toplumsal seferberlik" kavramı da, aslında zikrettiğimiz kendine yeten ekonomik sistemin bu farklılaşmasıyla alakalı idi. Şöyleki; "Bir bölge kendi ihtiyacı olan bütün yiyeceği, giyeceği ve tarım malzemelerini ürettiyorsa, bu çok verimsiz bir sistem olur. Bir topluluk, ihtiyaçlarının bir kısmını üretmekte uzmanlaşır ve diğerleri için ülkenin başka kısımlarına bağlanırsa, o zaman görevlerin birbirinin tamamlaması gerçekleşir. Toplumun bireyleri arasında hem haberleşme hem de iktisadî yapı açısından bir bağımlaşma (karşılıklı bağımlılık) varsa, o zaman toplumsal seferberlik de oluşur." Bkz. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), *"Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma"*, 18. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.26.

yukarıda bahsettiğimiz birçok masrafı düşürdüğü, hatta hazineye gelir sağladığı için teşvik edilmekteydi.

Bizce Osmanlı İmparatorluğu'nun bu hali şöyle bir şeye benziyor: Kabaca; homojenlik aynı türlere sahip olma, heterojenlik ise farklı türlere sahip olma diye tanımlanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ise toprak kayıpları, göçler vesaire ile gittikçe homojen bir yapıya büründüğü ve sonrasında da ulusçuluk akımlarına kapıldığı kimilerince söylenmektedir. Biz bu kısma müdahil olmadan ticaret hayatına dair şunu söyleyebiliriz ki Osmanlı İmparatorluğu çeşitliliğini kaybettiği bizce, bu çeşitliliğini tekrardan kazanmak için dış ticarete daha fazla meyletmeye başladı.

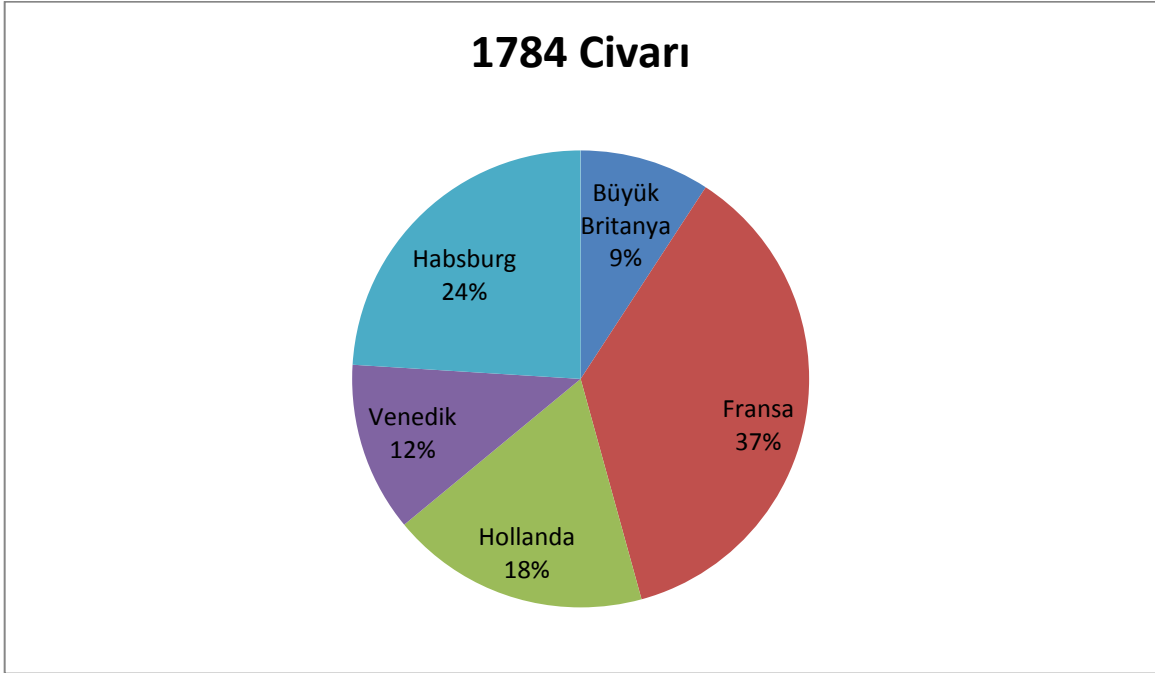
Doğal olarak dış ticaretteki bu artış 1830'lardan itibaren gözlenebilir.⁵¹⁹ 1825'e gelene kadar ise Osmanlı dış ticaretinin bir önceki yüzyıla nazaran pek fazla değişmediği söylenmektedir. Ancak ekteki tabloda Türkiye'nin de aralarında bulunduğu bölgenin ticaretinde önemli artışlar gözlenmiştir ve bununla birlikte dünya ticaretinde de istikrarlı bir artış olmuştur.⁵²⁰ 18. yüzyıl sonu itibariyle Osmanlı dış ticaretine dair elde edilen rakamlar farklı para birimleriyle ifade edildiğinden dolayı bunları hatasız bir şekilde bir araya toplamak mümkün olmuyor. Ancak gümüş cinsinden ifade etmek gerekirse yüzyıl sonu itibariyle Osmanlı ticaretinin, 290.000.000 gram gümüş değerinde olduğu düşünülmektedir.⁵²¹

Osmanlı dış ticaretinde yer alan ülkelerin rekabetlerine daha önceki bölümlerde değinmiştik. Osmanlı İmparatorluğu topraklarından yapılan ihracat bakımından 1784 yılı civarındaki tablo aşağıdaki gibiydi.

⁵¹⁹ 1830'lardan itibaren dış ticaretteki artış ağırlıklı olarak tarımsal ürünlerle ilişkilendirilmektedir. "...ticaretin devlet yararına artmasının madencilik, sanayi ve tarım sektörlerinin gelişmesine bağlı olduğu doğrudur. Madencilik alanında, yer altı kaynaklarının kullanımının çok önemli ölçüde...imtiyazlar şeklinde gerçekleşmesi...bazı bölgelerde sinai canlanmaya dair kanıtlar... Temel olarak, on dokuzuncu yüzyıl ilerledikçe, Osmanlı'nın ekonomik seçenekleri sınırlı hale geldi. Geleneksel olarak ana ekonomik faaliyet olan tarım, bu dönemde gittikçe önem kazandı." Bkz. Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 2008, s.32.

⁵²⁰ Bkz. Ek 23. Dünya ticaretinin artışının izlenebildiği ekteki tabloda Türkiye ticaretine dair rakamlar sadece Türkiye'yi içermektedir. Türkiye'yle birlikte hangi bölgelerin ticaretini içerdiği ise kaynak eserde belirtilmemiştir.

⁵²¹ "Bu tahmini rakam Volney'in 1784'teki toplam Osmanlı deniz ticaretine ilişkin ölçümü, artı Osmanlı dış ticaretinin onun hesaplarına katmadığı diğer bölümlerinden elde edilmiştir." Bkz. McGowan, **Âyanlar Çağı 1699-1812**, s.848.

Şekil 7: Çeşitli Ülkelerin Osmanlı İhracatındaki Payı

Kaynak: McGowen, age, s.851.

Görüldüğü üzere Fransa, bir önceki yüzyıla kıyasla liderliği ele geçirmiş durumda. Ancak 1789 yılında Fransız devrimi hadisesinin vukubulmasının ardından bu tablodaki paylar da değişime uğramıştır, Fransızların Osmanlı ticaretindeki payları azalırken Almanların payları artış göstermiştir.⁵²² Avrupa'yla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaretin toplam değerine baktığımızda ise zikredilen rakamlar şöyledir; 1783'te 4.4 milyon

⁵²² Quataert, "1789 Fransız ihtilâline kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde en önemli olan memleket Fransa'ydı (payı %60'dı)." demektedir. Bkz. Quataert, age, s.951. McGowen'ın söylediği, Fransa'nın ihracattaki payının % 37 olduğudur. Biri ihracattaki pay diğeri ise dış ticaretteki pay olmasına rağmen iki oran arasında ciddi farklılık var. Bu durum neredeyse 19. yüzyılın ortasına kadar dış ticaret istatistiklerinin oluşturulmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Elimizde çok sınırlı sayıda rakam mevcuttur. Dolayısıyla biz tahminleri dikkate alırken son derece ihtiyatlı davranmaktan yanayız. Diğer yandan 1783-1785 döneminde Suriye ve Mısır'da geniş geziler yapıp "Türk-Rus Savaşı Üzerine Düşünceler" isimli bir de kitap kaleme alan Comte Constantin François de Volney ise; "Fransa'nın, Doğu ticareti hatırı için Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmasının da saçma olduğuna inanır. Bu ticaretin fazla bir değeri olduğu şüphelidir. Osmanlı ülkeleri bulaşıcı hastalıklarla doludur..." , Tavsiyeleri ise şöyledir: "En iyisi Rumları uyandırmak, onlara Atina ve Isparta'nın ruhunu aşılacaktır. Gerçi, 'Bâb-ı Âli gibi kendi tebaası aleyhine bizim lehimize imtiyazlar veren, kendi tebaasına %10 gümrük, bizim tüccarımıza %3 gümrük koyan bir devlet bulamayız; ancak bu imtiyazlardan yararlanan, kişilerdir; bu kişilerin elindeki tekel bütün ticaret sınıfı için yararlı mıdır?...Fransa, Rus ticaretinin Akdeniz'e inmesinden korkmamalı; ondan yararlanmalıdır." Bkz. Berkes, s.85.

pound olan ticaret hacmi 1829'da Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın da etkisiyle 2.9 milyon pounda düşmüştür.⁵²³

Ticaretin miktarı olarak ayrıntılı rakamlar verememekle beraber yukarıda zikrettiğimiz beratlı tüccarlar, Avrupalı ve Hayriye tüccarları hususları da gösteriyor ki ticaretin yapısında bazı değişiklikler olmaktadır. Gerek ticarete rol alan yeni aktörlerin ortaya çıkması, gerekse İmparatorluğun kıyı bölgeleri ile iç bölgeleri yani ticaret limanları ile üretim bölgeleri arasındaki bağın sıkılaşma eğilimi göstermesi, bizim için, ileride ticaret hacminde miktar cinsinden artışın yaşanmasının hazırlık evresi olduğu izlenimi oluşturmaktadır.

c. Gümrük Resimleri

Son olarak gümrük resimleri ile alakalı bir hususu zikretmek istiyoruz. Müste'min tüccar, imtiyazları gereğince malum olduğu üzere % 3 gümrük resmi ödemekteydi. Ancak bu resim gümrüğe giren her malın kıymetine göre hesaplanmazdı. Öncesinde ticarete konu olan her mal için tek tek % 3'lük resim hesaplanır ve böylece tarife defterleri tanzim edilirdi. Bu tespit yapılırken de malların o andaki fiyatları dikkate alınır. Dolayısıyla eğer bir malın fiyatı gümrük resmi tespit edildiği andaki seviyesinden aşağı düşerse ödenen gümrük resmi yeni fiyata göre % 3'ten yüksek bir orana denk gelirdi. Tüccarlar da bu duruma sıklıkla itiraz ederlerdi ve hatta 14 senede bir yenilenmesi kararlaştırılan bu tarifelerin erkenden değiştirilmesini talep ederlerdi. Bu durumda Osmanlı yöneticileri de gelir kaybına uğramamak için süreci ağırdan alırdı. Tabii ki fiyatların tespit edilen ana göre yükselmesi ise bunun tam tersi gelişmelere vesile olur, Osmanlı yöneticileri görece gelir kaybına uğradıkları için rahatsız olur ama tüccarlar süreci ağırdan alırlardı.

1775-1825 döneminde ise daha önce açıkladığımız üzere hızlı bir fiyat artışı yaşanmıştı. Bunun sonucunda gümrük resimleri % 1-1,5 seviyesine kadar düşmüştü. Osmanlı devleti, sonraki süreçte yed-i vahid kurumunun ortaya çıkmasına da vesile olacak

⁵²³ Kemal Haşim Karpaz, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Dilek Özdemir (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, Haziran 2006, s.13.

tarzda, hem ihracatını kısmak istediği ürüne⁵²⁴ müdahalede bulunmak hem de hazinenin gelirini arttırmak amaçlı bir takım girişimlerde bulunmuştur. Mesela tam da bu dönemde denk gelen ihracata konu olan palamut ürünü örneği hayli ilgi çekicidir. Bu ürünün ihracata aşırı konu olması sonucu, yerel talebe cevap verecek ürünün ülke içinde kalmaması durumu ortaya çıkınca, devlet bazı yasaklar, mecburiyetler ile tüccarların ihracat amaçlı palamut temin etmelerinin maliyetini arttırmıştır. Bu yasaklar vesaire ile tespit edilen ihraç gümrüğü % 3 üzerinden yapılan tarifeye göre 1 kantar (56 kilo) palamut için 18 akçe iken, 90 akçeye yükseltilmiştir. Ürünün fiyatı da % 10 artış göstermişti. Ancak ihraç amaçlı talep hala yüksekti. Sonrasında yeni düzenlemeler nedeniyle, 1 kantar palamuttan alınması gereken ihraç 270 akçeye kadar yükseltilmiştir ki bu da fiiliyatta % 30'luk bir gümrük vergisi demektir. Bu vergiyi doğal olarak imtiyazlı tüccar ödemek istemiyordu ancak onun yerine yerli tüccar ödemekteydi⁵²⁵

Bu örnek Osmanlı ekonomisinin, olumsuzluklar içeren bazı uygulamalarının yanısıra, toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda bir esneklik payının da mevcut olduğunu bize işaret etmektedir. Ancak bu örneğin her ürün için geçerli olduğunu söyleyemiyoruz. Yükselen fiyatlar nedeniyle fiiliyatta % 3'ten %1'lere düşen gümrük resmi dolayısıyla İngiltere ile 1794-1795 döneminde yapılan tarife listesi 1800 yılında yenilenmek istenmiş ve Ekim 1801'de yürürlüğe giren yeni tarife defterleri tanzim edilmiştir. İngiliz elçisi Charles Arbuthnot'un, bazı yanlış hesaplamalardan dolayı rakiplerine kıyasla fazla vergi ödediklerini öne sürdüğü itirazlarının ardından 12 Ocak 1806 tarihinde tarife tadil edilmiştir.⁵²⁶ 14 yıllık süresi dolunca da 1820 yılında yeni tarife tespit edilmiştir. Bu yeni tarifenin süresi dolmadan evvel 1830'lar itibariyle ticari anlamda gelinen nokta, Osmanlı hükümetini rahatsız etmiştir. Zira aynı kıymetteki bir ürün; Türkiye'ye geldiğinde % 3,

⁵²⁴ Bunun aksi olarak da hükümet, temin etmek istediği ürünlere gümrük muafiyeti uyguluyordu. Daha evvel tersane, tophane, baruthane gibi devlet işletmelerinin ocaklık mallarına mahsus olan muafiyet uygulaması, bilhassa 18. yüzyıl sonlarından itibaren sanayii teşvik veya erzak sıkıntısının giderilmesi için geçici olarak uygulamaya konulmuştur. III. Selim devrinde yabancı tüccarı Mısır'dan pirinç nakliyatına özendirmek; kuraklık, çekirge istilası gibi sebeplerle mahsulün ihtiyacı karşılamadığı hallerde bu uygulamaya rastlanmıştır. Ayrıca bazı el sanatlarının canlandırılması veya Osmanlı mamulâtı olan iplik, kav ve kibrit gibi ürünlerin teşviki için de bu uygulama devreye sokulmuştur. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Gümrük (Osmanlılar'da Gümrük)**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1996, C.14, s.267.

⁵²⁵ Genç, **Yed-i Vâhid**, s.380. 1826 senesine kadarki süreci incelediğimiz bu bölümde, 1826 yılından itibaren uygulama alanı genişleyen yed-i vahid usulünün ayrıntılarına girme gereği görmüyoruz.

⁵²⁶ 12 Ocak 1806 tarihli tarife için Bkz. Ek 5.

İngiltere'ye gittiğinde ise % 60'lık bir gümrük vergisine⁵²⁷ muhatap olmaktaydı. Hükümetin rahatsızlığına rağmen İngilizler, tarifelerin erkenden yenilenmesine yanaşmadıkları gibi 1834 yılında süresi dolunca da işi ağırdan almışlar ve 1838 Osmanlı İmparatorluğu-Büyük Britanya ticaret muahedesine kadar sıkı bir pazarlık yürütmüşlerdir.⁵²⁸

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyatların artış eğiliminde olduğunu söylemiştik. Bu fiyat artışları, tarifeler itibariyle zikrettiğimiz üzere İngiliz tüccarların yararına olmuştur ve tarifelerin yenilenmesini mümkün olduğunca ertelemişlerdir. Bu durum, bize 1744-1791 döneminde Levant Kumpanyası genel kurulunun aldığı bir kararla uygulanma imkanı bulan, Levant'a nakit para getirilmesinin yasaklanmasını hatırlatmaktadır. Malum olduğu üzere bu yasağın ardındaki bahane, Levant'taki Türk mallarının fiyatlarının yükseliyor olduğuydu. 1791 yılında bu yasağın kalkıyor ve 1794-1795 döneminde yeni bir tarife yapılıyor. Bir önceki tarife elimizde olmadığı için ürünlerin fiyatlarında bir karşılaştırma yapma imkanı bulamıyoruz. Bununla birlikte 1718-1744 döneminde uygulanan müşterek gemiyle Levant'a gitme zorunluluğunu, diğer tür taşımacılığın yasaklanmasını hatırlamaktayız. Gerek bu yasağın yürürlükte olduğu dönemde gerekse başka zamanlarda, başlıca liman Londra'dan kalkacak gemilerin doğa şartları haricinde de çoğunlukla planlanandan daha geç bir tarihte yola çıkmaya çalıştığını raporlardan biliyoruz. Bunun sebebi de Levant'taki pazarın talebinin kabarmasını yani diğer bir deyişle fiyatların artmasını sağlamaktır.

2. Ara Değerlendirme

Bütün bunları biraraya getirdiğimizde ortaya çıkan tablo bize ne anlatmaktadır. Evvela; fiyatların artması için ürünlerin getiriliş tarihi dahil birçok ayarlamamanın yapılması ve tarifeler itibariyle de fiyat artışlarının avantaj sağlamakta oluşu; 1744-1791 dönemindeki

⁵²⁷ İngiliz vergi politikası hemen her zaman çok yüksek düzeylerde seyretmiştir. Amerika'daki kolonileri de isyana iten en önemli sebeplerden birisi bu idi. "On sekizinci yüzyılın sonunda Büyük Britanya, bütün ülkedeki mamul malların toplam değerinin yaklaşık yüzde 25'ine eşit vergi almaktaydı; Fransa'da ise aynı oran yüzde 15'ti" Bkz. Tilly, s.190.

⁵²⁸ Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri**, s.78-81. Öyle ki bu süreçte İngiliz elçisi; Büyük Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile mülki bir münasebetlerinin mevcut olmadığını, iki ülke arasındaki ilişkinin ancak ticaretten ibaret olduğunu beyan ederek eğer bu ticaret de mahvolursa diğer bütün rabitaların da çözüleceğini dahi dile getirmiştir. Bu arada iki ülke arasındaki şu ana kadar tespit edilen en eski tarife 1794-1795 (H. 1209) tarihlidir. Bkz. Genç, age, s.383.

Levant'a nakit para getirilmesinin yasaklanmasının ardındaki esas sebebin, zikredilen bahane olmadığını vazih bir surette açıklamaktadır. Zaten yukarıda, bu bahanedeki çelişkiye başka delillerle dikkat çekmiştik.

İkinci olarak; ana amacın, kâr oranının yüksek tutulması olduğu, bu nedenle fiyatların arttırılmak istendiğini söyleyebiliriz. Ancak bu durum, Levant ticaretinin hacminin düşük kalmasına sebep olmaktadır. Tüccarlar bunu, neden isterler ki? Bu sorunun cevabı da daha önce izah ettiğimiz açıklamayla örtüşmektedir. Zira Levant Kumpanyası dahilinde ticaret yapan ve Londra'da ikamet etmekte olan tüccarların en ileri gelenleri; Levant'ın yanısıra Amerika kolonileriyle, Doğu Hindistan Kumpanyası kanalıyla ve de Livorno gibi serbest limanları kullanarak Avrupa'yla ticaret yapan tüccarların da ta kendileriydi. Sermayelerini bütün bu seçenekleri karşılaştırarak, o an için en uygun –en çok getirisi olan- bölgeye yatırıyorlardı. Bu seçenekler arasında Levant bölgesi ise maalesef öncelikli bölge olamamaktaydı. “Levant pazarından silinmemek” koşuluyla mümkün olduğunca fazla sermaye yatırımı yapmadan, kendilerince fiyat kontrolü yaparak hareket etmekteydiler.

Bu tüccarların, siyasi koşulları ve güvenlik meselelerini de gözönüne alarak en azından birkaç senelik öngörü ile hesaplama yaptıkları söylenebilir. Bu çerçevede kimi zaman bir gemi bile kaldırmadan bir-iki sene bekleyebilmekteydiler. Daha önceki bir örnekte; bir sene hiç gemi kaldırılmadığını, bir sonraki sene ise iki senelik mal getirildiğini söylemiştik. Bizce, bu kararlar anlık olmaktan ziyade birkaç senelik planlamayla verilmiştir. Zaten Levant'taki ticarethaneler ile iletişim sürekli devam etmekteydi ve gerektiğinde bu planlamada revizyon yapabilmekteydiler. Levant Kumpanyası'nın genel kurul kararlarının yazılı olduğu defterlerin önemli bir bölümü elimize ulaşmadığından dolayı⁵²⁹, ayrıca kendilerini muhaliflerine karşı savunmak için hakikati tam yansıtmayan bahaneler kullanıldığından; tam olarak amaçlarını kestirmek zor olmaktadır.

⁵²⁹ “Politika kararları genellikle şirket üyelerinden oluşan ve ‘general court’ [genel divan] olarak adlandırılan şirketin genel meclislerinde alınır. Bu meclislerin 17. yüzyıldaki kayıt defterleri günümüze erişmesine rağmen 18. yüzyıl defterleri maalesef mevcut değildir.”, “Şirketin genel divan kayıtları 1706'dan öteye geçmemekle birlikte,...” Bkz. Laidlaw, s.47, 54.

II. 1775 Yılından 1825 Senesine Kadar Birleşik Krallık'ın Ticaret Hayatı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri

1775-1825 dönemi İngiltere'de sıradışı bir dönüşümün zuhur ettiği bir dönemdir. Hatta bu dönüşüm ile İngiltere geçmişe nazaran o kadar kudretli bir hale geldi ki günümüzdeki bir hadiseyi izah ederken dahi rahatlıkla, "Sanayi İnkılâbı/Devrimi"⁵³⁰ denilen bu döneme işaret edilebilmektedir.

Bu kısımda öncelikle sanayi devrimini hazırlayan etkenlerin neler olduğuna değinilecektir. Bu minvalde değişimin izlendiği başlıca alanlar olan nüfus, tarım, nakliyat ve sanayi sektörü hakkında bilgi sunulacaktır. Sonrasında ise 1775-1825 dönemi için Levant Kumpanyası ticaretinin nasıl seyrettiğine bakılacaktır.

A. Sanayi Devrimi

Sanayi devriminin ne zaman başladığına dair araştırmacılar tarafından verilen tarihler, farklılıklar arz etmektedir. Bu normaldir zira sanayi devrimi denilince dönemin başlıca sanayileri olan pamuklu ve demir sanayisi ile sanayi sektörünü besleyen tarım, ticaret, teknoloji, insangücü, sermaye, finans ve diğer alanlardaki değişimlerin defaten olması mümkün değildir. Ancak, daha öncelere dönemlendirilmesi mümkün olsa da, birçok araştırmacı tarafından çoğunlukla kabul edilen tarih 1780'lerdir.⁵³¹ Yine de İngiliz iktisadi

⁵³⁰ Her ülkede aynı şekilde olması gerekmeyen sanayi inkılabının var olduğunu gösteren birbirleriyle alakalı değişimler genel olarak yedi türdedir: "1- Modern bilim ve tecrübî bilginin pazar için üretim sürecine geniş ve sistematik olarak uygulanması; 2- Ekonomik faaliyetin aile içi veya mahallî kullanımlardan çok, ülke çapında ve uluslar arası pazarlar için üretime doğru bir ihtisaslaşmaya yönelmesi; 3- Nüfusun kırsal kesimden şehirlere göç etmesi; 4- Tipik üretim biriminin genişlemesi, şahsî olmaktan çıkması ve böylece aile ve akrabalık ilişkilerine daha az, ortaklık ve kamu teşebbüslerine daha fazla dayalı hâle gelmesi; 5- İşgücünün temel mallar üretiminden mamul mallar ve hizmetler üretimine kayması; 6- Sermaye kaynaklarının insan çabası yerine veya onu tamamlayıcı olarak daha yaygın ve yoğun şekilde kullanılması; 7- Toprak dışındaki üretim araçları –yani sermaye- sahipliğinin ya da bu araçlarla olan ilişkinin belirlediği yeni sosyal ve meslekî sınıfların doğması." Bkz. Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılâbı**, Tevfik Güran (Çev.), Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s.1; "Bir ülkenin resmi siyasal ve toplumsal kurumlarının, bu ülkenin sanayileşme ve kapitalistleşme sürecinde ne ölçüde dönüşüme uğrayacakları üç faktöre, eski kurumların esnekliğine, uyum sağlama ve direnme yeteneğine, dönüşüme duyulan gerçek ihtiyacın aciliyetine ve dönüşümlerin normal gerçekleşme yolu olan büyük devrimlerin içerdiği risklere bağlıdır." Bkz. Hobsbawm, s.16.

⁵³¹ Bkz. W. W. Rostow, **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Üçüncü Baskı, New York: Cambridge University Press, 1990, s.54, 61; Walter E. Minchinton, **The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centruies**, London: Methuen, 1969, s.18; Kimi araştırmacılar 1760'larda ilk sanayi devriminin İngiltere'de, ikincisinin 1850'lerden itibaren Amerika'da olduğunu

ve toplumsal tarihiyle ilgili sorular ve bunların cevapları üzerinde genel bir görüş birliğinin sağlanamamış olduğu da bir gerçektir.⁵³²

Bununla birlikte o tarihten günümüze bu dönüşümü yaşayan devletlerin ilkinin Büyük Britanya olduğunda herkes hemfikirdir. Bu dönüşümü hazırlayan etkenler çok çeşitlidir ve bu alanda çok fazla sayıda eser kaleme alınmıştır. Mümkün olduğunca özetle bu etkenlere değinmek istiyoruz.

Öncelikle söylememiz gerekir ki Sanayi devriminin ortaya çıkış nedenlerinin köklerini, kimileri coğrafi keşiflere kadar indirmektedir. Biz zaten tezimizin bundan önceki kısımlarında bu dönemler hakkında bilgi sunduğumuz için burada, 1775 tarihine yakın dönemde nelerin olduğuna dikkat çekmek istiyoruz.

1. Sanayi Devrimini Hazırlayan Etkenler

Sanayi devrimini hazırlayan etkenler arasında öne çıkanlar; nüfus, tarım, sanayi ve nakliyat alanlarındaki gelişimler olarak kendilerini göstermektedirler. Şimdi alt başlıklar halinde bu etkenlerin seyri hakkında bilgi sunmak istiyoruz.

a. Nüfus

İlk olarak nüfus faktöründen sözedebiliriz. Britanya'nın nüfusunun 1740'lardan başlayarak 1830'lara kadar durmadan yükselme eğilimi gösterdiği eldeki istatistiki verilere dayanılarak kabul edilmektedir. Yalnız belirtmemiz gerekir ki Britanya'nın 18. yüzyıldaki nüfusunu doğrudan gösteren bir veri seti mevcut değildir. Ancak vergi amaçlı yapılan mahalli sayımlardan, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun tahrir defterlerinden vesaire tahmin edilmesi gibi, hane başı muhtemel nüfus sayısı hesaba katılarak bir tahmin ortaya konmaktadır. Ve yahut kiliseler tarafından tutulan ve çok sorunlu olan evlilik, vaftiz,

söylemektedirler. Bkz. Thomas S. Ashton, **The Industrial Revolution: 1760-1830**, Oxford: Oxford University Press, 1948, s.10; Farklı görüşler için Bkz. N. F. R. Crafts, **British Economic Growth During the Industrial Revolution**, Oxford: Clarendon Press, 24 Nisan 1986, s.31 vd. Bu alandaki literatür çok geniştir.

⁵³² Hobsbawm, s.10.

ölüm ve doğum kayıtlarından⁵³³ bir tahmin yürütülmeye çalışılmaktadır. Bunların ayrıntılarına girmeden şunu söyleyebiliriz ki; bu tahminler de gözönüne alındığında sonuç olarak, Malthus'u korkutan bir nüfus artışı vardı.⁵³⁴

Bu tahminlerden bir örneğe göre, 1786 yılında İngiliz nüfusu 7.289.039 iken 1826 yılına gelindiğinde 12.410.995'e yükselmiştir. Bu da 40 yılda % 70'lik bir nüfus artışı anlamına gelmektedir.⁵³⁵ Amerika kolonilerindeki İngiliz nüfusu ise daha hızlı bir tempoyla her 25 yılda bir ikiye katlanarak büyüdü.⁵³⁶ 30 yıllık periyotlar halinde bakarsak, Amerika kolonilerindeki tahmini nüfus 1690 yılında 210.372 kişi iken, 1720, 1750 ve 1780 yıllarında sırasıyla 466.185 kişi, 1.170.760 kişi ve 2.780.369 kişi olarak gerçekleşmiştir.⁵³⁷ Doğum ve ölüm oranlarındaki değişime bir örnek olarak; İngiltere ve Galler'in 1751-1755 döneminde brüt doğum oranı 1.000 kişi başına 35 kişiyken 1801-1805 döneminde 1.000 kişi başına 34 kişi olmuştur. Aynı dönemler için brüt ölüm oranı ise sırasıyla 1.000 kişi başına 30 kişiden 23 kişiye düşmüştür.⁵³⁸

b. Tarım

İncelediğimiz dönemde bu nüfus artışıyla birlikte, insanları besleyecek tarım sektöründe de ciddi bir gelişme gözlenmiştir. Bir nevi sanayi devrimini besleyen tarımsal

⁵³³ Nüfus artışını başlatanın doğum oranlarındaki artış mı, yoksa ölüm oranlarındaki düşüş mü olduğu konusu dahi tartışmalıdır. Ayrıca tıp alanındaki iyileşme mi nüfusa olumlu etki yaptı, yoksa ekonomik refah ile daha iyi beslenen insanların bağışıklık sistemi kuvvetlenerek mi tıp alanında iyileşme belirtilerini ortaya çıkardığı da tartışmalıdır. Bkz. Deane, s.23-24; Huberman ise Londra doğum evi kayıtlarından yola çıkarak 1749-1758 döneminde ölüm oranının annelerde 42'de 1, çocuklarda 15'de 1 iken; 1799-1800'de sırasıyla 919'da 1 ve 115'de 1 olduğunu ileri sürerek nüfus artışının, ölüm oranındaki düşmeyle olduğu yorumunun daha isabetli olduğunu söylüyor. 1700'den önce İngiltere nüfusu her yüzyılda 1 milyon artarken, 1700 ile 1800 arasında 3 milyon artmıştır. Bkz. Huberman, s.195.

⁵³⁴ Malthus, geometrik büyüyen nüfusu besleyecek yeterli ürünün, aritmetik büyümesinden dolayı yetişemeceği ve bu nüfus artışının sonunun sefalet olacağını belirtmektedir. Ayrıca özgürlük, medeniyet ve diğer açılardan toptan bir yıkılışla sonuçlanmanın kaçınılmazlığından bahsedip, eserin son yarısında bu sonuçların azaltılması için odak noktası nüfus kontrolü olan reçetesini sunmaktadır. Bkz. Thomas Robert Malthus, **An Essay on the Principle of Population: Or, A View of Its Past and Present Effects on Human Happiness**, C.2, Dördüncü Baskı, London, 1807, s.413 .

⁵³⁵ Bkz. E. A. Wrigley ve R. S. Schofield, **The Population History of England 1541-1871**, Beşinci Baskı, New York: Cambridge University Press, 2002, s.208-209. Vaftiz ve defin rakamları için; Bkz. age,s.101 vd.

⁵³⁶ Appleby, s.78.

⁵³⁷ **Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1970 Part 2**, U.S. Department of Commerce, Washington D. C., Eylül 1975 (Bicentennial Edition), s.1168.

⁵³⁸ Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Mehmet Sırrı Gezgin (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1992, s.80.

devrim olarak 1780-1850 döneminde bir İngiliz çiftçisi, altı aileyi besleyecek üretim yapar halden 30 ailenin talebine cevap verecek hale gelerek üretkenlikte şaşırtıcı bir dönüşüme imza atmıştır. Yiyecek veriminde sanayi sektörünün buluşlarıyla sağlanan artışla birlikte birçok insan kıtlıktan korkmayı bırakıp güven duygusu içerisinde risk alarak sanayi ve ticaret alanlarında faaliyet gösterebilmiştir. Diğer sektörler insan gücü kayması önem arz etmektedir. Böylece tarım ve sanayi sektörleri karşılıklı olarak birbirlerini desteklemiştir.⁵³⁹

Bu başarının ardında başlıca üç faktör vardı. Evvela; yeni üretim tekniklerinin kabulü, ikinci olarak; tarımda 'çevirme' usulü ve üçüncü olaraksa müteşebbis davranışlarındaki değişimler. Yeni üretim tekniklerinden bir, yeni tür sabandı. Klasik dörtgen sabanın yerine 1730 yılında patenti alınan Rotherham'ın üçgen sabanı, yaygınlaşmaya başladı. Deneme amaçlı ilk harman makinaları 1780'lerde yapıldı. Ancak bu yeni gelişmelerin yaygınlaşması son derece yavaştı. Parçalı toprakların aynı kişinin mülkü olarak bütünleştirilerek büyük çiftçilerin ortaya çıkmasını sağlayan 'çevirme' faktörü ise dönemselsel olarak çok yaygın olarak uygulanmıştır ve ortaya çıkardığı sonuçların abartılmaması gerektiği söylenmektedir.⁵⁴⁰ Bu gelişmeler sonrasında ise kentteki değişimlere nazaran epeyce yavaş bir hızla kırsal kesimdeki insanların düşünceleri ve tavırlarında da değişimler yaşandı. Artık bilimsel ve teknolojik değişimlere açık, profesyonel çiftçi olarak çalışan insanların ekonomik ihtisaslaşmayı sağladığı bir sistem içerisinde uluslararası pazar için üretimi düşünen girişimciler ortaya çıkmaktaydı.⁵⁴¹

Ancak burada en dikkat çekici nokta şurasıdır ki; bu dönemde tarım sektörü diğer sektörleri besleyebilecek kadar gelişemeseydi; ihtiyaç duyulan tahıl, ithalat yoluyla karşılanacaktı. Bu durum ise günümüzde dahi sanayileşemeyen ülkelerin başlıca

⁵³⁹ Appleby, s.84. İngiliz tarım üretimi kayıtları 1860 yılından itibaren tutulmaya başlanmıştır, burada zikredilen rakamlar çiftçilerin muhasebe defterleri ve kira kontratları ile ilgili anlaşmazlık kayıtlarından alınmıştır.

⁵⁴⁰ Huberman'a göre ise "çevirme"nin etkisi hayli büyüktü. İngiltere'de 16. yüzyıldaki çevirme faaliyetleri dönemin hükümetleri taraafından, işsizleri çoğaltıp huzuru bozduğu gerekçesiyle direnişle karşılaşmıştı. Oysaki Britanya'daki 18. yüzyıl çevirmeleri yasal yollardan yapılmıştı. Endsütriye işgücü sağlama gayesiyle *değil*, çoğunlukla bu usulle elde edilecek karların daha fazla olması saikiyle; iktisat yazıları yazan birçok kiralık kalemin de desteğinin eşliğinde meraların otlaklara çevrilmesiyle birçok küçük ölçekli çiftçi topraklarından yoksun kaldı. İngiliz küçük mülk sahibi köylülüğün hemen hemen tamamen silindiğine işaret eden Huberman, eskiden küçük toprak sahibi olan köylülerin artık işçi ve hizmetçi durumuna düştüğünü belirterek aslında "çevirme" usulünün etkilerinin küçümsenmeyecek düzeyde olduğunu işaret etmektedir. Bkz. Huberman, s.185-188.

⁵⁴¹ Deane, s.33-41.

sorunlarından biridir. İmalat sektörünün gelişmesi için kaydırılan işgücüne rağmen, 1751-1821 döneminde olağandışı kıtlık yılları hariç tarım sektörü, yurtdışından tahıl ithaline ihtiyaç bırakmamıştır. Böylece yurtdışına çıkmayan para, ülke içinde gelişmelere katkı sağlamıştır. Kısaca tarım alanındaki iyileşme dört şekilde bu sürece katkı sağlamıştır.⁵⁴² Evvela, artan nüfusu ve sanayi merkezlerini beslemiştir; ikinci olarak, İngiliz sanayi ürünlerine olan satınalma gücünü arttırmıştır; üçüncü olarak, büyük savaş dönemleri de dahil sanayileşmeyi finanse etmek için gereken sermayeyi sağlamıştır ve dördüncü olarak ise sanayide istihdam edilecek emek fazlasını ortaya çıkarmıştır.⁵⁴³

c. Nakliyât

Artan bu nüfus artışı kırsal alandan kentlere, ticari bölgelere daha çok ürün taşınması anlamına gelmekteydi ancak Britanya'nın karayolu ağı yüzyıl başında çok kötü bir haldeydi. Bugün artık herkes çok iyi biliyor ki yol yapımı gibi büyük yatırımlar özel sektörün, teşvikler olmadığı takdirde yapmak isteyeceği yatırımlar değildi. Zira bu tarz yatırımlar büyük sermayeler gerektirir, kazandıracağı getiriler uzun vadede ele geçer ve yatırımcının kendisinden çok bütün toplumun yararına olur. Bu durum o dönemin Britanyası için de geçerliydi.⁵⁴⁴ Ancak çıkarılan "Turnike Yasaları" ile yatırımcılara, onardıkları yolların üzerinden para alma hakkı tanınarak teşvik sağlandı ve müteakiben kurulan şirketlerin sayısı hızla artarak 1751-1752 döneminde 389'a yükselmiştir.⁵⁴⁵ Ancak

⁵⁴² Burada sadece sektörler arası değerlendirmelerde bulunuyoruz. Konumuz gereği ayrıntılarına girme gereği görmüyoruz ama sektörlerde yer alan özel ve tüzel aktörler, sektörlerin geçirgenliğinden faydalanarak karmaşık ağların ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Mesela "büyük koyun sürülerinin sahipleri aynı zamanda çarşaf imalatçıları olup, kendi imalâthanelerinde yünü çarşafa dönüştürüyorlardı. İngiltere'deki büyük toprak sahipleri ipeği de aynı koşullarda imâl ediyorlardı." Bkz. Sombart, s.92.

⁵⁴³ Deane, s.44-45; Hayvancılık sektöründe uygulanan bilimsel hayvancılık yöntemlerinin başarısı da besilerin ağırlıklarından anlaşılmaktadır: 18. yüzyıl başında Smithfield pazarında satılan sığır, dana ve koyun ağırlıkları sırasıyla (libre cinsinden) 370, 50 ve 28 iken; 18. yüzyıl sonunda aynı tür hayvanların ağırlıkları sırasıyla 800, 148, 80 seviyelerine erişmiştir. Bkz. Huberman, s.196.

⁵⁴⁴ Britanya'da da bu dönemlere kadar büyük ulaşım şirketleri sadece devlet eliyle kurulabilmişlerdir çünkü gereken büyüklükteki sermaye ancak devletin elinde vardı. Bkz. Sombart, s.97.

⁵⁴⁵ Kurulan şirketlerin büyüklükleri çok farklıydı. Tröstler de oluşmuştu. Bu tröstlere yatırım yapan kişiler de dikkat çekicidir. 1793'de Chapel-en-le-Frith-Sheffield-Glossop Tröstü'ne ilk katılan 66 kişinin arasında dört hancı, bir cerrah, bir fırıncı, bir hamal ve bir işçi vardı. Oldham-Ripponden Tröstü'nün (1795) orijinal yatırımcıları; iki işçi, beş hancı, bir biracı, iki kumaşçı, bir şapkacı, bir kasap ve bir taşustasıydı. (1804) Banbury- Barcheston Tröstü; bir canbaz, bir şapkacı, dört hancı ve bir esnaftan borç almıştı. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. William Albert, **The Turnpike Road System in England: 1663-1840**, New York: Cambridge University Press, 1972, s.102.

turnikeli yolların tümü, iyi yollar değillerdi. Ayrıca bu sistemde çalışanların önemli kısmı da sorumsuz, kötü niyetli ve tembellerdi. Buna rağmen teknolojik gelişmeler ve mühendislerin eşliğinde yollarda iyileşme çalışmaları devam etmekteydi.⁵⁴⁶ Buna ilaveten kanal yapımları da hızlanmış ve böylece iç pazar, her yöne gelişme imkanı bulmuştur. Hatta gelişen kanal ağlarıyla dünya pazarının iç pazar haline dönüşümü de başlamıştır.⁵⁴⁷

Su yolu taşımacılığı, kara yoluna nispetle hem daha az maliyetli hem de daha geniş alanlara yayılan bir ulaştırma imkanı sunan bir sistemdi. Zira hem yerleşim yerlerinin hem de ticaret bölgelerinin kıyılarda olması bu yüzdendir.⁵⁴⁸ Sunulan bazı rakamlara göre, İngiltere 1660 yılında 1.100 km taşımacılığa elverişli nehirlerle sahipken, 1725 yılında bu miktar 1.900 km seviyesine yükselmiştir. Daha kesin rakamların elde edilebildiği 1830 senesinde ise İngiltere, 3.400 km taşımacılığa elverişli nehir yolu ve 3.200 km kanala sahipti.⁵⁴⁹

Birçok şirketlerin yatırımları ile açılan yeni kanal yolları vasıtasıyla Britanya'nın finans dünyasına katılan yeni bir yatırımcı sınıfı⁵⁵⁰ da ortaya çıkmıştı.⁵⁵¹ Yine başka bir yatırım alanı olan rıhtım ve sığınma yeri inşaatında; 1775'e kadar 600.000 m²'den az inşa edilmiş yer varken 1799'da bunun iki katı yer vardı.1830 itibarıyla ise bu alan miktarı, 19.000.000 m² idi. Sonuç olarak tüm üretim ve ticaret pazarı alanlarındaki bağları kuvvetlendiren bu taşıma devrimi, aynı şekilde haber akışkanlığını da geliştirerek

⁵⁴⁶ Deane, s.63-66. Yollar kötü de olsa güvenlik sağlanmıştı. Bu sayede 1740'larda Londra'dan Birmingham'a iki gün süren seyahat, 1780'lerde 19 saate düşmüştü; 1754'de Londra-Bristol arası posta arabaları için iki gün sürerken, 1784'te 16 saat sürüyordu ki bu vesileyle trafikde artış yaşanmıştı ve mesela 1756'da Londra'dan Brighton'a günde bir posta arabası giderken 1811'de bu sayı 28'e çıkmıştı.

⁵⁴⁷ Huberman, s.197.

⁵⁴⁸ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Haldun Derin (Çev.), Üçüncü Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2009, s.20-21.

⁵⁴⁹ Rick Szostak, **Role of Transportation in the Industrial Revolution: A Comparison of England and France**, Canada: McGill-Queen's University Press, 1991, s.55. Fransa ise 1700'de 8.000 km taşımacılığa elverişli nehir oluna sahipken 1837 yılında bu rakam ufak bir ilerlemeyle 9.000 km seviyesine yükselmiştir. Sanayi devrimi arifesinde kanalların uzunluğu 930 km iken, 19. yüzyıl ortasında bu rakam 3.500 km olarak tespit edilmiştir.

⁵⁵⁰ Bazı seçilmiş deniz yollarının dağıttığı kar oranlarındaki kısa dönemdeki değişiklik de bu alanın potansiyeline işaret etmektedir. Bkz. Ek 7.

⁵⁵¹ Zenginleşme yollarından biri olarak spekülörleri anlatan Sombart; 18. yüzyılın ilk çeyreğinin, "şirket kurma" salgınının ortalığı kasıp kavurduğu ilk dönem olduğunu belirtir. Bu dönem, İngiltere'de "Pasifik Ateşi", Fransa'daysa Law sistemi olarak tanınmaktadır. Bunların arasında devasa spekülör şirketler de vardır ve bu şirketler Amerika kolonileri üzerinden operasyonlar yapmaktadırlar. "...İngiltere'nin kamusal borçlarının büyük bir kısmını bu şirketler üstlenmeye başladılar ve bu işi 30 milyon sterlini aşan borçlanmaları sosyal sermayeye dönüştürerek yaptılar. Bunun sonucunda (benim asıl üzerinde durmak istediğim konu da zaten budur) İngiltere'nin taşınabilir servetinin büyük bir kısmını temsil eden bu sabit faizli kâğıtlar, paylardan oluşan, her türlü spekülasyona açık bir sermayeye dönüşmüşlerdir." Bkz. Sombart, s.100.

piyasadaki iletişimi daha sağlıklı kılmıştır. Böylece daha güvenilir bilgilerle hareket eden piyasa aktörleri, ekonominin gelişimine olumlu katkıda bulunmuşlardır.⁵⁵²

d. Sanayi Sektörü ve İşgücü

Bu gelişmelere ek olarak buhar gücü dahil teknik yeniliklerle birlikte sanayi sektörü de genişleme sürecine girdi. Gelişmenin nedenlerine, sonuçlarına, ayrıntılarına girmek gereği görmüyoruz ama gelişme hakkında bir fikir verilebilmesi için birkaç rakam paylaşmakta fayda olacağını düşünüyoruz. İnşaat sanayiinde 1785-1789 döneminden sonraki 20-30 içerisinde kiremit üretimi % 80 artış gösterdi ki bunun esas nedenlerinden biri kanalların, kiremit imalatçılarına hem yakıt hem de nihai ürün taşınması açısından çok daha az maliyet çıkarmasıydı. İthalat ve ihracat rakamlarından diğer sanayi sektörlerindeki değişimler de tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Makinalaşmayla gelen fabrika üretimi sayesinde pamuk ipliğinin; 1780'lerdeki ihracat hacmi, 1760'lardakinin üç-dört katı ve 1810 yılı itibariyle ulaştığı seviye ise 1780'deki seviyesinin 10 katıydı. Demir sanayiinde ise 1625-1635 döneminde yıllık olarak yaklaşık 26.000 ton olan pig demir üretimi, 1720'lere doğru 20.000-25.000 kadar, 1760'larda 30.000, 1810 yılı itibariyle ise 250.000 ton civarındaydı ki bunun da 60.000 tonu ihraç ediliyordu.⁵⁵³

Burada önemli olan; makinalaşmayla birlikte sanayide ortaya çıkan fabrika sisteminde çalışacak kişi sayısının başlangıçta çok az iken, yukarıda değindiğimiz üzere tarım sektöründen kopan kişilerin işçi olarak çalışmaya başlamalarıyla sanayi sektöründeki işçi ihtiyacının da karşılanabilir olmasıdır. Günümüz koşullarında düşündüğümüzde bu çok normal gözükür. Köyde iş bulamayan kişi kente, fabrikaya çalışmaya gidebilir. Ancak bu yorum, dönemin Britanyası için fazlasıyla anakronik bir yaklaşım olur. Çünkü sözkonusu dönemde tarım sektöründe çalışanlar başlangıçta küçük ölçekli köylülerdi. Kendi ihtiyaçlarını karşılayan, alışılmış hayatlarına devam eden hür köylülerdi ve işçi olarak çalışmanın ne demek olduğunu bilmiyorlardı. Oysa nüfus artışı, tarım sektöründe ve imalat

⁵⁵² Deane, s. 73, 75. Taşıma devrimi olarak adlandırılan bu alandaki gelişmeler, 1830 yılından sonra da devam etmiştir: demiryolları, buharlı gemiler, tramvaylar, motorlu araçlar ve uçaklar...

⁵⁵³ Deane, s.93, 98, 100. Dünya pig demir üretimi içerisinde İngiltere'nin payı 1800'de % 19 iken, 1820'de % 40, 1840'da ise % 52 seviyesinde gerçekleşmiştir.

sektöründe küçük ölçekli üreticilerin ortadan kalkmaya başlamasıyla artık toprak, el aleti gibi 'üretim araçlarından mahrum kalmış' işçi sayısında artış yaşanmaktaydı.⁵⁵⁴

Bu noktada Adam Smith'in meşhur eserinin⁵⁵⁵ birinci bölümünün açılışını yaptığı işbölümü konusu, artan önemini göstermeye başlamıştır. Yeni üretim sisteminde başlıca iki grup vardı: kapitalistler ve işçiler. Kapitalistler, önceki tüccar burjuva sınıfından ayrı yeni bir zümre olarak ortaya çıkmaktaydılar. Zira tüccarlar ucuza alıp pahalıya satarlar, talihleri yaver giderse kâr elde eder aksi halde para kaybederlerdi; geçici kıtlık veya bolluk dönemlerinden istifade etmek için risk alan kişilerdi. Kapitalistler ise doğrudan makinalara büyük miktarda sermayeler yatırmak suretiyle yeni bir üretim sistemini devreye sokarak büyük risk alan müteşebbislerdi. İşgücünü yeniden örgütleyerek kurdukları üretim sisteminde, tüketicilerin satın alma gücü ve zevkleriyle daha yakından ilgilendiler. Tüccarlar ise yüzyıllarca çok küçük bir işgücüyle işlerini yürütebilmişlerdi ancak kapitalizmin başardığı toplumsal dönüşümü gerçekleştirememişlerdi. Şurası önem arz etmektedir ki; kapitalizm, ticaretin bir uzantısı veya "ticari kapitalizm" denen şeyin devamı değildir. Bilakis kapitalizm, tüccarlara kıyasla, çok farklı bir yaklaşım ve beceri dizilerini gerektiren bir şeydi. Bu noktada kabaca şu söylenebilir ki; ticaret, kapitalizm için gerekliydi ama yeterli değildi.⁵⁵⁶

Bu kapitalist sınıfın organize ettiği işgücü ise artan miktarda üretimi gerçekleştirmek için ihtisaslaşma gereğini duydu. Zira işbölümü ile eski usule nazaran daha fazla üretim hacmi sağlanabiliyordu.⁵⁵⁷ Ancak bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta işçi ücretlerinin bu dönemde artış eğiliminde olmasıdır. Bu durum işçilerin satın alma

⁵⁵⁴ Buhar gücünün kullanıldığı yeni makinaların kullanıldığı üretim sürecinde, küçük ölçekli imalat sektörünün yavaş yavaş erimesinin izleri belli bir çeşit kumaş dokumak için imalatçılara yapılan ödemelerdeki düşüş seyrinde görülebilmektedir. Bu miktarlar 1795 yılında 40 iken, 1810 yılında 15, 1830 yılında ise 5 olarak gerçekleşmiştir. Gelirlerdeki bu düşüş, birçok küçük imalathanenin kapanmasına ve buralardan çıkan kişilerin işçi sınıfına geçiş yapmalarına vesile olmuştur. Bkz. Huberman, s.184, 189.

⁵⁵⁵ "Smith eserine bir 'iktisadî büyüme teorisi' geliştirmeye çalışmaktadır... 'Atalarımız, çalışma yeterli teşvik görmediği için çalışmıyorlardı' sözleriyle konuya büyük ve köşeli bir tarihsel parantez açan Smith, sermayenin işletilmesi yoluyla geçimlerini sağlayan ticaret ve manifaktür kentlerinde halkın alt sınıflarını bu tutum, çalışkanlık ve refahlarından dolayı cömertçe takdir eder. Takdiri hak edenlerin başında elbette pek çok İngiliz kentlerinin..." Bkz. Selma Karışman, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith "Marifet" ve "Zenginlik" Arasında İki Düşünce İki Dünya**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, Ekim 2010, s.308, 327.

⁵⁵⁶ Appleby, s.10, 31, 52.

⁵⁵⁷ Bunun el yatkınlığının gelişmesi; eski usulde bir işten diğer işe geçerken yitirilen vaktin, işbölümünde tasarruf edilmesi ve uygun makine kullanımı ile emeğin kolaylaşıp kısılması gibi nedenleri vardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Smith, s.9-11.

gücünü arttırmaktaydı.⁵⁵⁸ Merkantilist akımın halen etkisinde olanlar, artan satın alma gücünün piyasada ürünlere olan talebi ve de ürünlerin fiyatlarını arttıracacağını, dolayısıyla daha pahalı hale gelen ürünleri yabancı tüccarların satın almayacağını ve ihracatlarının, bir başka deyişle ülkeye nakit para girişinin azalacağını düşünmekteydiler. Halbuki ücretler artsa da yükselen fiyatlar azınlıkta kalmış ve birçok yenilik ile tarımda sağlanan verimlilik; patates, şalgam, havuç, lahana gibi birçok ürünün neredeyse yarı fiyatına alınabilmesini mümkün kılmıştı.⁵⁵⁹

İşte şimdi bütün bu tabloyu oluşturmamızın maksadı olan kısma gelmiş bulunuyoruz. Nüfus artışı, toplam yurtiçi üretim artışı⁵⁶⁰, işçi ücretlerinin yüksek seyretmesi ve satınalma gücünün artması, pazarlar arası ulaştırma ve iletişim bağlarının gelişmesi sonucu doğal olarak ticaret de genişleyecekti ki öyle de olmuştu. Bizim ilgi alanımız olan İngiliz dış ticareti de zaten 1780'e varana kadar hızlıca genişleme imkanı bulmuştu. Ancak dış ticaretin bölgesel dağılımında da değişiklikler meydana gelmişti.

⁵⁵⁸ İşçi ücretleri esas olarak çalışılan bölge, çalışılan sektör, işin niteliği, çalışanların cinsiyeti, çalışanların yaşına göre değişkenlik göstermektedir. İngiliz tarımında çalışanlara dair yapılan bir çalışmada; kadın çalışanların ücretleri gençlik yıllarında erkek çalışanların ücretlerine yakın iken 16 gibi erken bir yaştan sonra kadın ücretleri/ erkek ücretleri oranı hızla birin altına –yarısı ve hatta üçte biri düzeyine- düşmektedir. Bkz. Joyce Burnette, **Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain**, New York: Cambridge University Press, 2008, s.79-80.

⁵⁵⁹ Ücretlerin asgari düzeyde tutulması Britanya'da geçerli değildir. Bunun nedenleri: Britanya'daki mevsimlik ücretlerin değişkenlik göstermesi (her çeşit işte yaz ücretleri, kış ücretlerinden yüksektir); Britanya'da ücretlerin, yiyecek ve içecek fiyatlarıyla dalgalanmaması; yıldan yıla yiyecek içecek fiyatlarının ücretlere göre daha fazla değişmesi ve aralarında bir ilişki olmamasıdır. Bu açıklamayı yapan Adam Smith, işçilerin hamarat, çalışkan ve eli çabuk olanlarının, ücretlerin düşük olduğu yerde değil yüksek olduğu yerde görüldüğünü belirtir. Bkz. Smith, s.80-82, 89; Erkek ve kadınların düşük ücretli çiftlik işlerini terketmelerıyla yükselen ortalama ücretlere ek olarak, çalışma isteğindeki artışın da etkisiyle ortalama iş günü sayısı 18. yüzyılda 250'den 300'e çıktı. Bkz. Appleby, s.106.

⁵⁶⁰ Büyük Britanya'nın, 10 yıllık veri setlerine göre, yıllık kişi başı Gayri Safi Yurtiçi Hasılası büyüme oranı 1760-1780 döneminde % 0.10 iken 1780-1800, 1800-1830 dönemlerinde sırasıyla % 0.41 ve % 1.16 olarak gerçekleşmiştir. Bkz. Stephen Broadberry, Bruce M.S. Campbell, Alexander Klein, Mark Overton ve Bas van Leeuwen, **British Economic Growth 1270-1870**, United Kingdom: Cambridge University Press, 2015, s.204 ve Bkz. Ek 8; GSYİH, işgücünün sektörel dağılımı ve reel ücret grafikleri için Bkz. age, s.409, 411, 414; Büyük Britanya'nın toplam milli hasılası ise sırasıyla 1801, 1811, 1821, 1831 seneleri için (ortalama 10 yıllık dönemler itibariyle) sabit fiyatlarla (£ milyon) 138, 168, 218, 312 olarak gerçekleşmiştir. Bkz. Phyllis Deane ve W. A. Cole, **British Economic Growth 1688-1959**, İkinci Baskı, New York: Cambridge University Press, 1967, s.282.

Tablo 6

18. Yüzyılda İngiliz Dış Ticaretinin Coğrafik Dağılımı

	İngiltere ve Galler için Toplamın Yüzdesi			Büyük Britanya için Toplamın Yüzdesi
	1700/1701	1750/1751	1772/1773	
Toplam İthalat				
Avrupa'dan	66	55	45	43
Kuzey Amerika'dan	6	11	12	7
Batı Hint Adaları'ndan	14	19	25	25
Doğu Hint Adaları ve Afrika'dan	14	15	18	25
Reeksport				
Avrupa'ya	85	79	82	88
Kuzey Amerika'ya	5	11	9	3
Batı Hint Adaları'na	6	4	3	4
Doğu Hint Adaları ve Afrika'ya	4	5	6	4
İç Üretimden İhracat				
Avrupa'ya	85	77	49	30
Kuzey Amerika'ya	6	11	25	32
Batı Hint Adaları'na	5	5	12	25
Doğu Hint Adaları ve Afrika'ya	4	7	14	13

Kaynak: Phyllis Deane, age, s.50.

Bu tabloda dikkat çeken noktalar; 1776 Amerika Bağımsızlık Savaşı'nın başlamasının ardından Kuzey Amerika ile olan ticarete, Büyük Britanya'ya yapılan ithalat

ve reexport payları önemli ölçüde düşerken yerli üretimden ihracatın payının artması; bununla birlikte aynı dönemde iç üretimden yapılan ihracatta Avrupa'nın payının % 49'dan % 30'a düşmesidir. İç üretim hacmindeki artışın adresi Kuzey Amerika ve Batı Hint Adaları olmuştur. Zaten daha önceki grafiklerde de İngiliz dış ticaretindeki sözkonusu bu artışı izlemiştik.

Özetle dış ticaretin altı şekilde sanayi devriminin hızlanmasına yardım ettiğini söyleyebiliriz: Evvela, İngiliz sanayiinin ürünlerine iç talebin olmasını sağlamıştır, ikinci olarak İngiliz sanayiinin ihtiyaç duyduğu çeşitli hammaddelerin teminini sağlamıştır, üçüncü olarak ithalatın artmasıyla yabancı ülkelerin İngiliz malları için satınalma gücü artmıştır, dördüncü olarak dış ticaret fazlası ortaya çıkarak sınai ve zirai gelişmeyi sağlayacak finans ihtiyacını karşılamıştır, beşinci olarak iç ticarete de yeni bir kurumsal yapı ve iş ahlakının doğmasına yardımcı olmuştur ve son olarak büyük şehirlerin ve sanayi merkezlerinin oluşmasını sağlamıştır ki böylece büyük yatırımların ortalama maliyeti düşerek ulaşım ve diğer alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır.⁵⁶¹

Bu kısmı kapatırken son olarak şunu söyleyelim ki; sanayi devrimi, Mokyr'in söylediği üzere "sanayileşmenin" başlangıcı değildi, Avrupa şehirlerinde ve şehir kenarlarında 18. yüzyılın ortası itibariyle zaten fazlasıyla manifaktür vardı. Sanayi devrimi, imalat sürecinde harcanan işgücü saatinin fazlalığından da ortaya çıkmamıştır; sanayi üretimi muazzam miktarda genişledi, fakat uzun dönemli verimlilik artarak daha fazla işgücü hizmetler sektörüne çekilmiştir. Sanayi devrimi yeniliklerin, icatların başlangıcı da değildi; orta çağ ve rönesans Avrupası tarımı, tekstili, güç kullanımını, gemiciliği, demir yapımını, iletişimi ve savaş gücünü geliştiren birçok icata şahit olmuştu. Sanayi devrimi, şüphesiz ekonomik büyümenin de başlangıcı değildi; Britanya ekonomisi, Adam Smith'in yazdığı gibi 1700 yılında dahi o ana kadar olmadığı ölçüde büyük bir zenginliğe sahipti. Sanayi devrimi, bazı bakımlardan değişimin derecesindeki bir değişimdi. Bu değişimi işaret eden seviye ve miktar bilgileri ise iktisat tarihi açısından herşey demektir.⁵⁶²

⁵⁶¹ Deane, s.60-62.

⁵⁶² Joel Mokyr, **Industrial Revolution**, The Oxford Encyclopedia of Economic History, Joel Mokyr (Ed.), New York: Oxford University Press, 2003, C.3, s.49. Seviye ve miktar bilgileri diye tabir ettiğimiz kısmın orijinali "degree and amount" tur.

Yukarıdaki tablo, bizim daha önceki savımızı doğrulayan bilgiler içermektedir.1700-1773 döneminde İngiliz dış ticaretinin, Amerika kolonilerine ve Batı-Doğu Hint adalarına nasıl kaydığı görülmektedir. Bu dönemde artan dış ticaretten Levant'ın aldığı payın gittikçe düştüğünü daha evvel belirtmiştik. Yüzyılın sonuna kadar geçen sonraki dönemde ise belki de koloniler ve diğer yerlerin talebine yetişmeye çalışmanın ve Avrupa pazarının doygunluğa erişmesinin, Avrupa ülkelerinin korumacı ekonomik uygulamalarının da etkileriyle iç üretimin önemli kısmı yine adı geçen bölgelere yönlendirilmiştir. Peki dış ticaret faaliyetlerinde artışın olduğu bu süreçte Levant Kumpanyası'nın gidişatı ne idi? Şimdi buna değinmek istiyoruz.

B. 1775-1825 Döneminde Levant Kumpanyası'nın Faaliyetleri

Bu döneme Levant kumpanyası güzel başlamıştı. 1775-1777 dönemindeki üç yılda kısa süreli bir canlanma olmuştur. Sebebi ise malumdur: Amerika Bağımsızlık Savaşı. 1775 yılında kumpanyanın ihracatı 226.997 £ olmuş, ithalatı ise yaklaşık 250.000 £ olarak gerçekleşmiştir. 1784 senesinden itibaren İngiliz tüccarlar da, Fransızların 1740 tarihi itibariyle elde ettikleri masdariye resminden muafiyet hakkı kazandılar ki buna rağmen 1784-1793 döneminde kumpanyanın yıllık ortalama ithalat ve ihracat rakamları sırasıyla 18.569 £ ve 114.476 £ olarak gerçekleşti. Bu durum, bir önceki 10 yıllık dönemin rakamları olan 88.065 £ ve 105.477 £ ile karşılaştırılınca pek iç açıcı değildi. 1774'den itibaren Levant ticaretinde boy göstermeye başlayan Ruslar ve Alman tüccarlar da hesaba katıldığında kumpanya pek umut vadetmiyordu. Britanya'daki birçok kişi tarafından bunun nedeni, daha önce bahsettiğimiz birçok iyileştirme çalışmalarına rağmen, hala yürürlükte olan tekelcilik uygulaması olarak görülmekteydi.⁵⁶³

Levant'taki iş merkezleri bu gidişattan paylarını almışlardı. İzmir iş merkezinde 1704 yılında 36 kişi varken, 1794 yılında sadece altı kişi kalmıştı. Halep'in 40'in üzerinde

⁵⁶³ Wood, s.209-210, 213. Bu süreçte kumpanya büyükelçi ve konsoloslukların masraflarını karşılamaya yetecek bir geliri dahi toplayamamaktaydı. 1774 yılından itibaren Britanya kralının bağışladığı yıllık 5.000 £, 1781 yılında 8.000 £, 1784'te 4.000 £ ve 1785'te 3.000 £ tutarındaki para ile bu masrafları karşılayabilmekteydi. İstanbul'da iş merkezinin toplantısına katılan kişi sayısı da kumpanyanın halini resmetmektedir ki; eskiden toplantıya katılanların sayısı 25 iken 1760 yılında 10'un altına düşmüş, 1794 yılında ise sadece beş komisyoncu kalmıştı.

olan üye sayısı 1725'te 30'un altına düşmüş, 1740 gibi erken bir tarihte ise 7-8 kişi kalmıştı ki bu kötü gidişat sonucu 1791 yılının Nisan ayında Halep iş merkezi tamamen kapatılmış, iş yapan sadece birkaç münferit tüccar kalmıştır. Lazkiye iş merkezi 1778 yılında, Trablusşam ise 1785 senesinde kapatıldı. Kahire'de zaten yüzyılın ortasından beri pek bir faaliyet yoktu ve hatta konsolosluklar kapanmıştı. Sonrasında Süveyş-Kızıldeniz üzerinden İngilizler ile Fransızlar arasında süren çekişmeler sebebiyle Mısır'a konsoloslar tayin edilmişse de 1795 Ekim'inde "Mısır'ın getirisi olmayan bir masraf" olması nedeniyle yine konsolosluk kapatılmıştı.⁵⁶⁴

Akabinde İngilizler ile Fransızlar arasındaki çekişme sıcak çatışmaya dönmüş ve 1793 yılı itibariyle iki ülke arasında savaş ilan edilmiştir. Bunu takiben Levant kumpanyasının ticaretinde düşüş yaşanmıştır. 1798'de Fransızların Mısır'ı işgali dolayısıyla İngiliz-Osmanlı yakınlaşmasının daha fazla olduğu bilinmektedir ve savaş gereksinimleri noktasında İngilizlerin Türkiye'ye temin ettiği ürünlerle ticaret, nispeten daha iyi bir seviyede seyretmiştir:

⁵⁶⁴ Age, s.213-214, 226.

Tablo 7

Levant Kumpanyası'nın Ticareti 1793-1800 (£)

Sene	Türkiye'ye Yapılan İhracat	Türkiye'den Yapılan İthalat
1793	45.270	184.681
1794	117.700	324.906
1795	149.938	84.299
1796	132.776	150.182
1797	23.532	104.838
1798	56.586	42.285
1799	200.505	33.091
1800	157.450	199.773

Kaynak: Wood, s.233.

Bu sekiz senelik dönemde Levant ticaretinin, Büyük Britanya ticareti içerisindeki payını ihracat açısından ortalama % 0.35, ithalat açısından ise % 0.60 olarak tespit etmiş bulunuyoruz.

19. yüzyıla girerken İngilizlerin Osmanlı ile ticaretleri konusunda hala bir azimlerinin olmadığını çok açık bir şekilde söyleyebiliriz. İki ülke arasındaki politik yakınlaşmanın ayrıntısına girmeyeceğiz, ancak bu yakınlaşmada Doğu ticaretinin de payı vardır. Zaten Mısır'ın işgaline varana dek İngiliz-Fransız çekişmesinin tırmanması bu ticaret yüzündendi. Her iki taraf için amaç, Süveyş yolu üzerinden Kızıldeniz ticaretinin geliştirilmesi ve asıl bu ticaret üzerinde hakimiyet sağlamaktı.⁵⁶⁵ Zira Londra'dan Kalküta'ya giden en kısa yol Ümit Burnu'nu dolaşarak 150 gün sürmekteydi; halbuki bu iki yer arasındaki mesafe Süveyş yoluyla sadece 63 gündü. Ancak Kızıldeniz'e yabancı girişi

⁵⁶⁵ Aksan, s.237. "Paris'te Constantin Volney gibi birçoklarının savunduğu gibi, Mısır, gerek askeri gerek iktisadi anlamda, koparılmaya hazır olgun bir eriğe benzemektedir." Bkz. age, s.245.

Osmanlılarca yasaklanmıştı. Bu yasak yürürlükte olsa da o vakte kadar Mekke Emiri, Memluk beylerinden Ali bey gibi kişilerin insiyatifiyle çokça ihlal edilmişti. Bunun yanısıra Mısır'a Baldwin'in konsolos olarak atanması sırasında, Levant kumpanyasına değil Doğu Hindistan Kumpanyası'na haber verilmiştir ki; bu durum Levant tüccarlarınca protesto edilmiş, Osmanlı toprakları üzerinde kendilerinden başka kimsenin ticarete yetkili olmadıklarını da beyan etmişlerdir.⁵⁶⁶

Bu örnek Levant ticaretinin değil ama Levant Kumpanyası'nın ne kadar çabuk gözden çıkarılabileceğinin bizce, olayın yaşandığı 1786 yılındaki bir göstergesidir. Levant Kumpanyası'nın ticarete rakipleri çoktu. Son zamanlarda bunlara, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden çıkan yeni bir sınıf daha eklenmişti. Beratlı tüccarlar diye daha önce anlattığımız bu sınıftaki gayrimüslim tüccarlar, o kadar başarılı oldular ki önce Osmanlı topraklarındaki müste'min Hollandalı tüccarları iflasa sürüklediler. Daha 1756 senesinde Osmanlı'daki Hollanda elçisi; zimmilerin İzmir, Selanik ve diğer yerlerde türlü entrikalar ile Hollandalı tüccarları büyük zararlara soktuklarını beyan etmiştir. "Kan emici bu zümre" diye tabir ettiği zimmi tüccarlar olmadan da Türklerle ticaretin çok zor olduğunu belirtmiştir. Aynı konuda bir Fransız ise "Rum ve Yahudiler" in, ticaretin vebası olduğunu söylemektedir. Gayri müslim tüccarların en başarılı olduğu yerin Hollanda olmasının esas nedeni ise bu ülkede İngiltere ve Fransa'nın aksine serbest ticaretin olmasıdır. Ancak Hollandalı tüccarların Osmanlı pazarından neredeyse silinecek noktaya gelmesi Fransız ve İngiliz tüccarları da endişeye sevk etmişti.⁵⁶⁷

1798 yılındaki gelişmelerin de etkisiyle Osmanlı tebaasından kimi tüccarlar artık kendilerine ait gemiler ile İngiltere adasına mal götürmeye başlamışlardı. Bu önemli bir gelişmeydi. İngilizler, Rumları "zalim yaratıklar" olarak görmekte; gayeye varmak için Rumların, herşeyi mubah gördüklerini söylemekteydiler. Fransa tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticareti, teftişe gelen Beaujour ise Rumlar'ı, ticaretin Makyavel'i olarak görmekte ve bunlara karşı bir önlem alınmazsa çok yakın bir zamanda Marsilya'da koloni kurmak dahil Akdeniz ticaretinin Rum, Ermeni ve Yahudilerin eline geçeceğinden bahsetmektedir. Ona göre, bu beratlı gayrimüslim tüccarların Fransa'yla ticaret yapmaları

⁵⁶⁶ Wood, s.219, 226.

⁵⁶⁷ Bağış, s.53-54.

engellenmelidir. Osmanlılar ise bu süreçte klasik bir tavır takınarak bu işleri ciddiye almadıklarını göstermişlerdir.⁵⁶⁸

Acaba Osmanlılar 1800'lerin başlarında, Hollanda toprakları üzerinde dahi ticaret yapmaya başlayıp Hollanda tüccarlarını iflasa sürükleyen, İngiliz ve Fransız tüccarlarını böylesine endişeye sevk eden bu gelişmeyle gerçekten mi ilgilenmiyorlardı yoksa ilgilenmiyorlarmış gibi mi gözüküyorlardı? Bunu bilemiyoruz. Ancak şöyle de bir durum var. Daha önce bahsettiğimiz üzere birçok suistimal nedeniyle Osmanlılar bu beratlı tüccarlığa son vermek istediklerinde, Osmanlı'ya en çok destek veren Büyük Britanya olmuştur. Başta Rusya olmak üzere diğer devletler ise politik etkenler nedeniyle beratlıların devam etmesini savunmuşlar hatta bu noktada direnmişlerdir. Bazı İngiliz gözlemciler ise tekeli uygulamalar nedeniyle zaten Levant ticaretinin güdük kaldığını ileri sürerek bölgedeki İngiliz ticaretinin gelişemeyeceğini ancak bu beratlılardan yararlanılması suretiyle bir ihtimal ilerleme kaydedilebileceğini söylemekteyken; İngiliz elçisi Sir Robert Liston ise tamamen Osmanlı hükümetine hak vermekte ve o noktada pozisyon almaktaydı.⁵⁶⁹

Daha sonraki süreçlerde İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ticaretine dahil olma, bir başka deyişle ticaretini yaptıkları ürünleri iç bölgelerdeki üretim yerlerinden aracısız satın alarak maliyetlerini düşürme, karlarını arttırma çabalarının önüne de Avrupa ve Hayriye tüccarları engel olarak çıkmışlardı. Bu durumda İngiliz tüccarlar, üretim bölgeleri ile ticaret limanları arasında aracılık yapma imtiyazına sahip Osmanlı tüccarlarla işbirliği yapmaya mecbur kalmaktaydılar ki bu da İngiliz ticari hacminin gelişmesine engel teşkil eden başka bir hadiseydi.

Birleşik Krallığın⁵⁷⁰ 1800'den sonra Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkilerinin sıkılaşması sonucu, eskiden çoğunlukla ticaretle uğraşan İngiliz Büyükelçileri artık, diplomatik görevleriyle ilgili daha fazla mesai yapmaya başladılar. Hatta bazı politik mülahazalar ile kumpanyanın, tekel imtiyazı başta olmak üzere birçok hakkının yara

⁵⁶⁸ Age, s.55-58.

⁵⁶⁹ Age, s.82-85, 105. Beratlarını, patentlerini kaybetmekten kaygılanan zimmiler, tekrardan reaya statüsüne dönmelerinin onlar için bir yıkım olacağını ileri sürmekteydiler. Bu beratlılar arasında günümüzde dahi ticaretlerine devam edenler mevcuttur. Büyükelçilere ek gelir de sağlayan berat satışları, 1809 yılında akdedilen Çanakkale Anlaşmasına eklenen bir madde ile durdurulmuştu. Bkz. Wood, s.181.

⁵⁷⁰ "1800 Birlik Kanunu" vesilesiyle "Büyük Britanya Krallığı" ile "İrlanda Krallığı" birleşerek "Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı" kurulmuştur. Kısaca "Birleşik Krallık" olarak tanınmaktadır.

almasına sebep olunmaktaydı. Bu minvalde diplomatik işleri ticari işlerden tamamen ayırmak amacına matuf olarak⁵⁷¹ İngilizler, İstanbul'a büyükelçinin yanısıra bir de İzmir doğumlu Isaac Morier'i başkonsolos olarak atamışlardı. Mısır'da da Levant Kumpanyası'ndan daha çok, neredeyse Doğu Hindistan Kumpanyası'nın sözü geçmekte ve yararları gözetilmekteydi.⁵⁷² Morier dahi Levant Kumpanyası'nın genel konsolosu olmasına rağmen, Hindistan Kumpanyası'nın da temsilciliğini yapmaktaydı.⁵⁷³

1803 yılında Levant Kumpanyası'nın saygınlığını zedeleyen önemli bir gelişme yaşandı ve İngiliz hükümeti, büyükelçi ve onun sekreterini, bazı konsolosları tayin etme ve masraflarını karşılama kararı aldı.⁵⁷⁴ 1821 yılında ise Türkiye, artık Avrupa'nın bütün dikkatini üzerine çeken politik rekabetlerin bir sahnesi olmuştu. Ticaret, her ne kadar İngilizler için önem arzetsen de bu kadar önemli politik gelişmelerin olduğu yerde ikinci planda kalmaktaydı. İngiliz hükümeti, belki bir çare olur umuduyla, bütün konsolosların ve tercümanların atamasını kendisi yapmak ve kontrol altında tutulmasını istemektedir. Bu minvalde atılan adımlar sonunda dönemin Dışişleri Bakanı George Canning'den gelen haberler (19 Ocak 1825 tarihli mektubu)⁵⁷⁵, 11 Şubat 1825 Cuma günü toplanan genel kurulda dinlenmiştir.

Kumpanya'nın yararlılığını ve gerekliliğini kaybettiğine kâni olan üyeler, tekel imtiyazlarının daha fazla yürürlükte kalmasına bir sebep göremediler. Birleşik Krallığın, gereksiz kısıtlamalardan kurtulmuş bir şekilde yapılacak ticari faaliyetlerden, daha çok yarar sağlayacağı görülerek tüm elde edilmiş garantilerden, imtiyazlardan, yargılama

⁵⁷¹ 1804'e kadar büyükelçilerin biri politik ve özel ilişkilerle, diğeri Levant Kumpanyası'nın işleriyle ilgilenen iki sekreteri vardı. Bkz. G. R. Berridge, **British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present; a Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Leiden: Martinus Nijhoff Yayıncılık, 2009, s.38.

⁵⁷² Zaten Kumpanya'yı savunması gereken büyükelçiler de oldum olası, İstanbul'dan uzak bölgelere sözlerini geçirmekte zorlanmışlardı. Geniş coğrafyadan kaynaklanan ulaşım ve iletişim zorluğunun etkileriyle, ticarethaneler üzerindeki denetim İstanbul'dan uzaklaştıkça zorlaşmaktaydı. Üstelik bu ticarethanelerde genç, inatçı ve otoriteye tepkili İngiliz bekar gençlerin vazife yaptığını hatırlarsak, tablo biraz daha netleşebilir. Bkz. Laidlaw, s.62.

⁵⁷³ Osmanlılar ile İngilizler arasındaki diplomatik yakınlaşma ilk olarak, 1699 yılındaki Karlofça ve 1718 yılındaki Pasarofça Anlaşmalarında İngiliz elçilerin arabuluculuk tarzında faaliyet göstermeleriyle kendini hissettirmişti. O tarihlerden itibaren elçilik vazifelerinde ve elçi seçimlerinde ticaretin ağırlığı azalmaktaydı. Ancak yeni durum, 18. yüzyılın ilk yarısıyla kıyas edilemeyecek kadar başkaydı. Bkz. Wood, s. 177-179, 235, 240.

⁵⁷⁴ "Osmanlı Devleti'ne atanan elçiler ile konsolosların Levant Company tarafından karşılanan masrafları için yıllık £ 10,000 gerekiyordu." Bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C.XXXI, "Sir Robert Ainslie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)", İstanbul, 2008, s.136.

⁵⁷⁵ Robert Walsh, **Account of the Levant Company; with Some Notices of the Benefits Conferred Upon Society by Its Officers, in Promoting the Cause of Humanity, Literature, and the Fine Arts**, Londra, 1825, s.57.

yetkileri ve güçlerinden, muafiyetlerinden ve özgürlüklerinden feragat etmeye karar verilmiş⁵⁷⁶ ve 19 Mayıs 1825 tarihinde Kumpanya'nın bütün hakları, yetkileri İngiliz tahtına devredilmiştir.⁵⁷⁷ Bu feragatın ardından Kumpanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda miras bıraktığı finans ve ticaret alanındaki muazzam rekabet gücü, İngiliz büyükelçisinin eline geçti ve büyükelçiler kısa bir aradan sonra ticaretle eskiden oldukları kadar yakından ilgilenmeye başladılar.⁵⁷⁸

Fransızların Mısır seferinden beri, İngilizler ile Osmanlılar arasındaki siyasi yakınlık öyle bir noktaya gelmiştir ki Wood dahi, 1800-1812 dönemini anlatırken bütün kitabı boyunca anlatmadığı kadar diplomatik ilişkilerden bahseder. Osmanlı İmparatorluğu'nun, İngiliz-Fransız-Rus üçgeninde nasıl bir halde olduğunu anlatır.

Literatürde genelde bu tavrı karşılanmaktadır. 1800'lere kadar Osmanlı ekonomisi, diplomatik ilişkilerden mümkün olduğunca ayrı değerlendirilmektedir. Bu tarihten sonra ise artan diplomatik münasebetler, birden ortaya konan tabloya hakim olarak ekonomiyi arka plana atmaktadır. Bir başka deyişle önceden siyasi gelişmelerin ekonomiye etkisi açıklanmaya çalışılırken, birden ekonomiye sadece siyasi gelişmelerin hükmettiği gibi bir bakış açısına geçilmektedir. Biz bunu doğru bulmuyoruz. Daha önce de söylediğimiz gibi ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerden bağımsız düşünülemez; dönem dönem ikili ülke ilişkilerinde ekonomi, arka planda da kalabilir. Ancak 1800'ler gibi bir dönemde ekonominin, sadece siyasi gelişmelerle, daha da önemlisi diplomatik münasebetlerle, açıklanmaya çalışılması da doğru bir tavır olamaz.⁵⁷⁹ Zira bu, çarpık bir bakış açısı oluşturmaktadır. Bize göre özellikle bu dönem için siyaset-ekonomi-diplomasi ilişkisi kısaca şöyledir; siyaset, diplomasiden ibaret değildir ve ekonomi dahil her alanı kapsamaktadır. Dolayısıyla siyasi ve bilhassa diplomatik ilişkileri merkeze almadan ve konuyu fazla uzatmadan, 1806 sonrası ticaret rakamları üzerinden bu tabloyu okumakta fayda görmekteyiz.

⁵⁷⁶ Walsh, s.10-12.

⁵⁷⁷ George Cawston ve Henry, s.85.

⁵⁷⁸ G. R. Berridge, s.33.

⁵⁷⁹ Mesela; tespit edilen bir olgu olarak 1770-1775 döneminde İngilizlerin İstanbul'daki büyükelçilik binasında Fransızlar adına bir Polonya casusu, büyükelçi John Murray'ın ofisinde her gün yaklaşık iki saat yalnız kalarak vazifesini ifa etmiştir. Dönemin Fransız büyükelçisi Saint Priest Kontu'nun hatıraları da bu mevzuyu doğrulamıştır. Bu durumda, kumpanyayla ilgili bütün yazışmalardan haberdar olunarak, İngiliz ticaretine zarar verildiğini söyleyebiliriz. Bkz. Laidlaw, s.92-93. Ancak İngilizlerin buna mukabil, Fransa nezdindeki casusluk faaliyetlerinin olup olmadığı, varsa ne ölçüde olduğu bilinmeden nasıl sağlıklı bir değerlendirme yapılabilir?

Tablo 8

Levant Kumpanyası'nın Birleşik Krallık'tan Toplam İhracat ve Birleşik Krallığa İthalat Rakamları (£)

Sene	Toplam İhracat	Toplam İthalat
1806	129.695	136.153
1807	19.167	113.258
1808	13.686	57.357
1809	101.860	184.920
1812	311.029	243.894
1816	299.241	
1817		186.289
1818	806.530	369.052
1820	551.791	417.158
1824	747.738	764.848
1825	633.147	1.207.035

Kaynak: Wood, s.243, 249-250.

Bu tablo, Levant ticaretinin gelişme eğilimini göstermektedir. Bu gelişmenin yaşandığı dönemde savaşlar yaşanmıştı, Fransa Levant ticaretindeki etkinliğini kaybetmişti, İngilizlerin ince yünlü kumaşları Fransızların yünlülerine göre daha fazla tercih edilmekteydi. Ama hepsinden en önemlisi bu ticaretin geliştiği dönemin, İngilizler için "Sanayi Devrimi" nin hüküm sürdüğü dönem olmasıydı. Levant ticaretinde, İngilizler için rakip kalmamıştı.⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ Wood, s.241-242, 247. 1808 yılında İskenderiye gelen Fransız gemisi, beş yıldır limana yanaşan tek Fransız gemisiydi.

Sanayi devrimi sürecinde pamuk sanayiinin gelişmesine kadar yünlüler, İngilizler için en önemli ihracat ürünüydü.⁵⁸¹ Pamuk sanayindeki ilerleme ise Levant'taki ticaretin gelişmesine vesile oldu.⁵⁸² Levant pazarı da buna mukabil, rakiplerine nazaran çok ucuz olan İngiliz pamuklularıyla öylesine istila edilmişti ki Fransız konsolosu Drovetti⁵⁸³ de 1812 yılında⁵⁸⁴, Asya ve Afrika'nın tüm ambarlarının dolduğunu beyan etmiştir.⁵⁸⁵

Levant Kumpanyası'nın son dönemlerine doğru iki ülke arasındaki ticaretin gelişmekte olması, günümüzde değerlendirilmeye çalışılırken hemen 1838 Baltalimanı muahedesine eklenerek topyekûn bir görüntü sergilenmeye çalışılmaktadır.⁵⁸⁶ Sonunda da Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Birleşik Krallığın sömürgesi gibi sözedilebilmektedir. Bizim konumuz, 1825 sonrası içermediğinden haddimizi aşmamak adına 1838 anlaşması hakkında vesaire mümkün olduğunca yorum yapmayacağız. Bununla birlikte 1700'lerden itibaren 1825'e kadar geline süreçte, iki ülke ilişkileri çerçevesinde Levant'ın konumunu saptamada asıl açıklayıcı olması gerekenin; gelecekte

⁵⁸¹ Arthur L. Bowley, **England's Foreign Trade in the Nineteenth Century (Its economic and social results)**, Great Britain: Routledge, 2006, s.7.

⁵⁸² Sanayi devrimi sürecinde gelişen İngiliz pamuk sanayisinin ham pamuk ihtiyacı, önemli ölçüde Levant'tan ithal edilerek karşılanmaktaydı. Yukarıdaki tablonun bu bilgileri de içeren ayrıntılı hali için Bkz. Ek 10. Ayrıca yukarıdaki tabloda kullandığımız beyan edilmiş ihracat rakamları ile Ekteki tabloda yer alan resmi rakamlar arasında 1824, 1825 yılları için ciddi fark vardır.

⁵⁸³ Drovetti, ucuz mallardan yakınan ilk Fransız konsolosu değildi. Bir dönem Karadeniz bölgesinde konsolosluk yapan M. de Peyssonel de, görevi sırasında bir araştırma yürütmüştür. Bu araştırmaya 1750'de başlamış ve 1762'de Girit'te tamamlamıştır. Fransız ticareti için yeni pazarlar bulabilmek gayesiyle başladığı araştırmasının sonucunda, tüm uğraşlara rağmen Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu sebebiyle Fransız yünlü kumaşlarının sürümünün kısıtlandığını tespit etmiştir. Osmanlı ve yabancı rakiplerini ortadan kaldırmak için çare olarak; tamamen fiyata odaklanmak gerektiğini, malın kalitesini düşünmeden mümkün olduğunca ucuza satmak gerektiğini vurgulamıştır. Karadeniz bölgesinde satılan pamukluların ayrıntılı dökümü için Bkz. Halil İnalçık, "**Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü**", ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı (1979-1980), 1981, s.38.

⁵⁸⁴ Yapılmış birçok çalışmada 1812 yılı, hem Fransız hem de İngiliz kayıtlarına göre başta Selanik olmak üzere birçok bölgede ticaretin gerek değer gerekse miktar cinsinden zirve yaptığı yıldır. Bkz. Vlami, s.174; Ayrıca Bkz. Despina Vlami, *Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, The "Father of the Levant Company" in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)*, Historical Review/La Revue Historique, S.7, 2009, s.140.

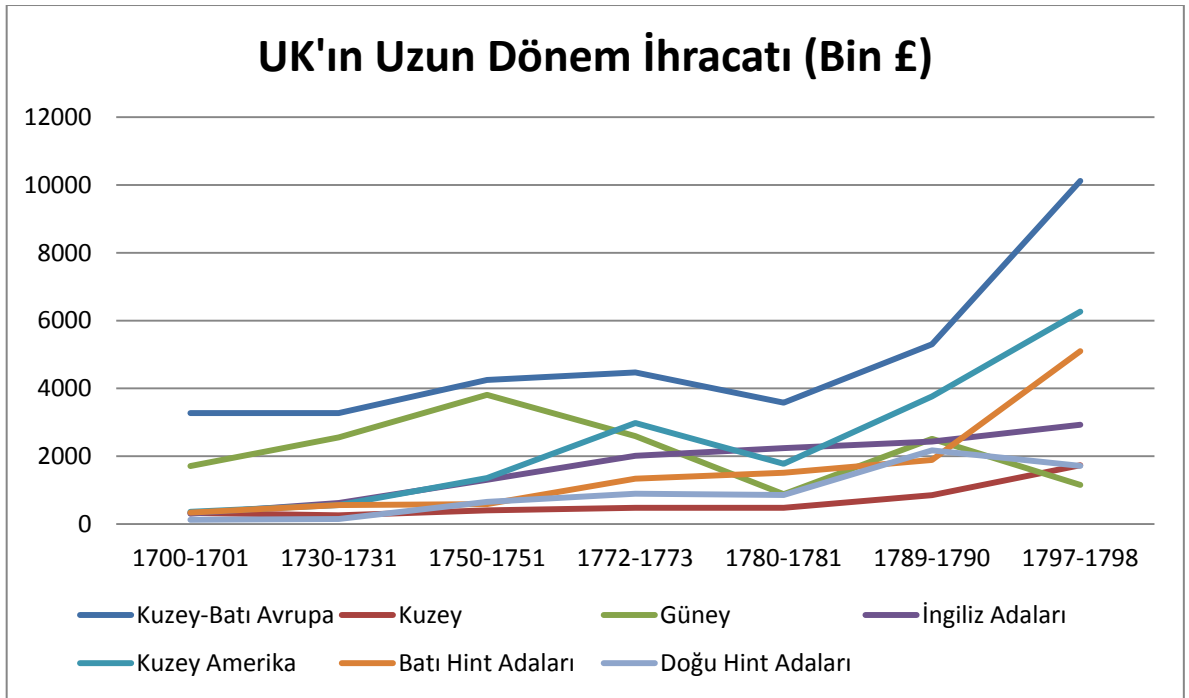
⁵⁸⁵ Pamuk, pamuklu ürünler, yünlü ürünler ile alakalı tespit edilen ticaret rakamları için Bkz. Ek 12.

⁵⁸⁶ Donald Quataert de bir eserinde, "1820'lerin sonunda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı kıymet itibarıyla iki katına yükseldi ve 1837'den evvel iki katı daha arttı. 1838 anlaşması ve bunu model alan diğer anlaşmalar yabancı tüccarların istedikleri yerlerde iş yapmalarına müsaade etti." demektedir. Bkz. Quataert, s.944. Yazar bunu söylerken, neye göre iki katı arttığını, hangi seneleri tam olarak kastettiğini belirtmemektedir. Bu pek tabii eldeki çalışmaların yeterli bilgi sunmamasıyla açıklanabilir ama bu tarz genellemeci cümleler yanıltıcı olabilmektedir. Mesela yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 1825 yılı kastedilmiş olsa, 1812 yılının iki katı fazla bir ihracat rakamı var ama bir önceki seneye göre ise ihracatta düşme yaşanmıştır. Dolayısıyla özellikle bir yapısal değişimin, dönüşümün yaşandığı düşünülen dönemler için daha titiz ve ihtiyatlı davranmakta şüphesizce fayda vardır.

yani 1838 yılında yaşanacak hadisenin değil, bu vakte kadar yaşanmış olan hadiseler olduğu da aşıkardır.

III. Levant Ticaretinin Uzun Dönemli Eğilimi

1775-1825 dönemindeki Levant ticaretinin durumuna değinmeden evvel 1700'lerden itibaren uzun dönemli seyri izlemekte fayda görmekteyiz. Bu nokta daha evvel paylaştığımız İngilizlerin dış ticaretinin coğrafi bölgelere göre dağılımı bilgisinden istifade edeceğiz.⁵⁸⁷

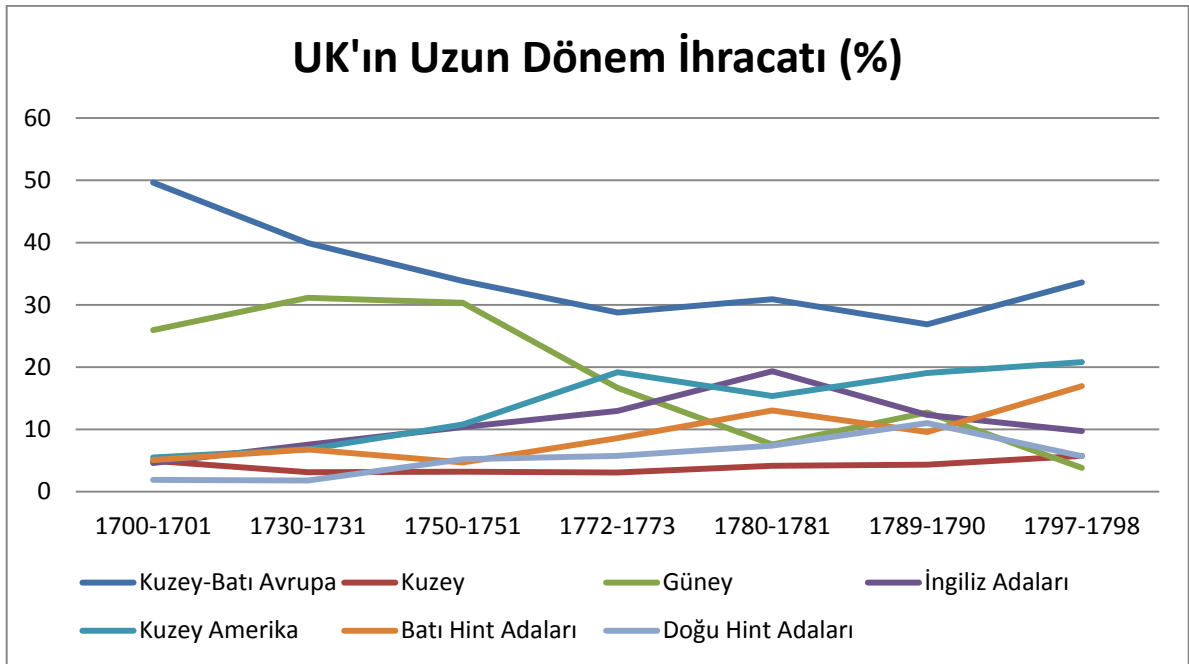

Şekil 8: Birleşik Krallığın (UK) Dış Ticaretinin Coğrafi Bölgelere Göre Uzun Dönemli Trendi, İhracat (Bin £)

⁵⁸⁷ İngiliz dış ticaretinin coğrafi bölgelere göre ayrıntılı dağılımı için Bkz. Ek 15. Ekteki iki tabloda yer aldığı üzere, 1772-1773 dönemine dair, çoğunlukla ufak değişiklikler olsa da farklı değerler elde edilmiştir. Biz bunlardan, 1700'den itibaren verilerin yer aldığı ikinci tablodaki değerleri kullanmayı tercih ettik.

A. Birleşik Krallığın Bölgelere Göre Uzun Dönemli İthalat ve İhracat Hacmi

UK (United Kingdom)'ın uzun dönemli ihracat değerlerini gösteren bu grafiğe göre yorum yapmanın sakıncaları vardır. Zira bu uzun dönem boyunca elimizdeki rakamlara göre İngilizlerin toplam ihracatı, 1700 yılında 6.597.000 £ seviyesinde iken 1798 yılında 30.100.000 £ seviyesine yükselmiştir. Daha sağlıklı bir değerlendirme için coğrafi bölgelerin toplam ticaretten aldıkları paya bakmak gerekmektedir.

Şekil 9: Birleşik Krallığın Dış Ticaretinin Coğrafi Bölgelere Göre Uzun Dönemli Trendi, İhracat (%)

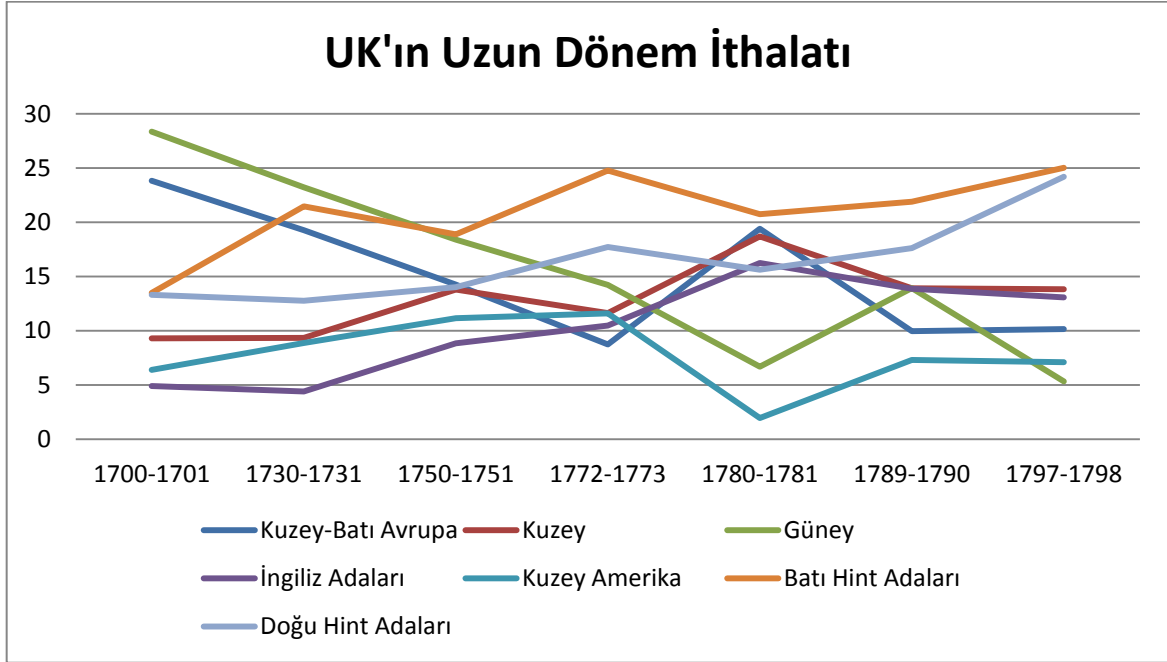
Bu grafikteki resim çok daha farklı olarak ortaya çıkmıştır. Herşeyden evvel, bir önceki grafikte özellikle son dönemlerde ihracat değerlerinde ciddi artışlar yaşanan Kuzey-Batı Avrupa bölgesinin, aslında İngiliz ihracatındaki payının yaklaşık % 50 seviyesinden % 33,6'ya düşmüş olduğu göze çarpmaktadır. İncelediğimiz dönemdeki şartlar ve eldeki istatistiki veriler dikkate alındığında yüzdesel oranlar üzerinden yapılacak

değerlendirmelerin daha sağlıklı olacağı böylece ortaya çıkmış bulunmaktadır.⁵⁸⁸ Bu minvalde grafiklerde, eklerde sunduğumuz cari değerlerden elde etmeye çalıştığımız oransal verilere yer verilecektir. Bu arada Kuzey-Batı Avrupa'daki bu oransal gerileyiş tarihsel olarak gayet normaldir. Zira bu dönem Avrupa ülkelerinin korumacı bir ticaret politikası güttükleri döneme rastgelmekteydi.

Bir sonraki grafiğe geçmeden evvel, yukarıdaki grafikte konumuzla ilgili en önemli husus Türkiye'nin de dahil olduğu Güney bölgesine yapılan ihracattaki düşüştür. 1700'de Güney bölgesi, İngiliz ihracatının % 26,0'sını alırken 1798 yılında ancak % 3,8'sini elde etmektedir. Kuzey Amerika ise aynı dönemde payını % 5,5'tan %20,8'e yükseltmiştir. Aynı dönemde Batı Hint Adaları, payını %5,1'den %17,0'a yükseltirken; Doğu Hint Adaları da %1,9'dan %5,7'e yükseltmiştir ki İngilizlerin artan dış ticaret hacmi de düşünüldüğünde bunlar, muazzam artışlardır. İngiliz Adaları da % 4,6 olan paylarını iki kattan fazla arttırarak % 9,7'e yükseltmişlerdir.

Dikkat edilecek olursa Güney bölgesine yapılan ihracat 1700'den 1750 civarına kadar çoğunlukla artış eğilimi göstermiştir. Hatta yüzyıla başlarken Kuzey-Batı Avrupa'nın arkasından ikinci sıradayken 1750 itibariyle aradaki makas, hayli daralmış ve birinciliği ele geçirmeye çok yaklaşmıştır. Dramatik düşüş ise 1750-1780 arasında çok hızlı bir şekilde seyretmiş ve % 30,3 seviyesinden başlayarak 30 sene içerisinde payları, %7,6 düzeyine gerilemiştir. Sonraki 10 yıl içerisinde Güney bölgesinin, İngiliz ihracatından aldığı pay 12,7 seviyesine yükselmiş ancak burada tutunamayarak sonraki 10 senede % 3,8 düzeyine gerileyerek 100 yıllık dönem içerisinde en düşük seviyeye gelmiştir. Güney bölgesi; Ek-15'te de belirtildiği üzere Cebel-i Tarık, İtalya, Portekiz ve Maderia Adası, İspanya ve Kanarya Adaları, Boğazlar, Türkiye ve Venedik'i içermektedir. Biraz sonra Levant ticareti özelinde yorum yapacağımızdan şimdilik böylesine geniş bir coğrafyayı içeren Güney bölgesindeki bu gerileyiş hakkında bir şey söylemiyoruz.

⁵⁸⁸ İngilizlerin dünyanın dört bir yanıyla yaptıkları ticaret hakkında günümüze kalan bilgiler, çeşitli bölgelerin para birimlerindeki sürekli ve tespiti pek mümkün olmayan değişimler ve daha birçok husus bizi ihtiyatlı olmaya mecbur etmektedir. Mevcut istatistikî veriler içerisinde, kuvvetle muhtemel, en güvenilir olanı dış ticaret istatistikleridir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda da karşılaştığımız üzere başta gümrük kayıtlarındaki "resmî değerler" mevzusu, başka deyişle; kayıtlarda kullanılan önceden saptanmış sabit (resmî) değerler ile piyasa fiyatları arasındaki fark olmak üzere birçok dikkat edilmesi gereken husus vardır. Bkz. Deane, İlk Sanayi İnkılâbı, s.54. Kullandığımız ihracat rakamları; export ve re-export rakamlarının toplamıdır.

Şekil 10: Birleşik Krallığın Dış Ticaretinin Coğrafi Bölgelere Göre Uzun Dönemli Trendi, İthalat (%)

Birleşik Krallığa yapılan ithalat noktasında Güney bölgesi, yüzyıl başında, görüldüğü üzere %28,4 ile en çok paya sahip olan bölgedir. Ancak yüzyıl sonunda % 5,3'lük payıyla grafikteki bölgeler arasında en düşük paya sahip olan bölge durumuna düşmüştür. Levant ticaretinin bu süreçte İngiliz dış ticaretindeki payının epeyce az olduğu hatırlanacak olursa, bu bölgenin yüzyıla nasıl böyle yüksek bir seviyede başladığı mevzusu daha dikkat çekici olmaktadır. Daha önce de değindiğimiz birçok nedenlerden dolayı, Güney bölgesine dahil olan diğer limanlardan yapılan ticaretin Levant'a nazaran büyüklüğü de böylece netleşmektedir.

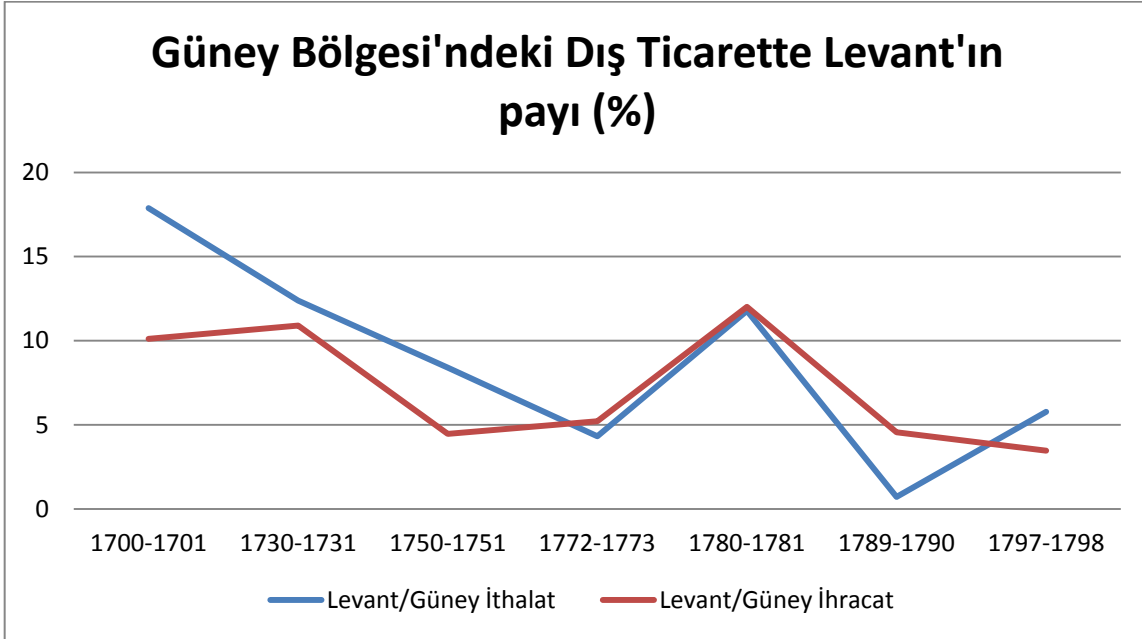
Bu yüzyılda İngilizler için en önemli gelişme, belki de resmi olarak 1776 yılında başlayan Amerika Bağımsızlık savaşıydı. Bu savaşın yaşandığı dönemde sözkonusu bölge civarından yani Kuzey Amerika, Batı ve Doğu Hint Adaları'ndan yapılan ithalat miktarında doğal olarak düşüş yaşanmıştır. Kuzey Amerika'dan yapılan ithalatın payı 1772'de % 11,6 iken 8 sene sonra % 1,95'e düşmüş ancak sonraki 8 senede toparlanarak % 7,1 seviyesine yükselmiştir. Halbuki sayılan yerler haricinde payı düşen tek bölge

Güney bölgesi olmuştur ki burada yaşanan düşüş, Batı ve Doğu Hint Adaları'ndakinden daha çok olmuştur. Bu da manidardır.

Yüzyıl başı ile sonunu değerlendirirsek; Kuzey-Batı Avrupa'nın payı % 23,8'den %10,1'e düşmüş, Batı ve Doğu Hint Adalarının payları sırasıyla % 13,5 ve % 13,3 seviyelerinden % 25 ve % 24 seviyelerine yükselerek birbirine yakın seyretmiştir. Sonuç olarak bu son iki bölgeden yapılan ithalata konu olan başlıca ürünler pamuk, kahve, çay, şeker gibi ürünlerdi ki İngilizlerin dış ticaret yapısı düşünüldüğünde bu gayet normaldir.

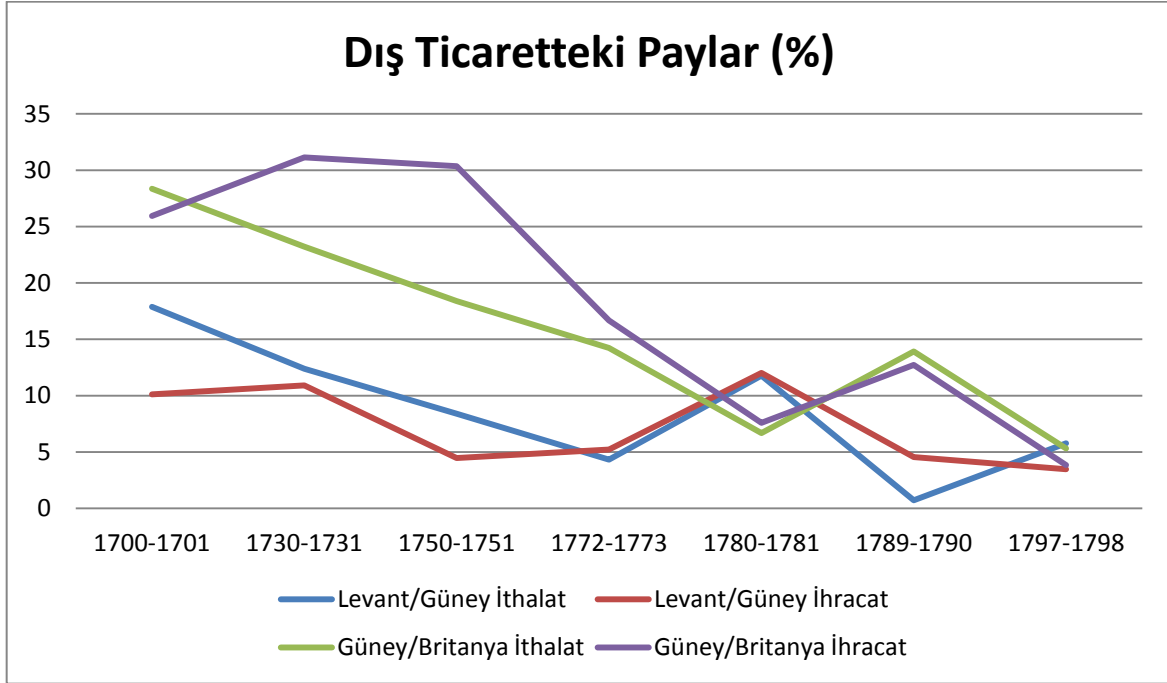
B. Güney Bölgesi ve Levant'ın İngiliz Dış Ticaretindeki Önemleri

1775-1825 döneminin istatistiksel değerlendirmesine geçmeden evvel, değinmek istediğimiz bir nokta daha var. Levant ticaretinin, Güney bölgesi ticareti içindeki payının ne kadar olduğunu bilmediğimizi söyledik. Yukarıdaki grafikleri çizerken kullandığımız değerler de bize bu bilgiyi sağlamıyor. Ancak bir fikir verebilmesi için elimizdeki başka verilerden yararlanarak bir grafik elde etmeye çalıştık. Şöyle ki; Güney bölgesinin İngiliz ticaretindeki payının belli senelere tekabül eden değerlerini biliyoruz. Buna karşın bu senelere denk gelen Levant ticareti değerlerini ise bilmiyoruz. Lakin elimizde daha önce kullandığımız, 10 yıllık dönemler halinde Levant ticaretinin ortalama yıllık miktarlarını gösteren sayısal veriler var. Güney bölgesine dair verilerin ait olduğu senelerin, sözkonusu 10 yıllık dönemlere karşılık gelenlerini tespit ettik ve bu ortalama değerleri, yukarıdaki grafikte kullandığımız verilerle oranladık. Bu suretle yine yüzdesel olarak Güney bölgesinin ticaretinde, Levant ticaretinin payını gösteren sayısal verilere ulaştık. Ortalama değerlerin bir avantajı; daha önce zikrettiğimiz üzere neredeyse bir senesi diğerini tutmayan Levant ticareti hakkında tek bir senenin rakamına bağlı kalmamamızı sağlamaktadır. Ancak aynı sorun Güney bölgesi ticareti için de geçerli midir, bilemiyoruz.

Şekil 11: Levant'tan Britanya'ya Yapılan Dış Ticaretin, Güney Bölgesi'nden Britanya'ya Yapılan Dış Ticarete Oranı (%)

Görüldüğü üzere yüzyıl başında Levant ticaretinin, Güney Bölgesi'ndeki payı hiç de küçümsenmeyecek düzeydedir. 1700 civarında Güney Bölgesi'nden Britanya'ya yapılan ihracatın % 10'u Levant limanlarından yapılmaktadır. Güney'e gelen bütün malların kıymet itibarıyla % 18'i ise Levant limanlarına indirilmektedir. Ancak 1772-1773 dönemine kadar bu paylar gittikçe azalmış; Levant'ın Güney Bölgesi'nin ihraç ettiği ürünlerdeki payı %5,2'ye, ithal ettiği ürünlerdeki payı ise 4,3'e düşmüştür. Bu vakit yüzyıl sonuna kadar inişli çıkışlı bir seyir gözlenmektedir. Zikredilen paylara ait rakamlar; 1780-1781 döneminde sırasıyla %11,8 ve %12 olarak gerçekleşirken yüzyıl sonunda ise sırasıyla %3,5 ve %5,8 seviyelerine düşmüştür. Bu oranlar, Levant limanlarının Güney bölgesi diye tabir olunan alandaki öneminin yüzyıl boyunca azalması anlamına gelmektedir. Ne demek istediğimizi daha iyi izah edebilmek için aşağıdaki grafiğe bakabiliriz.

Şekil 12: Levant Ticaretinin, Güney Bölgesi Ticaretindeki Yeri ve Güney Bölgesi Ticaretinin, Britanya Ticaretindeki Yeri, 1700-1798 (%)

1700-1773 arasında Levant ticaretinin Güney Bölgesi ticaretindeki payının seyri, Güney bölgesinin Britanya dış ticaretindeki payının seyrine benzer bir görünüme sahiptir. Ancak bu görünüm, 1773 yılından sonra bozulmakta ve sözkonusu eğriler tam ters yönde eğilim sergilemektedirler. 1773 öncesi ve sonrası olarak grafiği değerlendirecek olursak; bizce bunun anlamı şudur: Levant ticareti, 1700'den 1773'e kadar Britanya ticaretindeki pay bakımından, Güney bölgesinin yaşadığı kayıptan daha fazla kayıp yaşamıştır.

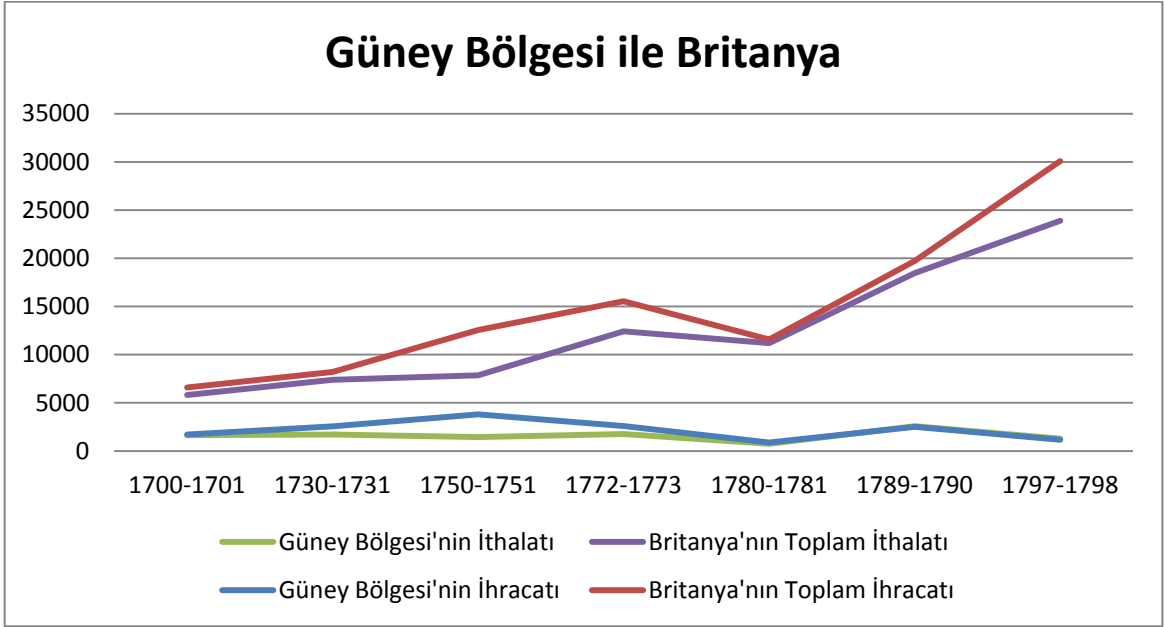
Bunu 100 birim kıymet üzerinden bir örnekle açıklayalım. 1773 yılında 1700 senesine kıyasla, İngiltere'ye ithal edilen ürünlerin değeri bakımından, Güney'deki diğer limanlar mevcut ticaretlerinde % 45'lik bir kayıp yaşamışlarken; Levant limanları % 90'lık bir kayıp yaşamıştır. Buradaki hesaplamalarda hata payının olduğunu unutmadan söylememiz gerekirse; Güney bölgesinin İngiliz ithalatındaki payı % 28 seviyesinden % 14'e düşerken; Levant'ın İngiliz ithalatındaki payı %5 seviyesinden % 0,6 seviyesine düşmüştür yani Levant, 100 birim-değer ürünün 5 birimi yerine 0,6 birimini İngiltere'ye

yollamaktadır. 1773 yılından itibaren ise Levant limanlarından giden ürünler ile Güney bölgesinin diğer limanlarından giden ürünlerin miktarları zıt yönde hareket etmiştir. Bir limandan giden malların değeri artarken diğer limanlardan gidenlerinki azalmıştır. Bu bize limanlar arasında rekabetin biraz da olsa canlandığını göstermektedir. Aynı eğilimleri ihracat için de söyleyebiliriz. Ancak azalan paylar gösteriyor ki hem 1773 öncesinde bölgedeki diğer limanlara nazaran daha fazla kayıp yaşayan hem de sonrasında rekabet eğilimi gösterse de diğer limanlara göre kayıpları, kazançlarından çok daha fazla olan Levant ticareti olmuştur.⁵⁸⁹

C. 18. Yüzyılda Akdeniz Güvensiz miydi?

Bir de Levant ticaretinin kötü gidişatıyla alakalı çokça dile getirilen bir hususa değinmek isterim. Levant ticaretinin kötü gidişatının en önemli sebeplerinden biri olarak, Akdeniz'in güvenliği dile getirilmektedir. Bu pek tabii ki çok doğrudur. Özellikle deniz savaşlarının, korsanların vesaire olduğu bu uzun dönem boyunca Levant ticareti zarar görmüştür. Güney bölgesi cihetinden baktığımızda ise, Levant'tan biraz daha farklı bir tabloyla karşılaşmaktayız.

⁵⁸⁹ “Değişim alanında, dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmaları ile herhangi bir çevre ülkesine ilişkin uzun dönemli dalgalanmalar, her zaman birbirleriyle çakışmamıştır. Örneğin merkez-çevre ticaretinin daha hızlı büyüdüğü dönemlerde, bütün çevre ülkelerinin dış ticaretinin daha hızlı büyüdüğü söylenemez. Veya herhangi bir çevre ülkesine yoğun yabancı sermaye girişinin olduğu dönemler, her zaman dünya çapındaki bütün yatırım dalgalarıyla çakışmamıştır. Yine de, 19. yüzyıl dünya ekonomisinin tarihini birbirinden ayrı dönemler ya da aşamalar olarak ele almak, herhangi bir çevreleşme sürecinin daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır.” Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1984, s.11.

Şekil 13: Güney Bölgesi ile Britanya'nın Dış Ticaret Değerleri (Bin £)

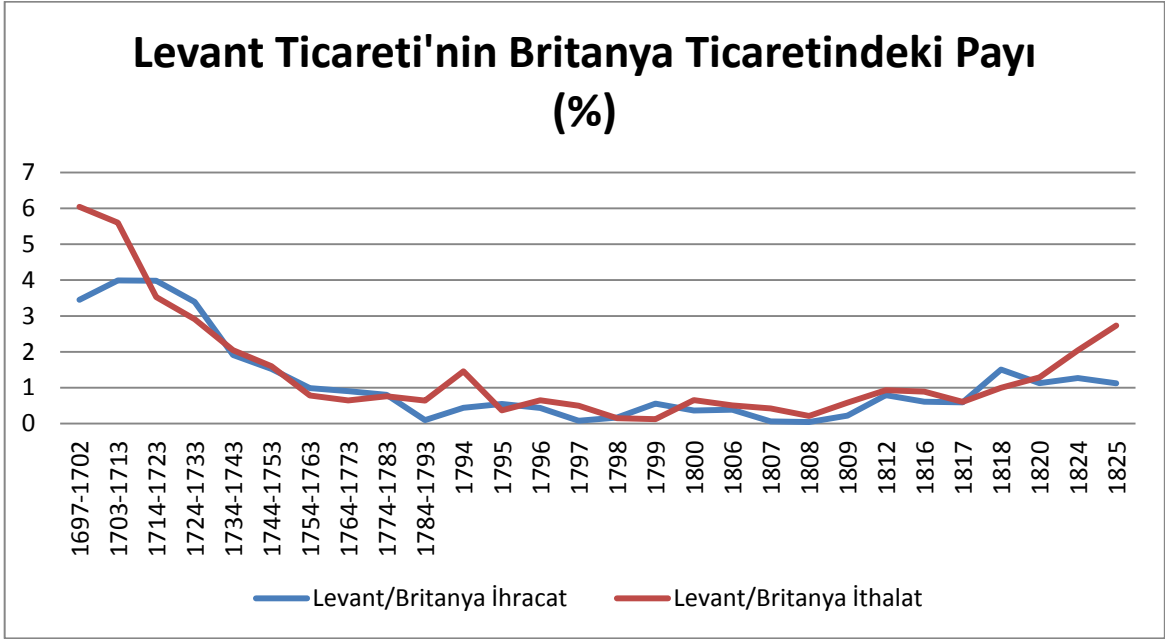
Güney Bölgesi'nin Britanya ile ticaretindeki payının uzun dönem boyunca nasıl azalış gösterdiğini daha evvel belirtmiştik. Bu grafikte görüldüğü üzere sözkonusu pay azalışının ana nedeni, Güney Bölgesindeki ticaret hacmindeki azalıştan ziyade Britanya'nın toplam dış ticaret hacmindeki artıştır. Ancak bizim asıl dikkat çekmek istediğimiz nokta 18. yüzyıl boyunca Güney Bölgesi'nin (bin £) cinsinden ithalat ve ihracat değerleri yukarıdaki grafikte yer alan dönemlere göre sırasıyla şöyledir: İthalat için; 1.650, 1.715, 1.445, 1.769, 748, 2.573, 1.273 ve İhracat için; 1.711, 2.555, 3.810, 2.591, 878, 2.511, 1.155 (bin £). Bu değerlerdeki en önemli düşüş eğilimi 1780-1781 dönemine denk gelen bölümde olmuştur. Bu dönem aynı zamanda bir önceki grafikte Levant ticaretinin Güney Bölgesi ticaretindeki payını arttırdığı döneme karşılık gelir ki, bunun nedenini böylece anlamış olmaktadır. Ancak sonraki dönemde Güney Bölgesi için hızlı bir toparlanma gerçekleşmiştir ki uzun dönem boyunca en yüksek değerler de böylece gerçekleşmiştir. Güney bölgesi için yüzyılın en yüksek rakamlarının gerçekleştiği bu süreç, aynı zamanda Levant ticaretinin yüzyıl boyunca en çok gerilediği süreçtir.

Levant limanları da Güney Bölgesi ile aynı istikamet üzerinde olduğuna göre, Güney bölgesindeki ticaret de bir önceki döneme göre artış gösterdiğine göre bir güvenlik probleminden ne kadar bahsedilebilir? Mesela, İtalya'ya kadar gelebilen bir geminin Levant limanlarına gelmesine ne engel olabilir ki? Şöyle bir şey düşünülebilir ki; Güney Bölgesi İtalya ve Türkiye'den ibaret değil, Fransız tehlikesinin nispeten olmadığı Madeira Adası, Portekiz, İspanya gibi güney Bölgesi'ne dahil olan diğer yerlerle ticaret yapılmış olabilir. Ancak biz bu dönemde en önemli Levant limanlarından olan İzmir'in, hem toplam ticaret hacminde hem de Britanya ile ticaretinde bir artışın olduğunu da bilmekteyiz⁵⁹⁰ ki bu durum güvenlik zaafiyeti konusunda bizi düşündürmektedir. Dolayısıyla, özellikle 18. yüzyılı içeren bu uzun dönem boyunca bizce Levant ticaretinin düşük olmasının esas sebebi Akdeniz'in güvenliği değildir. Güney Bölgesi'nin diğer limanlarıyla karşılaştırmalı olarak yapılacak bir çalışma, bize bunun ardındaki temel nedenleri açıklayabilir ama bizce görünen o ki; kumpanyanın bilinçli politikaları, Levant ticaretinin gelişmesini engellemiştir.

D. Levant Ticaretinin İngiliz Ticaretindeki Payı, 1697-1825

Şimdi, şu ana kadar üzerinde çalıştığımız verilerden hareketle, 1697 ile 1825 arasında Levant ticaretinin, Britanya'nın dış ticaretindeki payına ilişkin bir grafik sunmak istiyoruz.

⁵⁹⁰ İzmir limanının bilhassa grafikteki 1789-90 dönemine karşılık gelen 1789 yılındaki durumu ve öncesine göre farkının ayrıntılı dökümü için Bkz. Ek 19.

Şekil 14: Levant Ticaretinin, Britanya Ticaretindeki Payı (%)

Grafiğin başlangıç dönemi olan 1697-1702 için tespit edilen rakamlara göre Levant limanları Britanya'nın toplam ithalatının % 6,04'ünü, toplam ihracatının ise %3,45'ine muhatap olmaktadır. Bu rakamlara yakın oranlar, 1703-1713 dönemi için de geçerli olmuş ve sırasıyla % 5,6 ile %3,99 seviyeleri görülmüştür. Bundan sonra ise paylarda ciddi azalışlar olmuştur. 19. yüzyıla kadar geçen sürede dip noktaları; ihracat için 1797 yılında gerçekleşmiş ve % 0,081 seviyesi görülmüş, ithalat içinse 1799 senesinde % 0,123 düzeyi test edilmiştir.

Bundan sonra ise nispeten toparlanma sürecine girilmiş ve Levant ithalatının, Britanya ithalatındaki payı 1825 yılına kadar geçen sürede bir daha hiç bu kadar düşük bir seviyeye inmemiştir. Ancak aynı şey ihracat için söylenememektedir. Levant ihracatı da 1797 yılından itibaren toparlanmaya çalışsa da, 1807-1808 dönemlerinde (sırasıyla %0,062-%0,045 olarak) hayli düşük seyretmiş, 1808 yılında ise almış olduğu pay % 0,045 seviyesine gerileyerek 125 yıllık süreçte en dip noktası olarak belirlenmiştir. 1807-1808 döneminin Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Britanya arasındaki ufak çaplı bir savaşa ve

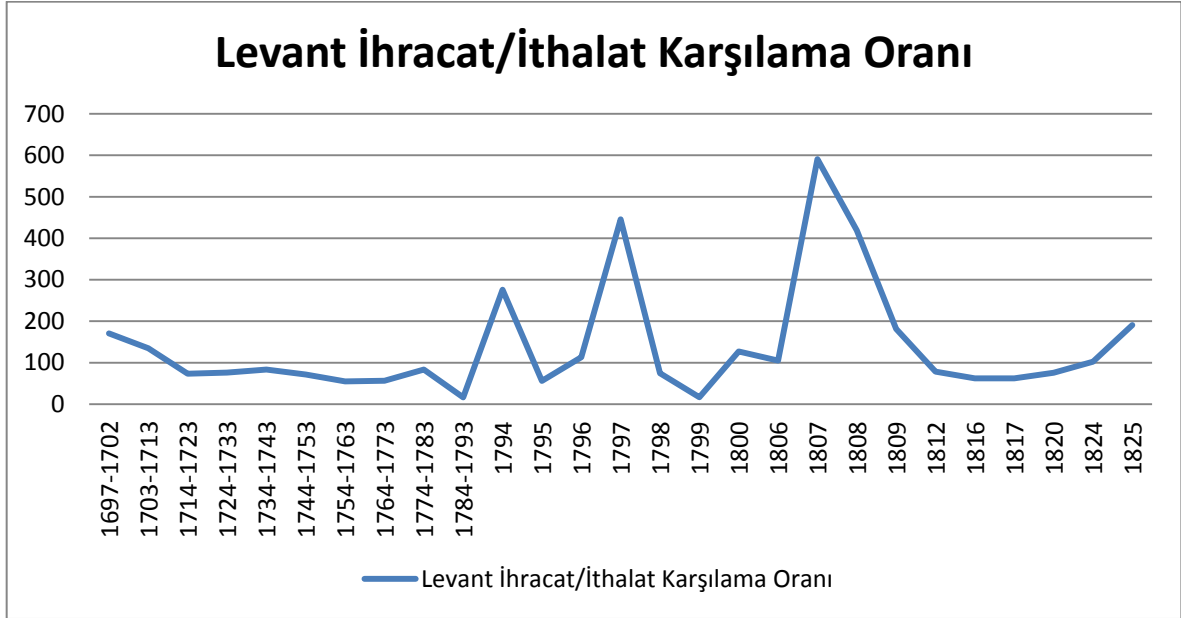
devamında 5 Ocak 1809 tarihinde Çanakkale (Kala-i Sultaniye) Antlaşmasına sahne olduğu hatırlanacak olursa bu, hiç de şaşılacak birşey değildir.

Lakin bizim için düşündürücü olan ihracattaki gerilemeye benzer bir gerileyişin ithalat kısmında olmayışıdır. 1807-1808 senelerinde Levant Kumpanyası'nın ortalama yıllık ihracatı 16.427 £, ithalatı ise 85.308 £ olarak gerçekleşmiştir. 1806 senesindeki rakamlar ise sırasıyla 129.695 £ ve 136.153 £ idi. Bu da demek oluyor ki cari fiyatlar üzerinden sözkonusu iki yıllık dönemde ortalama yıllık değerler cinsinden 1806 senesine göre, ihracattaki gerileme % 87 oranında olurken, ithalattaki gerileme sadece % 37 oranında gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle bu iki senede Britanya'dan satın alınan mallardan vazgeçilmiş veya Britanya satmak istememiş, fakat Britanya'ya satılacak malların önüne Osmanlı hükümetince sanki ciddi bir engel çıkarılmamıştır. Bu durum bizce; Britanya ile yaşanan siyasi sıkıntının, Osmanlı hükümetince pek de ciddiye alınmadığına işaret olabilir.

Bu grafiğin bize anlattığı bir diğer şey ise şudur: Her ne kadar değer cinsinden Levant'tan Birleşik Krallığa yapılan ithalat 1825'e doğru hızla artmış ve hatta tarihinde ilk kez 1825 senesinde bir milyon pound sterlinin üzerine çıkmışsa da, Birleşik Krallık cephesinden bakıldığında; Levant'tan yapılan ithalatın İngilizlerin toplam ithalatını karşılama oranı cihetinden Levant limanları, 1697-1702 dönemindeki etkilerinin yarısına dahi ulaşamamışlardı. 1800-1825 dönemini daha sonra ayrıntılı inceleyeceğimizden ötürü şimdilik bu hususta daha fazla yorum yapmaya gerek görmüyoruz.

E. Levant Kumpanyası Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, 1697-1820

Bu kısımda; Levant limanlarından Britanya'ya yapılan ihracatın, Britanya'dan Levant limanlarına ithalatına oranı tespit edilmeye çalışılarak Osmanlı İmparatorluğu cihetinden bu ticaretin ne anlam ifade ettiği hakkında bir fikir sunmak amaçlanmıştır. Bu minvalde 1697-1793 dönemi için ortalama değerler kullanılarak elde edilen oranlar, yıllara göre cari değerleri bulunan senelerle birleştirilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya'ya ihracatının ithalatını karşılama oranına göz atmak istiyoruz.

Şekil 15: Osmanlı İmparatorluğu-Britanya Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

1697-1713 dönemi iki ülke arasındaki ticarete Osmanlı İmparatorluğu cari değerlere göre, dış ticaret fazlası vermiştir. Ancak 1713-1793 döneminde, 10 yıllık ortalama değerler gözönüne alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlı dış ticaret açığı gerçekleşmiştir. Bu süreçte ticarete yıldan yıla çok farklılıklar gözüktüğünden ortalama değerler üzerinden hesaplanan bu oranların olumlu etkisi olduğu düşünülmektedir. Ancak grafiksel gösterimde bir olumsuz etkisi de vardır ki bu, belli bir senenin etkisinin gözardı edilmiş olmasıdır. Mesela sadece 1793 senesindeki rakamlara bakarsak sözkonusu oran % 408 çıkıyor yani Levant bu sene içerisinde ithal ettiği ürünlerin dört katı değerinde ürünü Britanya'ya ihraç etmiştir. Halbuki 1793 senesinin dahil olduğu 1784-1793 döneminin ortalama değerleriyle bu 10 yıllık dönem, % 16,221 karşılama oranı ile bütün yüzyılın en kötü performansını göstermektedir. 1794'den itibaren ise seneler bazında karşılama oranları hesaplanmıştır.

1794-1809 döneminde inişli çıkışlı bir seyir izlenmiştir ancak bu dönemde çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu, dış ticaret fazlası veren taraf olmuştur. 1809'dan 1824'e kadar ise Osmanlı İmparatorluğu dış ticaret açığı vermiş, 1824 yılında % 102,3 ile

ithalat ve ihracat başabaş bir noktaya geldikten sonra artık yeni bir dış ticaret fazlası eğiliminin başlangıcı izlenmektedir.

Yukarıdaki grafik bir bütün halinde düşünüldüğünde nasıl değerlendirilebilir? Bunu uzun dönemi kapsayacak şekilde yapabilmek için ihtiyaç duyduğumuz diğer istatistiki verilerden yoksunuz. Ancak 1809-1824 dönemi için, 1775-1825 dönemini ele aldığımız bölümde ayrıca yorumda bulunacağız. Şimdi bu uzun dönemli eğilimleri gördükten sonra 1775-1825 dönemindeki Levant ticaretindeki gelişmelere daha fazla odaklanabiliriz.

IV. 1775-1825 Döneminde İngilizlerin Levant Ticareti

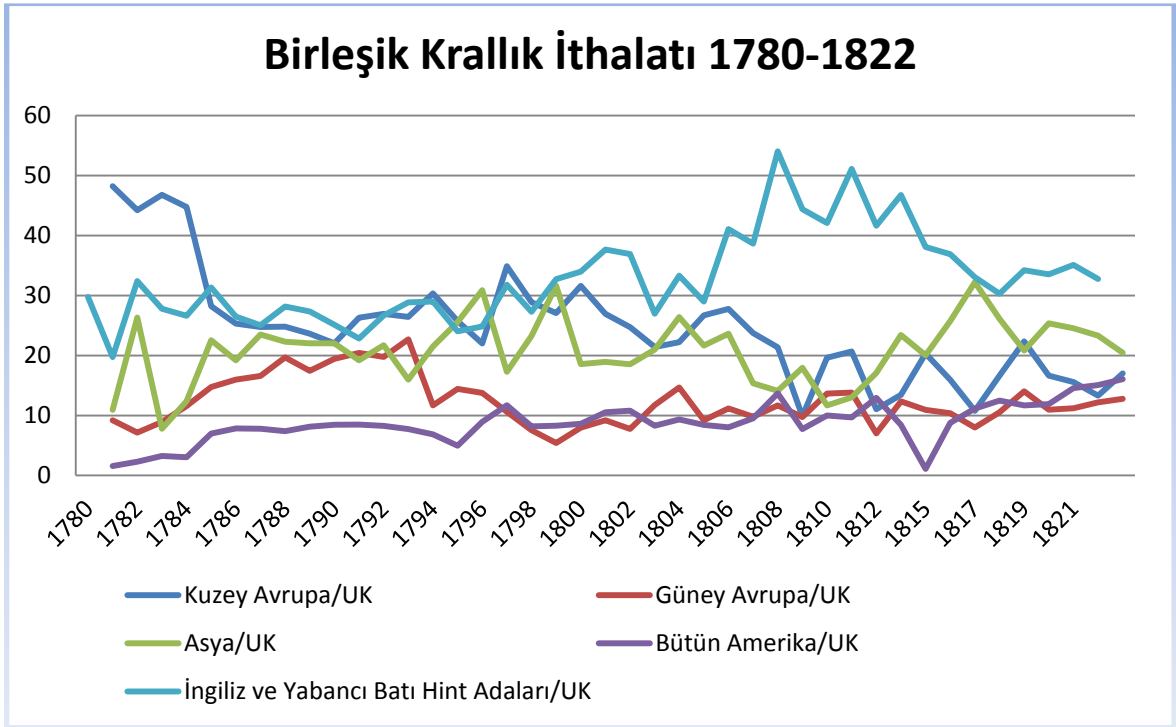
Yukarıda uzun dönemli eğilimleri incelerken ilk etapta 1797-1798 yılına kadar coğrafi bölgelere göre dağılımın da dahil olduğu bir tablo sunmaya çalıştık. Akabinde ise Levant ticaretinin, İngilizlerin dış ticaretinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu görmek için çizdiğimiz grafikte bu dönemi 1697-1825 olarak 125 yıllık bir periyotta izledik. Bu incelemede hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Büyük Britanya Krallığı için çok önemli olan 1775 gibi bir tarihin, Levant ticaretinin gidişatı üzerinde ciddi bir değişiklik yapmamış olduğunu diğer bir deyişle Levant ticaretindeki düşük düzeylerin, çok ufak farklılıklarla devam ettiğini görmüş bulunmaktayız. Bilhassa 1809 yılına kadar ticaret hacminin göreceli olarak gittikçe düştüğüne ve ancak bu tarihten sonra bir toparlanma sürecine girdiğine dair izlere rastladık.

Britanya ticaretinin bölgelere göre dağılımına dair elimizde başka bir veri seti daha bulunmaktadır.⁵⁹¹ Bu veri setindeki rakamlar 1780-1822 dönemine aittir. Burada Birleşik Krallığın dış ticaretinin bölgeler nezdindeki ayrıntılı dökümü vardır ve daha önce eklerde sunduğumuz İngilizlerin toplam ticaret hacmiyle ilgili rakamlardan ufak düzeyde de olsa farklılık arz etmektedir. Mesela, rastgele seçtiğimiz iki seneye ait rakamlara göz atarsak: 1780 yılı Britanya'nın toplam ithalatı, Ek 3'deki verilere göre 11.715.000 £ iken, Ek 4'teki verilere göre 10.815.000 £, Ek 18'deki verilere göre ise 8.868.000 £ olmuştur. Ancak istatistiklerin elde edildiği şekli düşünüldüğünde bu kaçınılmaz bir sonuçtur. Bunu diğer

⁵⁹¹ Bkz. Ek 18.

örnek senede daha iyi görebilmekteyiz. 1804 senesi için Birleşik Krallığın toplam ihracat değerleri Ek 3'deki verilere göre 37.468.000 £ iken, Ek 17'deki verilere göre resmi değerler cihetinden 31.700.000 £ ve hesaplanmış veya beyan edilmiş değerler cihetinden 49.200.000 £, nihayet Ek 18'deki verilere göreyse 30.736.000 £ seviyesindedir.

Biz bu karışıklıktan mümkün olduğunca az etkilenmek için; Ek 18'deki verilere diğerleriyle birleştirmemeyi daha uygun bulduk. Şimdiyse daha önceki analizlerimizde uyguladığımız metoda başvuracağız. Ek 18'deki verileri bir bütün olarak ele alıp, buradaki bölgelere dair ticaret rakamlarından elde ettiğimiz toplam ticaret rakamını kullanacağız. Ayrıca yine sözkonusu değişkenlikten ötürü cari değerlerden ziyade, bölgelerin Britanya'nın ticaretindeki paylarına dair yorumlarda bulunmak suretiyle; Levant ticaretinin de cari değerlerle önemini değil, Britanya ticaretindeki payının önemini tespit etmeye çalışacağız.

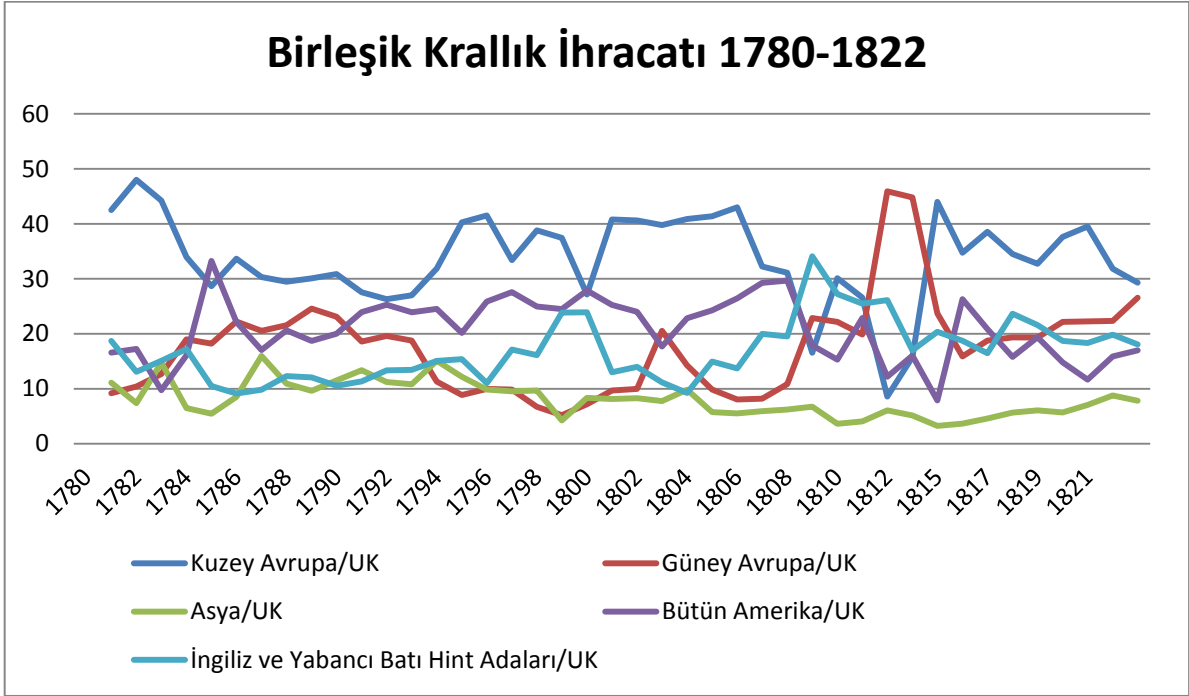

Şekil 16: Birleşik Krallığın İthalatının Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı (%)

Bu grafikte gösterilen coğrafi bölgeler, daha öncekilerle bazı isim farklılıkları arz etmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla; Asya bölgesi, Doğu Hint Adaları'na karşılık gelmektedir. İngiliz Kuzey Amerika ve Amerika olarak iki ayrı bölgeyi toplayarak Bütün Amerika başlığı altında grafikte gösterdik. Kuzey Avrupa diye belirtilen kısım ise bir önceki grafikte Kuzey-Batı Avrupa ve Kuzey diye iki ayrı kalem halinde incelediğimiz bölgelerin toplamı olsa gerektir. Ayrıca Batı Hint Adaları'nı da tek kalem halinde göstermeyi tercih ettik. Bu noktada Birleşik Krallığın 1780-1822 dönemindeki ithalatının bölgeler itibariyle yapısı hakkında kısaca genel yorum yapabiliriz.

Bu dönemin 1800'e kadarki kısmı hakkında daha evvel yorum yapmıştık ki grafikte görülünce hatırlanacaktır. 1798 civarında Batı ve Doğu Hint Adaları'ndan yapılan ithalatın oranları birbirlerine çok yakın bir noktaya varmışlardı. Ancak görüldüğü üzere bu noktanın devamiyeti sağlanamamış ve 1815'e kadar Batı kısmının ithalat payı artarken diğeri azalmıştır. 1815'den sonra ise iki bölge arasındaki fark kapanma eğilimi göstermiştir.

18. yüzyıl başından itibaren gerileme gösteren Kuzey Avrupa bölgesinin payı ise 1800'den sonra da gerilemeye devam ederek % 26'dan % 17 seviyesine düşmüştür. Bütün Amerika'nın payı ise % 10,5 'dan % 16 düzeyine çıkmıştır. Güney Avrupa'nın payı da aynı şekilde % 9,2 seviyesinde % 12,7 seviyesine yükselmiştir.

Şekil 17: Birleşik Krallığın İhracatının Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı (%)

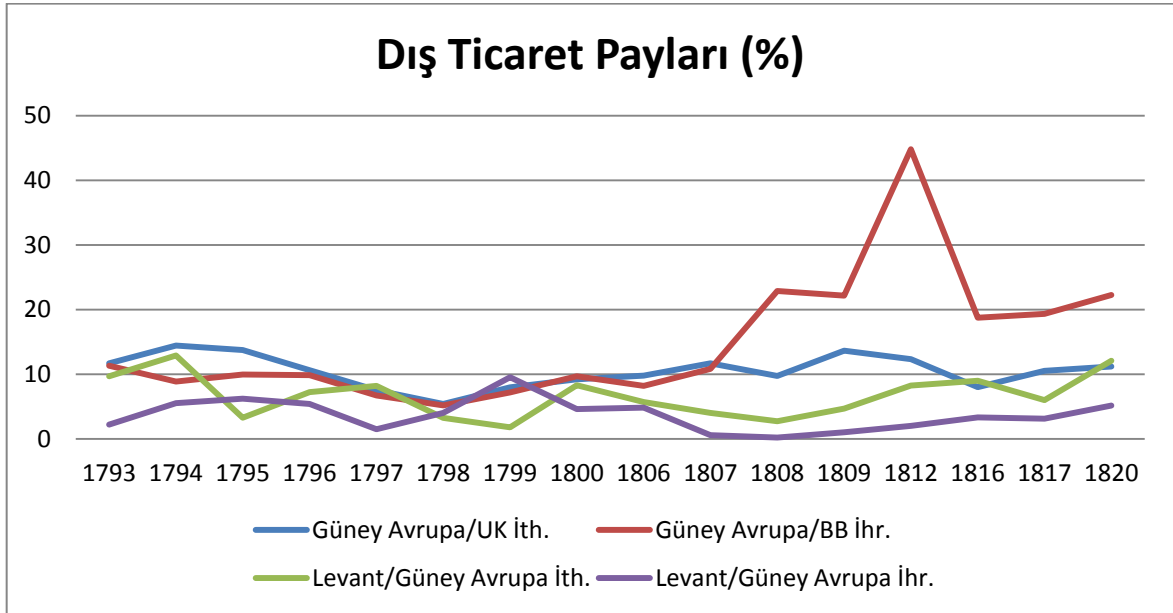
Kuzey Avrupa'nın Birleşik Krallık ihracatından aldığı payın, 18. yüzyıldan itibaren devam eden gerilemesi 1780-1805 arası nispeten durmuş gibidir. Ancak bu gerileme, 1805'den sonra özellikle 1808-1812 döneminde ciddi azalış göstermiştir. Sonrasında ise biraz toparlanarak, 1805'deki % 43'lük seviyesine göre çok düşük olsa da, % 29,2 seviyesi ile 1822 yılına ulaşmıştır.

Doğu ve Batı Hint Adaları'nın paylarının 1803'den sonraki ilişkisi, ithalattakine benzer olmuştur. 1803 yılından itibaren Batı Hint Adaları'nın ihracattan aldıkları pay gittikçe artarken diğer bölgede bunun tam tersi bir seyir izlenmiştir. Bütün Amerika bölgesinde ise 1808 yılına kadar çok istikrarlı bir görünüm vardır. Bu süreçte artan ticaret hacmi de düşünülecek olursa bu istikrarın sağlanmış olması da artan üretim hacminin, Amerika istikametine gönderildiğinin önemli bir işaretidir.

Güney Avrupa bölgesine gelirse; Osmanlı İmparatorluğu limanlarının, Birleşik Krallığa ihracatı açısından en kötü senesi olan 1808 yılından itibaren Güney Avrupa

ticaretinde ciddi bir pay artışı olmuştur. 1807 senesinde % 10,8 olan ihracat payı, 1822 senesine gelindiğinde % 26,6'ya çıkmıştı. Üstelik bu süreçte Birleşik Krallığın toplam ihracatı 30.259.000 £ seviyesinden % 73,3'lük bir artış ile 52.445.000 £ seviyesine çıkmıştı. Yani bölgenin ihracat artışı görünenden daha fazlaydı. Değer cinsinden ifade edersek; Güney Avrupa bölgesinin İngilizlere ihracatı bu süreçte, 1807 senesinde 3.278.000 £ iken 1822 yılında % 325'lik bir artışla 13.932.000 £ seviyesine ulaşmıştır.

A. Levant Kumpanyası Ticaretinin Güney Bölgesi ve Birleşik Krallık Ticaretindeki Payları, 1793-1820

Şekil 18: Levant Ticaretinin, Güney Bölgesi Ticaretindeki Yeri ve Güney Bölgesi Ticaretinin, Britanya Ticaretindeki Yeri, 1793-1820 (%)

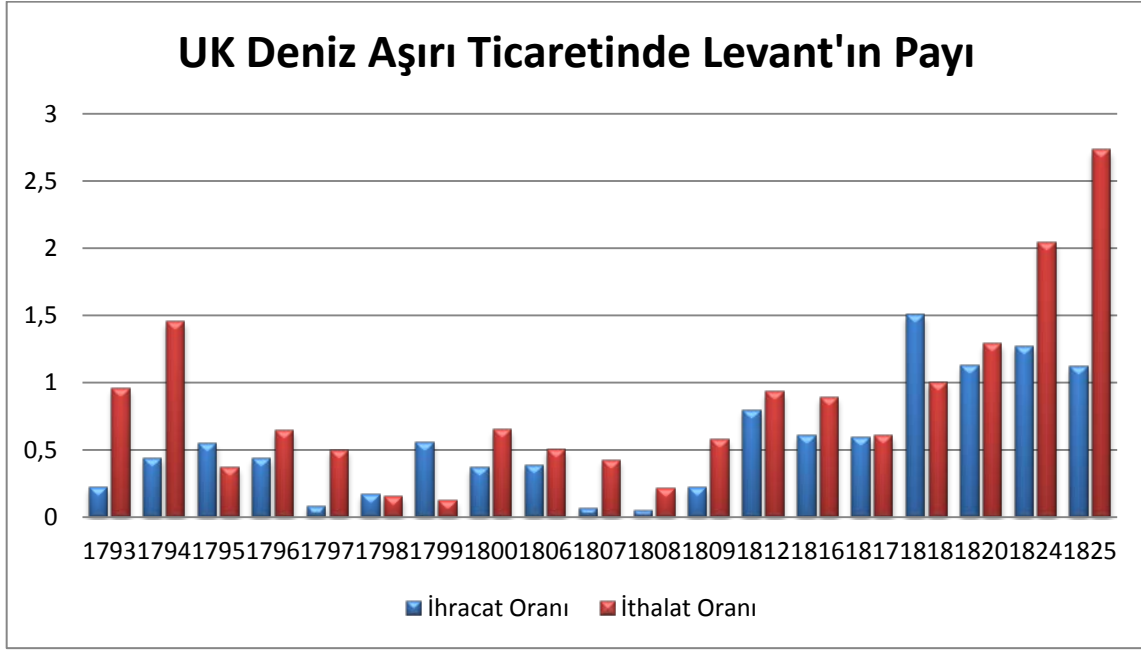
Görüldüğü üzere 1812 senesi, Güney Avrupa'nın ihraç ettiği ürünlerin, Birleşik Krallığın toplam ihracat hacmine oranı bakımından zirve yaptığı senedir. 1809'da % 22

olan pay, 1812 yılından % 100'lük bir artış ile % 44 seviyesine çıkmıştır. Cari değerlere baktığımızda ise Güney Avrupa'nın ihracat miktarının 10.055.000 £ seviyesinden yaklaşık % 50'lik bir artış ile 15.528.000 £ seviyesine yükseldiğini görmekteyiz. Ancak paydaki daha fazla artışın bir diğer nedeni; Birleşik Krallık toplam ihracat hacminin, 1810 yılında 42.225.000 £ seviyesindeyken 1811-1812 döneminde sırasıyla 27.458.000 £ ve 34.648.000 £ seviyelerini görmesi ve ancak 1813 senesinde tekrardan 52.107.000 £ düzeyine yükselmiş olmasıdır.

Levant ticaretinin bilhassa 1808-1820 döneminde hem Birleşik Krallığa yaptığı ihracat hem de Birleşik Krallık'tan yaptığı ithalat bakımlarından gittikçe önem kazandığına şahit olmaktayız. Aynı şekilde Levant ticaretinin, Güney Avrupa Bölgesi ticaretindeki önemi de artış göstermiştir. Bu dönemde, 1808 senesinin Levant ticareti için en kötü geçmiş sene olduğuna işaret etmiştik. Levant'tan yapılan ithalat 57.357 £, Levant'a yapılan ihracat ise 13.686 £ seviyelerinde kalmıştı. Bu miktarlarda yükselişin olması zaten doğaldı ama Güney Avrupa'yla karşılaştırıldığında bu yükselişin miktarı ne kadardı? Güney Avrupa Bölgesi'nden Birleşik Krallığa 1808-1820 arasında yapılan ithalat cari değerlere göre, % 65 oranında artmışken, bölgeye yapılan ihracat da buna yakın bir şekilde % 63 oranında artış göstermişti. Aynı dönemde Levant Kumpanyası için rakamlar sırasıyla % 627 ve % 303 düzeylerindeki artışları işaret etmektedir. Zaten bu dönemde Güney Avrupa Bölgesi'nin, Birleşik Krallık ticaretindeki payı artarken, Levant ticaretinin de Güney Avrupa Bölgesi'nin ticaretindeki payının da artabilmiş olması bu yüzdendir. Elimizde Levant Kumpanyası ticaretinin, 1821 ve 1822 senelerine ait rakamlar yok ama 1824-1825 senelerine ait rakamlardan anlaşıldığına göre bu yükseliş benzer şekilde devam etmiştir.

Peki bu neden kaynaklanmaktadır? Bizce bunun en önemli nedenlerinden biri 1808-1822 döneminde II. Mahmud'un saltanatında başvurulan tağşiş uygulamaları sebebiyle Türk parasının değer kaybetmesidir. Daha önce belirttiğimiz üzere bu dönemde Türk kuruluşundaki gümüş oranı % 60 oranında azaltılmıştı. Bu da yabancı para ile ticaret yapan tüccarların satın alma güçlerinin artmasını sağlamıştı. 1808 yılında 1 sterlinin kur değeri 19 kuruş iken, 1822 yılına gelindiğinde 37 kuruşa çıkmıştı.⁵⁹²

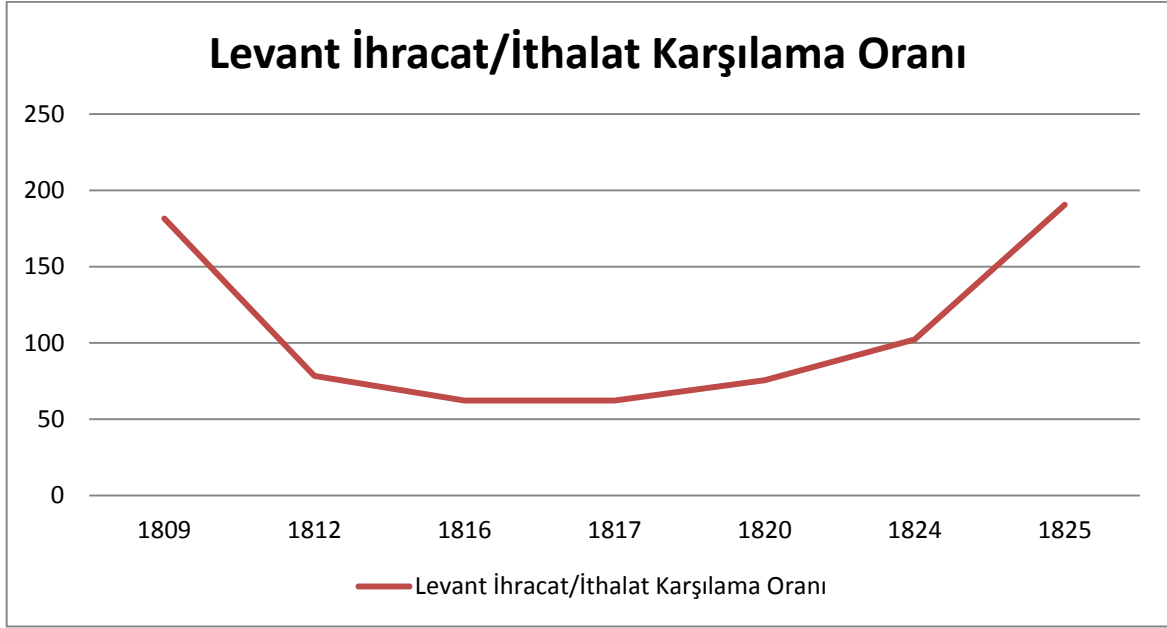
⁵⁹² Bkz. Ek 20.

Şekil 19: Birleşik Krallığın Toplam İthalat ve İhracat Rakamlarında Levant'ın Payı (%)

Yukarıdaki grafikte yer aldığı üzere Birleşik Krallık ekonomisi cihetinden bakıldığında; Osmanlı'dan yapılan ithalat, Osmanlı'ya yapılan ihracattan daha büyük önem arz etmektedir. Gerek toplam ticaret hacmindeki değişiklikler gerekse diğer nedenlerle Levant'tan ithal edilen ürünlerin ekonomideki payı, ihracatın payına göre çoğunlukla daha fazla olmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu cihetinden bakıldığında; Levant ticaretinin ihracatının, ithalatını karşılama oranı açısından aynı şey tam olarak geçerli değildir.

B. Levant Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, 1809-1825

Şekil 20: Osmanlı İmparatorluğu-Birleşik Krallık Ticaretinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

1812-1824 arasında ihracatın, ithalatı karşılamadığının görüldüğü bu grafikteki 1825 senesine ait seviye daha çok ham pamuk ihracatındaki artışa dayanmaktadır.⁵⁹³ Ancak hep söylediğimiz gibi yine tekrar etmekte fayda vardır ki; burada kullanılan istatistiki değerlere son derece ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Şunu çok açık bir şekilde ifade etmek isteriz ki; istatistiki verilerin özelliklerinden dolayı bizim için; iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilere dair oluşacak hakim kanı, ortaya çıkacak rakamlardan daha önemlidir. Ancak bazı niceliksel çalışmalar yapılmadan da böyle bir kanaat ortaya çıkamamaktadır.

Yukarıdaki grafikte kullandığımız değerler de Ek-10'dan elde edilmiştir. Ancak Türkiye'den Birleşik Krallığa yapılan ithalat için resmi değerler kullanılırken, Türkiye'ye yapılan ihracat için gerçek veya beyan edilmiş değerler kullanılmıştır. Eğer o kısımda da

⁵⁹³ Bkz. Ek 12.

resmi değerleri kullanmış olsaydık 1820-1825 dönemindeki karşılama oranları daha düşük çıkacaktı ki 1824 yılı için bu % 60,35 ve 1825 yılı içinse % 111,80 olacaktı. Öyle de olsa dediğimiz gibi 1812'den en azından 1825 yılına kadar Levant'ın ihracatı ithalatını karşılayamamıştır. Toparlarsak; Levant'tan bu dönemde Birleşik Krallığa yapılan ihracatın önemi Birleşik Krallık için gittikçe artarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti açısından yeterli miktarda değildi. Yapılan bu ihracatta yer alan en önemli ürünler malum olduğu üzere dokumacılık-boyamacılık alanında sarf edilen kızılkök, ham ipek ve 1824'den sonra ancak önem kazanan ham pamuktur.

C. Levant Ticareti ve Gemi Taşımacılığı

Bu dönem için bir de gemiler ile alakalı birşeyler söylemek istiyoruz. Daha önce de İngiliz gemiciliği ile Levant'a gelip giden gemilere dair söylediğimiz üzere, Levant ticaretinin önemine dair bir işaret bulabilmek gayesiyle bazı rakamlara değinmek isteriz. İngilizler, gemicilikleriyle desteklenen büyük bir imparatorluk kurmaya çalışan millet olarak tanınmaktadırlar. Bu bağlamda İngiliz gemiciliği, 19. yüzyıla birlikte artık teknolojik gelişmelerin de beraberliğinde filolarına buharlı gemileri katmaya başlamışlardı.⁵⁹⁴

Öyle ki; 1814 senesinde Birleşik Krallık bir tane, kolonileri de bir tane olmak üzere toplamda iki adet buharlı gemi mevcutları var iken, 1832 yılına gelindiğinde İngilizler, Birleşik Krallık'ta 348 ve Guernsey ile Kolonilerde 32 tane olmak üzere toplamda 380 tane buharlı gemiye sahiptiler. Bunların tonajları ise zikredilen seneler arasında toplamda 456'dan 41.669'a yükselmiştir. 1825 senesinde ise toplamda 20.287 tonaj kapasiteli 168 tane buharlı gemi İngilizler adına sularda yüzmekteydi.

Bu süreçte Birleşik Krallığın diğer türdeki gemilerinin sayılarında da ciddi bir azalma görülmemektedir. Ancak bu durum, kayıt tutma özelliğinden kaynaklanmış olabilir çünkü kullanımda olmayan bazı gemiler 1827 yılındaki Yeni Kayıt Yasası'na kadar varlanmış gibi kayıtlarda gözükmeye devam etmişlerdir. Bu noktada İngilizler, 1825 yılında toplamda tonajları 2.553.682 olan 24.280 diğer tür gemiye sahiptiler.

⁵⁹⁴ İngilizlerin 1803-1832 döneminde malik oldukları gemi sayıları ile tonajlarına dair ayrıntılı bir döküm için Bkz. Ek 9.

Bu sayıların Levant ticaretiyle alakasını kurabilmek için Levant Kumpanyası kanalıyla Türkiye'ye gelip giden gemilerin miktarına bakmakta fayda vardır.⁵⁹⁵ Mesela tespit edilen rakamlara göre 1800 senesinde İngiltere'den Türkiye-Levant'a gelmek üzere çıkan gemilerin sayısı sadece altıdır.⁵⁹⁶ Aynı sene Levant'tan İngiltere'ye giden gemi sayısı ise 14'tür. Bu sayılar 1814 senesi için sırasıyla 18 ve 44; 1824 senesi için 122 ve 138; 1825 senesi içinse 95 ve 167'dir. Bu süreçte en yüksek gemi sayıları da 1825 senesinde ortaya çıkmıştır. 1825 senesinde Levant ticareti için İngiltere'ye giden ve İngiltere'den çıkan toplam 262 gemi, o sene İngilizlerin sahip oldukları buharlı gemiler hariç diğer gemilerin sadece % 1,07'si idi. Ancak 1800 senesiyle karşılaştırıldığında ise ticarete katılan toplam gemi sayısı, 25 senede 20'den 262'ye çıkmıştı ki bu da eğer istenilecek olursa İngilizlerin Levant ticaretine daha fazla gemi yöneltebileceklerini gösteren tarihsel bir olgudur.

Bir yandan da İngiliz gemiciler, ticaretlerini Hollandalı rakiplerinden korumak için yasalar çıkarmaya devam etmekteydi. Birçok ürünün ithalatı zaten sınırlandırılmıştı. Denizcilik yasaları ile Türk ve Rus ürünlerinin sadece İngiliz gemileri veya kendi ülkelerinin gemileri ile taşınması sağlanmıştı. Bu durum birçok tartışmayı alevlendirmişse de 1822 yılında, listeler halinde ithalatları kısıtlanan kimi ürünlerin ya üretildikleri yerlerin gemileri ya da ithal edildikleri yerlerin gemileri ile ithalatına müsaade edilmişti. Aynı zamanda Türkiye'nin aralarında bulunduğu Hollanda, Rusya, Almanya gibi ülkelerden de kimi maddelerin ithalatına dair yasaklar kaldırıldı ancak donyağı ve tütün kısıtlanan ürünler arasına katıldı.⁵⁹⁷

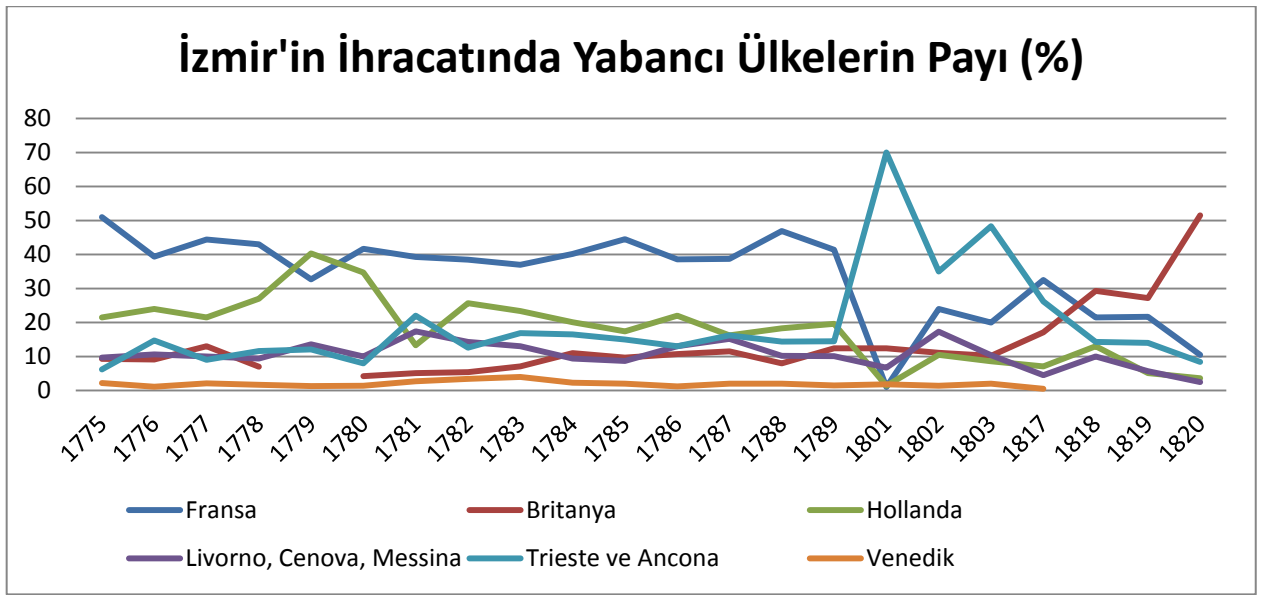
⁵⁹⁵ 1800-1830 döneminde Türkiye-Levant ile Birleşik Krallık Arasındaki gemi taşımacılığına dair ayrıntılı bilgi için Bkz. Ek 11.

⁵⁹⁶ "1800 vergileri 47 gemi, 1803 ve 1804 vergileri 40 gemi, 1805 vergileri 75 gemi, 1806 vergileri 69 gemi, 1808 vergileri ise 96 gemi mal üzerinden ödenmişti. Bu yüklerin çoğu İzmir'den, hatırı sayılır bir miktarı da Livorno'dan, geri kalanları da Hamburg ve Amsterdam'dan geliyordu. 1809 yılına varıldığında Avrupa'da uzayan mücadelelerin sonucunda, Kumpanya'nın Levant pazarındaki tüm rakipleri ya yok olmuşlardı ya da İngiliz deniz gücüne katılmışlardı; İngiliz filosunun üstünlüğü sayesinde garanti altına aldığı tekelciliğiyle, aynı zamanda haberleşmenin de kendi çıkarları açısından güvenliğine sahip olmuşlardı." Bkz. Wood, s.247.

⁵⁹⁷ Leone Levi, **British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation 1763-1870**, London: John Murray, 1872, s.159-160; 17. yüzyılda çıkarılan denizcilik yasaları da benzer tablolar arzetmektedir ki (hem de atlantik ticareti için) önceki bölümlerde bunlara değinmiştik. Kolonilerin ve Avrupalı ürünlerin tamamı Britanya'ya veya bir Britanya kolonisine gitmemekteydi. Ancak bir istisna ile; sınırlı ürünler (pirinç, tütün, şeker, çivit gibi ürünler) öncelikle bir İngiliz limanına giriş yaptıktan sonra Britanya İmparatorluğu dışında bir yere ihraç edilebilmekteydiler. Bkz. Kenneth Morgan, **Slavery, Atlantic Trade and the British Economy, 1660-1800**, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s.13-14.

D. İzmir Limanı Ticaret Hacmi, 1775-1820

1825'e kadar Levant Kumpanyası eliyle yürütülen bu ticaretin Osmanlı İmparatorluğu açısından değeri tabiatıyla tam olarak değerlendirilememektedir. Ancak 1775-1820 dönemine dair İzmir limanına ait ayrıntılı ticaret rakamları elimizde vardır.⁵⁹⁸ Bu rakamlar "livres tournois" para cinsi üzerinden derlenmiştir.⁵⁹⁹

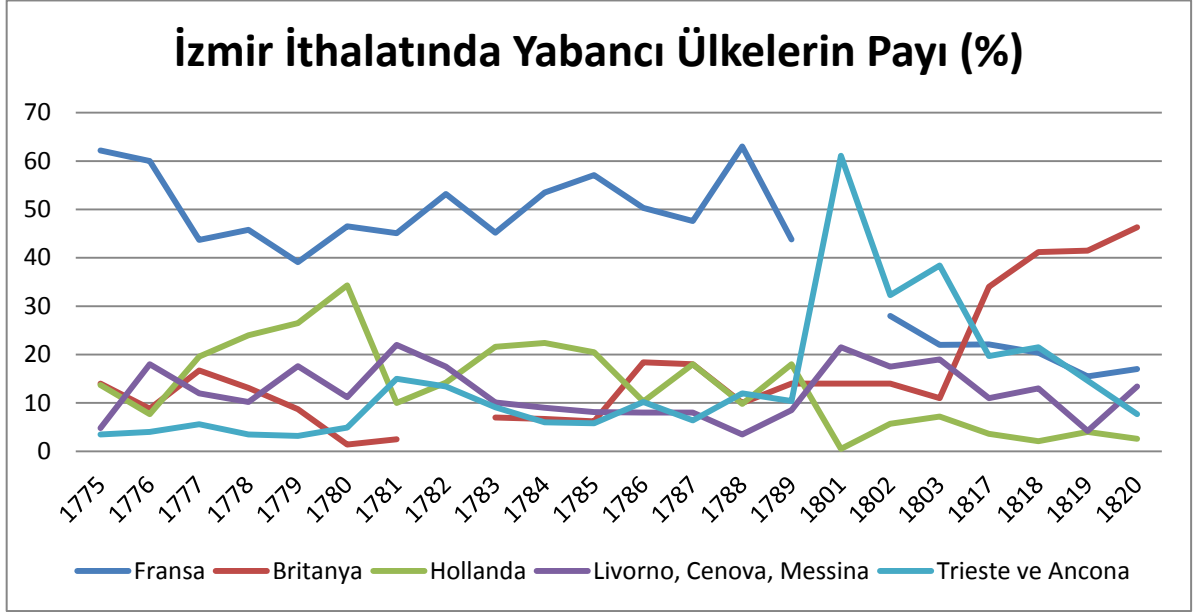
Şekil 21: İzmir'den Batı-Avrupa'ya Yapılan İhracatta Yabancı Ülkelerin Payı (%)

1775 yılında Fransa % 51'lik pay ile birinci, Hollanda % 21,5'lik pay ile ikinci, Britanya ise % 9,3'lük pay ile ancak Livorno, Cenova ve Messina'nın arkasından dördüncü sırada yer almıştır. 1820 yılına gelindiğinde ise İzmir'den yapılan ihracattaki payları

⁵⁹⁸ Bkz. Ek 19 ve Ek 22.

⁵⁹⁹ Bu rakamları dönemin kur oranlarından yararlanarak pound sterling cinsine çevirmeyi denedik. Bkz. Denzel, s.19-20, Bkz. Ek 21. Ancak bu çevirme sonucu ortaya çıkan rakamlar, elimizdeki rakamlarla uyum göstermemektedir. Bu hem dönemin kur oranlarının birçok açıdan çok değişken olmasından hem de elimizdeki rakamların özelliklerinden kaynaklı olabilir; Daha önce de Pennsylvania eyaleti dövizini (Bkz. Ek 16) üzerinden yaptığımız genelleme çalışmasından da anlamlı bir sonuç elde edilememiştir.

cinsinden Britanya % 51,5'lik pay ile birinci olurken en yakın rakibi olan Fransa'nın bu ticaretteki payı yalnızca % 10,5 idi.

Şekil 22: İzmir'e Batı Avrupa'dan Yapılan İthalatta Yabancı Ülkelerin Payı (%)

İzmir'e Batı Avrupa'dan yapılan ithalatta da benzer şekilde oransal olarak birincilik el değiştirmiştir. Şöyle ki; 1775 yılında Fransa'dan yapılan ithalatın payı % 62,2 iken Britanya ve Hollanda'dan yapılan ithalatların oranları ise sırasıyla % 14 ve % 13,7 idi. 1825 yılına gelindiğinde ise Britanya % 46,3'lük pay ile birinci, Fransa % 17'lik pay ile ikinci olurken üçüncülüğe ise % 13,4'lük pay ile Livorno, Cenova ve Messina limanları oturmuştur.

Malum olduğu üzere İzmir limanı, Levant limanları arasında İstanbul'dan⁶⁰⁰ sonraki en önemli liman idi.⁶⁰¹ Bu limanın, diğer Osmanlı limanlarına nazaran daha farklı

⁶⁰⁰ "İstanbul'un ticareti açısından önemli bir dezavantaj, birçok geminin dönüş yolculuğu için yeterince yük bulamayışıydı...İngiliz gemileri İzmir'e kimi zaman neredeyse boş gidiyor, oradan pamuk, tiftik, İran ham ipeği ve Anadolu'dan gelen başka mallar yüklüyorlardı. Bununla birlikte İstanbul gümrükçüleri kendi çıkarları için,

özellikler barındırdığı çokça zikredilmesine rağmen, en azından 1793-1803 örnek dönemi için yapılan bir karşılaştırmalı analizde İstanbul ile İzmir limanları arasında ithalat açısından önemli bir farklılık bulunmamakla birlikte ciddi miktarda benzerlikler izlenmiştir.⁶⁰² İzmir limanına inen veya İzmir limanından çıkan birçok ürünün transit ticarete konu olduğu da malumdur. Ancak yine de limandaki trafikte rol alan ülkeler arasındaki ilişkiyi görmek anlamında bu grafikler önem arz etmektedir.

Grafikte kullanılan veriler içerisinde Britanya ile olan ticarete odaklanır isek hem ithalat hem ihracat için Britanya'nın İzmir ticaretindeki öneminin artış senesini tespit etmek hem 1790-1800 dönemine hem de 1804-1816 dönemine ait veriler eksik olduğundan güç olmaktadır. Ayrıca bu grafiği oluştururken kullandığımız veri setindeki 1819 ve 1820 senelerine ait rakamlar 1818 ve öncesi ile çok büyük farklar içermektedir. Daha sonra değineceğimiz üzere İngilizler, 1819'da Osmanlı tebaası gayrimüslim tüccarlara İngiltere'de ticarethane açma izni vermişti. Dolayısıyla sözkonusu fark, bu sebepten mi, kayıt usulünden mi yoksa başka birşeyden mi kaynaklıyor tam olarak bilemiyorum⁶⁰³ ancak şüpheli görünmektedir. Zira Levant ticaretine dair elimizdeki rakamlarla yaptığımız bir karşılaştırma bu senelerdeki rakamların normal olmadığına işaret etmektedir. Ancak 1818 yılına kadar fazla bir sorun gözükmemektedir.

Daha önce Levant ticareti için kullandığımız 1774-1783 dönemine ait yıllık ortalama miktarlar ile yine Levant ticaretine ait 1820 yılına ait rakamları oranladık. Sonuçta Levant ticaretinin cari değerler üzerinden Levant'tan yapılan ithalatın % 374, Levant'a yapılan ihracatın ise % 423 oranında arttığını tespit ettik. Aynı oranlamayı İzmir limanı ticareti üzerinden yapmak suretiyle; limanın Britanya ile ticaretine dair 1775-1783

zaman zaman, Anadolu'dan yapılan ihracatın İstanbul'dan geçmesini sağlamış görünüyor." Bkz. Müller-Wiener, s. 68.

⁶⁰¹ 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı gibi tarihler Batı Anadolu'nun ticari kapasitesinde büyük artışların olduğu dönemlerdir. İzmir başta olmak üzere buralardaki ticaret hayatına dair 18. yüzyıl sonunda İzmir'i ziyaret eden bir gezginin izlenimleri dikkat çekicidir: "Bu takasların, alışverişlerin şehrine, insanların aklı ticaretten başka şeye çalışmıyor; sohbet konuları alışveriş ve piyasadan ibaret. Kafaları incir ve kuru üzümle dolu, yürekleri pamuklu ve basma kumaşla sarılıp sarmalanmış. İnsanoğlunun yalnızca almak ve satmak üzere yaratıldığını sanıyorlar; onlara göre, bu meslekleri hayatının tek uğraşı haline getirmeyenler varoluşlarının amacını ihmal ediyor. Ciddin inanıyorum ki evlenmelerinin tek sebebi tüccar ırkını sürdürmek." Bkz. Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları**, Banu Büyükkal (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s.25.

⁶⁰² Ayrıntılı bilgi için Bkz. A. Mesud Küçükcalay, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C.XLI, "Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803)", İstanbul, 2013, ss.321-359.

⁶⁰³ Ek 19 ve Ek 22'deki Fargakis-Syrett ile Issawi'nin ayrı ayrı sunduğu istatistikler üzerinden yapılan, 1820 ile 1817 İzmir ticaretlerinin karşılaştırmalı oranları da birbirinden farklılık arz etmektedir.

döneminin yıllık ortalama miktarını 1818 yılındaki seviyelerine oranladık. Çıkan sonuçlar Levant'tan yapılan ithalat için % 370, Levant'a yapılan ihracat içinse % 400 olarak çıktı. Neticede İzmir limanının seyri Levant ticaretinin genel seyriyle uyum göstermektedir.⁶⁰⁴

V. Bölüm Değerlendirmesi

1775-1825 dönemindeki Osmanlı-İngiliz iktisadi ilişkileri bizce, literatürde bir hayli ihmal edilmiştir. Bunun doğal olarak ilk nedeni, bu döneme has yapılmış müstakil veya bu dönemin ayrıntılarıyla niceliksel analizini barındıran herhangi bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Hal böyle olunca 1774 tarihinin Osmanlı İmparatorluğu için önemi ile 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın arasında kalan bu dönem doğrudan bir geçiş dönemi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu dönem hakkında daha çok anakronik bir yaklaşımı temsil edencesine 1838 ve sonrasına bakılarak yorumlarda bulunulmuştur.

Mesela bizim de daha önce değindiğimiz, iki ülke arasındaki ticarete rol alan yerel araçları da içeren değerli bir çalışma⁶⁰⁵ kaleme almış olan Kasaba, eserinin ikinci bölümünde Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi ve dünya ekonomisine eklenmesi meselesini 1750-1815 dönemi için, üçüncü bölümünde ise 1815-1876 dönemi için irdelenmiştir. Ancak bu iki bölüm boyunca en azından 1775-1825 dönemine dair istatistiksel bir veri seti sunamamıştır. Siyasal ve diplomatik gelişmeleri de içeren çoğu sözel veriler ile iddiasını savunmuştur. Hatta 1815-1876 dönemini ele alırken sunduğu sözel verilerin hemen hepsi 1830 sonrasına aitken, sunduğu en erken tarihli sayısal veriler ise 1838 ve sonrasına aittir. 1750-1815 dönemini ele alırken sunduğu argümanlar ise kronolojik açıdan 1841 Boğazlar Konferansı'na kadar uzatılmıştır. Bu durum pek tabii, yararlanılacak çalışmaların noksanlığından kaynaklanmaktadır.

Bu sebeple 1775-1825 dönemine dair bu boşluğu doldurma amacıyla yapmış olduğumuz istatistiksel çalışma, içerdiği hata paylarına rağmen bizce önemlidir. İleride daha

⁶⁰⁴ Ancak tabloda şüpheli gördüğümüz 1819-1820 değerleri için bu oranlamayı yapmış olsaydık çıkan sonuçlar ithalat için % 3.272, ihracat içinse % 2.367 çıkacaktı ki bunun anlamlı olmadığı da aşikardır.

⁶⁰⁵ Bkz. Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, Kudret Emiroğlu (Çev.), Belge Yayınları, Ekim 1993.

güvenilir bir şekilde geliştirilmesini umarım.⁶⁰⁶ Elde ettiğimiz sonuçlara göre zikredilen dönemdeki iktisadi ilişkiler, iki ülke arasındaki ticaret anlamında bütün bir 18. yüzyıl boyunca bulunduğu konumdan çok da uzaklaşmamıştı.

18. yüzyıl boyunca Osmanlı toprakları ve Avrupa arasındaki uluslararası ticarete dair ortaya çıkan durumun ana karakterleri dört başlık altında toplanabilir. Evvela, deniz yoluyla taşınan malların yaklaşık olarak yarısından biraz fazlasının kontrolü Marsilyalı Fransız tüccarların elindeydi. İkinci olarak, Fransız ticari hakimiyeti esas olarak yünlü dokumaların büyük miktarlarda ihracatına dayalıydı. Fransız ürünleri daha hafif, daha ince ve yumuşaktı. Ayrıca bu topraklarda yaşayan insanların tercihlerine, İngiliz manifaktürlerinde veya başka yerlerde üretilen ürünlere göre daha uygundular. Her ne kadar İstanbul gibi gelir durumu daha yüksek olan yerler İngiliz ürünlerini tercih etmekteyseler de pazarın ucuz olan kısmı Fransızların elindeydi. Üçüncü olarak, Fransızların Levant limanlarıyla ticareti 18. yüzyıl boyunca sürekli artmaya devam ederken; İngilizler başta olmak üzere diğer milletlerin ticaretleri ise düşüş eğilimindeydi. Dördüncü ve son olarak ise Batı Avrupa ticaretinde Osmanlı'nın önemi, Amerika kıtası civarında, Hindistan'da ve diğer yerlerde yeni pazar ve kaynak bulunduğu, kontrol edildiği, geliştirilmeye çalışıldığı sürece durmadan azalmıştır.⁶⁰⁷

18. yüzyıl böyle geçerken dünya ekonomisi anlamında Napolyon savaşları, bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu savaşların bitiş tarihini 1815 yılı olarak kabul ettiğimizde, bu tarihten sonra Avrupalı devletler kendi konumlarını belirlemeye çalışmışlardı. Edindikleri yeni konumlarının Osmanlı İmparatorluğu'na yansımalarının ise 1825 yılına kadar hissedilmediğini söyleyebiliriz. Bu gözle okunduğunda Levant Kumpanyası'nın tüm haklarını, İngiliz tahtına devretilmiş tarihi olan 1825 yılı, dünya ekonomisindeki yeni bir dönemin Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki işaret fişeği olarak kabul edilebilir.

⁶⁰⁶ Çalışmamız boyunca iki ülke arasındaki ticarete dair değerlendirmelerimizi Levant Kumpanyası ticareti rakamları üzerinden yaptık. Doğal olarak toplam ticaret, bundan ibaret değildi. Kaçakçılık başta olmak üzere doğrudan ticaret veya diğer limanlar üzerinden yapılan ticaret, 19. yüzyıldan itibaren yabancılarla aynı haklara sahip olan Osmanlı tebaası tüccarların yapmış oldukları ticaret ayrıca önemlidir. Dolayısıyla biz yorumlarımızı cari değerlere değil, değişim oranlarına dayandırmaya çalıştık.

⁶⁰⁷ Roger Owen, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, London ve New York: I. B. Tauris, 2005, s.83.

Bu, illaki Osmanlı ekonomisi açısından 1825 yılına kadar bir değişiklik olmadığı anlamına gelmemektedir. Bizim yorumumuz, tezimizin kapsamı olan Osmanlı-İngiliz iktisadi ilişkileri bağlamındadır. Yoksa Osmanlı ekonomisinin geçirdiği dönüşümleri daha evvel zikretmiştik.

Peki bu yeni dönem ne idi? Napolyon savaşları, Avrupalı devletlere ülkelerin zenginliğinin artık kıymetli madenlerle ölçülemeyeceğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermişti. İktisatçılar, zenginliğin ancak ülkedeki üretim ile ölçüleceğini ve ticaretin ise üretilen ürünlerin etkin bölüşülmesini sağlayacak bir faaliyet olduğunu ve zenginliğin ölçüsü olamayacağını yazmaktaydılar. İngiltere bu fikirleri zaten sanayi devrimi süreciyle yaşama geçirmişti. Şimdi ise sıra diğer Avrupa ülkelerindeydi. Bu minvalde Avrupalı devletler, sanayileşme ile ekonomik büyümeye büyük önem verdiler.⁶⁰⁸

Napolyon Savaşlarının sona ermesinden itibaren yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortasına kadar geçen dönemin en önemli özelliği, İngiltere'nin yükselişi olarak görülmektedir. *"Bu dönemde diğer Batı Avrupa devletleri kendi sanayileşme süreçleriyle meşguldüler ve İngiltere'ye meydan okuyacak durumda değillerdi. Öte yandan, bu sanayileşme sırasında Avrupa'da korumacılık eğilimlerinin ağır basması nedeniyle, İngiltere'nin pazar ve hammadde arayışının ağırlık noktası çevre ülkelerine kaymıştır. Böylece merkez-çevre ticareti İngiltere'nin denetimi altında hızla genişledi, ancak çevreye sermaye ihracı 1850'lere kadar önemsiz kaldı."*⁶⁰⁹

Zira Napolyon savaşları sonrasında dünya ekonomisinde bir resesyon devri daha başladı. Bu süreçte Osmanlı ürünlerinin pazarlanma fırsatlarında da azalma oldu. Diğer bir

⁶⁰⁸ V. Necla Geyikdağı, **Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations, 1854-1914**, New York: I. B. Tauris, 2011, s.xii.

⁶⁰⁹ Şevket Pamuk, **age**, s.11. 19. yüzyıl koşullarında üç çeşit çevreleşme sürecinden bahsedilmektedir. "İlk iki kategori, Gallagher ve Robinson'un otuz yıl önce yayımlanan çalışmalarında vurgulanan, resmi sömürgeler ile bir emperyalist devletin "gayriresmi imparatorluğu"na dahil olan çevre ülkeleri arasındaki ayırımı dayanmaktadır. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nu içine yerleştirdiğimiz üçüncü kategori ile, resmen sömürge olmayan çevre ülkeleri arasında yeni bir ayırım yapıyoruz. Gallagher ve Robinson, bu ülkelerden çoğunun sonunda, şu ya da bu emperyalist devletin gayriresmi imparatorluğuna dahil olduğuna işaret etmişlerdi. Üçüncü kategori ile biz, bir çevre ülkesinin gayriresmi imaratorluklardan birine dahil edilemediği, bunun yerine emperyalistlerarası rekabet koşullarının hüküm sürdüğü durumların da görüldüğünü savunacağız." Bkz. **age**, s.13.

deyişle Türk mallarının rekabet gücü azaldı.⁶¹⁰ Peki bu azalış Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri açısından Osmanlı aleyhine bir durum ortaya çıkarmış mıydı? Sunduğumuz bilgilerin de ışığında bu soruya rahatlıkla hayır cevabını verebiliriz. İngilizlerin bu dönemdeki meşhur pamuklu kumaş ihracatı rakamlarından bu durum rahatlıkla izlenebilmektedir. Zira genel olarak baktığımızda da azalış değil tam ters yönde bir etki ortaya çıkmıştı. Hem Napolyon Avrupa'sının İngilizlerce ablukası hem de 'Kıta Sistemi' diye bilinen, Fransızların başlattığı karşı abluka, Orta Avrupa'da ve Orta Avrupa'dan yapılan ticarete Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini arttırmıştı.⁶¹¹

Ayrıca Napolyon Savaşlarının, her ne kadar başlangıçta olumsuz etkileri olsa da sonrasında Osmanlı sınıî üretimini olumlu yönde etkilediğine dair tespitler de mevcuttur. Özellikle Ankara kenti üzerine yapılan çalışmalar, bu süreçte Ankara imalat ve ticaret hayatının canlılığından bahsetmektedir.

"Kuşkusuz, 19. yüzyılın başlarında savaş ticaret yollarının kapanmasına yol açtığında Ankaralı ustalar kullandıkları boyaları temin edemediklerinden şikâyetçiydi. Ancak, artık ihraç edilmeyen tiftik ipliği yeniden kumaş imalatında kullanılmaya başlamıştı; bu da, sof sanayiinin canlı olduğunun göstergesiydi ve bu canlılık ancak fabrikasyon malların rekabetiyle sona erecekti."⁶¹²

Görülen odur ki, 1833'te David Urquhart'ın da yazdığı üzere, bu vakitlere kadar İngilizler, Osmanlı pazarında ancak Hint müslinleri ve basmaları ile rekabet edebilecek seviyedelerdi. İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde Hint ve İngiliz malları satılmakta olmasına rağmen bunlar pazarı ele geçirmiş değillerdi. Türkiye'deki yerli büyük bez piyasası , yerli-el dokumacıların elindeydi. Yine Urquhart, 1831 yılında Ambelakia bölgesinden pamuktan iplik ve bez yapım maliyetlerini hesaplamaya çalıştı. Ortaya çıkan sonuç, İngiliz kaba pamuklularının Osmanlı ürünleriyle rekabet edecek düzeyin çok

⁶¹⁰ Kasaba, **The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century**, s.30; Bu alıntı için eserin İngilizce versiyonunu kullanmayı tercih ettik. Zira "...marketing opportunities for Ottoman products diminished" kısmının yerine Türkçe çevirisinde kullanılan "...Osmanlı tüccarları daha önceki yıllarda edindikleri pazarların bir kısmından çekilmek zorunda kaldılar." cümlesi çok daha başka, farklı anlamları da beraberinde içermektedir. Karşılaştırma için Bkz. Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, s.31.

⁶¹¹ Zürcher, s.52.

⁶¹² Faroqhi, Orta Halli Osmanlılar, s.264.

uzağındaydı. İngiltere, 1793-1815 savaşları sonrası kıta Avrupasını ablukaya alıp, bu ülkelerin pamuklu sanayilerini yıkıcı etkilerde bulunabilmiş bir ülkeydi. Bu minvalde 1825 gibi bir tarihte ucuz ve üstün kaliteli İngiliz ipliği ihraç edebilmekteydi. Bu ürünlerin Fransız görevlilerin rapor ettiği gibi Osmanlı pazarlarına büyük miktarlarda geldiği doğrudur. Ancak bunun sonucunda Osmanlı ürünleri defaten piyasadan silinmedi. Osmanlı sanayisi uzun sayılabilecek bir süre rekabet edebilecek gücü kendinde bulmuştur. Bu büyük miktarlarda ve ucuza gelen pamuklular karşısında ekonominin verdiği ilk tepki, yerli iplik fiyatların düşmesi oldu. Sonrasında ise rekabetin doğası gereği iplik üretiminin maliyeti, emek faktörü üzerinden düşürülmeye çalışıldı ki bu da işçi ücretlerinde azalma anlamına gelmekteydi. İngiliz işçisinin ücreti ise Osmanlı işçisinin ücretine nazaran daha yüksekti ve bu durum İngilizlerin rekabet gücünü azaltmaktaydı.⁶¹³

İngilizlerin ürettiği malların, Osmanlı ürünleriyle rekabet etmekte zorlandığı bu süreçte İngiliz tüccarlar da Osmanlı tüccarlarla rekabette zorlu süreçler geçirmekteydiler. Avrupa tüccarları, Hayriye tüccarları diye anılan bu tüccarlar hakkında bilgi sunmuştuk. Ne ölçüde olduğu tam bilinemese de bu tüccarlar Osmanlı padişahları tarafından da desteklenmekteydi. Bu tüccarların faaliyetleri sonucu Hollandalı tüccarların Osmanlı pazarından çekildiklerini ve hatta kendi ülkelerinde olanların dahi iflasa sürüklendiğini söylemiştik.

İngilizler de bu duruma bir süre direnmeye çalışmışlar ancak gayrimüslim tüccarların baskısı, İngilizleri Osmanlılarla Aralık 1797'de bir sözleşme imzalamaya mecbur bırakmıştı. Bu sözleşmeye göre gayrimüslimlere ait mallar, İngiltere'ye Osmanlı gemileriyle, ki bu genel olarak Rum gemiler anlamına gelmekteydi, taşınabileceklerdi. Daha önce imkansız olarak görülen böyle bir sözleşmenin İngilizlerce kabulü, Osmanlı pazarında ne kadar zorlandıklarının bir işaretini vermektedir ki o tarihlerde iki ülke arasındaki Levant ticaretinin durumu hakkında grafikler eşliğinde bilgi sunmuştuk. 1798'de çoğunluğu Rum tüccarların malları, Rum gemileriyle Londra'daki Levant Kumpanyası üyesi İngiliz tüccarlara gönderildi. Kumpanya hiç istemeyeceği böyle bir şeyin kabulüne mecbur

⁶¹³ İngilizlerin Türk bezleriyle rekabetlerini olumsuz etkileyen bir diğer unsur da Osmanlı dokumacılarının tutumlarıydı. Yapılan denemeler sonrasında Osmanlı köylüsünün, yarı Türk ipliği yarı İngiliz ipliğinden dokunmuş kumaşları daha sağlam buldukları ve beğendikleri belirlenmişti ve üretim sürecinde bu husus dikkate alınmaktaydı. Tamamı İngiliz ipliğinden dokunmuş bezler ise pek beğenilmemekteydi. Bkz. İnalçık, age, s.45-47.

kalmıştı. Çünkü eğer izin vermeseler idi, gayrimüslim tüccarlar kumpanyadan ayrı bağımsız olarak İngiliz tüccarlarla iş yapacak, Londra'da ticarethaneler açacak, zamanla kumpanya üyelerini ve temsilcilerini devreden çıkararak iki ülke arasındaki ticareti tamamen ellerine geçirecek kadar kuvvetli bir potansiyele sahiptiler.⁶¹⁴ Bu güçlerini Hollandalılar nezdinde ispat etmişlerdi ve tüccar bir millet olan İngilizler de bu kararla bu gerçeği onaylamış oluyorlardı.

Avrupa ve Hayriye tüccarlarını müste'min tüccarlarla eşit kılan ayrıcalıkların tanınmasıyla yabancıların berat satışlarının etkinliği azalmıştı. Yerel tüccarlar serbest Malta limanı ile ticaret başlatmışlar, Levant Kumpanyası tekelinin karlılığının azalmasına vesile olmuşlar, kumpanyanın iç tüzük hakları, özel oluşları yara almış, imtiyazlarının neredeyse bir anlamı kalmamıştı.⁶¹⁵ Yabancı gemilerin tutulması ve dolaylı yoldan ticaret yapılması tekel haklarını anlamsız kılmaktaydı. Ayrıca, İngilizler yabancı gemilerle taşınan ürünler için iki kere vergi vermek durumunda kalmaktaydılar. Diğer yandansa İngilizler, madem diğer yollarla ticaret yapılabilirse Kumpanya'ya kayıt olarak kumpanyanın konsolosluk ücreti ve diğer yükümlülükleri altında ticaret yapmayı anlamsız bulmaktaydılar. Bütün bu gelişmeler, Levant Kumpanyası'nı önemsiz kılmaktaydı.⁶¹⁶

Bu durum İngilizlerce de bilinmesine rağmen başedemedikleri gayrimüslim tüccarlara karşı bir engel olsun diye; gayrimüslimlerin taşımacılık yapma durumlarını kabul etmişler ama ticaret yapma noktasında, İngiliz koruması altında olan Rumların ya da berat sahiplerinin İngiltere ile ticaret yapabileceği şartını getirmişlerdi. Ancak berat sahibi olan Rumların, berat sahibi olmayanları da kolaylıkla bu haklardan faydalandırabileceğini de bilmekteydiler. Zaten bu önlem anlaşıldığı kadarıyla İngilizlere zaman kazandırmak için yapılan bir hamleydi. Sonuçta 1819 yılında İngiliz tüccarlar başka bir yola başvurdular. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yapılan ticareti İngilizlere bıraksınlar diye gayrimüslim tüccarlara İngiltere topraklarında ticarethane açma izni verdiler. Bu süreçte 1825'e kadar

⁶¹⁴ Syrett, age, s. 99-100.

⁶¹⁵ David Urquhart, **Turkey and its Resources: its Municipal Organization and Free Trade, the State and Prospects of English Commerce in the East**, Londra: Saunders and Otley, 1833, s.207.

⁶¹⁶ Despina Vlami, **Trading With the Ottomans: The Levant Company in the Middle East**, London ve New York: I. B. Tauris, 2015, s.240.

geçen sürede İngilizlerin, Levant ticaretinde özellikle gayrimüslim ağırlıklı olarak Rum tüccarlardan oluşan ticaret ağlarını kullandıklarını söyleyebiliriz.⁶¹⁷

İngilizleri bu imtiyazlara vermeye iten nedene, rekabet güçlerinin düşük olmasıydı dedik ancak bu düşük rekabet gücü İngiliz ekonomisinin zayıflığı anlamına gelmemekteydi. Aksine İngiliz ekonomisi gittikçe büyümekte, üretim kapasitesi genişlemekte idi. İngiliz tüccarlar ise bu süreçte yukarıda analiz etmeye çalıştığımız üzere artan üretim hacimleri sonucu ortaya çıkan ürünleri kolonilerine, Batı ve Doğu Hint Adaları'na yönlendirmekteydiler. Ancak üretim düzeyinin böyle devam etmesi ileriki tarihlerde yeni pazar ihtiyaçlarını beraberinde getirecekti. İşte İngilizler bize göre bu imtiyazları, yine öngörülü bir yaklaşım ile, Osmanlı pazarına o an ihtiyaç duydukları için değil daha sonra ihtiyaç duyacaklarını hesaplayabildikleri için vermekteydiler. Bu durum İngilizlerce, satranç oyunundaki feda gibiydi ve bunu kumpanya üyelerinin isteksizliklerine rağmen yapmaktaydılar.

Bu anlayışla, İngilizlerin 1825'e kadarki süreçte Osmanlı pazarına hakim olamadıklarını ancak İzmir limanındaki paylarından anlaşılacağı üzere rakiplerini bertaraf ettiklerini ve birkaç piyon fedasıyla Osmanlı tüccarlara hareket alanı açarken karşılarında tarihte ilk defa, tek rakip olarak Osmanlı yerli tüccarlarını bırakmış olduklarını söyleyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu cihetinden baktığımızda da ekonominin genel ilkeleri çerçevesinde, uluslararası ticarete yaklaşım noktasında sınırlı değişiklikler izlenmektedir. Daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet eliyle veya sivil inisiyatifle organize bir şekilde -en azından İngiltere ve Avrupa yönünde- dış ticarete katılmak diye bir şeyin mevcut olmadığını zikretmiştik. Timur Kuran değerli bir çalışmasında, bunun nedenlerini araştırırken İslam hukuku üzerinde durmaktadır. Bilhassa Avrupa hukuk sisteminin, müslüman tüccarları Avrupa'ya gitme yönünden cezbetmediğini zikretmektedir. Oysa ki İslam hukuku, Avrupalıların Levant'a gelişini kolaylaştırıcı etkilerde bulunabilmiştir.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Frangakis-Syrett, s.99-101.

⁶¹⁸ Ayrıntılı bilgiler için Bkz. Timur Kuran, **Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü**, Nurettin Elhüseyni (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ağustos 2012, s.332-339. Yazar İslam hukukuna dair yorumlarda bulunurken, "Dolayısıyla, bu kitap geçmişe bugünden bakmanın avantajı olmaksızın, modernlik öncesi dönemdeki bir gözlemcinin perspektifiyle ve Batı'nın küresel ekonomik egemenliğe ulaşmasından önce önemli görünen hususlara odaklanan bir yaklaşımla yazılmış olsaydı, İslam'ın

Yazara göre, bilhassa 19. yüzyıldan itibaren İslam toprakları ile Avrupa'nın, ticarete hakimiyet cihetinden, ayrışmasının etkileri de İslam hukukundan kaynaklıyor gibi görünmektedir. Bu süreçte Avrupa'da müslüman kolonilerinin kurulmaması, dolayısıyla örgütlenmemesi ve tabiatıyla konsoloslarının bulunmaması da hem en önemli gösterge hem de hâkimiyetin kaybedilmesinde önemli bir müsebbib olarak zikredilmektedir. Bunlara ilaveten Ortadoğu, bizim konumuz açısından ise Osmanlı tüccarlarının kendi toprakları üzerinde devlet politikasını etkileyecek şekilde örgütlenmemiş olması da, kurumsal yenilikler de aşılamayan ve ticaretin temelde Batılı tüccarlara bırakılmasından sonra kalıcılık kazanan bir husus olarak îzâh edilmektedir.⁶¹⁹

Ancak eserde bu durum, sanki bir eksiklikmiş gibi algılansa da⁶²⁰ bizce bu durum, Osmanlı İmparatorluğu için bir eksiklik olmaktan ziyade doğal ekonomik hayatın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunda hukukun rolünü doğal olarak ne niteliksel ne de niceliksel olarak ifade edemeyiz. Ancak biz, Osmanlıların dış ticarete aktif rol almamaları diye değindiğimiz hususu bir eksiklik olarak algılamıyoruz. Ayrıca Osmanlı ve İngiltere siyasi sistemleri arasındaki büyük farklılıktan ötürü, her iki tarafa ait tüccar kolonilerinin tarihsel süreçleri arasında da doğrudan bir karşılaştırmada bulunmak hâlâ ciddi riskler içermektedir.

Bu çerçevede düşünürsek; 18. yüzyılın yaklaşık olarak ortasından itibaren Ruslarla süren savaşlar, devamında ayrılıkçı hareketler devletin ticarete organize birşeyler yapmasına pek de müsaade etmemiştir diye düşünüyoruz. Ancak böyle bir potansiyelin sivil kesimde olduğunu müşahede etmiş olmalıdır ki, 18. yüzyıl sonlarından itibaren belli yasal düzenlemeler yaparak kendi tebaasının ticarete katılma yolundaki şartları

ekonomik altyapısı genellikle sorunsuz görünecekti" diye yazarak eserine, alçakgönüllü bir özeleştirmede bulunmuştur. Bkz. age, s.358.

⁶¹⁹ Kuran, s.353.

⁶²⁰ Bu "eksiklik" algısı, genelde cümlelerde kullanılan olumsuz yeterlilik bildiren kalıplardan kaynaklanmaktadır. Meselâ, "Ortadoğu'da tüccarların örgütlenememesinin...". Bkz. age, s.353. Halbuki örgütlenmek için yeterli koşullar sağlanmıyorsa örgütlenememekten değil örgütlenmemekten bahsedilmelidir. Bu durumun eserin geneli açısından bir tercüme sorunundan kaynaklanmış olabileceği de yetkin kişiler tarafından araştırılmalıdır. Zira biz, tespit ettiğimiz bazı örneklerde Reşat Kasaba'nın eserinde olduğu gibi tercüme sorunu da gözlemledik. Meselâ, Türkçe eserde "Batı işletmeleri büyür ve kalıcılaşırken, geleneksel İslami kurumlarla başarıya ulaşma olasılığı sıfıra düştü" cümlesi İngilizce versiyonunda "As western enterprises expanded and gained longevity, the possibility of succeeding through traditional Islamic institutions shrank to insignificance." diye geçmektedir ki bu durum olasılığın sıfır değil, önemsiz düzeyde olduğuna işaret eder. Karşılaştırma için Bkz. Kuran, s. 354 ve Timur Kuran, **The Long Divergence How Islamic Law Held Back the Middle East**, New Jersey ve Oxfordshire: Princeton University Press, 2011, s.276. Halbuki olasılık değerinin (x), sıfır ile bir arasında bir değer olabileceği (0 < x < 1), ne sıfıra ne de bire eşit olabileceği uzmanlarca bilinen bir gerçektir.

iyileştirmiştir. 1775-1825 dönemini yorumlarsak bizce; sivil inisiyatif olarak gayrimüslim araçların ortaya çıkması aslında kendilerinin müteşebbis karakterinden kaynaklanmaktadır.

Zira Osmanlı yöneticileri, ticarete dair yaptıkları düzenlemeleri -her zaman yaptıkları gibi- sivil kesimden gelen talepleri dikkate alarak yaşama dahil etmişlerdi. Bu düzenlemelerden yani bilhassa yabancı tüccarlar ile aynı imtiyazlara sahip olarak ticaret yapabilme hakkından, hem gayrimüslim hem müslim tüccarların en geç 1810 yılında eşit olarak istifade edebilmelerini sağlamıştır. Bu vakte kadar Rumlar başta olmak üzere gayrimüslim tüccarlar küçümsenmeyecek büyüklükte ticaret ağları oluşturmuşlardı ancak salt bunun, müslüman tüccarların organize olmalarına engel teşkil edeceğini sanmıyorum. Tanınan bu eşit haklardan Avrupa'yla ticaret noktasında faydalananlar, Avrupa kültürüne nispeten daha yakın olan, Avrupalı insanlarla daha kolay iletişim kuran, daha müteşebbis karaktere sahip olan kişiler yani gayrimüslim tüccarlar olmuşlardır.

Öyle ki 19. yüzyılın ortalarına kadar gayrimüslim tüccarlar, İzmir ve kıyı bölgelerdeki sayısal, ekonomik ve politik etkinliklerini arttıran Britanyalı tüccarların etkinliklerini iç bölgelere kadar genişletmelerine müsaade etmemişlerdir. Yabancı tüccarlar, yerel araçlar ile anlaşmaya mecbur kalmışlardır. Sonuç itibariyle İzmir'de dahi bu tarihlere varıncaya değin ne yerel yapılarda ne ilişkilerde ciddi bir dönüşüm ortaya çıkmıştı. "Toprak dağılımı örüntüsü 19. yüzyıl ortalarında temelde değişmeden kalmıştı; resmi kredi kurumları kökleşmemişti ve demiryolları⁶²¹ henüz tam işlerlik kazanmamıştı."⁶²²

⁶²¹ 16 Kasım 1858 tarihinde, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe'in Alsancak istasyonunun temel atma töreninde yaptığı konuşma da bu tarihe kadar İngilizlerin Levant'a hâkim olamadıklarını göstermektedir: "Bu demiryolunun, sanayi ürünlerimizin Türkiye'ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepinizin bildiği gibi Türkiye'nin yeniden canlandırılmasında Avrupa'nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. *Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar* ardına kadar açılmazsa, kendi çıkarlarımızı doğrultusunda, zor kullanarak, bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bimesini isterim..." Bkz. Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Mart 2012, s.55; İngilizler, ilk demiryolu hattını 1825'te İngiltere'de kurmuşlardı. Bu işin önceliğini yapmalarına rağmen Türkiye'de aldıkları ilk demiryolu imtiyazının tarihi 1856 Eylül'üne dayanır ama işi o kadar ağırdan almışlardır ki bu demiryolu hattında ilk taşıma, 1867 yılında gerçekleşmiştir. Bkz. A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Ankara: Onur Yayınları, Ekim 1979, s.14-15.

⁶²² Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, s.19-20.

1850'lerde İzmir'de durum hala böyle olduğuna göre, bizim çalışmamızın kapsadığı son tarih olan 1825 yılında bütün Osmanlı coğrafyasının İngilizlerle iktisadi ilişkisinin boyutlarının çok abartılmaması gerektiğini söylemekte haksız sayılmayız.

Bilhassa 1798'den sonra artarak devam eden İngilizlerin bölgeye dönük ilgileri, bölgeyle alakalı siyasi ve politik tavırları da 1826'ya kadar, hala doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nu hedef almaktan ziyade Hindistan özelinde çevre ülkeleri hedef almaktaydı.⁶²³ Osmanlı İmparatorluğu ise, diğer bölgelerle yakından alakalı olduğu için İngilizlerce dolaylı olarak hedef alınmaktaydı. Tanzimat sürecinde zikredilen birçok söz ve tespit edilen birçok unsur bu durumun en azından Tanzimat'a kadar dahi devam ediyormuş gibi olduğunu gösterse de 1825 sonrası dönem bizim çalışmamızın kapsamında olmadığı için birşey söyleyemiyoruz.

⁶²³ "Bu kişilerin çoğunun aklında Türkiye değil, Hindistan vardı. Rusya'nın İngiltere'yi hiçbir şekilde Hindistan'daki mülklerinden yoksun bırakamayacağını bilmelerine rağmen '...yine de Hindistan'daki topraklarımızın güvenliğini tam olarak sağlamak için, devlet adamlarımızın aklına gelebilecek her türlü ihtiyat tedbirine başvurulmalıdır...' deniyordu" Bkz. Frank Edgar Bailey, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.), *Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2011, s.309. (Bu makale yazarın, *British Policy and Turkish Reform Movement, A Study of Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, Harvard University Press, 1942 eserindeki bir bölümü oluşturmaktadır.)

SONUÇ

Osmanlı-İngiliz iktisadî ilişkilerini, başlangıcından 1826 yılına kadar tahlil ettiğimiz bu çalışmada ağırlıklı olarak iki ülke arasındaki ticari ilişkiye odaklandık. Zira iki ülke arasındaki ilişkide ticaretin haricinde ekonomiye dair pek bir bağlantı kurulmamıştır. Bunu söylerken hatırdta tutulması gereken husus şudur ki; iktisat/ekonomi kelimesinin kavramsal manasının, incelediğimiz dönem olan yaklaşık 250 yıllık süreçte değişime uğradığı bir gerçektir ve bu değişimi de gözardı etmeden bu yorumu yapmaktayız.

Osmanlı İmparatorluğu, nevi şahsına münhasır bir ekonomik sisteme sahipti. Bu sistemde mahsus olan ekonomik sistemde yer alan araçlar değil, sistemin topyekûn kendisidir. Bu iktisadî sistemin başlıca üç özelliği mevcut idi. Evvela; iâşe ilkesi çerçevesinde, elde edilen ürünün tüketimi karşılayabilmesi gerekmekteydi. Sâniyen, gelircilik ilkesi çerçevesinde devletin gelirlerinin mümkün olduğunca tezyîdi ve giderlerinin ise kısılması gerekmekteydi. Sâlisen ise, gelenekçilik ilkesi çerçevesinde ekonomik alanda başarılı bulunmuş ve zamanla bir gelenek halini almış olan uygulamaların devamının sağlanması gerekmekteydi. Eğer mezkûr geleneklere aykırı bir şey yaşama geçirilmek istenir ise bu yeniliğin, kabul görmesi için üç sorulu bir testten geçmesi gerekirdi. İbadullah'a yani halka faydalı mı?, devlet sistemi açısından faydalı mı?, herhangi bir şahsa veya kuruma zararı var mı?. Eğer halkın ve devletin yararına, bununla birlikte hiçkimsenin zararına olduğu tespit edilir ise ileride bir gelenek haline gelebilmesi temennisiyle bir yenilik kolaylıkla sahiplenilirdi.

Bu ilkelerin yön verdiği düşünölen ekonomik sistemde; bugün tarım ve sanayi olarak tanımlanan üretim alanlarında, yoğun olarak küçük ölçekli üretim işletmeleri mevcuttu. Tarım sektöründe üretici her hanenin elde ettikleri ürünlerin birbirlerine yakın seviyelerde olması için topraklar üzerinde düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemeler, geniş topraklara sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesi için birebir aynı değildi. Bölgelerin kendilerine has özellikleri dikkate alınırdı. İmalat, zanaat alanlarında ise üreticilerin ihtiyaç duydukları hammaddeler, sahip oldukları üretim araçları, üretim hacimleri, ürünleri sunacakları pazarlar ve nihayet kâr oranları da dahil birçok üretim

aşamaları kontrol altında tutularak, zikredilen ilkeler çerçevesinde ekonomik düzenin bozulmamasına dikkat edilirdi.

Bahsettiğimiz kontrol ve müdahaleler ise devlet yöneticilerinin, istişâre etmeden uygulamaya soktukları araçlar değillerdi. Bilakis zaman ve mekan şartlarıyla uyumlu, saha aktörlerinin taleplerinin de dikkate alındığı uygulamalardı. Asıl hedef yukarıda değinilen ilkeler çerçevesinde ekonomik sistemin sağlıklı işlerliğini sağlamak olduğundan, bu işlerliğin durumuna göre müdahalelerin de türü değişkenlik göstermekteydi. Bu amaçla, devletin doğrudan kontrolü daha çok, sisteminin işlerliğine daha fazla etki etmesi muhtemel olan kentler üzerine yoğunlaşmıştı. Kentler haricindeki geniş ekonomik alanları ihtiva eden diğer bölgelerde ise daha dolaylı müdahale araçları kullanılmıştır.

Üretim alanı bu yollarla düzenlenirken iç ve dış ticaretin de sorunsuz bir şekilde işlemesine özen gösterilmekteydi. Yine bilhassa iaşe ilkesinin etkisiyle; hangi ürünlerin ticarete konu olabiliş hangilerinin olamayacağından, hangi ürünlerin hangi şartlarda nerelere sevk edilebileceğine varıncaya değin titiz çalışmalar yapılmaktaydı. Bu çalışmalar esnasında alınan kararların etkin bir şekilde uygulanabilmesi ve ilkeler arası dengenin güzel bir şekilde tutturulabilmesi için ticaret kanallarının sorunsuz işlemesi elzemdi. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu, ticareti teşvik etmiştir. Bu minvalde ticaret yollarının iyileştirilmesi ve güvenliğinin sağlanması, gümrük sistemlerinin düzenli işlemesi dahil ticareti kolaylaştırıcı birçok faaliyette bulunmuştur.

Genel görünümü arz etmek için kullandığımız bu üslûb, her ne kadar ekonomik hayatın soğuk bir görünüme sahip olduğu intibâını oluştursa da gerçek öyle değildir. Zîrâ sînâî üretimin kontrol edilmesinde de yararlanılan ve kökeni fütüvvet anlayışına dayanan lonca teşkilatlanmasının yaşamdaki tezahürü son derece renkliydi. Her meslek kolunun kendine has usta-çırak ilişkileri, esnâfın çeşitli âdetleri ekonomik ve kültürel hayatı canlı kılan şeylerdi. Bugünün şartları ile değil dönemin koşulları çerçevesinde düşündüğümüzde bu çok daha iyi anlaşılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatler ve onların giyiniş tarzlarından konuşma üslûblarına varıncaya değin tavırları, günümüzdeki teknolojiden yoksun dönemler için mühim bir yere sahiptir.

Kentlerde ve daha küçük ölçekli olarak taşrada kurulan panayırlar, pazarlar iç ticaretin de canlılığına katkı sağlamaktaydı. Kayıt tutma özelliğinden dolayı dış ve bilhassa iç ticaret hacminin yüzyıllar boyunca ne ölçüde olduğu çok net bir şekilde bilinmiyor. Ancak birçok arşiv belgesinden ve hatta mahkemeye intikal etmiş sorunlardan dahi insanların yaşam tarzlarına dair önemli izler yakalanabilmektedir. Kısaca hissettirmeye çalıştığımız bu canlılığın ve renkliliğin keyfini kaçırarak en önemli şeyler ise güvenlik ve iâşe sorunlarıydı. Mütevâzi' yaşam tarzlarına sahip kişilerin güvenlik sorunları ve geçim dertleri ne kadar az olursa, İmparatorluğun huzuru da o derece dâim olurdu. İşte yukarıda zikrettiğimiz genel ilkeleri ortaya çıkaran ve bu ilkelerin dengesinin bozulmaması için yöneticileri gayrete getiren aslî unsurlar bunlardı.

Ele aldığımız yaklaşık 250 sene içerisinde gerek devletin güvenliğini gerekse toplumun iâşesini tehdit eden o kadar çok tarihsel olaylar yaşandı ki tarifleri bugün bile zorlukla yapılmaktadır. Birçoğunun ise hala farkında dahi değiliz. Ancak devlet yöneticilerinin, zikredilen ekonomik dengeyi, dönem dönem büyük sapmalar yaşanmasına rağmen, korumayı 19. yüzyılın başlarına kadar öyle ya da böyle başardığını söyleyebiliriz. Bu tarihlerden itibaren ise kısım kısım ciddi değişimler yaşanmıştır.

Bu uzun dönemdeki gelişmelere sınırlı da olsa İngiltere Krallığı da şahit olmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla İngilizler, ilk kez 1553 yılında bir Osmanlı padişahıyla yani Sultan Süleyman-ı Evvel ile görüşmüşler ve bu tarihten itibaren de Osmanlı İmparatorluğu ile sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Bu irtibatı sürekli kılan unsur ise iki ülke arasındaki ticaret idi.

Zirâ İngilizler, köken olarak bir tarım ülkesine sahiplerken devletlerini sonradan büyük bir ticaret imparatorluğuna dönüştürmeyi başarmış bir millet idiler. Bu dönüşüm süreci de kolay olmamıştı. Hatta bu esnada dünya ekonomisinde ciddi değişimlere yol açan ve sanayi devrimi diye tâbir edilen sancılı dönemleri de yaşamıştı. Yaşanılan bu süreçlerde etkili olan faktörler arasında tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi güvenlik ve iâşe endişelerinin de payının olduğu pek tabiidir. En önemli fark ise iki ülkeye yön veren ekonomik sistemleriydi. Bu ekonomik sistemler o kadar farklı idiler ki bir kıyaslama yapmayı uygun görmüyoruz.

Ancak ekonominin de yön verdiği siyasi tercihler, benzerlikler arzedeilmektedir. Mesela 15. ve 16. yüzyıllar her iki ülke için de merkezileşme çabalarının ortaya çıktığı dönemler olmuştur. Yine ekonomik ve diğer saiklerle her iki ülke de tarihleri boyunca seferler düzenlemişlerdir. Farkları ise, coğrafi konumları dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu daha çok kara üzerinde seferler düzenlemek zorunda kalırken İngilizler deniz seferlerine çıkmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu çevresindeki diğer ülkelerin güçleri çerçevesinde doğal sınırlarına ulaşırken, İngilizler yerleşebilecekleri boş bir kıta bulmuşlardır.

İngilizler, merkezileşme çabalarının ardından kralın ve parlamentonun etkin olduğu bir siyasi sisteme geçiş yapmışlardır. Parlamentoya ise büyük toprak sahibi aristokratlar hâkim idi. Bu siyasi sistemde devletin zenginliğini belirleyen ve ekonomiye yön veren ana unsur ise devlet hazinesinin mümkün olduğunca çok dolu olması diğer bir deyişle ülkedeki değerli maden miktarının mümkün olduğunca fazla olması idi. Bunun gerçekleşmesi için başvuru anayol ise dış ticaret fazlası vermek idi. Bu amaçla İngilizler ticaretlerini geliştirmeye çalışmışlardır. Deniz seferleri sonucu yerleşebilecekleri ve ekonomik olarak büyük menfaat elde edecekleri öngörülebilir olan topraklar bulunca da kapsamlı ekonomik politikalar gütmüşlerdir.

Bu süreçte 1553'te bir keşif heyeti gönderdikleri Osmanlı İmparatorluğu ile kurdukları irtibat sonrasında, 1580 yılında kendilerine verilen imtiyazlara binâen 1581 yılında Türkiye Kumpanyası'nın kurulmasını sağlamışlardır. Bu kumpanya, 12 yıl yaşamına devam ettikten sonra 1592 yılında Venedik Kumpanyası ile birleşmek suretiyle kısa ismi Levant Kumpanyası olan bir büyük organizasyonun ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. İngiltere toprakları üzerinde yaşayanların, Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapabilmeleri için Levant Kumpanyası üyesi olma zorunluluğu vardı diğer bir deyişle bu kumpanya Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapma tekeline sahipti.

Dolayısıyla iki ülke arasındaki doğrudan resmi ticaretin durumunu görmek için Levant Kumpanyası'nın faaliyetlerine bakmak yeterlidir. Ancak gerek İngiliz ürünlerinin Osmanlı limanlarına girişini, gerekse Türk ürünlerinin İngiliz topraklarına girişini sağlayan dolaylı ticaret gibi resmi ve kaçakçılık gibi gayri resmi yollar da vardı. Ancak bunların miktarının tespit edilmesi pek mümkün değildir. Hatta Levant Kumpanyası'nın kayıtlarının tamamı dahi elimize ulaşmamıştır.

Fakat bu hususta elde edilen bilgilerin miktarı iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiyi önemli ölçüde anlamamızı da sağlayabilmektedir. Genel olarak söylememiz gerekirse incelediğimiz dönem boyunca ortaya çıkan ticaret hacimleri, her iki ülkenin de ekonomisinde çok büyük yerler tutmamaktadır. Bu ticaretin etkisinin büyük olmamasının yanısıra, mevcut etkisinin de sürekliliği olmamıştır.

Kumpanyanın kurulmasının ardından Levant limanlarında kurulan ticarethaneler eliyle ticaret canlandırılmaya çalışılmıştır ki 1600'ler boyunca da hayli iyi bir seviyeye ulaşılmıştır. Ancak 18. yüzyıl boyunca Levant ticareti gittikçe gerilemiştir. Bu gerileme, kalıcı olarak ancak 1809'dan sonra ciddi bir artış eğilimine girmiştir. Ticaretin bilhassa 18. yüzyıl boyunca düşük seviyelerde kalma sebepleri olarak literatürde başta kumpanyanın tekeli uygulamaları ve savaşlar nedeniyle Akdeniz'in güvenliğinin zayıflaması olmak üzere diğer yabancı ülke tacirlerinden oluşan rakipler ve karantina sistemi, gümrük resimleri vesaire birçok etken sayılabilmektedir. Bu etkenlerin niceliksel olarak etki oranlarını tespit etmek ise doğal olarak mümkün değildir.

Tekelci uygulamaların olumsuz etkileri günümüzde gayet iyi bilinmektedir. Ancak dönemin şartları içerisinde bu uygulamaların Levant ticaretinin geri kalışındaki en önemli neden olarak sayılması bizce doğru değildir. Zira İngilizlere ait ve tekel imtiyazına sahip, Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kuzey Amerika'daki kolonilerle ticaret için kurulmuş kumpanyalar da dahil birçok başka şirketler de vardı ve o şirketler tekeli uygulamaları nedeniyle ticaretin gerilemesine sebep olmuyorlardı.

Akdeniz'in güvenliği meselesinde de benzer bir durum sözkonusudur. Güvensizliğin ticarete olumsuz etkide bulunduğu zaten herkesin malumudur. Ancak güvensizlik nedeniyle Levant limanlarıyla ticaretin düştüğü seneler olarak gösterilen tarihlere denk gelen birçok dönemde Levant limanlarıyla aynı güzergah üzerinde yer alan bölge limanlarının ticaret hacminde artışlar gözlenebilmiştir. Hatta Levant bölgesinin toplam ticaret hacminde düşüşün yaşandığı birçok sene İzmir limanının ticaretinde artış bile olmuştur. Bu durum Akdeniz güvenliği mevzusunun iki ülke arasındaki ticaretin düşük kalmasında en önemli neden olarak sayılamayacağının bizce göstergesidir.

Kumpanyanın almış olduğu önemli kararlar arasında yer bulmuş olan 1744 yılındaki Türkiye'ye altın ve gümüş getirme yasağı dahi, yasağın gerekçesiyle çelişmektedir. Zira bu yasağın getiriliş bahanesi olarak, İngiltere'den sevk edilen madenlerin uzun tecrübeler sonunda Türk mallarının fiyatlarının artmasına neden olduğu hususu beyan edilmekteydi. Bu yasağın, iki ülke arasındaki ticaret usulü gereğince ticaret hacminin bilinçli olarak kısıtlı düzeylerde tutulmasına vesile olduğu gerçeğı bir yana bir başka husus da şudur ki; İngilizler yasağa konu olan madenleri, Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretlerinde büyük miktarlarda dış ticaret açığı verdikleri sebebiyle getirmek istememekteydiler. Halbuki, bu yasağın da yürürlükte olduğu 18. yüzyıl boyunca İngilizlerle ticarete dış ticaret açığı veren taraf Osmanlı İmparatorluğu idi. Kaldı ki İngilizler, dış ticaret dengesini tutturmak için farklı yöntemler uygulamakta ve dengesizliğin zararlarını minimize etmekteydiler. Bu noktada İngilizlerin, ticaret açığını önlemek ve hatta dış ticaret fazlası verebilmek için ciddi miktarlarda kaçakçılık ve diğere gayri resmi yollarla çaba gösterdikleri yönündeki şüpheler inandırıcılık kazanmaktadır. Madenlerle ilgili hususun ise bizce ticari durumun haricinde başka sebepleri olmalıdır.

Vergi oranları açısından bakacak olursak da gerek İngiliz devletinin uyguladığı genel vergi oranları gerekse kumpanyanın konsolosluk resmi adı altında uyguladığı vergi oranları çok yüksek düzeylerdeydi. İngiliz tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda % 3 gümrük resmi ödedikleri mallar için İngiltere'de % 60 civarında bir vergi ödemek durumunda kalmaktaydılar. Ancak bu durum diğere bölgeler için de geçerliydi. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu ile ticarete kaçakçılığın etkisinin küçümsenmeyecek düzeyde olduğu zikrediliyorsa da bu yüksek vergi oranları nedeniyle kaçakçılığın diğere bölgelerde daha fazla miktarlarda olması da beklenirdi. Zaten Amerika kolonilerinin İngiliz devletine karşı başlattıkları isyanın altında da bu yüksek vergi oranları yatmaktaydı. Levant ticaretinin hacminin bu noktada vergi oranları vesaire ile düşük kalması aslında büyük İngiliz tüccarlar için pek olumsuz addedilmemekteydi; zîrâ onlar zaten Levant'tan Livorno gibi çevre limanlara kayan ticari faaliyetlerde de İngilizlerin kolonileriyle olan ticari faaliyetlerinde de söz sahibiydiler.

Bizce Levant ticaretinin düşük kalmasındaki en önemli etken, İngilizlerin Levant haricindeki bölgeler ile ilişkileriydi. Çünkü İngilizlerin gerek Doğu-Batı Hint Adaları gerekse Amerika'daki kolonileri ile olan ekonomik ilişkileri çok daha kapsamlı idi. Kısaca

söylememiz gerekirse bu bölgelerden elde edilen ekonomik menfaat ve kar seviyesi Levant limanlarıyla kıyaslanamayacak kadar yüksektir. Levant ile ticaret yapan tüccarların önemli bir kısmı, diğer bölgelerle de ticaret yapan tüccarların ta kendileriydi. Dolayısıyla karar alış süreçlerinde salt Levant'a odaklanarak değil bütün yatırım seçeneklerini tartarak hareket etmekteydiler. Gerek sahip olunan gemilerin tahsisi gerekse bölgelere gösterilen ilgi ve bunların niceliksel olarak ifadeleri göstermektedir ki; Levant bölgesi, İngiliz tüccarlarca hiç bir zaman öncelikli bölge olmamıştır.

İngilizler, yönlerini daha çok Batı'ya dönmüşlerdir. Doğu cihetindeki ticaretlerinde ise çoğu zaman Doğu Hindistan Kumpanyası'nın faaliyetlerinin, Levant Kumpanyası'nın zararına olmasına müsaade etmişlerdir. Zira kâr oranı olarak Levant Kumpanyası, diğerine nazaran geride kalmaktaydı. Hatta İngilizlerce, 18. yüzyıl sonlarında ve devamında Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi nüfuzunun zayıfladığı Mısır ve Kızıldeniz civarlarında Levant Kumpanyası'nın sahip olduğu imtiyazı hiçe sayan hareketlere tevessül edilmiş ve Osmanlı toprağı üzerindeki ticarete Doğu Hindistan Kumpanyası'nın müdahil olmasına çalışılmıştır. Ancak Levant kumpanyası'nın müdahalesiyle bu, en azından 1825 yılındaki lağvedilmeye kadar engellenmiştir diyebiliriz.

Diğer yandan yine bu son dönemlerde Osmanlı tebaasına, yabancı tüccarlarla aynı haklara sahip olarak ticaret yapma hakkının tanınmasının ardından İngilizler, karşılarında rakip olarak yabancı ülke tüccarlarının yanısıra Osmanlı tüccarlarını bulmuşlardır. Bu dönem İngilizlerin, Levant ticaretinin kâr seviyesini yükseltmek için dış ticarete sahip oldukları haklar ile iç ticarete de girmek istedikleri döneme denk geliyordu. Bu kritik süreçte gayrimüslim ve müslüman tüccarlar siyasi durumun da yardımıyla, iç ticaret üzerinde sahip oldukları hakimiyetlerini dış ticaret alanına da aktarmışlardır. İngilizlerin Levant ticareti de kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmış ve iç bölgeler ile ticari ilişkilerinde aracılardan yani Osmanlı tebaası tüccarlardan yararlanmaya mecbur olmuşlardır.

Bu süreçte etkili olan ana unsurun kâr düzeyi olduğu bir gerçektir. Bizce İngilizler, Levant ticaretindeki kâr oranı eğer diğer bölgelerdeki kâr oranlarının seviyesini yakalar ise Levant'a mal göndermişler aksi haldeyse ancak "pazardan silinmeme"lerine yetecek kadar ürün sevk etmişlerdir. Hatta bu miktarı kimi zaman öylesine azaltmışlardır ki; ticaretten

elde edilen gelir, Osmanlı topraklarındaki konsolosların rutin masraflarını dahi karşılayamaz hale gelmekteydi. Bizce Levant ticaretinin gelişebilmesi için yapılması gerekenler yöneticiler tarafından ihmal edilmekteydi çünkü İngilizlerin satmadığı/satamadığı ürünlerin muadilleri, rakipleri tarafından ticarete konu olabilmekteydi; diğer bir deyişle Osmanlı pazarı cihetinden, İngilizlerle ticaretin düşük kalmasını gerektirecek pek bir sorun gözükmemektedir. Zaten Osmanlı İmparatorluğu, özellikle son dönemlerde toprak kayıpları vesaire ile ticari hayata da etki eden bir homojenleşme eğilimine girmiştir. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu bizce kaybetmeye başladığı çeşitliliğini tekrardan kazanabilmek için dış ticarete daha fazla meyletmekteydi.

İki ülke arasındaki ticaretin gerçekleşmesini sağlamak adına Osmanlı topraklarına yerleşen İngilizler ise yine bu dönemde Osmanlı âdetlerine mümkün olduğunca uyum sağlamışlardır. Kendi âdetlerini ise Osmanlı toplumuna pek aktaramamışlardır. Bu süreçte iki ülke arasındaki ilişkiden İngilizlerin daha fazla etkilenen taraf olduklarını, hem ekonomik hem de idâri, kültürel ve diğer alanlardaki izlerden rahatlıklar çıkarabiliriz.

Bu ekonomik ilişkinin, iki ülke arasındaki siyasi ilişkiden ne ölçüde etkilendiği hususu ise iki açıdan konuya yaklaşmayı gerektirmektedir. Çünkü İngiltere erken dönemlerden itibaren siyaset ile ekonomi alanları arasındaki bağları çok sıkılaştırmış bir ülkedir. Bu minvalde ürettiği ve uyguladığı devlet politikaları, bu iki alanın koordineli olarak işlenmesiyle oluşmakta diğer bir deyişle bu iki alan bir bütün halinde tek bir görünüm sunmaktaydı. Bu görünümün tekliği düşünüldüğünde, birbirini etkileyecek iki alan da doğal olarak kalmamış oluyordu.

İleri sürdüğümüz bu açıklamaya dayanarak; Levant bölgesi İngiltere'nin çeşitli kademelerindeki yöneticileri tarafından gerek uluslararası siyaset gerekse ticari kâr seviyesi bakımından üzerinde öncelikli olarak politika geliştirilecek bölge konumuna gelmemişti. Bu durum, ticaret hacminin, incelediğimiz dönemde, gelişmemesine çok etki etmiştir. Diğer bir açıdan üst düzeydeki yaklaşımı gözardı eder isek, iki ülke arasındaki siyasi gelişmelerin Levant ticaretine çok fazla bir etkide bulunmadığını söyleyebiliriz. Bu durum, iki ülkenin siyasetlerinin kabaca 19. yüzyıla kadar doğrudan kesişmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Fransa'nın Osmanlı topraklarını tehdit eden saldırgan politikalarının ardından iki ülke arasındaki siyaset yaklaşımı değişmeye başlamıştır.

Ancak çalışmamızın kapsadığı 1826 yılına kadar bu değişimin, ticarete mühim bir tesirde bulunduğunu söyleyemeyiz. 1838 anlaşmasının görüşmeleri esnasında İngiliz elçisinin söylemiş olduğu, “Bizim devlet-i aliyye ile münasebetlerimiz ancak ticaretten ibaret olup yoksa münâsebet-i mülkiyyemiz olmadığından bu şekilde ticaretimiz mahvolduktan sonra aramızda herhangi bir ilişki de kalmaz.” sözü bu çerçevede düşünülmelidir. Bu söz genelde İngilizler tarafından Osmanlı tarafına verilmiş bir gözdağı olarak anlaşılmaktadır.

Ancak bizce bu sözün başka bir anlamı vardır. Çünkü İngilizler, 1580 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nca kendilerine verilmiş imtiyazlar ile Akdeniz'de diğer ülkelerle rekabet edebilecek kadar iyi bir konuma yükselebildikleri için bu imtiyazı tanıyan Osmanlılara karşı iyi niyetli bir yaklaşımı tercih etmişlerdi. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun o anki kuvvetli durumunun da etkisiyle İngilizler, bu imparatorluk üzerine diğer bölgelerde yaptıklarının aksine doğrudan bir politika geliştirmekten ziyade Hindistan bölgesine geçiş güzergâhı üzerinde yer alan Osmanlılar ile alakalı dolaylı politikalar geliştirmişlerdir. Bilhassa 1798'den 1826'a kadar ise Fransızlarla rekabetleri ve Rusya ile ilgili öngörülerini çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'na bir yaklaşım sergilemişlerdir. İşte elçinin bu sözü -belgelere net olarak yansımamış olmasına rağmen- bu tarihi ilişkilere de işaret etmektedir. Yani İngilizlerin, tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu üzerinde onun aleyhinde bir siyaset gütmedikleri, aralarında sadece iyi niyete dayalı ticari bir ilişkinin var olduğu anlatılmak istenmiştir diye düşünüyoruz. Diğer bir açıdan ise “Bizim Türkiye üzerinde doğrudan planımız, programımız yok; bizim planlarımız başka yerlerle alakalı, sizinle işbirliği yapmak istiyoruz” anlamını içeriyor diye düşünüyoruz. Ancak diplomaside tiyatral olarak söylenen sözlerin manası; söyleniş üslûbu, mimikler ve daha birçok etkenle yakından bağlantılı olarak zuhur eder. Dolayısıyla sadece yazılı bir metne dayanarak bu sözün manasının anlaşılması çok zordur.

Bununla birlikte bu dönemdeki diplomatik ilişkilerin ekonomiyle doğrudan ilişkilendirilmesi için yeterli bilgimizin olmadığı kanaatindeyim. Genel olarak bu tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik manevralarına bakılarak kimi ülkelere muhtaç bir profilinin çizilmesini de son derece yanlış bulmaktayım. Aslında bir ülkenin diplomatik manevra yapabilmesi dahi bizce, başlı başına küçümsenmeyecek kadar kuvvetli olduğunun bir göstergesidir. Diplomasi tarihi çerçevesinde karşılıklı menfaatlerin

konusulmasının gerektiği bu zeminde, çok sonraki tarihlerin verilerine bakılarak, niceliksel karşılığı olmayan tavizlerin iyi veya kötü diye yorumlanması da bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Her zaman bütüncül (holistik) bir bakış açısını önermekteyiz ancak bu önerimiz usûlde yanlış yapılmaması kaydıyla geçerlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaset kurumunun Osmanlı ekonomisine etkisi hususunda ise genel olarak; 17. yüzyıla kadar siyasetin ekonomiye hâkim olduğundan, 17-19. yüzyıllarda mali alandaki uygulamaların daha etkin kullanılmaya başlanmasıyla siyaset ve ekonomi arasında bir tür dengeli ilişkiden bahsedebiliriz. Yapılan araştırmalar, merkezî yönetimin ve güçlü bir padişahın yokluğunda dahi zanaatların ve ticaretin bozulmayacağı bir konuma yükseldiğini işaret etmektedir. 19. yüzyılın ardından ise bir yandan mali alandaki araçların kullanılması açısından üst sınıra yaklaşılmışının etkisiyle diğer yandan ise yaşanan toprak kayıpları vesaire ile ülke ekonomisinin büyüklüğünün ve çeşitliliğinin azalması sonrasında ticaret hayatında daha fazla adım atılması vesilesiyle ekonominin, siyaseti daha fazla etkiler konuma geldiği ve kimi zamanlar siyasete yön verdiği dahi söylenebilir.

Bu çalışmanın başlangıcında Osmanlı-İngiliz iktisadî ilişkilerinin her iki ülke için ne ifade ettiğini anlayabilmeyi hedeflemiştik. Vardığımız sonuçlar bizi hedefimize hayli yaklaştırmıştır. Hedefimize tam ulaşabilmemiz içinse yapılacak yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Çıkardığımız uzun dönem eğilim grafiğini daha sağlıklı bir hale getirebilmek için yeni ve güvenilir sayısal veriler gerekmektedir. Bu verilerin şu ana kadar ele geçmemiş olması bundan sonra da ele geçmeyeceği anlamına gelmemektedir.

Osmanlı iktisat tarihi açısından baktığımızda çalıştığımız dönemi kapsayan bilhassa da 18. yüzyılı içeren temel bilgiler olarak nüfus çalışmalarına, üretim ve ticaret hacimleriyle ilgili çalışmalara, mali alanı anlamaya yönelik iltizam, malikane ve esham sistemi içerisindeki yatırımcılarla ilgili çalışmalara, idari alanda âyânlar ile ilgili sayısal veriler içeren çalışmalara, iç ve dış ticaretin net bir tablosunu çıkarabilmek için monografik, şehir tarihi ve yerel gümrüklerle alakalı çalışmalara ihtiyaç vardır. Özellikle 1775 ve sonrasında yerel tüccarların faaliyetleri, beratlı, Avrupa ve Hayriye tüccarlarının faaliyetleri ile alakalı sayısal bilgiler ihtiva eden çalışmalar gerekmektedir. Osmanlı tebaası tüccarlar

üzerine yapılan çalışmaların, sayısal veri sunmamaları halinde iktisat tarihi açısından önemleri hayli azalmaktadır.

Mevcut istatistiksel verilerin, Osmanlı İmparatorluğu iktisat tarihi için çok basit istatistiksel modellerin kurulmasından öte çok kullanışlı olmadığını düşünmekteyim. Ancak eldeki verilerinse, hata payları gözardı edilmeden mümkün olduğunca iyi yorumlanmaya çalışılmasından yana olduğumu da belirtmek isterim. Zira birçok nitel veri, niceliksel olarak ifade edilmeye çalışıldığında çok faydalı görüş açıları sunabilmektedir. Her ne kadar günümüzdeki veriler gözönünde tutulduğunda umudumuz çok fazla olmasa da; bir gün Osmanlı İmparatorluğu iktisat tarihi alanında yapılacak ciddi çalışmalarda, ekonometrik modelleme tekniklerinin kullanılmasını sağlayacak ölçüde güvenilir bir veri setinin inşâ edilmesini ümit etmekteyiz.

EK 1: 1697-1791 Döneminde Büyük Britanya'dan Amerika'daki İngiliz Kolonilerine Yapılan İhracat ve Büyük Britanya'ya Amerika'daki İngiliz Kolonilerinden Yapılan İthalat (Pound Sterling)

Se ne	İngiltere'ye İthalat	İngiltere'den İhracat	İskoçya'ya İthalat	İskoçya'dan İhracat	Büyük Britanya (ing+İskç)	
	213	214	228	227	BB'ya İthalat (213+228)	BB'dan İhracat (214+227)
1791	1.011.813	4.014.416	182.866	209.033	1.194.679	4.223.449
1790	1.043.389	3.258.238	147.682	173.542	1.191.071	3.431.780
1789	893.296	2.306.529	156.894	188.893	1.050.190	2.495.422
1788	883.618	1.709.928	140.171	176.224	1.023.789	1.886.152
1787	780.444	1.794.214	113.191	219.898	893.635	2.014.112
1786	743.644	1.431.255	99.476	172.211	843.120	1.603.466
1785	775.892	2.078.744	117.705	229.282	893.597	2.308.026
1784	701.190	3.418.407	48.140	319.604	749.330	3.738.011
1783	314.058	1.435.229	34.670	108.636	348.728	1.543.865
1782	28.676	256.825	106.827	44.324	135.503	301.149
1781	99.847	847.883	44.310	147.568	144.157	995.451
1780	18.560	825.431	79.687	171.317	98.247	996.748
1779	20.579	349.797	33.815	62.626	54.394	412.423
1778	17.694	33.986	24.834	35.210	42.528	69.196
1777	12.619	57.295	3.991	35.553	16.610	92.848
1776	103.964	55.415	81.352	905	185.316	56.320
1775	1.920.950	196.162	536.112	24.193	2.457.062	220.355
1774	1.373.846	2.590.437	473.070	253.032	1.846.916	2.843.469
1773	1.369.229	2.079.412	517.954	233.053	1.887.183	2.312.465
1772	1.258.515	3.012.635	541.896	298.088	1.800.411	3.310.723
1771	1.339.840	4.202.472	606.464	374.472	1.946.304	4.576.944
1770	1.015.535	1.925.571	482.206	335.964	1.497.741	2.261.535

1769	1.060.206	1.336.122	471.307	268.849	1.531.513	1.604.971
1768	1.251.454	2.157.218	405.128	233.101	1.656.582	2.390.319
1767	1.096.079	1.900.923	376.810	267.187	1.472.889	2.168.110
1766	1.043.958	1.804.333	383.542	177.666	1.427.500	1.981.999
1765	1.151.698	1.944.114	421.944	175.811	1.573.642	2.119.925
1764	1.110.572	2.249.710	337.962	224.949	1.448.534	2.474.659
1763	1.106.161	1.631.997	353.811	260.943	1.459.972	1.892.940
1762	742.632	1.377.160	326.347	169.961	1.068.979	1.547.121
1761	847.892	1.652.078	312.713	144.520	1.160.605	1.796.598
1760	761.099	2.611.764	389.394	186.014	1.150.493	2.797.778
1759	639.909	2.345.453	209.858	160.544	849.767	2.505.997
1758	670.720	1.712.887	315.970	135.235	986.690	1.848.122
1757	610.684	1.628.348	209.431	123.794	820.115	1.752.142
1756	659.356	1.352.178	162.151	111.665	821.507	1.463.843
1755	939.553	1.112.997	185.480	110.086	1.125.033	1.223.083
1754	1.007.759	1.176.279	167.481	121.313	1.175.240	1.297.592
1753	972.740	1.452.944	215.217	157.542	1.187.957	1.610.486
1752	1.004.182	1.148.127	187.011	155.090	1.191.193	1.303.217
1751	835.651	1.233.168	199.521	164.205	1.035.172	1.397.373
1750	814.768	1.313.083	160.797	127.196	975.565	1.440.279
1749	663.524	1.230.386	178.582	114.819	842.106	1.345.205
1748	716.626	830.433	162.677	191.634	879.303	1.022.067
1747	660.715	726.669	117.192	190.560	777.907	917.229
1746	559.500	755.926	99.981	174.954	659.481	930.880
1745	554.431	535.253	124.140	97.207	678.571	632.460
1744	667.524	640.881	103.494	89.656	771.018	730.537
1743	880.807	829.273	119.799	130.460	1.000.606	959.733
1742	659.227	800.052	101.725	108.654	760.952	908.706

1741	912.291	885.492	86.118	78.951	998.409	964.443
1740	718.416	813.382	52.146	82.090	770.562	895.472
1739	754.276	695.869				
1738	620.212	751.270				
1737	775.882	682.434				
1736	699.764	677.624				
1735	652.326	668.664				
1734	611.350	556.275				
1733	669.633	548.890				
1732	519.036	531.253				
1731	650.863	536.266				
1730	572.585	536.860				
1729	575.282	422.958				
1728	605.324	517.861				
1727	637.135	502.927				
1726	526.303	553.297				
1725	415.650	549.693				
1724	462.681	461.584				
1723	461.761	411.590				
1722	437.696	424.725				
1721	493.871	331.905				
1720	468.188	319.702				
1719	463.054	393.000				
1718	457.471	425.333				
1717	426.090	439.666				
1716	424.389	402.042				
1715	297.246	451.366				
1714	395.774	333.443				

1713	303.222	284.556				
1712	365.971	309.691				
1711	324.698	297.626				
1710	249.814	293.659				
1709	324.534	269.596				
1708	286.435	240.183				
1707	284.798	413.244				
1706	187.073	161.691				
1705	150.961	291.722				
1704	321.972	176.088				
1703	204.295	296.210				
1702	335.788	186.809				
1701	309.134	343.826				
1700	395.021	344.341				
1699	255.397	403.614				
1698	226.055	458.097				
1697	279.852	140.129				

Kaynak: Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1970 Part 2, U.S. Department of Commerce, Washington D. C., Eylül 1975 (Bicentennial Edition), s.1176-1177.

EK 2: Amerika Birleşik Eyaletleri Dış Ticareti 1790-1945 (1.000 Dolar)

Sene	Toplam İhracat	Toplam İthalat	Ticaret Dengesi	Sene	Toplam İhracat	Toplam İthalat	Ticaret Dengesi
1790	20.205	23.000	-2.795	1868	281.953	357.436	-75.483
1791	19.012	29.200	-10.188	1869	286.118	417.506	-131.388
1792	20.753	31.500	-10.747	1870	392.772	435.958	-43.186
1793	26.110	31.100	-4.990	1871	442.820	520.224	-77.404
1794	33.044	34.600	-1.556	1872	444.178	626.595	-182.417
1795	47.990	69.756	-21.766	1873	522.480	642.136	-119.656
1796	58.575	81.436	-22.861	1874	586.283	567.406	18.877
1797	51.295	75.379	-24.084	1875	513.443	533.005	-19.562
1798	61.327	68.552	-7.225	1876	540.385	460.741	79.644
1799	78.666	79.069	-403	1877	602.475	451.323	151.152
1800	70.972	91.253	-20.281	1878	694.866	437.052	257.814
1801	93.021	111.364	-18.343	1879	710.439	445.778	264.661
1802	71.957	76.333	-4.376	1880	835.639	667.955	167.684
1803	55.800	64.667	-8.867	1881	902.377	642.665	259.712
1804	77.699	85.000	-7.301	1882	750.542	724.640	25.902
1805	95.566	120.600	-25.034	1883	823.889	723.181	100.708
1806	101.537	129.410	-27.873	1884	740.514	667.698	72.816
1807	108.343	138.500	-30.157	1885	742.190	577.527	164.663
1808	22.431	56.990	-34.559	1886	679.525	635.436	44.089
1809	52.208	59.400	-7.192	1887	716.183	692.320	23.863
1810	66.758	85.400	-18.642	1888	695.955	723.957	-28.002
1811	61.317	53.400	7.917	1889	742.401	745.132	-2.731
1812	38.527	77.030	-38.503	1890	857.829	789.310	68.519
1813	27.856	22.005	5.851	1891	884.481	844.916	39.565

1814	6.927	12.965	-6.038	1892	1.030.278	827.402	202.876
1815	52.558	113.041	-60.483	1893	847.665	866.401	-18.736
1816	81.920	147.103	-65.183	1894	892.141	654.995	237.146
1817	87.672	99.250	-11.578	1895	807.538	731.970	75.568
1818	93.281	121.750	-28.469	1896	882.607	779.725	102.882
1819	70.143	87.125	-16.982	1897	1.050.994	764.730	286.264
1820	69.692	74.450	-4.758	1898	1.231.482	616.050	615.432
1821	54.596	54.521	75	1899	1.227.023	697.148	529.875
1822	61.350	79.872	-18.522	1900	1.394.483	849.941	544.542
1823	68.326	72.481	-4.155	1901	1.487.765	823.172	664.593
1824	68.972	72.169	-3.197	1902	1.381.719	903.321	478.398
1825	90.738	90.189	549	1903	1.420.142	1.025.719	394.423
1826	72.891	78.094	-5.203	1904	1.460.827	991.087	469.740
1827	74.310	71.333	2.977	1905	1.518.562	1.117.513	401.049
1828	64.021	81.020	-16.999	1906	1.743.865	1.226.562	517.303
1829	67.435	67.089	346	1907	1.880.851	1.434.421	446.430
1830	71.671	62.721	8.950	1908	1.860.773	1.194.342	666.431
1831	72.296	95.885	-23.589	1909	1.663.011	1.311.920	351.091
1832	81.521	95.122	-13.601	1910	1.744.985	1.556.947	188.038
1833	87.529	101.048	-13.519	1911	2.049.320	1.527.226	522.094
1834	102.260	108.610	-6.350	1912	2.204.322	1.653.265	551.057
1835	115.216	136.764	-21.548	1913	2.465.884	1.813.008	652.876
1836	124.339	176.579	-52.240	1914	2.364.579	1.893.926	470.653
1837	111.443	130.473	-19.030	1915	2.768.589	1.674.170	1.094.419
1838	104.979	95.970	9.009	1916	5.482.641	2.391.635	3.091.006
1839	112.252	156.497	-44.245	1917	6.233.513	2.952.468	3.281.045
1840	123.669	98.259	25.410	1918	6.149.088	3.031.213	3.117.875
1841	111.817	122.958	-11.141	1919	7.920.426	3.904.365	4.016.061

1842	99.878	96.075	3.803	1920	8.228.016	5.278.481	2.949.535
1843	82.826	42.433	40.393	1921	4.485.031	2.509.148	1.975.883
1844	105.746	102.605	3.141	1922	3.831.777	3.112.747	719.030
1845	106.040	113.184	-7.144	1923	4.167.493	3.792.066	375.427
1846	109.583	117.914	-8.331	1924	4.590.984	3.609.963	981.021
1847	156.742	122.424	34.318	1925	4.909.848	4.226.589	683.259
1848	138.191	148.689	-10.498	1926	4.808.660	4.430.888	377.772
1849	140.351	141.206	-855	1927	4.865.375	4.184.742	680.633
1850	144.376	173.510	-29.134	1928	5.128.356	4.091.444	1.036.912
1851	188.915	210.771	-21.856	1929	5.240.995	4.399.361	841.634
1852	166.984	207.440	-40.456	1930	3.843.181	3.060.908	782.273
1853	203.489	263.777	-60.288	1931	2.424.289	2.090.635	333.654
1854	237.044	297.804	-60.760	1932	1.611.016	1.322.774	288.242
1855	218.910	257.809	-38.899	1933	1.674.994	1.449.559	225.435
1856	281.219	310.432	-29.213	1934	2.132.800	1.655.055	477.745
1857	293.824	348.428	-54.604	1935	2.282.874	2.047.485	235.389
1858	272.011	263.339	8.672	1936	2.455.978	2.422.592	33.386
1859	292.902	331.333	-38.431	1937	3.349.167	3.083.668	265.499
1860	333.576	353.616	-20.040	1938	3.094.440	1.960.428	1.134.012
1861	219.554	289.311	-69.757	1939	3.177.176	2.318.081	859.095
1862	190.671	189.357	1.314	1940	4.021.146	2.625.379	1.395.767
1863	203.964	243.336	-39.372	1941	5.147.154	3.345.005	1.802.149
1864	158.838	316.447	-157.609	1942	8.079.517	2.744.862	5.334.655
1865	166.029	238.746	-72.717	1943	12.964.906	3.381.349	9.583.557
1866	348.860	434.812	-85.952	1944	14.258.702	3.919.270	10.339.432
1867	294.506	395.761	-101.255	1945	9.805.875	4.135.941	5.669.934

Kaynak: Historical Statistics of the United States 1789-1945, United States Department of Commerce, 1949, s.243-245.

EK 3: Büyük Britanya'nın 1772-1804 Dönemindeki Deniz Aşırı Ticareti

Sene	Büyük Britanya 1772-1804 (1.000 £)					
	Toplam Ticaret			İrlanda ile Ticaret		
	İthalat	Yerli İhracat	Re-Export	İthalat	Yerli İhracat	Re-Export
1804	29.201	23.936	13.532	2.747	2.199	1.182
1803	27.992	22.112	11.540	2.888	2.281	1.083
1802	31.442	26.993	19.128	3.134	2.117	1.423
1801	32.796	25.700	16.602	2.360	1.577	1.373
1800	30.571	24.304	18.848	2.313	1.788	1.954
1799	26.837	24.084	11.907	2.771	2.406	1.681
1798	27.858	19.673	13.919	2.736	1.658	1.316
1797	21.014	16.903	12.014	3.114	1.311	1.126
1796	23.187	19.102	11.417	2.765	1.782	1.115
1795	22.737	16.527	10.785	2.637	1.612	1.185
1794	22.289	16.725	10.024	2.730	1.281	1.199
1793	19.257	13.892	6.498	2.285	1.055	888
1792	19.659	18.337	6.568	2.623	1.513	860
1791	19.670	16.810	5.922	2.479	1.471	1.000
1790	19.131	14.921	5.199	2.574	1.328	937
1789	17.821	13.780	5.561	2.405	1.243	1.072
1788	18.027	12.725	4.748	2.185	1.422	1.003
1787	17.804	12.054	4.816	2.222	1.136	1.206
1786	15.786	11.830	4.476	2.171	1.023	939
1785	16.279	10.975	5.143	2.012	890	1.278
1784	15.273	11.274	3.827	1.778	772	862
1783	13.122	10.710	4.327	1.612	1.156	1.147
1782	10.342	9.110	3.900	1.498	964	953
1781	12.724	7.622	3.710	1.630	1.119	956

1780	11.715	8.814	4.785	1.743	1.063	1.152
1779	11.435	7.648	5.890	1.547	843	802
1778	10.976	8.208	4.046	1.482	958	858
1777	12.644	9.300	4.191	1.653	1.214	987
1776	12.449	9.705	5.051	1.654	1.372	1.086
1775	14.817	10.072	6.253	1.688	1.229	1.224
1774	14.300	10.557	6.732	1.602	1.133	1.205
1773	12.676	9.418	7.114	1.379	954	1.273
1772	14.515	10.974	6.746	1.382	981	1.188

Kaynak: Brian R. Mitchell and Phyllis Deane, **Abstract of British Historical Statistics**, London: Cambridge University Press, 1988, s.281.

EK 4: İngiltere-Galler'in 1697-1791 Dönemindeki Deniz Aşırı Ticareti

Sene	İngiltere ve Galler 1697-1791 (1.000 £)					
	Toplam Ticaret			İrlanda ile Ticaret		
	İthalat	Yerli İhracat	Re-Export	İthalat	Yerli İhracat	Re-Export
1791	17.688	15.896	5.539	2.102	1.295	907
1790	17.443	14.057	4.828	2.203	1.114	823
1789	16.408	12.970	5.201	2.069	1.079	964
1788	16.551	11.937	4.346	1.862	1.245	852
1787	16.335	11.310	4.445	1.884	958	1.066
1786	14.610	11.191	4.200	1.905	872	849
1785	14.900	10.315	4.795	1.694	740	1.142
1784	14.119	10.497	3.675	1.523	621	789
1783	12.115	10.096	4.116	1.499	999	1.020
1782	9.533	8.605	3.750	1.349	829	887
1781	11.919	7.043	3.526	1.434	930	840
1780	10.812	8.033	4.564	1.549	890	1.040
1779	10.660	7.113	5.588	1.384	705	663
1778	10.293	7.754	3.797	1.361	796	675
1777	11.842	8.750	3.903	1.503	1.077	855
1776	11.703	9.275	4.454	1.517	1.221	958
1775	13.550	9.723	5.478	1.550	1.133	1.037
1774	13.098	10.049	5.868	1.447	1.036	1.070
1773	11.560	8.976	5.944	1.253	850	1.069
1772	13.305	10.503	5.656	1.242	893	1.071
1771	12.822	11.219	5.905	1.381	771	1.213
1770	12.217	9.503	4.764	1.214	1.003	1.122
1769	11.909	8.984	4.454	1.265	998	967
1768	11.879	9.693	5.425	1.226	901	1.348

1767	12.074	9.492	4.375	1.103	791	1.089
1766	11.513	9.890	4.193	1.154	933	987
1765	10.981	10.122	4.451	1.071	800	967
1764	10.391	11.536	4.725	777	794	840
1763	11.199	9.522	5.146	769	809	831
1762	8.870	9.400	4.351	889	830	699
1761	8.544	10.804	4.069	855	883	593
1760	9.833	10.981	3.714	904	692	358
1759	8.923	10.079	3.869	832	518	413
1758	8.415	8.763	3.855	1.050	513	414
1757	9.253	8.584	3.755	687	520	441
1756	8.962	8.632	3.089	828	593	519
1755	8.773	7.915	3.150	643	616	454
1754	8.093	8.318	3.470	610	732	441
1753	8.625	8.732	3.511	561	689	461
1752	7.889	8.226	3.469	564	694	447
1751	7.943	8.775	3.644	664	658	516
1750	7.772	9.474	3.225	613	666	651
1749	7.918	9.081	3.598	568	472	534
1748	8.136	7.317	3.824	464	417	489
1747	7.117	6.744	3.031	541	318	431
1746	6.206	7.201	3.566	533	466	330
1745	7.847	5.739	3.333	1.441	578	333
1744	6.363	5.411	3.780	391	281	454
1743	7.802	6.868	4.442	817	349	511
1742	6.867	6.095	3.480	347	318	457
1741	7.936	5.995	3.575	405	265	434
1740	6.704	5.111	3.086	391	242	387

1739	7.829	5.572	3.272	412	289	385
1738	7.439	6.982	3.214	381	276	420
1737	7.074	6.668	3.414	346	329	402
1736	7.308	6.118	3.585	447	301	419
1735	8.160	5.927	3.402	417	369	400
1734	7.096	5.403	2.897	401	279	348
1733	8.017	5.823	3.015	386	318	277
1732	7.088	5.675	3.196	294	279	336
1731	6.992	5.081	2.782	309	272	347
1730	7.780	5.326	3.223	294	240	293
1729	7.541	4.940	3.299	288	254	264
1728	7.569	4.910	3.797	318	229	247
1727	6.799	4.605	2.670	307	273	163
1726	6.678	5.001	2.692	333	321	249
1725	7.095	5.667	2.814	334	204	271
1724	7.394	5.107	2.494	368	279	190
1723	6.506	4.725	2.671	361	292	262
1722	6.378	5.293	2.972	356	279	210
1721	5.908	4.512	2.689	333	175	196
1720	6.090	4.611	2.300	283	182	147
1719	5.367	4.514	2.321	380	217	171
1718	6.669	4.381	1.980	326	169	165
1717	6.347	5.384	2.613	470	209	221
1716	5.800	4.807	2.243	562	163	182
1715	5.641	5.015	1.908	389	171	249
1714	5.929	5.564	2.440	326	140	257
1713	5.811	4.490	2.402	296	148	159
1712						

1711	4.686	4.088	1.875	297	112	149
1710	4.011	4.729	1.566	311	102	184
1709	4.511	4.406	1.507	276	108	144
1708	4.699	4.404	1.495	275	107	145
1707	4.267	4.173	1.602	306	109	154
1706	4.064	4.142	1.447	266	95	103
1705						
1704	5.329	3.723	1.804	321	92	125
1703	4.450	3.888	1.622	324	108	159
1702	4.088	3.130	1.144	258	106	113
1701	5.796	4.049	2.192	285	142	164
1700	5.840	3.731	2.081	234	131	141
1699	5.621	3.655	1.570	417	131	139
1698	4.608	3.582	1.608			
1697	3.344	2.295	1.096			

Kaynak: *Abstract of British Historical Statistics*, Brian R. Mitchell and Phyllis Deane, London: Cambridge University Press, 1988, s.279-281.

EK 5: 12 Ocak 1806 Tarihli Osmanlı – İngiliz Gümrük Târifesi

Eşyay-ı Âmediyye		
Malın Cinsi	Malın Miktarı	Alınacak Gümrük (Akçe olarak)
Kalay	1 Kantar	210
Kurşun	“	45
Beyaz teneke-i İngiliz	1 sandıkca (220 aded)	75
Şeker-i gubar ve kelle	1 kantar	120
Büber	1 kıyye	4
Sof-i İngiliz	1 top (45 zira')	110
Kırmız	1 kıyye	120
Dal bakkam-ı portakal	1 kantar	120
Françe bakkamı	“	20
Mor ve gök Santa Marka bakkamı	“	72
Kahve-i Yemen	1 kıyye	9
Kahve-i Efrencî	“	4
Siyah ve beyaz zencebil	1 kantar	80
Bahar-ı cedid	1 kıyye	3
Darçın-ı Triyeste	“	20
Darçın-ı (H)olanda	“	36
Rişte-i Hindî	“	50
Rişte-i penbe-i İngiliz	“	27
Mengî ve ağayani şeriti, mermer-i kebir, mermer-i hazine, mermer-i humâyun, kebir hasse, tafta-i sakankûrî	1 top	70
Siyah ve sincâbî post-ı tavşan	1 deste (50 aded)	150

Sim ve hilâli koyun saati (sagir, vasat, kebir)	1 aded	150
Altun koyun saati (sagir, vasat, kebir)	“	360
Karavana makamsız asma saat	1 aded	120
Kebir yasdık saati ve ... saat ve asma saat		Faturası üzere % 3 alına
Çuka-i İngiliz şalı ve mahud vesâir	1 kese (25 zira')	420
Çuka-i Londra, İngiliz	“	160
Basma çuka-i İngiliz		Faturasından % 20 tenzil ile % 3 alına
Hırdavat ma'a billur evânî ve ayine ve toprak tabak		Faturası üzere % 3 alına
Arka şal	1 aded	396 (110 guruş)
Çiçekli ve rızâyî şal	“	720 (200 guruş)
Beldârî şal	“	2700 (750 guruş)
Boğca şal	“	216 (60 guruş)
Cemâverî şal	“	468 (130 guruş)
Cevîzî destar	“	180 (50 guruş)
... çuka-i İngiliz		Faturası üzere % 3 alına
Çivid-i Yeni Dünya	1 kıyye	18
Çivid-i Hindî-i İngiliz	“	18
Çivid-i Lâhor	“	54
Cengâr	“	12
Muhabbethane-i Hindî	1 top	
(kebir)		120
(vasat)		90
(sagir)		60
Nışadır	1 kıyye	9

Barut-ı İngiliz	1 kantar	150
Revgan-ı sâde	“	70
Muhabbethane-i İngiliz	1 top	45
Envâ'-ı halat ve lenger demiri ve tob ve katran ve zift ve buna kıyas mühimmat		Her kaç guruş için bey' olunur ise % 30 guruşu tenzil, bakîyesinden % 3 alına
İngiliz-kâri piştov ve karabina		Faturası üzere % 3 alına
Hind ve Yeni Dünya ağacı	1 kantar	36
Rum tâbir olunur kamyş-ı Rûmî	1 kıyye	2
İngiliz peyniri	1 kıyye	3
Saçma kurşun	1 kantar	50
Misk	1 miskal	12
Anber	“	12
Mismar-ı Triyeste	1 kantar	90
Mismar-ı Efrencî	“	120
Mücevherat ve incü ve mücevher koyun saati		% 2 alına
Eşyay-ı Reftiyye		
Sağrı	1 aded	3
Şem-i asel	1 kantar	240
Rişte-i Ankara	1 kıyye	21
Tiftik-i sâfî	“	21
Göztaşu	“	4,5
Şab	1 kantar	27
Cemşir	“	8
Harir-i ham-ı Bursa	1 kıyye	45
Harir-i gubâr-ı kamçı-başu	1 kantar	30
Penbe-i ham	“	100

Harir-i Kıbrıs ve Sayda ve havâlisi	1 kıyye	36
Harir-i Ada ve Rumeli	1 kıyye	45
Palamud	1 kantar	8
Alacehr(î)	1 kıyye	2
Anason	1 kantar	40
Zamk-ı Arabî	1 kıyye	6
Uşfur	1 kantar	130
Rişte-i penbe	1 kıyye	9
Kırmızı ve elvan rişte-i penbe	“	9
İncir (torba, kutu ve dizi)	1 kantar	15
Yaş olmak üzere sünger	1 kıyye	6
Ceviz tahtası	1 kantar	12
Servi tahtası	“	20
Razakı üzüm	“	27
Beğlerce ve siyah üzüm	“	15
Kök boya	“	45
Sâleb	1 kıyye	5
Kitre	“	3
Yerlü post-ı tavşan	100 tane	60
Sinâmekî	1 kıyye	5
Afyon	“	36
Mustaki	“	11
Mazu	“	150
Mahmudiye	“	36
Bakır-ı ham	1 kantar	180
Ebu-cehl karpuzu	1 kıyye	6

Livre-i İngiliz tâbir olunanın beheri on üçer guruşa hesab oluna ve beher yüz yirmi akçesi bir guruş hesab olunmak üzere işbu mahalle şerh verildi.

İşbu târife defterinde münderic olan meta'dan gayri İngiltere tüccarına Avrupa'dan meta' geldikde ol vilâyetlerin tüccarından alına geldiği vech üzere Rusyalu ve Nemçelu târifeleri mücebince ne vechile gümrük alınur ise İngiltere tüccarından dahi ol vechile resm-i gümrük alınmak ve asla bir târife defterinde cins ve fiyatı mevcut olmayan emtia zuhur eder ise râyic-i vakt üzere bahasından yüzde yirmisi tenzil ve bâkisinden yüzde üç gümrük edâ olunmak üzere mukavele olunmuştur.

Bâlâda mastur târife defterinde mukayyed fiatın hükmü bilcümle Memâlik-i Mahrusa'da kâin iskelelerde ve gümrüklerde bilâ istisna cârî olup gümrük ümenâlarına hitâben evâmir-i şerife îta olunmak üzere mukavele olunmağla işbu mahalde dahi şerh ve işâret olundu.

Fî 21 Şevval 1220

Berto Pizani
Tercüman-ı İngiltere

Hasan bin Osman
Emin-i Gümrük-i
Âsitâne

Kaynak: Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974, s.132-134.

EK 6: 1760'ta (pound/yıl)

Meslek	Aile Sayısı	Gelir
Tüccarlar	1.000	600
	2.000	400
	10.000	200
Esnaf	2.500	400
	5.000	200
	10.000	100
	20.000	70
	125.000	40
İmalat Ustaları	2.500	200
	5.000	100
	10.000	70
	62.500	40

Kaynak: Hobsbawm, s.29.

Karşılaştırma yapılabilmesi için, avukatların ve han sahiplerinin ortalama haftalık gelirlerinin 100 pound, en zengin çiftçilerin 150 pound, 'çiftçilerin' ve taşradaki işçilerin 5 veya 6 şilin olarak hesaplandığı belirtilebilir.

EK 7: Seçkin Deniz Yollarının Kar Payları 1780-1791

Deniz Yolu	Sene	Kar Payı (%)	Sene	Kar Payı (%)
Birmingham Canals	1780-1782	13.9*	1789-1791	17.5*
Coventry Canal	1789	3.0	1791	8.0
Don Navigation	1779-1783	13.0*	1789-1793	17.0*
Leeds&Liverpool Canal	1781	0	1790	5.3
Loughborough Navigation	1780	5.0	1790	20.0
Trent&Mersey Navigation	1780	0	1790	6.5

Kaynak: Baron F. Duckham, **Transport in the Industrial Revolution**, Derek Howard Aldcroft ve Michael Freeman (Ed.), *Canals and River Navigations*, U.K ve U.S.A.: Manchester University Press, 1983, s.108.

Notlar:

* Dönemlere dahil olan yılların aritmetik ortalaması

Don Navigation'a ait rakamlar mali değerlerden, yüzdeler oranlara indirgenmiş rakamlardır.

EK 8: Avrupa Kentlerinde Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, 1500-1870: Büyüme oranları ve Karşılaştırmalı Seviyeler

A - Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Büyüme Oranları (Yıllık %)

	1500-1700	1700-1750	1750-1820	1820-1870
UK	0.12	0.35	0.20	1.25
Netherlands	0.24	0.00	-0.02	0.83
Belgium	0.09	0.19	0.02	1.44
France				0.85
Italy	-0.08	0.14	-0.22	0.61
Spain	-0.02	-0.10	0.10	0.27
Sweden	0.02	0.03	0.06	0.65
Poland	-0.13	-0.24	0.21	0.59
Russia				0.64
Turkey		0.16	0.07	0.52

B - Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Karşılaştırmalı Seviyeleri (Birleşik Krallık1820=100)

	c.1500	c.1700	c.1750	1820	1870
UK	57	73	87	100	187
Netherlands	67	109	109	107	162
Belgium	58	69	76	77	158
France				72	110
Italy	83	71	76	65	88
Spain	63	61	58	62	71
Sweden	64	66	67	70	97
Poland	50-54	38-42	34-37	41	55
Russia				40	55
Turkey		35	38	40	52

Kaynak: The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 1: 1700-1870, Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, New York: Cambridge University Press, 2010, s.2.

EK 9: Birleşik Krallığa ve Bağımlılarına Ait Gemiler

Sene	Birleşik Krallık ve Avrupa'daki Sömürgeler		Koloniler		Toplam	
	Gemiler	Tonaj	Gemiler	Tonaj	Gemiler	Tonaj
1803	18.068	1.986.076	2.825	181.787	20.893	2.167.863
1804	18.870	2.077.061	2.904	191.509	21.774	2.268.570
1805	19.207	2.092.489	3.024	190.953	22.051	2.283.442
1806	19.315	2.079.914	2.867	183.800	22.182	2.263.714
1807	19.373	2.096.827	2.917	184.794	22.290	2.281.621
1808	19.580	2.130.396	3.066	194.423	22.646	2.324.819
1809	19.882	2.167.221	3.188	201.247	23.070	2.368.468
1810	20.253	2.210.661	3.450	215.383	23.703	2.426.044
1811	20.478	2.247.322	3.628	227.452	24.106	2.474.774
1814	21.550	2.414.170	2.868	202.795	24.418	9.616.965
1815	21.869	2.447.831	2.991	203.445	24.860	2.681.276
1816	22.026	2.504.290	3.775	279.643	25.801	2.783.933
1817	21.775	2.421.354	3.571	243.632	25.346	2.664.986
1818	22.024	2.452.608	3.483	221.860	25.507	2.674.468
1819	21.997	2.451.597	3.485	214.799	25.482	2.666.396
1820	21.969	2.439.029	3.405	209.564	25.374	2.648.593
1821	21.652	2.355.853	3.384	204.350	25.036	2.560.203
1822	21.238	2.315.403	3.404	203.641	24.642	2.519.044
1823	21.042	2.302.867	3.500	203.893	24.542	2.506.760
1824	21.280	2.348.314	3.496	211.273	24.776	2.559.587
1825	20.701	2.328.807	3.579	214.875	24.280	2.553.682
1826	20.968	2.411.461	3.657	224.183	24.625	2.635.644
1827*	19.524	2.181.138	3.675	279.362	23.199	2.460.500
1828	19.646	2.193.300	4.449	324.891	24.095	2.518.191
1829	19.110	2.199.959	4.343	317.041	23.453	2.517.000
1830	19.174	2.201.592	4.547	330.227	23.721	2.531.819
1831	19.450	2.224.356	4.792	357.608	24.242	2.581.964
1832	19.664	2.261.860	4.771	356.208	24.435	2.618.068

* Yeni Kayıt Yasası'nın uygulamaya konulduğu yıldır; öncesinden bu vakte kadar zaman zaman kaybolan birçok gemiler kayıtlarda gözüküyorlardı, kayboluşlarına dair bir kanıt yok.

Buharlı Gemiler

Sene	Birleşik Krallık		Guernsey		Koloniler		Toplam	
	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj
1814	1	69			1	387	2	456
1815	8	638			2	995	10	1.633
1816	12	947			3	1.665	15	2.612
1817	14	1.039			5	2.911	19	3.950
1818	19	2.332			8	4.109	27	6.441
1819	24	2.548			8	4.109	32	6.657
1820	34	3.018			9	4.225	43	7.243
1821	59	6.051			10	4.482	69	10.534
1822	85	8.457			11	4.668	96	13.125
1823	101	10.361			10	3.792	111	14.153
1824	114	11.733	2	214	10	3.792	126	15.739
1825	151	15.764	2	214	15	4.309	168	20.287
1826	228	24.186	2	214	18	4.558	248	28.958
1827	253	27.318	2	214	20	4.958	275	32.490
1828	272	28.010	2	214	19	3.808	293	32.032
1829	287	29.501	2	214	15	2.568	304	32.283
1830	295	30.009	3	330	17	3.105	315	33.444
1831	320	32.262	4	433	23	4.750	347	37.445
1832	348	35.238	4	474	28	5.957	380	41.669

Kaynak: English Historical Documents, A. Aspinall, David Charles Douglas ve E. Anthony Smith, Londra: Routledge, 1959, s.556.

EK 10: Levant Kumpanyası'nın Birleşik Krallık'tan Toplam İhracat ve Birleşik Krallığa İthalat Rakamları (£)

A - Levant Kumpanyası'nın Birleşik Krallığa Yaptığı Toplam İthalat Rakamları (£)

Sene	Birleşik Krallığa Yapılan Toplam İthalat (Resmi Değerler)	Londra Üzerinden	İngiliz Dış Limanları Üzerinden	İngiltere, belli başlı kalemler (Resmi Değerler)
1812	243.894	213.675	30.218	Kızılkök 107.218 £
1817	186.289	140.928	45.361	Kızılkök 78.808; kuru üzüm 29.943; ham pamuk 799 £
1818	369.052	248.358	115.056	Kızılkök 111.825; ham ipek 41.846; kuru üzüm 41.599; ham pamuk 24.112 £
1820	417.158	333.207	75.856	Kızılkök 120.677; ham ipek 122.315; kuru üzüm 43.281; ham pamuk 7.863 £
1824	764.848			Kızılkök 154.412; ham ipek 180.424; kuru üzüm 46.748; ham pamuk 249.271 £
1825	1.207.035			Kızılkök 190.953; ham ipek 193.293; kuru üzüm 53.670; ham pamuk 611.547 £

B - Levant Kumpanyası'nın Birleşik Krallık'tan Yaptığı Toplam İhracat Rakamları (£)

Sene	Birleşik Krallık'tan Yapılan Toplam İhracat (Gerçek ya da Beyan edilmiş Değerler)	Resmi Değerler	Londra Üzerinden (Gerçek ya da Beyan edilmiş Değerler)	İngiliz Dış Limanları Üzerinden (Gerçek ya da Beyan edilmiş Değerler)	İngiltere, belli başlı kalemler (Gerçek ya da Beyan edilmiş Değerler)
1812	311.029		296.527	14.501	Pamuklu ürünler 224.078; şeker (işlenmiş veya ezilmiş) 50.101 £
1816	299.241	256.802	263.583	24.479	Pamuklu ürünler 188.899 (resmi değer=165.799); şeker 24.220 (resmi değer=18.357);teneke (işlenmiş,işlenmemiş) 26.016(resmi değer=19.218 £)
1818	806.530	882.132	631.302	170.856	Pamuklu ürünler 545.217 (resmi değer=657.735); şeker 40.771 (resmi değer=30.784);teneke 37.230; demir çubuk 69.356 £
1820	551.791	787.850	465.687	84.125	Pamuklu ürünler 412.184 (resmi değer=658.587); şeker 35.364 (resmi değer=37.209);demir ürünleri 32.878(resmi değer=35.893) £
1824	747.738	1.267.301	584.544	157.424	Pamuklu ürünler 561.356 (resmi değer=1.049.983); şeker 56.180 (resmi değer=37.209) £
1825	633.147	1.079.671	490.992	133.805	Pamuklu ürünler 482.355 (resmi değer=929.903);demir ürünleri 12.372(resmi değer=13.670); şeker 25.786 (resmi değer=30.058); yünlü ürünleri 8.198(resmi değer=6.788) £

Kaynak: Wood, s. 249-250.

EK 11: Türkiye-Levant ile Birleşik Krallık Arasındaki Gemi Taşımacılığı

Sene	İngiltere'den Çıkan Gemiler	İngiltere'ye Gelen Gemiler
1800	6	14
1801	10	7
1802	18	19
1803	9	27
1804	1	13
1805	6	16
1806	1	18
1814	18	44
1815	23	44
1816	18	26
1817	21	45
1818	29	87
1819	40	53
1820	50	90
1821	31	53
1822	34	53
1823	40	87
1824	122	138
1825	95	167
1826	79	109
1827	61	101
1828	45	93
1829	74	73
1830	95	95

Kaynak: Wood, s.322.

EK 12: Levant ticaretinde pamuk, pamuklu ve ynl ürünlere ait ticaret rakamları

A - Ham Pamuk İthalatı (Pound Ağırlığında)

Sene	Levant'tan İthalat (En ok Mısır'dan)	Sadece Mısır'dan İthalat
1822	425.850	
1823	1.234.788	
1824	7.910.918	
1827		4.084.741
1828		6.454.386
1829		5.894.480

B - Türkiye'ye İhraç Edilen Pamuklu rnler (Beyan Edilmiş Değerler, £)

Sene	Pamuktan İml Edilmiş rnler	Pamuk İpliği
1827	367.865	40.684
1828	133.112	12.351
1829	395.866	40.776
1830	871.965	90.109

C - Türkiye'ye İhraç Edilen Yünlü Ürünler (Resmi Değerleri, £)

Sene	Miktar	Sene	Miktar
1772	59.191	1793	9.078
1773	62.732	1794	6.395
1744	89.566	1795	12.228
1775	131.857	1796	28.580
1776	115.306	1797	3.056
1790	15.070	1798	13.927
1791	41.095	1799	47.398
1792	34.334		

D - Türkiye'ye İhraç Edilen Yünlü Ürünler (Beyan Edilmiş Değerler, £)

Sene	Miktar	Sene	Miktar
1815	10.926	1820	12.871
1816	11.072	1821	3.772
1817	30.144	1822	1.744
1818	29.643	1823	4.698
1819	15.490	1824	10.778

Kaynak: Wood, s.247, 251, 254.

Not: İngiltere'den ihraç edilen pamuklu ürünlerin değerleri 1780, 1791, 1801 ve 1825 yılları için sırasıyla 355.060 £, 1.875.046 £, 7.000.000 £'dan fazla ve 30.795.000 £ olarak gerçekleşmiştir.

EK 13: Amerika'nın Toplam İhracatı ve İngiltere'ye İhracatı (Milyon Dolar)

Sene	Toplam İhracat	İngiltere'ye İhracat	Sene	Toplam İhracat	İngiltere'ye İhracat
1790	20	7	1881	902	481
1791	19	6	1882	751	408
1792	21	5	1883	824	425
1793	26	6	1884	741	386
1794	33	6	1885	742	398
1795	48	6	1886	680	348
1796	59	17	1887	716	366
1797	51	6	1888	696	362
1798	61	12	1889	742	383
1799	79	19	1890	858	448
1800	71	19	1891	884	445
1801	93	31	1892	1.030	499
1802	72	16	1893	848	421
1803	56	18	1894	892	431
1804	78	18	1895	808	387
1805	96	15	1896	883	406
1806	102	16	1897	1051	483
1807	108	23	1898	1231	541
1808	22	3	1899	1227	512
1809	52	6	1900	1394	534
1810	67	12	1901	1488	631
1811	61	14	1902	1382	549
1812	39	6	1903	1420	524
1813	28	-	1904	1461	537
1814	7	-	1905	1519	523
1815	53	18	1906	1744	583
1816	82	30	1907	1881	608
1817	88	33	1908	1861	581
1818	93	38	1909	1663	515
1819	70	24	1910	1745	506

1820	70	24	1911	2049	577
1821	55	19	1912	2204	564
1822	61	24	1913	2466	597
1823	68	22	1914	2365	594
1824	69	21	1915	2769	912
1825	91	37	1916	5483	1887
1826	73	21	1917	6234	2009
1827	74	26	1918	6149	2061
1828	64	20	1919	7920	2279
1829	67	24	1920	8228	1825
1830	72	26	1921	4485	942
1831	72	31	1922	3832	856
1832	82	29	1923	4167	882
1833	88	32	1924	4591	983
1834	102	44	1925	4910	1034
1835	115	52	1926	4809	973
1836	124	58	1927	4865	840
1837	111	52	1928	5128	847
1838	105	52	1929	5241	848
1839	112	57	1930	3843	678
1840	124	55	1931	2424	456
1841	112	47	1932	1611	288
1842	100	40	1933	1675	312
1843	83	41	1934	2133	383
1844	106	49	1935	2283	433
1845	106	45	1936	2456	440
1846	110	46	1937	3349	536
1847	157	87	1938	3094	521
1848	138	67	1939	3177	505
1849	140	78	1940	4021	1011
1850	144	71	1941	5147	1637
1851	189	101	1942	8079	2529
1852	167	81	1943	12965	4505

1853	203	103	1944	14259	5243
1854	237	117	1945	9806	2193
1855	219	92	1946	9738	855
1856	281	128	1947	14430	1103
1857	294	135	1948	12653	644
1858	272	129	1949	12051	700
1859	293	133	1950	10275	548
1860	334	169	1951	15032	1000
1861	220	108	1952	15201	787
1862	193	86	1953	15774	826
1863	268	128	1954	15110	808
1864	235	97	1955	15547	1006
1865	281	103	1956	19090	982
1866	479	288	1957	20850	1162
1867	398	225	1958	17910	905
1868	383	198	1959	17634	1097
1869	382	185	1960	20575	1487
1870	471	248	1961	20999	1206
1871	493	273	1962	21700	1128
1872	492	265	1963	23347	1213
1873	594	318	1964	26508	1532
1874	651	345	1965	27470	1615
1875	574	317	1966	30820	1737
1876	610	336	1967	31526	1960
1877	645	346	1968	34636	2289
1878	710	387	1969	38006	2335
1879	712	349	1970	43224	2536
1880	836	454			

Kaynak: Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1970 Part 2, U.S. Department of Commerce, Washington D. C., Eylül 1975 (Bicentennial Edition), s.903-905.

EK 14: Amerika'nın Toplam İthalatı ve İngiltere'den İthalatı (Milyon Dolar)

Sene	Toplam İthalat	İngiltere'den İthalat	Sene	Toplam İthalat	İngiltere'den İthalat
1790	23		1881	643	174
1791	29		1882	725	196
1792	32		1883	723	189
1793	31		1884	668	163
1794	35		1885	578	137
1795	70		1886	635	154
1796	81		1887	692	165
1797	75		1888	724	178
1798	69		1889	745	178
1799	79		1890	789	186
1800	91		1891	845	195
1801	111		1892	827	156
1802	76		1893	866	183
1803	65		1894	655	107
1804	85		1895	732	159
1805	121		1896	780	170
1806	129		1897	765	168
1807	139		1898	616	109
1808	57		1899	697	118
1809	59		1900	850	160
1810	85		1901	823	143
1811	53		1902	903	166
1812	77		1903	1026	190
1813	22		1904	991	166
1814	13		1905	1118	176
1815	113		1906	1227	210
1816	147		1907	1434	246
1817	99		1908	1194	190
1818	122		1909	1312	209
1819	87		1910	1557	271

1820	74		1911	1527	261
1821	55	24	1912	1653	273
1822	80	35	1913	1818	296
1823	72	28	1914	1894	294
1824	72	28	1915	1674	256
1825	90	37	1916	2392	305
1826	78	26	1917	2952	280
1827	71	30	1918	3031	149
1828	81	33	1919	3904	309
1829	67	25	1920	5278	514
1830	63	24	1921	2509	239
1831	96	44	1922	3113	357
1832	95	37	1923	3792	404
1833	101	38	1924	3610	366
1834	109	41	1925	4227	413
1835	137	60	1926	4431	383
1836	177	76	1927	4185	358
1837	130	45	1928	4091	349
1838	96	36	1929	4399	330
1839	156	65	1930	3061	210
1840	98	33	1931	2091	135
1841	123	46	1932	1323	75
1842	96	34	1933	1450	111
1843	42	12	1934	1655	115
1844	103	41	1935	2047	155
1845	113	45	1936	2423	200
1846	118	45	1937	3084	203
1847	122	48	1938	1960	118
1848	149	60	1939	2318	149
1849	141	58	1940	2625	155
1850	174	75	1941	3345	136
1851	211	93	1942	2756	134
1852	207	89	1943	3381	105

1853	264	130	1944	3929	84
1854	298	146	1945	4159	90
1855	258	106	1946	4942	158
1856	310	122	1947	5756	205
1857	348	127	1948	7124	290
1858	263	89	1949	6622	228
1859	331	126	1950	8852	335
1860	354	138	1951	10967	466
1861	289	105	1952	10717	485
1862	189	75	1953	10873	546
1863	243	113	1954	10215	501
1864	316	142	1955	11384	616
1865	239	85	1956	12615	726
1866	435	202	1957	12982	766
1867	396	172	1958	12792	864
1868	357	132	1959	15207	1137
1869	418	159	1960	14654	993
1870	436	152	1961	14714	898
1871	520	221	1962	16380	1005
1872	627	249	1963	17138	1079
1873	642	237	1964	18684	1143
1874	567	180	1965	21364	1405
1875	533	155	1966	25542	1786
1876	461	123	1967	26812	1710
1877	451	114	1968	33226	2058
1878	437	107	1969	36043	2120
1879	446		1970	39952	2194
1880	668				

Kaynak: Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1970 Part 2, U.S. Department of Commerce, Washington D. C., Eylül 1975 (Bicentennial Edition), s.905-907.

EK 15: 18. Yüzyılda İngiliz Dış Ticaretinin Coğrafik Dağılımı (Bin £)

Bölge	Britanya'nın İthalatı				Britanya'nın Re-Exportu				Britanya'nın İhracatı			
	1772-1773	1780-1781	1789-1790	1797-1798	1772-1773	1780-1781	1789-1790	1797-1798	1772-1773	1780-1781	1789-1790	1797-1798
Kuzey-Batı Avrupa	1220	2172	1841	2426	3865	1280	2664	8056	1539	2298	2640	2063
Kuzey	1629	2092	2572	3304	206	117	346	914	314	364	508	820
Güney	1793	748	2573	1273	464	123	282	180	2143	755	2229	975
İngiliz Adaları	1437	1818	2563	3127	1262	1079	1056	1286	1008	1162	1377	1641
Kuzey Amerika	1977	219	1351	1696	605	419	468	364	2649	1359	3295	5900
Batı Hint Adaları	3222	2322	4045	5982	176	217	202	489	1226	1295	1690	4612
Doğu Hint Adaları	2203	1749	3256	5785	69	35	77	75	824	821	2096	1640
Afrika	80	29	87	62	285	90	282	437	492	165	517	650
Balıkçılık	27	42	188	248	-	-	2	1	-	-	-	-
Genel Toplam	13595	11189	18476	23903	6930	3359	5380	11802	10196	8218	14350	18298

Bölge	İngiltere'nin İthalatı				İngiltere'nin Re-Exportu				İngiltere'nin İhracatı			
	1700-1701	1730-1731	1750-1751	1772-1773	1700-1701	1730-1731	1750-1751	1772-1773	1700-1701	1730-1731	1750-1751	1772-1773
Kuzey-Batı Avrupa	1387	1424	1120	1086	1333	1800	1790	3009	1941	1475	2458	1461
Kuzey	541	690	1084	1446	86	71	90	187	241	186	314	290
Güney	1650	1715	1445	1769	233	234	248	459	1478	2321	3562	2132
İngiliz Adaları	285	325	695	1303	159	345	609	1102	144	275	695	912
Kuzey Amerika	372	655	877	1442	106	208	384	522	256	351	971	2460
Batı Hint Adaları	785	1586	1484	3080	131	183	140	169	205	374	449	1168
Doğu Hint Adaları	775	943	1101	2203	11	32	68	69	114	116	585	824
Afrika	24	43	43	80	64	128	99	285	81	105	89	492
Balıkçılık	-	6	7	21	-	-	-	-	-	-	-	-
Genel Toplam	5819	7386	7855	12432	2136	3002	3428	5800	4461	5203	9125	9739

Kaynak: Phyllis Deane ve W. A. Cole, **British Economic Growth 1688-1959**, İkinci Baskı, New York: Cambridge University Press, 1967, s.87.

Notlar: **Kuzey-Batı Avrupa;** Flanders, Fransa, Almanya, Hollanda ve Belle-Isle'yi içerir. **Kuzey;** Danimarka ve Norveç, East Country, Polonya, Prusya, Rusya ve İsveç'i içerir. **Güney;** Cebel-i Tarık, İtalya, Portekiz ve Maderia Adası, İspanya ve Kanarya Adaları, Boğazlar, **Türkiye** ve Venedik'i içerir. **İngiliz Adaları;** İrlanda, Man Adası ve Manş Adaları (Channel Islands)'ı içerir. **Balıkçılık;** Grönland, İzlanda ve Kuzey ve Güney balıkçılığı içerir.

EK 16: Pennsylvania Dövizini için Londra'daki Yıllık Değişim Oranları 1720-1775 (100 £ için Pennsylvania Dövizini)

Sene	Oran	Sene	Oran
1775	166.04	1750	171.10
1774	169.74	1749	172.36
1773	165.80	1748	174.33
1772	161.21	1747	184.56
1771	165.57	1746	179.25
1770	153.99	1745	175.70
1769	158.31	1744	167.35
1768	166.36	1743	160.31
1767	166.20	1742	159.69
1766	165.35	1741	145.18
1765	171.58	1740	164.06
1764	172.38	1739	170.00
1763	173.13	1738	167.50
1762	175.84	1737	167.50
1761	174.12	1736	165.13
1760	160.80	1735	162.50
1759	154.71	1733	165.00
1758	159.21	1732	161.10
1757	165.95	1731	153.13
1756	172.52	1730	151.69
1755	168.88	1729	150.00
1754	168.15	1728	150.00
1753	167.95	1727	150.00
1752	166.66	1722	133.33
1751	170.63	1721	133.33
		1720	133.33

Kaynak: Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1970 Part 2, U.S. Department of Commerce, Washington D. C., Eylül 1975 (Bicentennial Edition), s.1198.

**EK 17: Birleşik Krallık Deniz Aşırı Ticaretinin Resmi ve Cari Fiyat Değerleri
1796-1853 (Milyon £)**

Sene	Birleşik Krallık 1796-1853 (Milyon £)					
	Hesaplanmış veya Beyan Edilmiş			Resmi Değerler		
	İthalat	Yerli İhracat	Re-Export	İthalat	Yerli İhracat	Re-Export
1796	39.6	30.1	8.5			
1797	34.4	27.5	9.3			
1798	49.6	32.2	11.3			
1799	50.9	36.8	9.4			
1800	62.3	37.7	14.7			
1801	68.7	40.6	12.9	31.8	24.9	10.4
1802	54.7	45.9	12.9	29.8	25.6	12.8
1803	53.9	36.9	9.1	26.6	20.5	8.1
1804	57.3	38.2	11.0	27.8	22.7	9.0
1805	61.0	38.1	10.0	28.6	23.4	7.7
1806	53.3	40.9	9.2	26.9	25.9	7.8
1807	53.8	37.2	8.3	26.7	23.4	7.7
1808	51.5	37.3	6.5	26.8	24.6	5.8
1809	73.7	47.4	14.3	31.8	33.5	12.8
1810	88.5	48.4	12.5	39.3	34.1	9.5
1811	50.7	32.9	6.7	26.5	22.7	6.2
1812	56.0	41.7	9.1	26.2	29.5	9.7
1813						
1814	80.8	45.5	24.8	33.8	34.2	19.4
1815	71.3	51.6	16.8	33.0	42.9	15.7
1816	50.2	41.7	12.6	27.4	35.7	13.5
1817	61.0	41.8	10.1	30.8	40.1	10.3
1818	80.7	46.5	12.3	36.9	42.7	10.9
1819	56.0	35.2	10.2	30.8	33.5	9.9
1820	54.2	36.4	10.4	32.4	38.4	10.6
1821	45.6	36.7	9.5	30.8	40.8	10.6
1822	44.6	37.0	7.8	30.5	44.2	9.2

1823	52.0	35.4	7.2	35.8	43.8	8.6
1824	51.2	38.4	7.5	37.5	48.7	10.2
1825	73.6	38.9	8.2	44.2	47.2	9.2
1826	50.4	31.5	7.3	37.8	41.0	10.1
1827	58.8	37.2	6.8	44.9	52.2	9.8
1828	57.3	36.8	6.5	45.2	52.8	9.9
1829	54.1	35.8	6.6	44.0	56.2	10.6
1830	55.9	38.3	5.6	46.3	61.2	8.5
1831	62.0	37.2	6.7	49.7	60.7	10.7
1832	52.5	36.5	7.3	44.6	65.0	11.0
1833	58.9	39.7	6.9	45.9	70.0	9.8
1834	64.7	41.6	8.0	49.4	73.8	11.6
1835	68.0	47.4	9.2	49.0	78.4	12.8
1836	84.4	53.3	9.3	57.3	85.2	12.4
1837	70.1	42.1	9.0	54.8	72.5	13.2
1838	80.1	50.1	9.2	61.3	95.5	12.7
1839	90.8	53.2	10.2	62.0	97.4	12.8
1840	91.2	51.4	10.0	67.5	102.7	13.8
1841	83.9	51.6	9.9	64.4	102.2	14.7
1842	76.4	47.4	8.4	65.3	100.3	13.6
1843	71.0	52.3	7.8	70.2	117.9	14.0
1844	78.9	58.6	8.0	75.4	131.6	14.4
1845	88.4	60.1	9.3	85.3	134.6	16.3
1846	87.3	57.8	9.2	75.9	132.3	16.3
1847	112.1	58.8	11.7	90.9	126.1	20.0
1848	88.2	52.8	8.4	93.5	132.6	18.4
1849	101.4	63.6	12.1	105.9	164.5	25.6
1850	103.0	71.4	12.0	100.5	175.4	21.9
1851	109.5	74.4	12.5	110.5	190.7	23.7
1852	110.0	78.1	13.0	109.3	196.2	23.3
1853	148.5	98.9	16.8	123.1	214.3	27.7

Kaynak: Brian R. Mitchell and Phyllis Deane, **Abstract of British Historical Statistics**, London: Cambridge University Press, 1988, s.282-283.

EK 18: Büyük Britanya'nın Bölgelere Göre Dış Ticaret Rakamları 1780-1822 (Bin £)

Sene	Kuzey Avrupa		Güney Avrupa		Asya		Afrika		İngiliz Kuzey Amerika		Amerika		İngiliz Batı Hint Adaları		Yabancı Batı Hint Adaları ve Güney Amerika	
	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.
1780	4278	4270	817	922	971	1116	22	196	120	837	20	829	2606	1752	34	127
1781	4243	3870	685	840	2526	595	26	313	119	536	100	855	1859	1024	33	31
1782	3763	4400	717	1262	626	1468	68	352	223	702	38	267	2506	1272	100	229
1783	4704	3665	1216	2050	1301	701	48	788	150	732	170	1003	2892	1797	29	61
1784	3753	3826	1964	2433	2997	731	119	524	180	760	749	3679	3405	1370	136	31
1785	3567	4558	2251	3009	2704	1154	48	587	209	691	894	2308	4354	1236	61	1
1786	3326	4258	2228	2886	3157	2242	118	889	202	791	843	1603	3443	1336	113	45
1787	3818	4185	3031	3060	3431	1551	118	728	243	913	894	2014	3783	1733	71	14
1788	3703	4471	2733	3655	3454	1431	90	735	250	895	1024	1886	4088	1766	325	28
1789	3351	5241	2956	3924	3350	1957	103	670	237	874	1050	2525	3906	1764	251	31
1790	4313	4913	3350	3314	3150	2386	72	929	202	841	1191	3432	3891	1986	229	39
1791	4591	5323	3368	3971	3699	2272	80	856	214	895	1194	4225	3691	2649	198	56

1792	4422	6084	3799	4228	2672	2438	83	1368	256	1120	1039	4271	4183	2922	280	107
1793	4944	5739	1904	2039	3499	2722	120	385	210	905	904	3515	4392	2695	308	21
1794	4486	9649	2518	2126	4458	2922	49	750	241	971	626	3860	4783	3633	272	54
1795	4106	10045	2566	2412	5761	2383	65	429	315	1000	1352	5254	4099	2461	385	206
1796	6805	8317	2072	2457	3373	2377	120	614	204	815	2081	6054	3967	3223	877	1041
1797	4897	9185	1277	1587	3942	2288	54	887	213	845	1176	5057	4309	3144	1078	665
1798	6528	10139	1303	1405	7627	1146	70	1291	220	1054	1783	5580	5419	5198	1159	1264
1799	7292	7939	1842	2099	4285	2436	113	1622	170	1092	1819	7057	6162	5947	1390	1048
1800	7026	14325	2403	3404	4942	2860	97	1099	393	976	2358	7886	7369	4087	1497	479
1801	7235	14442	2274	3545	5424	2946	139	1124	456	1017	2707	7518	8436	4386	2577	589
1802	5916	15015	3242	7752	5795	2930	169	1161	368	1351	1924	5329	8531	3926	1658	285
1803	5346	11372	3527	3968	6349	2733	94	819	328	1082	1914	5273	6132	2380	355	193
1804	6435	12716	2217	3033	5215	1766	164	1173	378	1056	1651	6398	7682	4282	346	312
1805	7137	13026	2872	2440	6073	1669	107	991	294	865	1767	7147	6720	3832	736	319
1806	5805	10533	2392	2678	3755	1937	116	1433	330	951	2000	8613	8815	4734	1227	1796
1807	5154	9412	2819	3278	3402	1884	122	798	450	1061	2848	7921	7980	4579	1341	1326
1808	2120	4734	2091	6547	3858	1933	143	533	827	1125	836	3992	8778	4929	2838	4830
1809	5660	13666	3935	10055	3366	1648	185	706	678	1748	2205	5188	7703	5975	5090	6382

1810	7480	11221	4996	8385	4710	1717	257	484	885	1845	2614	7813	8258	4790	6961	5970
1811	2652	2358	1685	12606	4106	1665	189	317	802	1910	2309	1432	8452	4123	3831	3047
1812	3213	5460	2952	15528	5602	1779	172	444	720	1419	1294	4136	7487	1767	2471	4115
1813																
1814	6399	22922	3443	12348	6304	1698	269	422	323	4093	23	7	8497	6315	6220	4302
1815	4986	19860	3244	9071	8042	2093	325	393	369	3099	2370	11937	8527	6916	3371	3786
1816	2784	18493	2068	9000	8313	2205	240	380	493	2208	2386	7800	7547	4608	1974	3284
1817	4897	16988	3100	9529	7688	2795	348	506	615	1396	3057	6377	8021	6762	1702	4882
1818	7875	17181	4944	10141	7343	3196	285	479	690	1795	3427	8383	8347	5785	2331	5552
1819	4819	16016	3175	9441	7344	2422	254	423	751	2001	2688	4302	7888	4490	2017	3472
1820	4799	18982	3453	10693	7568	3391	174	566	841	1676	3651	3921	8011	4353	2326	4450
1821	3966	16052	3631	11264	6939	4428	299	684	844	1396	3642	6607	7978	5069	2471	4927
1822	5095	15358	3824	13932	6123	4101	275	682	781	1535	4021	7368	7691	4146	2108	5323

Kaynak: Brian R. Mitchell and Phyllis Deane, **Abstract of British Historical Statistics**, London: Cambridge University Press, 1988, s.311.

Ek 19: İzmir'in Batı Avrupa ile Ticareti (Livres Tournois)

Tablo 1: İzmir'in Batı Avrupa'ya İhracatının Toplam Yıllık Değerleri 1775-1820 (Livres Tournois)

Sene	Toplam İhracat	Fransa'ya	Pay %	Britanya'ya	Pay %	Hollanda'ya	Pay %	Livorno, Cenova, Messina'ya	Pay %	Trieste ve Ancona'ya	Pay %
1775	25666089	12993429	51	2390820	9,3	5527493	21,5	2504515	9,7	1590212	6,2
1776	24795756	9780902	39,4	2258718	9,1	5927052	24	2630082	10,6	3641697	14,7
1777	29904849	13277572	44,4	3828493	13	6426064	21,5	2879955	10	2702068	9
1778	24141771	10389025	43	1655232	7	6540864	27	2268009	9,4	2804198	11,6
1779	24811913	8119006	32,7			9994380	40,3	3373940	13,6	3005943	12,1
1780	28701879	11987816	41,7	1226700	4,2	9973075	34,7	2819495	10	2290802	8
1781	25542702	10047784	39,3	1310266	5,1	3391259	13,3	4444630	17,4	5618396	22
1782	29671096	11424148	38,5	1607275	5,4	7625523	25,7	4233825	14,3	3742708	12,6
1783	20855732	7712863	37	1482362	7,1	4882888	23,4	2714109	13	3518453	16,9
1784	25139951	10100861	40,2	2788250	11	5049049	20,1	2386158	9,4	4145970	16,5
1785	28489024	12670111	44,5	2768671	9,7	4965192	17,4	2494277	8,7	4261219	15
1786	35867392	13849224	38,6	3850272	10,7	7905999	22	4657587	13	4604576	13
1787	43590160	16903862	38,7	5028000	11,5	7072336	16,2	6628609	15,2	7062026	16,2
1788	32402764	15191111	46,9	2560570	8	5930700	18,3	3295360	10,2	4655004	14,4
1789	30923342	12805693	41,4	3850460	12,4	6062884	19,6	3120991	10,1	4481844	14,5
1801	52795416	439230	1	6538173	12,4	760929	1,4	3523557	6,7	37123056	70
1802	56608374	13612353	24	6293016	11,1	5966700	10,5	9817869	17,3	19652367	35
1803	60228132	12033309	20	6156372	10,2	5187351	8,6	6246333	10,4	29114214	48,3
1817	81742248	26626710	32,5	13954761	17,1	5776227	7,1	3663720	4,5	21484389	26,2
1818	31696833	6802545	21,5	9275556	29,3	4102203	13	3162720	10	4550730	14,3
1819	180455029	39253851	21,7	49243605	27,2	9211467	5,1	10370640	5,7	25398414	14
1820	129065541	13659156	10,5	66447489	51,5	4680540	3,6	3272025	2,5	10806276	8,4

Sene	Toplam İhracat	Venedik'e	Pay %	Malta'ya	Pay %	Rusya'ya	Pay %	Toplam %
1775	25666089	559620	2,2					100
1776	24795756	278652	1,1	278652	1,1			100
1777	29904849	641327	2,1					100
1778	24141771	409480	1,7	74936	0,3			100
1779	24811913	318644	1,3					100
1780	28701879	403991	1,4					100
1781	25542702	693655	2,7	36712	0,1			100
1782	29671096	1019057	3,4	18560	0,1			100
1783	20855732	395354	4	151703	0,6			100
1784	25139951	591245	2,3	60778	0,2			100
1785	28489024	571124	2			479800	1,6	100
1786	35867392	444065	1,2	96614	0,3	96256	0,3	100
1787	43590160	813675	2	81652	0,2			100
1788	32402764	656900	2	66239	0,2			100
1789	30923342	457990	1,5	146480	0,5			100
1801	52795416	866871	1,8					100
1802	56608374	779652	1,4					100
1803	60228132	1099947	2					100
1817	81742248	421098	0,5	5639835	7	3631809	4,4	100
1818	31696833					3803079	12	100
1819	180455029			2258565	1,3	18436758	10,4	100
1820	129065541			2169147	1,6	8188488	6,3	100

Tablo 2: İzmir'in Batı Avrupa'dan İthalatının Toplam Yıllık Değerleri 1775-1820 (Livres Tournois)

Sene	Toplam İthalat	Fransa'dan	Pay %	Britanya'dan	Pay %	Hollanda'dan	Pay %	Livorno, Cenova, Messina'dan	Pay %	Trieste ve Ancona'dan	Pay %
1775	22848688	14205774	62,2	3203170	14	3127701	13,7	1102680	4,8	795800	3,5
1776	22282449	13370161	60	1978420	8,8	1733209	7,7	3992285	18	872479	4
1777	16581582	7257198	43,7	2763525	16,7	3260022	19,6	1998088	12	944545	5,6
1778	15403469	1057534	45,8	2018142	13,1	3689677	24	1571082	10,2	535296	3,5
1779	16500155	6460139	39,1	1447686	8,7	4382905	26,5	2909465	17,6	529499	3,2
1780	23404857	10905215	46,5	322040	1,4	8023366	34,3	2615907	11,2	1140631	4,9
1781	16279601	7391609	45,1	409310	2,5	1635446	10	3579312	22	2446574	15
1782	18847531	10098393	53,2			2686664	14,2	3302469	17,5	2521833	13,4
1783	21458182	9692147	45,2	1495737	7	4639912	21,6	2176931	10,1	1956410	9,1
1784	17545900	9350429	53,5	1176759	6,7	3915087	22,4	1582409	9	1071350	6
1785	20285351	11586840	57,1	1269849	6,2	4166665	20,5	1640885	8,1	1175884	5,8
1786	25951361	13056355	50,3	4784902	18,4	2678507	10,3	2081009	8	2648599	10,2
1787	28239484	13460268	47,6	5088624	18	5108492	18	2197481	8	1804709	6,4
1788	20938000	13228551	63	2109422	10	2061303	9,8	750112	3,5	2473299	12
1789	21791098	9545773	43,8	3900677	14	3919458	18	1856256	8,5	2268958	10,4
1801	54055767			7515120	14	251850	0,5	11654982	21,5	33046512	61,1
1802	58105491	16254291	28	8040606	14	3320922	5,7	10202283	17,5	18794763	32,3
1803	53552019	11779146	22	5941455	11	3870906	7,2	10019706	19	20572599	38,4
1817	86753340	19173441	22,1	29461368	34	3121923	3,6	9456744	11	17128182	19,7
1818	20683278	4223295	20,4	8532930	41,2	439662	2,1	2674305	13	4452036	21,5
1819	203380395	31555716	15,5	84449613	41,5	7905729	4	8479557	4,2	29704401	14,6
1820	90892473	15425574	17	42066093	46,3	2379420	2,6	12231150	13,4	7033785	7,7

Sene	Toplam İthalat	Venedik'ten	Pay %	Malta'dan	Pay %	Rusya'dan	Pay %	Toplam %
1775	22848688	414075	1,8					100
1776	22282449	335895	1,5					100
1777	16581582	246614	1,5					100
1778	15403469	531738	3,4					100
1779	16500155	770461	4,8					100
1780	23404857	172070	0,7			225628	1	100
1781	16279601	472397	3			344956	2,1	100
1782	18847531	222335	1,2	15840	0,1			100
1783	21458182	318093	1,3			1248952	5,8	100
1784	17545900	121876	1	9220	0,05	102260	0,6	100
1785	20285351	152677	0,7	3850	0,02	146290	0,7	100
1786	25951361	242092	0,9	55866	0,2	279681	1,1	100
1787	28239484	396745	1,4			56883	0,2	100
1788	20938000	153163	0,7	154500	0,7			100
1789	21791098	299976	1,4					100
1801	54055767	300738	0,5	8520	0,01			100
1802	58105491	1103466	1,9	60150	0,1			100
1803	53552019	595392	1,1					100
1817	86753340	433815	0,5	6629577	7,6			100
1818	20683278							100
1819	203380395	167148	0,1	1365168	0,6	1979220	1	100
1820	90892473			1935900	2,1			100

Kaynak: Elena Frangakis-Syrett, **The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)**, Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992, s.274-277.

EK 20: Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1780-1914

Sene	Ağırlık (Gram)	Ayar (Yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Sterlinin Kur Değeri (Kuruş)
1780	18,50	54,0	10,00	11,0
1789	12,80	54,0	6,90	15,0
1800	12,60	54,0	6,90	15,0
1808	12,80	46,5	5,90	19,0
1809	9,60	46,5	4,42	20,5
1810	5,13	73,0	3,74	19,8
1818	9,60	46,5	4,42	29,0
1820	6,41	46,0	2,95	35,0
1822	4,28	54,0	2,32	37,0
1828	3,20	46,0	1,47	59,0
1829	3,10	22,0	0,72	69,0
1831	3,00	17,5	0,53	80,0
1832	2,14	44,0	0,94	88,0
1839	2,14	44,0	0,94	104,0
1844	1,20	83,3	1,00	110,0
1914	1,20	83,3	1,00	110,0

Kaynak: Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, s.131.

EK 21: Pound Sterling-Livres Tournois Kur Oranları

Sene	Her 1.000 Livre Tournois için Pound Sterling, 1802'den Sonra Her 1.000 Frank için Pound Sterling
1775	42,69
1776	42,51
1777	43,33
1778	41,49
1779	40,48
1780	41,20
1781	42,63
1782	43,68
1783	43,35
1784	41,22
1785	39,66
1786	40,33
1787	40,43
1788	40,00
1789	38,69
1801	
1802	42,13
1803	40,93
1817	39,94
1818	41,25
1819	40,77
1820	39,13

Kaynak: Markus A. Denzel, **Handbook of World Exchange Rates, 1590-1914**, s.19-20.

EK 22: İzmir Ticareti, 1789-1846 (Milyon Frank)

Sene	İthalat				İhracat			
	Topla m	İngili z	Fransı z	Avusturyal ı	Topla m	İngili z	Fransı z	Avusturyal ı
1789	21.8	-	9.5	-	30.9	-	12.8	-
1802 -03	-	-	6.6	-	-	-	5.0	-
1817	32	9.8	6.4	5.7	29.0	4.7	8.9	7.2
1819	23.6	4.9	5.6	7.9	29.7	6.8	5.7	6.8
1820	(23.7)	(9.6)	(3.6)	(3.6)	(30.7)	(15.3)	(2.2)	(5.8)
1831	(19.3)	-	1.1	-	(20)	-	-	-
1832	17.9	2.5	1.4	2.2	21.7	7.5	2.7	4.0
1833	13.0				19.2			
1834	13.0				28.2			
1835	42.6	-	-	-	-	-	-	-
1836	13.1	2.2	1.0	4.2	27.6	7.5	4.1	7.1
1837	8.1	2.0	0.8	2.3	24.2	7.2	5.8	4.1
1838	14.3	4.0	1.6	3.8	28.4	7.9	6.1	5.4
1839	17.0	4.7	1.1	3.8	35.9	10.5	7.7	7.3
1840	19.3	5.3	2.0	6.0	32.2	12.1	5.7	6.1
1841	18.1	4.7	1.8	6.5	29.9	10.0	5.5	5.6
1842	18.4	4.6	1.7	8.0	33.1	12.1	6.8	5.4
1843	27.6	8.9	2.6	12.5	32.5	13.0	5.8	4.1
1846	12.6	14.1	5.6	5.4	20.0			

Kaynak: Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 1980, s.110.

EK 23: Tahmini Dünya Ticareti; 1720, 1750, 1780, 1800 (Milyon £ Sterling)

Ülke	1720	Dünya (%)	1750	Dünya (%)	1720'den Artış Miktarı (%)	1780	Dünya (%)	1750'den Artış Miktarı (%)	1800	Dünya (%)	1780'den Artış Miktarı (%)
Büyük Britanya	13	15	21	15	62	23	12	10	67	22	291
Fransa	7	8	13	9	86	22	12	69	31	10	41
Almanya	8	9	15	11	88	20	11	33	36	12	80
Rusya	8	9	14	10	75	17	9	21	30	10	76
Avusturya	2	2	4	3	100	6	3	50	8	3	33
İtalya	3	3	5	4	67	7	4	40	10	3	43
İspanya	10	11	14	10	40	18	10	29	12	4	-33
Portekiz	2	2	3	2	50	4	2	33	4	1	0
İskandinavya	2	2	3	2	50	5	3	67	5	2	0
Hollanda ve Belçika	4	5	6	4	50	8	4	33	15	5	88
İsviçre	1	1	2	1	100	3	2	50	5	2	67
Türkiye, vd.(Orj: Turkey, etc.)	2	2	3	2	50	4	2	33	5	2	25

Toplam: Avrupa	62		103		66	137			228		66
Avrupa'nın Dünya Ticaretindeki Yüzdesi	70		74			74			75		
Birleşik Eyaletler						3	2		17	6	567
İspanyol Amerikas	10	11	15	11	50	20	11	33	25	8	25
İngiliz Kolonileri	2	2	3	2	50	1	0,5	-67	2	1	100
Hindistan	9	10	9	6	0	10	5	11	10	3	0
Çeşitli	5	6	10	7	100	15	8	50	20	7	33
Toplam: Avrupa Dışı	26		37		42	49		32	74		51
Toplam Dünya Ticareti	88		140		59	186		33	302		62

Kaynak: W. W. Rostow, **How it all Began: Origins of the Modern Economy**, New York: Routledge, 2014 (Table 5'ten alınmıştır.).

KAYNAKÇA

A. Kitaplar

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. **Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Oktay Özel ve Canay Şahin (Çev.), Ankara:İmge Kitabevi, Kasım 2000.
- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. **1703 İsyanı Osmanlı Siyasasının Yapısı**, Çağdaş Sümer (Çev.), Ankara: Tan Kitabevi, Mart 2011.
- Agoston, Gabor. **Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç**, M. Fatih Çalışır (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, Şubat 2012.
- Aksan, Virginia H. **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870**, Gül Çağalı Güven (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2011.
- Aksan, Virginia, **Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi 1700-1783**. Özden Arıkan (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Albert, William, **The Turnpike Road System in England: 1663-1840**. New York: Cambridge University Press, 1972.
- Altınay, Ahmet Refik, **Lâle Devri (1719-1730)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2011.
- Altınay, Ahmet Refik, **Sokollu**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2010.
- Appleby, Joyce, **Amansız Devrim Kapitalizm Tarihi**. Ali Cevat Akkoyunlu (Çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım, Ocak 2012.
- Ashton, Thomas S., **The Industrial Revolution: 1760-1830**. Oxford: Oxford University Press, 1948.
- Ashton, Thomas Southcliffe, **An Eighteenth Century Industrialist: Peter Stubs of Warrington, 1756-1806**. Manchester: Manchester University Press, 1939.
- Ashtor, Eliyahu, **Levant Trade in the Middle Ages**. New Jersey: Princeton University Press, 1983.
- Ateş, Toktamış, **Siyasal Tarih**. Üçüncü Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2009.

Avramea, Anna, "MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, ss.3-7.

Baburnâme "Babur'un Hâtıratı". Reşit Rahmeti Arat (Haz.), Üçüncü Baskı, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000.

Bağış, Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gâyri Müslimler**. Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.

Bailey, Frank Edgar, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.), *Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2011, ss.305-351.

Barbir, Karl K. "Giriş", Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Der.). **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu** içinde. Zeynep Nevin Yelçe (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, ss.1-8.

Barbir, Karl K. "Bir Osmanlılık Emaresi: Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi", Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Der.). **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu** içinde. Zeynep Nevin Yelçe (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, ss.163-174.

Behar, Cem (Haz.). **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Mayıs 1996.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. 17. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ocak 2012.

Bernal, Martin, **Kara Atena Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985**. İkinci Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, Kasım 2003.

Berridge, G. R., **British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present; a Study in the Evolution of the Resident Embassy**. Leiden: Martinus Nijhoff Yayıncılık, 2009.

Beydilli , Kemal ve İlhan Şahin (Haz.). **Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedid'e Dâir Eseri**. Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi, 2001, s.45.

Bloch, Marc, **Feodal Toplum**. Melek Fırat (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, Eylül 2007.

Blount, Henry, **Doğu Akdeniz'e Yolculuk**. Dilek Berilgen Cenkçiler (Çev.), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, Şubat 2010.

- Bowley, Arthur L., **England's Foreign Trade in the Nineteenth Century (Its economic and social results)**. Büyük Britanya: Routledge, 2006.
- Braudel, Fernand, **II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2**. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Yayınlanış, Ankara: İmge Kitabevi, Temmuz 1994.
- Broadberry, Stephen ve Kevin H. O'Rourke, **The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 1: 1700-1870**. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Broadberry, Stephen ve Bruce M.S. Campbell, Alexander Klein, Mark Overton, Bas van Leeuwen, **British Economic Growth 1270-1870**. United Kingdom: Cambridge University Press, 2015.
- Brummett, Palmira, "Dünya Tarihinden Piri Reis'e Erken Modern Osmanlı Mekânını Tahayyül Etmek", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.). Onur Güneş Ayas (Çev.), **Erken Modern Osmanlılar** içinde. İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.31-83.
- Brummett, Palmira, **Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diploması**. H. Nazlı Pişkin (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, Şubat 2009.
- Brummett, Palmira, "Osmanlıları Akdeniz Dünyasına Yerleştirmek: Ekâbir ve Kapılar Meselesi", Donald Quataert ve Baki Tezcan (Der.). **Hakim Paradigmaların Ötesinde** içinde. Ankara: Tan Yayınları, Şubat 2012, ss. 105-124.
- Buğra, Ayşe, **İktisatçılar ve İnsanlar**. Sekizinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Burckhardt, Jacob, **İtalya'da Rönesans Kültürü**. Bekir Sıtkı Baykal (Çev.), İstanbul: Okyanus Yayınları, Mart 2010.
- Burnette, Joyce, **Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain**. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Busbecq, Ogier Ghislain de, **Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**. Gözden Geçirilmiş Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Mayıs 2011.
- Cawston, George ve Augustus Henry Keane, **The Early Chartered Companies (A.D. 1296-1858)**. London ve New York, 1896.
- Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**. Mehmet Sırrı Gezgin (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.
- Cipolla, Carlo M., **Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2003.
- Crafts, N. F. R., **British Economic Growth During the Industrial Revolution**. Oxford: Clarendon Press, 24 Nisan 1986.

- Çağatay, Neşet, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**. İkinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Çakır, Baki, "Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri", Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.). **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 2** içinde. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ağustos 2006.
- Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Devletinde Merkezi Hazinesinin Maliye Büroları", Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.). **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 2**. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ağustos 2006, ss.115-147.
- Çoruh, Haydar ve M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse (Ed.). **Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası**. İstanbul:Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Dalby, Andrew, **Tehlikeli Tatlar Tarih Boyunca Baharat**. Nazlı Pişkin (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, Ekim 2004.
- Davis, Ralph, **The Rise of the Atlantic Economies**. New York: Cornell University Press, 1973.
- Deane, Phyllis, **İlk Sanayi İnkılâbı**. Tevfik Güran (Çev.), Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Deane, Phyllis ve W. A. Cole, **British Economic Growth 1688-1959**. İkinci Baskı, New York: Cambridge University Press, 1967.
- Denzel, Markus A., **Handbook of World Exchange Rates, 1590-1914**. England: Ashgate Publishing Limited, 2010.
- Duckham, Baron F., "Canals and River Navigations", Derek Howard Aldcroft ve Michael Freeman (Ed.). **Transport in the Industrial Revolution**. U.K ve U.S.A.: Manchester University Press, 1983.
- Dursteler, Eric R., **İstanbul'daki Venedikliler Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş**. Taciser Ulaş Belge (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ocak 2012.
- Eldem, Edhem, "Capitulations and Western Trade", Suraiya N. Faroqi (Ed.). **The Cambridge History of Turkey Volume 3, The Later Ottoman Empire 1603-1839**. New York:Cambridge University Press, 2006, ss.283-335.
- Eldem, Edhem, **French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century**, Leiden: Koninklijke Brill NV, 1999.
- Emecen, Feridun M., **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Şubat 2011.
- Emecen, Feridun, **Osmanlı Klasik Çağında Savaş**. İkinci Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, Aralık 2011.

- Engerman, Stanley L., "Mercantilism and overseas trade, 1700-1800", Roderick Floud ve Deirdre McCloskey (Ed.). **The Economic History of Britain Since 1700 Volume 1: 1700-1860**. İkinci Basım, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, ss.182-204.
- Erasmus, Desiderius, **Deliliğe Övgü**. Nusret Hızır (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, Şubat 2010.
- Fahmy, Khaled, **Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**. Deniz Zarakolu (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Şubat 2010.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**. Ayşe Berktaş (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Kitap Yayınevi, Şubat 2010.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650**. Neyyir Berktaş (Çev.), Beşinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2011.
- Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.). **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914** içinde. Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, ss.545-757.
- Faroqhi, Suraiya, **Orta Halli Osmanlılar**. Hamit Çalışkan (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2009.
- Faroqhi, Suraiya, "Post-Kolonyal Dönüm Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar", Donald Quataert ve Baki Tezcan (Der.). **Hakim Paradigmaların Ötesinde** içinde. Ankara: Tan Yayınları, Şubat 2012, ss. 83-104.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**. Zeynep Altok (Çev.), Dördüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 2011.
- Fay, Mary Ann, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", Zilfi, Madeline C. (Ed.). **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları** içinde. Necmiye Alpay (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Temmuz 2009 içinde, ss.28-47.
- Findley, Carter V.. **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Gül Çağalı Güven (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 2011.
- Findley, Carter V., **Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**. Güneş Ayas (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, Ekim 2011.
- Finkel, Caroline. **Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923**, Zülal Kılıç (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

- Fleischer, Cornell H., **Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati.** Ayla Ortaç (Çev.), Üçüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 2008.
- Frangakis-Syrett, Elena, "Patras", Keyder, Çağlar ve Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.). **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)** içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss.23-44.
- Frangakis-Syrett, Elena, **The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820).** Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Frangakis-Syrett, Elena, **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820).** Çiğdem Diken (Çev.), İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2006.
- Genç, Mehmet ve Erol Özvar, "Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhâsebe Bilançoları", Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.). **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 2.** İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ağustos 2006.
- Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi.** Üçüncü Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Geyikdağı, V. Necla, **Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations, 1854-1914.** New York: I. B. Tauris, 2011.
- Goff, Jacques Le, **Ortaçağ Batı Uygarlığı.** Hanife Güven ve Uğur Güven (Çev.), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, Aralık 1999.
- Goffman, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660.** Ayşe Başcı-Sander (Çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2001.
- Goffman, Daniel, "*Jews in Early Modern Ottoman Commerce*", Avigdor Levy (Ed.), **Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century**", New York: Syracuse University Press, 2002, ss.15-34.
- Goffman, Daniel, "Rönesans Devletleriyle Müzakere Etmek: Osmanlı İmparatorluğu ve Yeni Diploması", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.). Onur Güneş Ayas (Çev.), **Erken Modern Osmanlılar** içinde. İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.87-104.
- Greene, Molly, "Akdeniz'de Osmanlılar", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.). Onur Güneş Ayas (Çev.), **Erken Modern Osmanlılar** içinde. İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.143-159.
- Griswold, William J., **Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611.** Ülkün Tansel (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, Şubat 2011.
- Halaçoğlu, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi.** Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

Hathaway, Jane, **Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi**. Nalan Özsoy (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2009.

Hazard, Paul, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**. Erol Güngör (Haz.), Üçüncü Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996.

Heywood, Colin, "*Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhaneler*", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, ss.138-160.

Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1970 Part 2. Bicentennial Edition, U.S. Department of Commerce, Eylül 1975,

Historical Statistics of the United States 1789-1945. United States Department of Commerce, 1949.

Hobsbawm, Eric J., **Sanayi ve İmparatorluk**. Abdullah Ersoy (Çev.), Beşinci Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Eylül 2013.

Hobsbawm, Eric, **Tarih Üzerine**. Osman Akınhay (Çev.), İkinci Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2001.

Holt, P. M., **Haçlılar Çağı**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 2003.

Huberman, Leo, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**. Altıncı Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 1980.

İnalçık, Halil, **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Mart 2010.

İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600", Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.). **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600**. Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009.

İnalçık, Halil, "Tanzimat Nedir?", Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.). **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2011, ss.31-56.

İnalçık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", M. A. Cook (Ed.), **Studies in the Economic History of the Middle East: from the Rise of Islam to the Present Day**. London: Oxford University Press, 1970, ss.207-218.

İnalçık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**. Ruşen Sezer (Çev.), Dokuzuncu Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2007.

- Kafadar, Cemal, **İki Cihan Âresinde Osmanlı Devletinin Kuruluşu**. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.
- Kafadar, Cemal, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**, Dördüncü Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Ocak 2012.
- Kafadar, Cemal, “Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul’un Ayaktakımı: Yok Yere mi asiydiler?”, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Der.). **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu** içinde. Zeynep Nevin Yelçe (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, ss.135-161.
- Karal, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümâyunu’nda Batı’nın Etkisi”, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.). **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2011, ss.113-132.
- Karamustafa, Ahmet T., **Tanrının Kuraltanımaz Kulları**. Ruşen Sezer (Çev.), Üçüncü Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Şubat 2011.
- Karışman, Selma, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith “Marifet” ve “Zenginlik” Arasında İki Düşünce İki Dünya**. İstanbul: Ötügen Neşriyat, Ekim 2010.
- Karpat, Kemal Haşim, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**. Dilek Özdemir (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, Haziran 2006.
- Kasaba, Reşat, **The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century**. Albany: State University of New York, 1988.
- Kasaba, Reşat, “İzmir”, Keyder, Çağlar ve Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.). **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)** içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss.1-22.
- Kasaba, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**. Kudret Emiroğlu (Çev.), Belge Yayınları, Ekim 1993.
- Kasaba, Reşat, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları**. Banu Büyükkal (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Kasaba, Reşat, **A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees**, Washington: Univeersity of Washington Press, 2009.
- Kavas, Ahmet, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar)**. Birtane Karanakçı (Çev.), Dokuzuncu Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Aralık 2002.

- Khoury, Dina Rizk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834**. Ülkün Tansel (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 2008.
- Khoury, Dina Rizk, "Hakiki Müslüman Kimdir? On Dokuzuncu Yüzyıl Bağdat'ındaki Reform Polemikçileri Arasında Dışlanma ve Kabul Edilme", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.). Onur Güneş Ayas (Çev.), **Erken Modern Osmanlılar** içinde. İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.343-367.
- Kiel, Machiel, "Via Egnatia Üzerinde Osmanlı Bayındırlık Faaliyetleri: Pazargâh, Kavala ve Fereceik Örnekleri", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, ss.161-177.
- Koot, Christian J., **Empire at the Periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621-1713**. New York: New York University Press, 2011.
- Köprülü, Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**. İkinci Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Köprülü, Fuad, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**. Beşinci Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.
- Köymen, Oya, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar**. İstanbul: Yordam Kitap, Eylül 2008.
- Kuran, Timur, **Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü**. Nurettin Elhüseyni (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ağustos 2012.
- Kurmuş, Orhan, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**. İstanbul: Yordam Kitap, Eylül 2009.
- Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**. İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Mart 2012.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud, **İktisadi Düşünce Tarihi**. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011.
- Kütükoğlu, Mübahat S., **Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974.
- Kütükoğlu, Mübahat S., **Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri II (1838-1850)**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy, **Romans Karnavalı**. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, Mayıs 2002.
- Lady Montagu, **Şark Mektupları**. İstanbul: Antik Yayınları, Ocak 2009.

- Laidlaw, Christine, **Levant'taki İngilizler 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset**. Hakan Abacı (Çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım, Kasım 2014.
- Langer, William L. ve Robert P. Blake, "Osmanlı Türklerinin Doğuşu ve Tarihsel Arkapları", Oktay Özel ve Mehmet Öz (Haz.). **Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar** içinde. İkinci Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Mayıs 2005, ss.177-224.
- Levi, Leone, **British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation 1763-1870**. London: John Murray, 1872.
- Lewis, Bernard, **Ortadoğu**. İstanbul: Yeni Binyıl Yayıncılık, 1996.
- Lindner, Rudi Paul, **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**. İstanbul: İmge Kitabevi, Haziran 2000.
- Lowry, Heath W., "Osmanlı Balkanları'nda 'Çorba Müslümanları': Bir 'Batı' ve 'Doğu' Osmanlı İmparatorluğu Var mıydı?", Donald Quataert ve Baki Tezcan (Der.). **Hakim Paradigmaların Ötesinde** içinde. Ankara: Tan Yayınları, Şubat 2012, ss.125-167.
- Machiavelli, Niccolo, **Hükümdar**. Mehmet Özay (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Şüle Yayınları, 1998.
- MacLean, Gerald ve Nabil Matar, **Britain and the Islamic World 1558-1713**. New York: Oxford University Press, 2011.
- Malthus, Thomas Robert, **An Essay on the Principle of Population: Or, A View of Its Past and Present Effects on Human Happiness, C.2**. Dördüncü Baskı, London, 1807.
- Mardin, Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.). **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1** içinde. 16. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.35-77.
- Mardin, Şerif, "Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.). 10. Baskı, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, , ss.51-115.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.). **Türk Modernleşmesi Makaleler 4** içinde. 18. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss.21-79.
- McGowan, Bruce, **Economic Life in Otoman Europe**. Digitally printed version, Cambridge University Press, 2010.
- McGowan, Bruce, "Âyanlar Çağı 1699-1812", Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.). **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914** içinde. Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, ss.761-884.

- McNeill, William H., **Dünya Tarihi**. Alâeddin Şenel (Çev.), 11. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Haziran 2006.
- Minchinton, Walter E., **The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centruies**. London: Methuen, 1969.
- Mitchell, Brian R. ve Phyllis Deane, **Abstract of British Historical Statistics**. London: Cambridge University Press, 1988.
- Montaigne, **Denemeler (Birinci Kitap)**. Temel Keşoğlu (Çev.), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010.
- Morgan, Kenneth, **Slavery, Atlantic Trade and the British Economy, 1660-1800**. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Muhyî- i Gülşenî, **Ahlâk-ı Kirâm**. Abdullah Tümsek (Haz.). İstanbul: İnsan Yayınları, Şubat 2004.
- Murphey, Rhoads, "17. Yüzyılda Via Egnatia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). Özden Arıkan, Ela Güntekin ve Tülin Altınova (Çev.), **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1999, ss.191-214.
- Murphey, Rhoads, **Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700**. M. Tanju Akad (Çev.), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Murphey, Rhoads, "*Jewish Contributions to Ottoman Medicine, 1450-1800*", Avigdor Levy (Ed.). **Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century**", New York: Syracuse University Press, 2002, ss.61-76.
- Müller-Wiener, Wolfgang, **Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanları**. Erol Özbek (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2003.
- Nash, R. C., "The Orgazitaion of Trade and Finance in the British Atlantic Economy, 1600-1830", Peter A. Coclanis (Ed.). **The Atlantic Economy During the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Organization, Operation, Practice, and Personnel**. South Carolina: University of South Carolina, 2005, , ss.95-151.
- Noviçev, A. D., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**. Ankara: Onur Yayınları, Ekim 1979.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Babailer İsyanı**. Dördüncü Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, Ekim 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)**. Genişletilmiş Dördüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2013.

- Oman, C.W.C., **Ok, Balta ve Mancınık, Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515**. İstanbul: Kitap Yayınevi, Ekim 2002.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. 30. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, Nisan 2010.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**. Üçüncü Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2010, ss.113-123.
- Owen, Roger, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**. London ve New York: I. B. Tauris, 2005.
- Öz, Mehmet, **Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)**. Dördüncü Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, Aralık 2010.
- Özkaya, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**. İkinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**. Üçüncü Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2010.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**. Ankara: Yurt Yayınları, 1984.
- Pamuk, Şevket (Haz.), **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998**. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Aralık 2000.
- Pamuk, Şevket (Haz.), **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ağustos 1995.
- Panzac, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**. Serap Yılmaz (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2011.
- Papademetriou, Tom, **Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries**. New York: Oxford University Press, 2015.
- Patrick J. N. Tuck (Ed.). **England's Quest of Eastern Trade 1. Cilt**. New York: Routledge, 1998.
- Peirce, Leslie, "Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Ed.). Onur Güneş Ayas (Çev.), **Erken Modern Osmanlılar** içinde. İstanbul: Timaş Yayınları, Ocak 2011, ss.285-312.

- Peirce, Leslie P., **Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar**. Ayşe Berktaş (Çev.), Beşinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2011.
- Pirenne, Henri, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**. Uygur Kocabaşoğlu (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Poggi, Gianfranco, **Devlet**. Aysun Babacan (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2008.
- Poggi, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi**. Şule Kut ve Binnaz Toprak (Çev.), Beşinci Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Nisan 2009.
- Quataert, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 2008.
- Quataert, Donald, "İslahatlar Devri 1812-1914", Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.). **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2: 1600-1914** içinde. Üçüncü Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, Ocak 2009, ss.886-1051.
- Rostow, W. W., **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**. Üçüncü Baskı, New York: Cambridge University Press, 1990.
- Rostow, W. W., **How it all Began: Origins of the Modern Economy**. New York: Routledge, 2014.
- Saavedra, Miguel De Cervantes, **Örnek Alınacak Hikâyeler**. Nazlı Hülya Soydan (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, Şubat 2010.
- Sahlins, Marshall, **Taş Devri Ekonomisi**. Taylan Doğan ve Şirin Özgün (Çev.), İstanbul: bgst Yayınları, Ekim 2010.
- Said, Edward W., **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları**. Berna Ülner (Çev.), Altıncı Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Nisan 2012.
- Salzmann, Ariel, **Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i**. Ayşe Özdemir (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Sayar, Ahmed Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II.Abdülhamid'e)**. Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Sayar, Ahmed Güner, **İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları**. İkinci Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, Kasım 2011.
- Seda Çakmakcıoğlu (Haz.), **Koçi Bey Risaleleri**. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mart 2008.
- Setton, Kenneth M., **The Papacy and The Levant (1204-1571) Volume 4**, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1984.

- Shaw, Stanford J.. **Eski ile Yeni Arasında III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu(1789-1807)**, Hür Güldü (Çev.), İstanbul: Kapı Yayınları, Nisan 2008.
- Shay, Mary Lucille, **Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)**. Münir Akın (Çev.), İstanbul: ARK Kitapları, Mart 2009.
- Smith, Adam, **Milletlerin Zenginliği**. Haldun Derin (Çev.), Üçüncü Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2009.
- Sombart, Werner, **Burjuva**. Oğuz Adanır (Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, Mart 2008.
- Soysal, İsmail, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)**. Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Stein, Mark L., **Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları**, Gül Çağalı Güven (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2007.
- Szostak, Rick, **Role of Transportation in the Industrial Revolution: A Comparison of England and France**. Canada: McGill-Quenn's University Press, 1991.
- Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**. Gözden Geçirilmiş 7. Baskı İstanbul: Dergah Yayınları, Aralık 2005.
- Tansel, Selahattin, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**. Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Tilly, Charles, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**. İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları.
- Tuncer, Hüner, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**. Üçüncü Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, Kasım 2010.
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**. Onuncu Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Unat, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Dördüncü Baskı, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2008.
- Urquhart, David, **Turkey and its Resources: its Municipal Organization and Free Trade, the State and Prospects of English Commerce in the East**. Londra: Saunders and Otley, 1833.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**. Ankara: Türk Tarih Basımevi, 1988.
- Ülgener, Sabri F., **Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı**. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

- Veinstein, Gilles, **İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları "Kafirlerin Cenneti"**, Murat Aykaç Erginöz (Çev.), İstanbul: ARK Kitapları, 2002.
- Vlami, Despina, **Trading With the Ottomans: The Levant Company in the Middle East**. London ve New York: I. B. Tauris, 2015.
- Walsh, Robert, **Account of the Levant Company; with Some Notices of the Benefits Conferred Upon Society by Its Officers, in Promoting the Cause of Humanity, Literature, and the Fine Arts**. Londra, 1825.
- Wood, Alfred C., **Levant Kumpanyası Tarihi**. Ankara: Doğu Batı Yayınları, Ekim 2013.
- Wrigley, E. A. ve R. S. Schofield, **The Population History of England 1541-1871**. Beşinci Baskı, New York: Cambridge University Press, 2002.
- Zilfi, Madeline C., **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800**. Mehmet Faruk Özçınar (Çev.), Birleşik Yayınevi, 2008.
- Zilfi, Madeline C. (Ed.). **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**. Necmiye Alpay (Çev.), İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Temmuz 2009.
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Saner (Çev.), 24. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

B. Süreli Yayınlar

- Akdağ, Mustafa, “Osmanlı Tarihinde âyanlık Düzeni Devri 1730-1839”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**. C.8-12, Sayı.14-23, 1970, ss.51-61.
- Arıkan, Zeki, “Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**. C. XXII, İstanbul, 2003, ss.109-139.
- Barkan, Ömer Lûtfi, “Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. Cilt.13, No.1-4, 1951-1952, ss.56-78.
- Barkan, Ömer Lûtfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. cilt.11, No.1-4, 1949-1950, ss.524-563.
- Barkan, Ömer Lûtfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, **Vakıflar Dergisi**. Cilt.II, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942, ss.279-386.
- Burian, Orhan, “İngiltere’de Yazılmış İlk Türkçe Şiirler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. C.7, Sayı.4, 1949, ss.583-586.
- Burian, Orhan, “Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. C.9, Sayı.1-2, Mart-Haziran 1951, ss.1-41.
- Cerasi, Maurice M., “18. Yüzyıl Osmanlı Kenti”, Kemal Atakay (Çev.), **Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı)**. Sayı.19, 1999, ss.201-215.
- Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin nüfus ve iskân politikası”, **Divan Dergisi**. 1999/1, s.54, ss.49-110.
- Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, **Bellekten**. C. LXV, S.244, Aralık 2001, ss.959-1005.
- Güran, Tevfik, “İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. C.44, S.1-4, 1986, ss.245-275.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**. Özel Sayı (1979-1980), 1981, ss.1-65.
- Kurat, Akdes Nimet, “III. Murad’dan Kraliçe Elizabet’e Gönderilen Nâme”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. C.7, Sayı.1, 1949, ss.19-24.

- Kurat, Akdes Nimet, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. C.7, Sayı.1, 1949, ss.1-18.
- Küçükkalay, A. Mesud, "Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**. C.XLI, İstanbul, 2013, ss.321-359.
- Kütükoğlu, Mübahat, "1624 Sikke Tashîhinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", **Tarih Dergisi**. S.34, 1984, ss.123-182.
- Özvar, Erol, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", **XIII. Türk Tarih Kongresi**. III.Cilt, III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, ss.1605-1634.
- Paskaleva, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyâletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. Cilt.27, Sayı.1-2, Ekim 1967-Mart 1968, ss.37-77.
- Suceska, Avdo, "Malikane", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. C.41, S.1-4, 1985, ss.273-282.
- Vlami, Despina, "Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, The "Father of the Levant Company" in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)", **Historical Review/La Revue Historique**. S.7, 2009, ss.129-164.
- Turgay, A. Üner, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**. C.III, İstanbul, 1982, ss.189-246.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, "Sir Robert Ainslie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**. C.XXXI, İstanbul, 2008, ss.127-159.
- Yılmazçelik, İbrahim, "Malî ve İdarî Bir Birim Olarak Diyarbakır Voyvodalığı", **XIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 4-8 Ekim 1999**. III.Cilt, III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, ss.2029-2048.

C. Ansiklopedi ve Sözlük Maddeleri

Ansiklopedik Ekonomik Sözlüğü, Sekizinci Baskı, İstanbul: Dünya Yayınları, Mart 2002.

Bozkurt, Nebi, “Hıfzıssıhha”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998, C.17.

Bozkurt, Nebi, “Tercüman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2011, C.40.

Cengiz Tomar, “Müsâdere”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2006, C.32.

Devellioğlu, Ferit, “İmtiyâz”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Ankara: Aydın Kitabevi, 2006.

Genç, Mehmet, “Esham”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1995, C.11.

Genç, Mehmet, “İltizam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2000, C.22.

Genç, Mehmet, “Mâlikâne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2003, C.27.

Genç, Mehmet, “Mukâtaa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2006, C.31.

Genç, Mehmet, “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi/ İktisadi ve Ticari Yapı)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2007, C.33.

Genç, Mehmet, “Yed-i Vâhid”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2013, C.43.

İnalcık, Halil, “İmtiyâzât”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2000, C.22.

Kâmûs-ı Türkî. “Şehbender”, İstanbul: Temel Türkçe Sözlük, 1986.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâme”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1988, C.1.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Avrupa Tüccarı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1991, C.4.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Gümrük (Osmanlılar’da Gümrük)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1996, C.14.

- Kütükoğlu, Mübahat S., “Hayriye Tüccarı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998, C.17.
- Mert, Özcan, “Âyan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1991, C.4.
- Mokyr, Joel, “Industrial Revolution”, Joel Mokyr (Ed.). **The Oxford Encyclopedia of Economic History**. New York: Oxford University Press, 2003, C.3.
- Moore, Lyndon, “Greece: Byzantine and Ottoman Periods”, Joel Mokyr (Ed.). **The Oxford Encyclopedia of Economic History**. New York: Oxford University Press, 2003, C.2.
- Öğün, Tuncay, “Müsâdere (Osmanlılar’da)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2006, C.32.
- Özvar, Erol, “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi/ Mali Yapı)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2007, C.33.
- Özvar, Erol, “Voyvoda”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2013, C.43.
- Sarıyıldız, Gülden, “Hıfzıssıhha (Osmanlılar’da Hıfzıssıhha)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998, C.17.
- Sarıyıldız, Gülden, “Karantina”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2001, C.24.
- Taş, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü’l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, **BİLİG**, Sayı.44, Kış 2008, ss.25-44.
- Turan, Şerafettin, “Levant”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2003, C.27, ss.145-147.

D. Yayınlanmamış Tezler

- Arı, Bülent “İstanbul’daki Hollanda Büyükelçisi: Cornelis Haga ve 1612 Hollanda Kapitülasyonları”, **Basılmamış Doktora Tezi**. Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Arık, Tuğrul, “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Şehbenderlerinin Ticaret Raporları”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Arslan, Mehmet Lütfi, “Amerika Birleşik Devletleri’nin İktisadi Büyümesinde Devletin Rolü (1790-1860)”, **Basılmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Diğiroğlu, Filiz, “XIX. Yüzyıl Karadeniz’inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun”, **Basılmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Sahillioğlu, Halil, “Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında Bir Deneme”, **Basılmamış Doktora Tezi**. İstanbul Üniversitesi, 1958.
- Yurdakul, Nurcan, “Basra ve Bağdat’ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)”, **Basılmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014.